

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

№ 4(141)/2022

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2022

Astana, 2022

Редакциялық кеңес

Бас редакторы: *тар.г.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті*
Сыдықов Е.Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

жауапты редактор (тарих) **Жанбосинова А., тар.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы**
Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

жауапты редактор (философия) **Медеуова К.А., ф.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қа-**
зақстан

жауапты редактор (дінтану) **Смагулов М., PhD, проф., Л.Н. Гумилев атындағы**
Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аманжолова Д. *т.г.д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей (тарих)*

Иващенко Я.С. *к.г.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті,*
Новосибирск, Ресей (философия)

Йовита Раду *Ph.D., проф., Тюбинген университеті, Тюбинген, Германия (тарих)*

Кунитакэ Садакатсу *проф., Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты,*
Нара, Жапония (тарих)

Меньковский В.И. *т.г.д., проф., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь, (тарих)*

Смирнов А.В. *ф.г.д., академик, РҒА философия институты, Мәскеу, Ресей (философия)*

Редакциялық алқа

Аблажей Н. *тар.ғ.д., проф., РҒА СБ Тарих институты, Новосібір, Ресей (Тарих)*

Амангельдиев А.А. *оқытушы, ЕҰУ. Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан (философия)*

Дашковский П. *т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей (философия, дінтану)*

Есенова С. *Ph.D., ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада (тарих)*

Ковальская С. *тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қа-*
зақстан (Тарих)

Сагикызы А. *ф.ғ.д., проф., ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы,*
Қазақстан (философия, дінтану)

Таймагамбетов Ж.К. *т. ғ. д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана,*
Қазақстан (тарих)

Томохико Уяма *т.ғ.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония (тарих)*

Фальков Я.А. *Ph.D., Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль (тарих)*

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-410)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Жауапты хатшы: **Тубышева А.А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.
07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 - тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 10 дана.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 410)

Editorial council

Editor-in-Chief *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,*
Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan **Sydykov Ye.B.** (Kazakhstan)

Responsible editor (history) **Zhanbossinova A.S.**, *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan*
Responsible editor (philosophy) **Medeuova K.A.**, *Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
Responsible editor (religious studies) **Smagulov M.N.**, *PhD, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Amanzholova D. *Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia (History)*
Ivashchenko Ya.S. *Doctor of Culturology, Professor, Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia (Philosophy)*
Ioviță, Radu *Ph.D., Professor, University of Tübingen, Tübingen, Germany (History)*
Kunitake Sadakatsu *Professor, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, Japan (History)*
Menkovsky V.I. *Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus, (History)*
Smirnov A.V. *Doctor of Philosophy, Academician, Institute of Philosophy, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia (Philosophy)*

Editorial Board

Ablazhey N. *Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia (History)*
Amangeldiev A.A. *Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (Philosophy)*
Dashkovckiy P. *Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia (Philosophy, Religious Studies)*
Yesenova S. *Ph.D., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada (History)*
Kovalskaya S. *Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (History)*
Sagikyzy A. *Doctor of Philosophy, Professor, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan (Philosophy, Religious Studies)*
Taimagambetov Zh.K. *Doctor of History, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (History)*
Tomohiko Uyama *Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan (History)*
Falkov Ya.A. *Ph.D., Tel Aviv University, Herzliya, Israel (History)*

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-410)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Responsible secretary: **Tubysheva A.A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021
Periodicity: 4 times a year. Circulation: 10 copies
Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-410)

Редакционный совет

Главный редактор *д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан*
Сыдыков Е.Б. ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан

ответственный редактор (история) **Жанбосинова А.С.**, *д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан*

ответственный редактор (философия) **Медеуова К.А.**, *д.ф.н., проф. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан*

ответственный редактор (религиоведение) **Смагулов М.Н.**, *PhD, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан*

Аманжолова Д. *д.и.н., профессор, Институт Российской истории РАН, Москва, Россия (История)*

Иващенко Я.С. *д.к.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия (Философия)*

Йовита Раду *Ph.D., проф., Тюбингенский университет, Тюбинген, Германия (История)*

Кунитакэ Садакатсу *проф., Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Нара, Япония (История)*

Меньковский В.И. *д.и.н., проф., Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь, (История)*

Смирнов А.В. *д.ф.н., академик, Институт философии РАН, Москва, Россия (Философия)*

Редакционная коллегия

Аблажей Н. *д.и.н., проф., Институт истории СО РАН, Новосибирск, Россия (История)*

Амангельдиев А.А. *преподаватель, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (Философия)*

Дашковский П.К. *д.и.н., проф., Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия (Философия, Религиоведение)*

Есенова С. *Ph.D., ассоц. проф., Университет Калгари, Калгари, Канада (История)*

Ковальская С. *д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Астана, Казахстан (История)*

Сагикызы А. *д.ф.н., проф., Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан (Философия, религиоведение)*

Таймагамбетов Ж.К. *д.и.н., проф., академик НАН РК, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан (История)*

Томохико Уяма *д.и.н., проф., Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония (История)*

Фальков Я.А. *Ph.D., Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль (История)*

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Ответственный секретарь: **Тубышева А.А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.

Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, №4(141)/2022

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series, 4(141)/2022

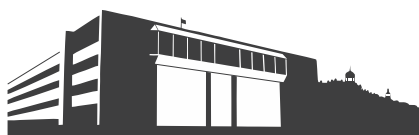
Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение, №4(141)/2022

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР / HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Алланиязов Т.К.* «1930 жылғы наурыз, сәуір, мамырда Қазақстандағы тапсырыс тобының әскері соғысы туралы» тарихи дерек ретінде
Allaniyazov T.K. Report “on the military warfare of the task group in Kazakhstan in March, April, and May 1930” as a historical source
Алланиязов Т.К. «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» как исторический источник 7
- Атыгаев Н.Ә.* «Орбұлақ шайқасы»: аңыздар мен дәйектер
Atygaev N.A. Myths and facts of the «Orbulak battle»
Атыгаев Н.А. «Орбулакское сражение»: мифы и факты 22
- Жанқадамова Г.А., Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Карибаева А.С.* Неміс халқының Қазақстанға жер аудару тарихы ұрпақ естеліктерінде
Zhankadamova G.A., Atantayeva B.Zh., Akhmetova R.D., Karibayeva A.S. The history of the deportation of Germans to Kazakhstan in the memoirs of descendants
Жанқадамова Г.А., Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Карибаева А.С. История депортации немцев в Казахстан в воспоминаниях потомков 37
- Исмаилов С.С., Кожирова С.Б.* 1920-1930-жылдары Қазақ-Ресей шекарасын қалыптастыру мәселелері
Ismailov S.S., Kojirova S.B. Issues of formation of the Kazakh-Russian border in the 1920s-1930s
Исмаилов С.С., Кожирова С.Б. Вопросы формирования Казахско-Российской границы в 1920-1930-е годы 50
- Комиссарова И.А.* ЖЭС-тың алғашқы жылдарындағы ауылда салық жинау науқандарындағы үгіт (Иваново-Вознесен губерниясының материалдары бойынша)
Komissarova I.A. Agitation in tax collection campaigns in the countryside in the early years of NEP (on the materials of Ivanovo-Voznesensk region)
Комиссарова И.А. Агитация в кампаниях по сбору налогов в деревне в первые годы нэпа (на материалах Иваново-Вознесенской губернии) 67
- Рахимов М.И., Батталов К.К., Дукомбайев А.Т., Сапарова К.С.* Ертіс өңірі киелі орындарын зерттеудің тарихи-мәдени аспектілері мен агиотопоним мәселесі
Rakhimov M.I., Battalov K.K., Dukombaiev A.T., Saparova K.S. Historical and cultural aspects of the study of the sacred places of the Irtysh region and the problem of hagiotomension
Рахимов М.И., Батталов К.К., Дукомбайев А.Т., Сапарова К.С. Историко-культурные аспекты изучения сакральных мест Прииртышья и проблема агиотопонимии 84

<i>Сақтағанова З.Г., Абдукаримова Ж.К.</i> Соғыс жылдарындағы Қазақстандағы мектептер мен интернаттардағы кеңестік балалық шақ (1941-1945)	
<i>Saktaganova Z.G., Abdukarimova Zh.K.</i> Soviet childhood in schools and boarding schools in Kazakhstan during the War (1941-1945)	
<i>Сақтағанова З.Г., Абдукаримова Ж.К.</i> Советское детство в школах и интернатах Казахстана в годы войны (1941-1945 гг.)	102
<i>Шакиев М.Н.</i> Кеңестік кезең мен Кемел Тоқаев (жеке күнделігі мен замандастар естелігінен)	
<i>Shakiyev M.N.</i> Soviet period and Kemel Tokaev (according to notes from a personal diary and memoirs of contemporaries)	
<i>Шакиев М.Н.</i> Советский период и Кемель Токаев (по записям из личного дневника и воспоминаниям современников)	121
<i>Шериязданов Б.Р.</i> Қазақстанға депортациямен келген этникалық топтары өкілдерінің елеулі үлес қосқан қайраткерлері	
<i>Sheriyazdanov B.R.</i> Deportation of representatives of ethnic groups to Kazakhstan and their prominent figures who made a significant contribution to the country's development	
<i>Шериязданов Б.Р.</i> Депортация представителей этнических групп в Казахстан и их видные деятели, внесшие заметный вклад в развитие страны	134
ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ	
<i>Аралханов Б.Ө., Сахов А.С., Курбанбаева С.Н.</i> Күй өнерінің мәдени-философиялық мәні	
<i>Aralkhanov B.O., Sakhov A.S., Kurbanbayeva S.N.</i> Cultural and philosophical significance in the art of Kuyi	
<i>Аралханов Б.О., Сахов А.С., Курбанбаева С.Н.</i> Культурно-философское значение в искусстве кюев	150
<i>Бисенова А.Ж.</i> Постколониалдық теорияның негізгі терминдеріне шолу және оларды «локализациялау» мәселесі	
<i>Bissenova A.Zh.</i> Review of the main terms of postcolonial theory and the state of their «localization»	
<i>Бисенова А.Ж.</i> Обзор основных терминов постколониальной теории и вопрос их «локализации»	161
<i>Жамашев А.Ш., Наурызалиев И.Р., Қожа Т.</i> Исламдағы мирас ілімінің артықшылығы және фард иелерінен болған әйелдер мұрасы	
<i>Zhamashev A.Sh., Naurzaliyev I.R., Koja T.</i> Inheritance privilege in Islam and the legacy of women from fard owners	
<i>Жамашев А.Ш., Наурызалиев И.Р., Қожа Т.</i> Привилегия наследства в исламе и наследие женщин от владельцев фард	172
<i>Кикимбаев М.Ж., Камарова Р.И., Малгараева З.Б.</i> Қазақстандағы неотәңіршілдік реисламизацияға жауап ретінде: идеялық бастауларын іздеу	
<i>Kikimbayev M.Zh., Katarova R.I., Malgaraeva Z.B.</i> Neo-Tengrianism in Kazakhstan as a response to re-Islamization: In search of ideological roots	
<i>Кикимбаев М.Ж., Камарова Р.И., Малгараева З.Б.</i> Неотенгрианство в Казахстане как ответ реисламизации: в поисках идейных истоков	184
<i>Мұсатаева Ф.М.</i> Тәуелсіз Қазақстандағы коммеморативтік саясат	
<i>Musatayeva F.M.</i> Commemorative policy in Independent Kazakhstan	
<i>Мұсатаева Ф.М.</i> Коммеморативная политика в Независимом Казахстане	202
<i>Нелли Бекус.</i> Қазақстандағы ғарыштық техносаясат және постколониялық қазіргі заман	
<i>Nelly Bekus.</i> Outer space techno-politics and postcolonial modernity in Kazakhstan	
<i>Нелли Бекус.</i> Космическая технополитика и постколониальная современность в Казахстане	218

МРНТИ 03.20.00

«Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» как исторический источник

Турганбек К. Алланиязов

Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан

E-mail: Klio56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-7-21

Аннотация. В статье анализируется «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года», отложившийся в Архиве Президента Республики Казахстан (АПРК). Документ относится к середине 1930 года и касается непосредственно событий, происходивших в Кустанайском и Кызылординском округах Казахстана – вооруженным восстаниям казахских шаруа против политики сельскохозяйственных кампаний и насильственной коллективизации. К целям и задачам исследования можно отнести прежде всего уяснение значимости выбранного автором источника для обогащения представлений о процессах и явлениях, имевших место в Советском Казахстане в конце 1920-х – начале 1930-х годов. Кроме того, выявляются условия создания «Доклада...», в котором характеризуются причинно-следственные связи возникновения и развития вооруженных выступлений на территории Кустанайского и Кызыл-Ординского округов. Материалы источника показывают уровень знания его авторов о подоплеке событий и их направленности и позволяют всесторонне и объективно оценить и определить деятельность конкретных частей и подразделений РККА, дивизионов ВОГПУ, их место и роль в подавлении вооруженных выступлений на территории Кустанайского и Кызыл-Ординского округов.

Ключевые слова: исторический источник; РККА; вооруженные восстания; боевые действия.

Received 27.07. 2022. Revised 01.08.2022. Accepted 15.09. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Allaniyazov T.K. «Report on the combat operations of the task force in Kazakhstan in March, April and May 1930» as a historical source // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – No. 4. – P. 7-21. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-7-21.

Для цитирования:

Алланиязов Т.К. «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» как исторический источник // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 7-21. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-7-21.

Введение

Актуальность обращения к «Докладу о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» продиктована следующими обстоятельствами. Во-первых, это обусловлено его источниковедческой значимостью для разработки истории вооруженных восстаний в свете тех задач, которые поставлены в рамках Госкомиссии по реабилитации участников этих событий подвергшихся репрессиям. Во-вторых, необходимостью нового прочтения страниц отечественной истории связанных с трагическими по своим последствиям актами вооруженного сопротивления казахских шаруа насильственной коллективизации. В-третьих, источниковедческий анализ «Доклада...» позволит определить его место и роль в корпусе источников по истории вооруженных восстаний на территории Кустанайского и Кзыл-Ординского округов. Все это и обуславливает задачу источниковедческого анализа рассматриваемого документа.

К тексту «Доклада...» обращались отечественные историки Т. Омарбеков, К. Алдажуманов, Т.Алланиязов и А.Таукенов, которые широко использовали ряд содержащихся в нем сведений для реконструкции боевых действий частей и подразделений 8-й кавалерийской дивизии Приволжского военного округа задействованных в вооруженном подавлении повстанческих отрядов, действовавших на территории Иргизского и Кзыл-Ординского округов. (Омарбеков, 1994:130-189; Алдажуманов, 1998:66-92, Алланиязов, Таукенов, 2009: 288-308). Это наглядно свидетельствует о роли и значении «Доклада...» занимающего ключевое место в корпусе источников по истории вооруженных восстаний 1929-1931 годов.

Содержательная новизна статьи определяется, во-первых, тем, что в ней представлена характеристика информационного потенциала рассматриваемого документа, позволяющего глубже раскрыть ту роль, которую сыграли части и подразделения РККА в подавлении вооруженных восстаний 1929-1931 годов в Советском Казахстане, во-вторых, в выяв-

лении подходов авторов документа к оценке причин вооруженных выступлений, а также характера, содержания и результатов боевых действий, развернувшихся между частями РККА и повстанческими отрядами.

Материалы и методы

Материалом для данного исследования послужил выявленный в АП РК, в фонде 141, описи 1, дело 2953 документ под названием «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» и не опубликованный до настоящего времени. В статье применены методы системного анализа и классификации документальных источников, внешней и внутренней критики, в том числе атрибуции, датировки и верификации источника, а также компаративистский.

Обсуждение

Изучаемый документ в отечественной литературе использовался лишь как источник, содержащий определенные сведения по истории повстанческого движения в Иргизе и Приаральских Каракумах. В качестве объекта источниковедческого анализа, как показывает историография истории вооруженных восстаний в Казахстане, документ не рассматривался.

Результаты

Давая внешнюю характеристику документу, отложившемуся в АП РК (Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 38-76), отметим, что он был создан в штабе 8-й дивизии Приволжского военного округа, располагавшемся в г. Оренбурге и датирован 10 июня 1931 года. В верхнем углу на первой странице имеется соответствующий штамп. Документ адресован Реввоенсовету ПриВО, копия: инспектору Кавалерии РККА и ответсекретарю Казкрайкома. Следует отметить, что «Доклад...» создан в двух редакциях – первая редакция на 27 страницах машинописного текста адресована начальнику

политуправления ПриВО, вторая редакция на 38 страницах машинописи адресована непосредственно РВС ПриВО. К «Докладу...» приложены 8 документов – приказы, боезаписки, особые указания, сведения о потерях и др. (АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д. 2953. Л.Л. 77-82). Вторая редакция и является объектом настоящего источниковедческого анализа.

«Доклад...», по всей видимости, создавался оперативным отделом штаба дивизии при непосредственном участии Евсеева на основе широкого круга различных документов и материалов – докладов партийных работников районного и окружного уровня; устной информации, представленной Джангильдиным Евсееву по вопросу истории восстания 1916 года; оперразведсводок, докладных записок структурных подразделений ПП ОГПУ в Казахстане; отчетов и боезаписок командиров частей и подразделений дивизии – Петина, Сидельникова, Семенчука, Юльского; оперативных приказов командира дивизии – Евсеева, начальника штаба дивизии Журавлева, замначальника политотдела дивизии Шматова, начальника 2-го отделения штаба дивизии Василевского; приказов командующего войсками округа Базилевича и члена РВСО Дуганова. «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» подписан Евсеевым, Шматовым, Журавлевым.

Это дает основание считать, что «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» по виду принадлежит к отчетной документации и носит информационно-аналитический характер, по процедуре формирования относится к вторичным документам.

Внутренняя характеристика «Доклада...» дает возможность определить его структуру, свидетельствующую о широком спектре вопросов, затронутых составителями документа. Назовем ключевые разделы «Доклада...» и их объемы: 1. «Общая обстановка» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 38-39). 2. «Социальные корни и причины антисоветского движения в Казахстане» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 39-42). 3. «Обстановка в районе Домба-

ровка-Карабутак-Иргиз в начале марта». (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 42-44). 4. «Обстановка в районе действий Особой оперативной группы к 15 марта» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 44-45). 5. «Характеристика Иргизского района» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 45-47). 6. «Кара-Кумская операция» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 48-49). 7. «Претворение в жизнь решения Командующего группы» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 49-50). 8. «Бои с бандой в Кара-Кумах» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 50-51). 9. «Мирные переговоры» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 51-57). 10. «Политико-моральное состояние действующих отрядов». 10.1. «Части 8-й кавалерийской дивизии» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 57-61). 10.2. «Национальный казахский эскадрон» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 61). 10.3. «62-й дивизион ВОГПУ» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 61-62). 10.4. «Коммунистические отряды» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 63). 11. «Обеспечение действующих частей» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 63-64). 12. «Обеспечение снабжения операции в Кара-Кумах» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 66-69). 13. «Санитарно-ветеринарное обслуживание лошадей и людей» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 69-72). 14. «Выводы по использованию [техники]» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 73-74). 15. «Особое замечание» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 75-76).

Как видно из названий разделов «Доклада...» текст документа свидетельствует о стремлении его составителей, во-первых, показать политико-экономический, социальный, этнический, культурно-исторический, природно-климатический характер районов, на территории которых проходили военные операции. Во-вторых, осветить военно-организационную и военно-техническую стороны проводимых военных операций. В-третьих, раскрыть характер, содержание и результаты боевых действий частей и подразделений Особой группы с повстанческими отрядами. В-четвертых, акцентировать внимание на таком явлении как мирные переговоры правительственной делегации с руководителями повстанческих отрядов. В-пятых, раскрыть

политико-моральное состояние отрядов сил подавления. В-шестых, охарактеризовать вопросы материально-технического снабжения войск и санитарно-ветеринарного обслуживания людского и конского составов. В-седьмых, сформулировать выводы по использованию транспорта, авиации, средств связи и вооружения в ходе военных действий. И последнее – предложить меры, направленные на укрепление военно-политического положения в Казахстане.

Таким образом, представленная структура документа свидетельствует о ее продуманности, логической последовательности, целостности и завершенности. Это дает основание считать, что его составители, по всей видимости штабные работники, обладали достаточно высокой для того времени квалификацией, способностями к анализу и широким обобщениям, навыками составления информационно-аналитических записок. Об этом косвенно можно судить и по тому факту, что текст «Доклада...» являл собой развернутую и существенным образом дополненную, версию докладной записки, которая за подписями командующего ПриВО Базилевича и члена РВС округа Дуганова 18 апреля 1930 года была представлена Председателю РВС Союза ССР Ворошилову (РГАСПИ. Ф. 74. Оп. 2. Д. 99. Докладная записка Дуганова и Базилевича на имя нарком военмора Ворошилова Л.Л. 67-71 об.). Анализ содержания указанной докладной записки, ее сравнение с текстом «Доклада...» дает основание утверждать, что в ней, с учетом адресата, наблюдается более высокая степень обобщения материала, поданного в лаконичной и схематичной формах.

Вместе с тем, следует отметить, что текст «Доклада...» имеет элемент субъективизма. Штабные работники, будучи членами ВКП(б) либо беспартийными, но предельно обработанными за годы службы в Красной Армии в просоветском духе, явления и факты рассматривали и анализировали сквозь призму идеологических постулатов большевизма. К тому же на них влияли и критерии оценок людей, событий и явлений, содержавшихся в операзведсводках структурных подразделе-

ний ОГПУ, в которых превалировали такие характеристики как «антисоветский», «контрреволюционный», «бандитский» и т.п. Однако, как нам представляется, все это не мешало составителям «Доклада...» адекватно и без иллюзий оценивать объективную реальность.

Обратимся к первому разделу «Доклада...», который являет собой сжатую и вместе с тем предельно насыщенную картину, характеризующую сложную политическую обстановку в ряде районов Советского Казахстана. Так, было отмечено, что «на почве извращения политики партии в вопросах национальной политики, коллективизации, заготовительных кампаний, религии..., в Казахской АССР еще осенью 1929 года имели место случаи массового движения и недовольства. Батпакаринское и Сузакское восстания, ликвидированные исключительно применением войск, являлись грозными показателями состояния казахского аула» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 38). В разделе звучит мысль о том, что повстанческое движение, развернувшееся в семи округах и одной области Советского Казахстана, будучи возглавленное баями и ишанами ставило своей целью «свержение Советской власти и образование ханства в Казахстане» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 38). При этом подчеркивается роль духовных лиц – мул, ахунов, хазретов стоявших «во главе всех бандитских шаек», в частности Мукантая Саматова, Исатая Сатыбалдина, Джумагазы Баимбетова, Акмурзы и отмечается «формирование национальной армии «Сары-боз» (сарбазов. – Т.А.). Перечислив районы, в которых произошли вооруженные восстания, авторы делают вывод, что «движение в Казахстане, несомненно, является одним из звеньев общей цепи», представленной авторами в виде «похода папы Римского», «провокационных выступлений в ряде стран», «похищения генерала Кутепова», попыток «покушений на Советских представителей в Варшаве и Львове», «кулацких выступлений, ряда заговоров, вредительства, ... ясно указывавшие на подлинную связь их с внешней антисоветской кампанией». Из чего следует весьма характерное умозаключение: движение в Казахстане в отличие от похода

папы Римского, бывшего «только агитационной организацией» являло собой «поход мулл, представленный реальными силами - Сарыбозом, то есть национальной казахской армией, имевшей в своем составе по всему Казахстану 25 тысяч», но со слабым вооружением. При этом было отмечено, что в Приаральских Каракумах было сосредоточено 10 тысяч повстанцев (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 38).

Рассматривая социальные корни и причины антисоветского движения в Казахстане, авторы «Доклада...» обратили внимание на то, что «районы, охваченные антисоветским движением чисто национальные, казахские, с кочевым скотоводческим хозяйственным укладом, культурно отсталые с очень сильным родовым влиянием ханов, баев и мулл, с религиозным фанатизмом и национальным шовинизмом». Эти особенности «местными работниками и руководящими органами достаточно не учитывались, а в некоторых случаях прямо игнорировались, вплоть до грубейшего извращения политики партии».

Эти, в целом верные суждения, были подкреплены широким набором примеров и фактов, демонстрировавших практику форсированной коллективизации, чрезмерных и непродуманных действий местных властей по заготовке хлеба, скота и шерсти в Иргизском и Аральском районах, что «ставило население в бедственное положение», обрекало кочевников «на голодовку» и вынуждало баев «уходиться в банду» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 39-40).

Отмечая факты административного закрытия мечетей без всякой массовой предварительной работы, авторы особо отметили тот факт, что антирелигиозная пропаганда «если и ведется, то настолько неумело, что не только не достигает своей цели, но, наоборот, усиливает религиозный фанатизм».

Администрирование, командование, запугивание подчеркивалось в «Докладе...» достигло таких размеров, что «беднота и середняки не могли отличать выходки отдельных представителей власти от старых царских чиновников». Особенно остро отреагировали авторы на наличие фактов когда «бедняк, об-

ращаясь к советскому работнику, унижается перед ним так же, как он унижался перед царским чиновником (низкие поклоны и т.п.)». Были отмечены также и конкретные факты великодержавного шовинизма в отношении коренного населения. Так, «на линии железной дороги ... нет ни одного начальника станции, кассира, дорожного мастера, и даже артельного старосты – казаха. Все административные должности заняты русскими. Казахи работают только чернорабочими. В казенных домах живут только русские». Великодержавным шовинизмом страдали и ответственные работники дорожно-транспортного отдела ОГПУ, в частности «агенты станции Аралморе Иванов и Алтушенко». Приводя ряд фактов проявления шовинизма, авторы констатировали попустительство этому со стороны заместителя ПП ОГПУ по Казахстану Алышанского. Здесь же были представлены яркие и конкретные примеры того как население «смутно и превратно», по оценке авторов, понимало сущность советской власти, партийной политики, понятий «коммунист», «колхоз», «советская власть». Все это послужило «богатым материалом муллам и националистам для антисоветской агитации, для разжигания национальных антагонизмов».

Подводя итоги своим суждениям, характеристикам и оценкам, направленным на вскрытие социальных корней и причин антисоветского движения в Казахстане авторы «Доклада...» пришли к обоснованному выводу: «ошибки, перегибы и извращения политики партии и советской власти послужили благоприятной почвой байству и духовенству для организации контрреволюционного восстания» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 41).

Материалы раздела дают возможность: а) увидеть, какие проблемы были в центре внимания авторов «Доклада...»; б) уяснить их представления о ситуации, сложившейся в Казахстане к 1930 году; в) рассмотреть интерпретацию военными событиями, явлений и процессов, имевших место в процессе начавшихся вооруженных выступлений.

Характеристика обстановки в районе Домбаровка-Карабутак-Иргиз в начале марта

1930 года в рассматриваемом документе была представлена посредством изложения в хронологической последовательности фактов вооруженного противостояния между повстанческими отрядами и отрядами коммунаров, с указанием их командования, численности и вооружения, районов боестолкновений, их результатов, а также описанием процесса формирования и подготовки к боевым действиям отрядов из состава 45-го кавполка 8 кавдивизии ПриВО под командованием Малика и Шафранека, маршрутов их движения и результатов боя между отрядом Малика и повстанческим отрядом во главе с А.Канаявым и М.Саматовым. Предваряя изложение процессов, развернувшихся в районах Казахстана, соседствующих с Оренбургским округом, авторы четко сформулировали свою обеспокоенность и опасения тем, что повстанческое движение с территории западных районов Казахстана может перекинуться на собственно российскую территорию, в частности Орский район Оренбургского округа. В целях недопущения этого военными был предпринят меры по укреплению гарнизонов в близлежащих населенных пунктах – Можаровке и Домбаровке (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 42).

Содержащийся в «Докладе...» раздел, посвященный действиям Особой оперативной группы к 15 марта 1931 года, ценен тем, что в нем представлены факты в сочетании с суждениями и выводами авторов, позволяющие увидеть характер мер и содержание действий, предпринятых военными, ПП ОГПУ в Казахстане и Казкрайкомом по нейтрализации широко развернувшегося к этому времени повстанческого движения.

Так, оценив обстановку, командование 8-й дивизии в лице Евсеева пришло к выводу: «Борьба с бандитизмом в Кустанайском, Актюбинском и Кзыл-Ординском округах ведется разрозненными местными отрядами. Численность отрядов колебалась от 7 до 70 бойцов. Большое число малочисленных отрядов: Подобина, Пухтеева, Симонова, Новикова, Пуйкана, Хухарева, Озимины, Цуканова, Жалудь, 62-й дивизион ОГПУ, нацэскадрон, а

также отрядов Кармакчинского, Челкарского, Иргизского, Карабутацкого [районов] не связанных между собой, ничем не обеспеченных, живущих в большинстве своем за счет местного населения, партизански действовавших не могли гарантировать успешной и быстрой ликвидации движения» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 44).

Из «Доклада...» видно, что на заседании РВС ПриВО в Оренбурге, проходившем совместно с представителями Казкрайкома и ПП ОГПУ в Казахстане, Евсеева назначили руководителем «операциями в Иргизском районе». Из содержания документа видны состав, вооружение и командование вновь сформированных трех боевых отрядов, которым ставилась задача «внезапными ударами с запада и севера ликвидировать банду Айжаркена хана и Саматова и банду Сатыбалдина» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 44). Поскольку, как показано в документе, в результате разгрома отрядом Малика повстанцев во главе с Айжаркеном и Саматовым, менялась оперативная обстановка, постольку всем задействованным отрядам была поставлена задача по ликвидации «банды Сатыбалдина». Эта задача, как показано в «Докладе...», была успешно осуществлена отрядом Сидельникова 23 марта 1930 года. При этом было отмечено, что «Отряд Сидельникова настиг банду Сатыбалдина и Тюменбая, численностью 700 конных в районе урочища Шатыртам – мечети аула №24, 100 км юго-восточнее Иргиза. Банда бой приняла. В результате сопротивление банды было сломлено. Отряд Сидельникова преследовал банду 25 км. Потери банды 242 человека убитых, 26 пленных (из них 6 раненых) ... Убит главарь банды Сатыбалдин... Остатки банды рассеялись. ... Часть бежала в пески Каракум». Таким образом, делают вывод авторы «Доклада...», «банды, оперировавшие в районе Иргиза, были ликвидированы» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 45).

Следующий раздел рассматриваемого документа «Характеристика Иргизского района» имеет особую ценность – в нем детально представлена характеристика повстанческих отрядов и движения в целом: имена руково-

дителей; военная организация; структура и комплектование отрядов (по родовому признаку, от семьи один всадник); вооружение (винтовки, ружья, пики, топоры); лозунги («Долой Советскую власть и коммунизм», «Свобода казахского народа», «Да здравствует ханство»), которые, по мнению авторов документа, имели «контрреволюционный характер»; атрибутика в виде знамен с изречениями из Корана; ритуалы в виде молебнов и клятв. Общая оценка повстанческого движения была представлена следующей формулировкой: «Само движение носило массовый характер и оформилось в «Сарыбоз», то есть политическую, антисоветскую, национальную военную организацию (армию) имеющую цель борьбы с Советской властью под флагом борьбы за религию (Ислам)» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 45-46). Интересны и наблюдения военных о боевых качествах повстанцев: «Боевые действия, проходившие с 8 по 23 марта, показали, что бандиты держатся достаточно упорно, активно атакуя массами наши отряды» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 47).

Важным элементом раздела являются суждения о социально-классовом составе восставших, который характеризовался на примере аулов №24 и №27 следующими данными: «в банде участвовало – бедняков 66, середняков 16, батраков 7, баев 4, комсомольцев 7 и членов аулсовета 4». Соответственно из 27 аула «бедняков 82, середняков 21, баев 3, мулл 2 и 3 комсомольца».

На основе анализа этих данных был сделан промежуточный вывод – «основная масса восставших – бедняки и середняки», а байство и духовенство «явились вдохновителем, организатором, руководителем восстания». Заслуживает внимания дальнейшая логика рассуждений авторов документа, считавших, что «социальный состав банд в сильной степени отражался на их устойчивости, вызвал колебания, отколы и даже переход на нашу сторону». Из чего военные сформулировали главный и принципиальный, на наш взгляд, вывод: «социальный состав восставших, их несколотченность, неопределенность в начале организации лозунгов и т.п., давало возмож-

ность ликвидировать контрреволюционное выступление без применения вооруженной силы, при условии принятия своевременных, решительных и правильных политических и экономических мероприятий». Но, как далее показано в разделе, в условиях, когда «байство и духовенство занималось организацией банд, местные партийные и советские организации растерялись, писали сводки, в большинстве своем преувеличенные, панического порядка, требовали вооруженной силы, но каких либо мер политического и экономического порядка, направленные к тому, чтобы парализовать это движение – не принимали» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 46). Все эти моменты, квалифицирующие поведение властей в негативном свете, авторы записки подкрепили конкретными по существу и яркими по содержанию фактами. Поведав о том, что «в районах действия наших отрядов среди населения проводилась массовая политическая работа», в которой участвовали «комсостав и красноармейцы казахи» и которая дала определенный результат, военные особо подчеркнули, что «при условии хорошо налаженной политической работы в ауле, мы могли бы избежать контрреволюционного выступления баев».

Раздел «Каракумская операция» ценен тем, что в нем основной акцент сделан на географических характеристиках Приаральских Каракумов в контексте их оценки как театра военных действий. При этом были высказаны соображения оперативно-тактического характера: невозможность использовать большие воинские отряды в силу таких факторов, как скудость водных источников, пески, жаркий климат. Эти факторы, сопряженные с отсутствием колесного транспорта и дорог диктовали использование только гужевого транспорта (верблюдов), численность которых в караванах была также предельно ограничена. Поскольку «каждый верблюд тянул на себе 5-6 пудовый вьюк, [то] транспорт в 40-50 верблюдов обладал подвижностью, при напряжении 50 км в сутки, более многочисленный транспорт понижал скорость до 30 км». Подвижность и грузоподъемность транспортов, стесненность водой и послужили для военных отправными

данными при выработке плана очередной военной операции (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 48-49).

Кроме того здесь были представлены и исторические факты, относящиеся к безуспешной деятельности войск царской армии, в частности Особой конной группы генерала Лаврентьева, направленных на подавление Тургайского очага восстания 1916 года, которое советскими военными квалифицировалось как «национально-освободительное движение в Казахстане».

Все это было обусловлено тем, что в Кызыл-Ординском округе, на территории которого и располагались Приаральские Каракумы, вспыхнул крупный очаг повстанческого движения. В результате, как писал Евсеев, «30 марта при моем свидании с членом ЦК партии, секретарем Казкрайкома т. Голощекиным и начальником Восточного отдела ОГПУ т. Дьяковым, последние просили меня взять на себя проведение операции и просили об этом РВСО, который 31 марта и дал мне директиву ликвидировать бандитизм в Кызыл-Ординском округе» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 48). Эти суждения командира 8-й кавдивизии наглядно демонстрируют механизм принятия решения о войсковой операции и свидетельствуют о том, что в вопросе вовлечения РККА в войну с собственным народом ключевую роль играли руководитель Казкрайкома ВКП(б) и начальник ВО ОГПУ. Военные в данном случае являлись всего лишь инструментом, призванным вооруженным путем решить проблему, созданную в результате близорукой политики политического руководства Казахстана.

Описанию плана войсковой операции и собственно боевых действий в Приаральских Каракумах посвящены разделы «Претворение в жизнь решения Командующего группой» и «Бои с бандой в Каракумах».

В первом случае показаны состав, командование, вооружение и цели трех войсковых колонн, куда вошли подразделения 43-го, 45-го кавалерийских полков, 62-го дивизиона войск ОГПУ, Казнацэскадрон и комотряды, которые выступили 3 и 4 апреля.

Во втором – дано описание боевых действий. Так, 2-я колонна во главе с Петиным

(полковая школа 45 кавполка и Казнацэскадрон, всего 120 сабель, 3 пулемета) 7 апреля «ввязалась в бой с бандой Лаубаева, численностью 1000 конных». В ходе 3-х часового боя стороны понесли большие потери: повстанцы потеряли «около 150-200 убитых, в том числе главари: хан Лаубаев и хан Кобланов», отряд Петина потерял «18 человек убитыми, 10 ранеными» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 50). В условиях численного превосходства повстанцев отряд Петина «отошел в северо-западном направлении».

В этот же день 1-я колонна во главе с Гущиным (нацвзвод 43 кавполка, 62 дивизион и комотряд, всего 144 конных и 5 пулеметов) в местности Сарманходжа с 13 до 17 часов «имела бой с бандой, численностью 3000 конных». В результате рукопашной схватки «отряд Гущина закрепился в песчаных барханах, где и удерживался до исхода следующего дня 8 апреля, полагая, что отряд окружен». Хотя, «как выяснилось впоследствии, отряд находился в полукольце противника». Вместе с тем, из текста не видно каковы были дальнейшие действия отряда Гущина. Лишь отмечено, что отряд направился в район Сайкудука (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 50).

Как отмечается в «Докладе...» все попытки командиров колонн «к установлению связи между собой до 9 апреля не давали положительных результатов» из-за больших расстояний и отсутствия точных ориентиров по причине того, что военные пользовались 40-верстной картой. Получив сообщение о бое, командование приказало отряду Сидельникова, который находился в это время к западу, примерно в 70-90 км от места боя, «связаться с отрядом Петина и идти на выручку отряду Гущина, который доносил, что находится в окружении». Отряд Сидельникова, не имея связи с Петиным и Гущиным в 17 часов 9 апреля «вошел в соприкосновение с бандой», но «обнаружив до 3000 конных со стороны банды, правильно оценил обстановку – в бой с бандой не ввязался, а отошел в район Сайкудука, куда к тому времени подошел и отряд Гущина».

Командованием Особой оперативной группы, как отмечается в «Докладе...», «была оце-

нена необходимость при сложившейся обстановке действовать более сильными отрядами, нежели командование располагало, к тому времени». К тому же «отряды Петина и Гущина были переутомлены, лошади едва двигались». Учитывая это обстоятельство, Евсеев затребовал из Оренбурга «отряд 1-й бригады [в] 325 сабель при 20 пулеметах, а также звено самолетов». Отряды Гущина и Сидельникова «были отведены в Тохабай, 80 километров восточнее станции Аральское море», а отряд Петина «на станцию Аральское море для приведения в порядок» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 50-51).

Авторы «Доклада...» резюмировали, что «Каракумская операция осуществлялась по линии военно-чекистских мероприятий, по линии же политико-экономических мероприятий местные партийные и советские организации и здесь ничего не сделали» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 51). Тот факт, что подобные констатации вновь прозвучали в тексте документа, дает возможность увидеть соответствующую оценку военными квалификации местных партийно-советских властей, которая, как минимум, была более чем критической.

Важную ценность представляет концовка раздела, в которой была представлена характеристика «действительного положения, созданного в Каракумах» в результате «боевых столкновений наших отрядов с бандой 7-9 апреля». Ее ключевыми моментами являлись фактические данные оценочного характера о: численности хозяйств, сосредоточенных в песках – «до 5000 хозяйств с 15-16 тыс. населения»; боевой части группировки – «до 10 тысяч сарбазов»; численности районов, представители которых были сосредоточены в песках – «15 районов»; названии родов из которых происходили повстанцы – «Шомекей и Алтын»; наличии актива из остатков «разгромленных банд в Иргизе, Сузаке, Тургае»; враждебном отношении населения к военным в «районе действия наших частей» и сочувственном «к бандам»; фамилии и имена руководителей повстанцев – «Лаубаев – крупный бай, Кобланов – профессиональный конокрад, Джума-

газы – мулла, являвшийся духовным вождем всей группировки», а также Караев, сменивший убитых Лаубаева и Кобланова (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 51).

Ключевым элементом «Доклада...» является раздел «Мирные переговоры». Основанием для этого суждения являются то, что в нем содержатся: ценные сведения о позиции военных в лице Евсеева и комиссии РВСО («помкомвойсками т. Павлова и зам.нач. Политуправления Округа т. Осипова») осознавших политическую нецелесообразность решения массового по своему характеру восстания в Приаральских Каракумах «мерами военно-чекистского характера» и инициировавших посредством обращения в РВСО и Казкрайком создание и посылку в Каракумы «авторитетной правительственной комиссии с задачей урегулирования создавшегося там положения»; критические высказывания в адрес партийно-советских организаций и отдельных представителей органов ОГПУ не говоривших желанием решать проблему мирным путем; информация о численности, составе и вооружении отрядов сил подавления сосредоточенных по линии железной дороги, прилегающей к Каракумам; оценка сил и возможностей повстанцев; акцентирование внимания на то, что успех работы Правительственной комиссии был обусловлен наличием такого фактора как концентрация вооруженных сил, закрывших повстанцам выход из песков в культурную полосу; начало переговоров с повстанцами по инициативе председателя Кызыл-Ординского облисполкома Джунусова; ход, содержание и результаты переговоров Правительственной комиссии во главе с А. Жангильдиным с руководителями повстанцев в лице Караева и Джумагазы; содержание требований повстанцев; позиции Джумагазы на переговорах, в частности по вопросу отказа от сдачи оружия «мергенами»; ритуал клятвы повстанцев на «Коране» обязавшихся сдать свое оружие и оружие, захваченное в боях; содержание мероприятий, которые предстояло осуществить Правительственной комиссией после завершения мирных переговоров; влияние переговоров на действия повстанческих

отрядов, оперировавших в соседних районах («банда Токмурзы») добровольно сложивших оружие; критическая оценка действий Аральского РК ВКП(б), который «почти никакой разъяснительной работы о создавшемся положении в Казахстане вообще, и, в частности, в районе – не провел не только в ауле, но и в самом Аральске»; поведение личного состава войсковых подразделений, которые «в абсолютном своем большинстве не зная казахского языка, не могли вести среди населения политработу, но, все же, ... своим хорошим отношением располагали к себе казахское население, поднимали в его глазах авторитет и уважение к Красной Армии» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 56-57).

Содержание раздела, большей частью построенного на основе информации, которую военные получали от участников переговоров и черпали из сводок структурных подразделений ОГПУ, несет на себе отпечаток официальных оценок. Но вместе с тем оно дает возможность увидеть уважительную по отношению к вчерашнему противнику позицию военных, результаты боестолкновения с которым, несмотря на несоизмеримость потерь, были не в пользу сил подавления.

Ценным для понимания различных аспектов боевых действий между войсковыми подразделениями и повстанческими отрядами, расширения представлений о фактической стороне военных маршей и боестолкновений, поведенческих практик рядового и среднего начсостава, служат сведения, сосредоточенные в разделе посвященному политико-моральному состоянию отрядов, задействованных в военных операциях.

Фактический материал, содержащийся в пункте, раскрывающем политико-моральное состояние частей 8-й кавдивизии, призван обосновать высказанное в самом начале концентрированное по своему содержанию, чеканное по форме и пафосное по характеру заявление о том, что «общее политико-моральное состояние основной массы красноармейцев и курсантов полковой школы на всем протяжении работы по ликвидации антисоветского движения в Казахстане, характери-

зовалось правильным пониманием сущности антисоветских выступлений, стремлением к скорейшей его ликвидации, преданностью и высоко-сознательным отношением к исполнению своего долга, высоким боевым призывом, смелостью и дисциплинированностью как в бою, так на марше» (АПРК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 57)

Здесь и упоминание о 2000 километровом от Орска до Аральска марше полковой школы 45-го кавполка, и констатация стойкости в бою 7 апреля полковой школы 43-го кавполка, и описание подвига младшего командира 45-го полка, который, будучи раненым и оставленным на поле боя, проявил самопожертвование и пристрелил уже раненого Лаубаева, и характеристика деятельности радистов, и высокая оценка боевого настроения красноармейцев и командиров, и наличие «единичных случаев трусости в частях, которые в боях не участвовали, но к ним готовились» и которые «заглушались общим боевым настроением» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 58).

Раздел содержит и описание целого ряда отрицательных моментов, как в идеологическом, так и дисциплинарном планах. Весьма показательными здесь являются «отдельные случаи недопонимания нашей национальной политики и как следствие этого, проведение аналогии между национальной политикой нашей партии, методами подавления контрреволюционных восстаний в Казахстане и колониальной политикой и подавлением империалистами национально-освободительных движений в колониях». В качестве примера отмечено, что «эту аналогию выразили старшина эскадрона 43-го кавполка Поляков и ответорганизатор ВЛКСМ 43-го кавполка Швецов, но отразили не только свое понимание и настроение, такое непонимание существовало у многих красноармейцев и даже начсостава».

В числе фактов нарушения дисциплины в разделе отмечены: «сон на постах, в полевых караулах и на ночных маршах», «безответственное отношение к оружию и снаряжению», «пререкания [красноармейцев] с младшим начсоставом, не повторение приказа, обращения на ты», «случаи несоблюдения

военной тишины при движении в эшелонах и на месте расположения частей». При этом по каждому факту были приведены конкретные примеры и подчеркнута необходимость их «строгого учета в нашей работе по воспитанию бойца».

Характеризуя политико-моральное состояние переменного состава (аналог современных резервистов. – Т.А.), входивших в отряды сил подавления, авторы цитируют Гущина, который в своем отзыве отмечал, что «взвод переменного состава своей дисциплинированностью, примерностью, в поведении как на марше, в бою, на месте расположения во внутреннем распорядке, в несении полевой караульной службы, так и во взаимоотношениях с населением оказал здоровое давление на дивизион ВОГПУ (совместно действовавший со взводом)» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 59).

В оценках моральных и боевых качеств старшего и среднего начсостава превалируют сугубо положительные характеристики: «вполне крепкие», «устойчивые», «самоотверженные в действии», «преданные делу партии и советской власти», правильно «понимающие политику партии и классовую сущность контрреволюционного выступления», «умеющие руководить и вести за собой красноармейскую массу», «умело управлявшие подразделением», «проявляли образцы мужества, стойкости и личной храбрости», «достаточно заботливые о красноармейце».

Наряду с этим были отмечены и отрицательные моменты: 1. «Мобилизационная готовность», выразившаяся в обнаружившихся во время военных действий «недостатков в обмундировании, снаряжении, оружии», в том числе неподготовленность в ряде случаев ручных и станковых пулеметов. 2. «Недооценка частью среднего начсостава всей сущности создавшегося в Казахстане (в частности в Каракумах) политической обстановки, пренебрежительное отношение к противнику, переходящее в шовинизм и, как следствие этого, шапкозакидательские настроения», которые передались и на «красноармейские массы». Здесь следует обратить внимание на следующий факт, который были вынуждены при-

знать авторы «Доклада...»: «Эта недооценка противника послужила одной из причин неудачного исхода боев отрядов Петина и Гущина». 3. Проявление некоторыми курсантами «неудовлетворенности тем, что ликвидация антисоветского движения в Казахстане разрешается мирным путем». 4. Недостаточная выносливость отдельных лиц начсостава, выразившаяся в «сонливости во время ночного марша отряда Галеева из Аральска в Тохобай». 5. Случаи халатности и безответственности в виде «оставления в тюках сена ящика с патронами в ходе выгрузки из эшелона». 6. «Недостаточная политподготовка младшего начсостава», который вследствие этого неспособен были объяснить своему отделению «происходящие политические события». 7. Недостаточная ориентировка командирами взводов младшего начсостава об «оперативной и политической обстановке» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 60).

Все эти суждения и наблюдения, подкрепленные фактами, представляют собой ценный материал дающий возможность увидеть не только достижения и просчеты в боевой и политической подготовке частей и подразделений 8-й кавдивизии, но и расширить представления об отдельных аспектах повседневного военного быта участников боевых действий в процессе силового подавления повстанческого движения в Каракумах.

При характеристике личного состава Казнацэскадрона авторы «Доклада...» пользовались такими оценками, как «отличный», «исключительно преданный», «сознательно относящийся к своей работе», иллюстрируя «высокие боевые качества» и «личную храбрость» красноармейцев и начсостава конкретными фактами. Среди недостатков отмечены «отсутствие единства среди начсостава», «случаи неправильного использования и присвоения трофейного имущества». Кроме того, высказаны суждения о перспективах расширения процесса формирования казахских национальных частей (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 61).

Авторы «Доклада...» уделили значительное внимание 62-му дивизиону ВОГПУ и ряду

сотрудников ПП ОГПУ. Наряду с констатацией безупречных, высоких боевых качеств основной массы красноармейцев, отмечалось, что дивизион «отличается от всех частей своей распушенностью, невоспитанностью», приводились факты, свидетельствующие о: трусости командира отделения Чечина; обнаружения у части красноармейцев «золотых и серебряных монет с дырками, что свидетельствует об их принадлежности к украшениям восточных женщин» и было оценено как «барахольство»; недовольстве командира взвода Булына тем, что его не представили к награде орденом «Красной Звезды»; пьянстве и слабой дисциплине ряда представителей начсостава дивизиона. Последнее авторы «Доклада...» объясняли «попустительством со стороны [сотрудников] органов ОГПУ», которые, как, например, Бутин, Егоров к тому же демонстрировали пьянство, развязное поведение, конфликты с начсоставом частей 8-й кавдивизии. Поведение лиц начсостава и отдельных работников ОГПУ объяснялось «слабой постановкой воспитательной работы» и к тому же «сильно сказывалось на красноармейцах дивизиона». (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 62).

Положительно была оценена и прибывшая в район боевых действий, но не участвовавшая в них из-за начавшихся мирных переговоров «конная горно-вьючная батарея объединенной Ленинской [военной] школы из Ташкента.

Оценив личный состав комотрядов, представлявших собой «незаменимых, исключительно стойких, самоотверженных бойцов» авторы «Доклада...» указали на то, что они «не обладали военными знаниями и боевым опытом», а в походе и на марше «выделялись своей недисциплинированностью, неряшливостью, мелкими дразгмами, отсутствием заботы о коне, оружии». Так, например, «не уход за конем мотивируется тем, что „загоню одного, возьму другого“, не уход за оружием – „во время стрельбы само прочистится“».

Из «Доклада...» можно увидеть и некоторые цифры, касающиеся материального обеспечения действующих частей. Так, «на Орские формирования израсходовано денег до

16000 рублей», на расходы по Иргизской операции Актюбинский окрисполком «отпустил дивизии 13800 рублей» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 63, 65).

Более подробно были представлены сведения, характеризующие содержание, объем, ассортимент продовольственного и фуражного обеспечения, время и пункты их доставки, виды транспорта, наличие издержек в ходе Каракумской операции (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 66-69).

Все эти сведения являют собой ценную информацию, позволяющие увидеть малоизвестные аспекты логистической составляющей военных действий.

Особо ценными являются данные, характеризующие использование авиации, радиостанций, ручных и станковых пулеметов, ручейных и ручных гранат.

Так, применение 3-х самолетов в ходе Иргизской операции «себя не оправдало в виду того, что нет карт, расстояния огромны» и было «недостаточным, принимая во внимание обширные территории и исключительно плохую видимость» из-за туманов «над районом озер, где происходила операция». Использование самолетов в Каракумской операции, «несмотря на неоднократные просьбы командования Особой оперативной группы» не состоялось по причине отказа РВСО (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 73).

3 радиостанции «2 рации системы СГ (искровые) и 1 новая ламповая 23Т», которые были на вооружении отрядов сил подавления, в Каракумской операции «себя не оправдали». По причине того, что первые две были «старые, расшатанные, с неисправностями всякого рода», к тому же слабо приспособленные к приему радиogramм, посылавшихся с новой радиостанции. Между тремя радиостанциями, которые располагались на станции Аралморе (23Т), в Тохобае и Карсакпае (СГ) за «10 дней работы передано из Аралморе в Тохобай 10 радиogramм, задержано до 1 часа – 6, от 1 часа до 3-х часов – 4, от 3-х часов и более – 6, из Тохобая принято 17 радиogramм».

Пулеметы Дегтярева, в отличие от пулеметов Максима, «в условиях Каракумов часто от-

казывали при малейшем засорении мелким песком» и действовали «с большими ограничениями». Особого внимания удостоились «безотказно работавшие» пистолеты-пулеметы Томпсона как «весьма удобные в условиях Каракумов». Авторы «Доклада...» в этой связи высказали пожелание «приспособить подобный пистолет к нашему патрону».

Положительно была оценена практика использования ружейных и ручных гранат, с помощью которых отряду Петина удалось оторваться от превосходящих сил противника и спастись бегством, которое в тексте «Доклада...» было представлено в корректной форме – «выход из боя» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л. 74).

Завершающей частью «Доклада...» являются «Особые замечания» где представлены выводы и предложения военно-стратегического и политического характера: «Главному командованию необходимо учесть, что в случае войны в Средней Азии, Казахстан будет использован как арена для действий по тылам войск, действующих в Средней Азии... Необходимо обеспечить КАССР войсками, в частности вдоль железнодорожной линии. Целесообразно создать смешанные из русских и казахов территориальные конные части, которые могли бы служить прикрытием, а также силой, крайне важной для действий на Востоке. Чтобы обезопасить Среднюю Азию со стороны КАССР, нужны коренные перемены в проводимой национальной политике. ... В Казахстане нужна серьезная чистка партийных организаций, советов, хозяйственных и кооперативных организаций, чтобы все негодное удалить и укрепить руководство на местах. Беспощадно крутыми мерами нужно ликвидировать великодержавные российские обычаи. ... Если не удастся быстро и радикально решить национальный вопрос, создать серьезные кадры работников, поднять культурный, политический и экономический уровень казахского аула, мы можем еще раз, а может быть и несколько раз, иметь дело с политическими осложнениями в Казахстане не менее серьезными, чем те, ликвидацией которых мы занимались 3 месяца» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2953. Л.Л. 75-76).

Заключение

Рассмотренный нами «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года» является ценным источником информации о роли РККА в деле стабилизации политического положения в районах Казахстана, охваченных вооруженными выступлениями. Его содержание способствует: а) расширению научных представлений о характере и содержании использования частей Приволжского военного округа, войсковых подразделений ОГПУ, Казнацэскадрона и коммунистических отрядов в операциях по силовому подавлению вооруженных восстаний на территории Советского Казахстана; б) изучению различных форм и методов, которые использовались вооруженными силами в ходе боевых действий с повстанческими отрядами; в) определению содержания взглядов военных к оценке ситуации, сложившейся в Казахстане в процессе силовой модернизации казахского традиционного общества и результатов военных операций; г) углублению знаний о военно-организационной и технической стороне проводимых войсковых операций; д) показу количественных и качественных характеристик противников в лице повстанцев; е) выяснению подходов военных к содержанию мирных переговоров между Правительственной комиссией и руководителями повстанческого движения в Каракумах; ж) раскрытию выводов и предложений военных по итогам боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года.

Представленные качественные и количественные характеристики источниковедческого потенциала рассмотренного документа свидетельствуют о его высокой репрезентативности, многоплановости и значительной информационной содержательности. Это дает основание считать, что данный документ занимает центральное место в корпусе источников по истории восстаний казахских шаруа в Иргизе и Каракумах.

Все это диктует необходимость его публикации для широкого использования как в

целях углубленного исследования истории вооруженных восстаний в Казахстане в 1929-1931 годах, так и расширения научных представлений по широкому спектру вопросов. В том числе: место и роль «Доклада...» в корпусе исторических источников по истории вооруженных восстаний в Казахстане в 1929-1931 года; сравнительно-сопоставительный анализ

текста документа с аналогичными текстами, созданными ПП ОГПУ в Казахстане, в частности с докладной запиской «Предварительные итоги операции по ликвидации бандитизма в Мангиставском районе (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5052. Л.Л. 53-68); определение компетентности составителей документа и достоверности содержащейся в нем информации.

Список литературы

Алдажуманов К.С. Крестьянское движение сопротивления // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс», 1998. – С. 66-92.

Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы). Алматы: ОО «OST – XXI век», 2009. – С. 288-308.

Омарбеков Т. Зобалан. – Алматы: Санат, 1994. – 225 с.

Российский Государственный архив социально-политической истории. Ф. 74. Оп. 2. Д. 99. Л.Л. 67-71 об.

Т.К. Алланиязов

Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университетінің, Жезқазған, Қазақстан

«1930 жылғы наурыз, сәуір, мамырда Қазақстандағы тапсырыс тобының әскері соғысы туралы» тарихи дерек ретінде

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағатында (ҚХР) сақтаулы тұрған «Жедел топтың 1930 жылғы наурыз, сәуір және мамырдағы Қазақстандағы жауынгерлік іс-әрекеттері туралы есеп» талданады. Құжат 1930 жылдың ортасына сілтеме жасап, Қазақстанның Қостанай және Қызылорда уездерінде болған оқиғаларға – қазақ шаруасының егіншілік науқандары мен күштеп ұжымдастыру саясатына қарсы қарулы көтерілістеріне тікелей қатысты. Зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне, ең алдымен, 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында Кеңестік Қазақстанда болған процестер мен құбылыстар туралы түсініктерді байыту үшін автор таңдаған дереккөздің маңызын түсіну жатады. Сонымен қатар, Қостанай және Қызылорда уездері аумағындағы қарулы көтерілістердің пайда болуы мен дамуының себеп-салдарлық байланыстарын сипаттайтын «Есепті...» құрудың шарттары анықталған. Бастапқы материалдар оның авторларының оқиғалардың мән-жайы мен олардың бағыты туралы білім деңгейін көрсетеді және Қызыл Армияның нақты бөлімшелері мен бөлімшелерінің, ВОГПУ бөлімшелерінің қызметін, олардың орны мен орнын жан-жақты және объективті бағалауға және анықтауға мүмкіндік береді. Қостанай және Қызылорда уездері аумағындағы қарулы көтерілістерді басудағы рөлі.

Түйін сөздер: тарихи дерек көзі; ЖШҚА; қарулы көтерілістер; әскери әрекеттер.

T.K. Allaniyazov

O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan

Report “on the military warfare of the task group in Kazakhstan in March, April, and May 1930” as a historical source

Abstract. The article analyzes the «Report on the military warfare of the task group in Kazakhstan in March, April, and May 1930» which has been deposited in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

(APRK). The document refers to the middle of 1930 and directly relates to the events that took place in the Kustanai and Kyzylorda districts of Kazakhstan - the armed uprisings of the Kazakh sharua (peasants) against the policy of agricultural campaigns and forced collectivization. The goals and objectives of the study include, first of all, understanding the significance of the source chosen by the author for enriching ideas about the processes and phenomena that took place in Soviet Kazakhstan in the late 1920s and early 1930s. In addition, the conditions for generating the «Report ...» are identified, which characterizes the cause-and-effect relationships of the emergence and development of armed uprisings on the territory of the Kustanai and Kyzyl-Orda districts. The source materials demonstrate the level of knowledge of its authors about the background of the events and their orientation allowing a comprehensive and objective assessment and determination of the activities of specific units and subdivisions of the Red Army, divisions of the VOGPU, their place and role in suppressing armed uprisings on the territory of the Kustanai and Kyzyl-Orda districts.

Keywords: historical source; the Red Army; armed uprisings; military operations.

References

Aldazhumanov K.S. Krest'yanskoye dvizheniye soprotivleniya. Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by [Peasant resistance movement, in Peoples, deported to Kazakhstan: time and fate]. Almaty, «Arys». 1998. P.66-92, [in Russian].

Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. Poslednij rubezh zashchitnikov nomadizma. Istoriia vooruzhennykh vystuplenij i povstancheskich dvizhenij v Kazakhstane (1929-1931 gg.) [The last frontier of the defenders of nomadism. The history of armed demonstrations and insurgent movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Almaty, «OST – the XXI century», 2009. P. 288-308, [in Russian].

Omarbekov T. Zobalan [Zobalan], (Almaty, Sanat, 1994, 270 p.), [in Kazakh].

Сведения об авторе:

Алланиязов Турганбек Кайтназарович – кандидат исторических наук, профессор Жезказганского университета, Жезказган, Казахстан.

Allaniyazov Turganbek Kaipnazarovich – Candidate of Historical Sciences, Professor of Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan.

«Орбулакское сражение»: мифы и факты

Нурлан А. Атыгаев

Центральный государственный музей РК, Алматы, Казахстан

E-mail: nuratygaev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2696-1008>
DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-22-36

Аннотация. Огромное влияние на внутреннее и внешнеполитическое положение Казахского ханства оказывали воинственные, монголоязычные племена калмаков (ойратов), которые в XVII в. основали «последнюю кочевую империю» (В.В.Бартольд) Центральной Азии – Джунгарское ханство. В статье рассматриваются вопросы, связанные со сражением казахско-узбекских войск с войсками Джунгарского ханства в 1643 г., которое известно в современной литературе как «Орбулакское сражение». В результате исследования автор констатирует наличие в научной и научно-популярной литературе ряда мифов относительно данного сражения. Согласно историческим материалам, в этом году казахский правитель Жангир во главе небольшой дружины героически остановил продвижение джунгарского войска на казахские земли. Позже произошло крупное сражение уже объединенного казахско-узбекского войска с многократно превышающим их по численности противником. В этом сражении объединенное войско тюркских народов под руководством казахского хана Жангира и узбекских правителей одержало блистательную победу. Однако данные события произошли не в местности Орбулак в Жетысу, как принято считать в современной казахской историографии. Вероятно, они имели место в окрестностях Ташкента как указывается в «Силсилат ас-салатин». Это объясняет быстрый подход узбекских войск на помощь казахам. Также не подтверждается историческими материалами участие в этом сражении таких казахских батыров как шапрашты Карасай, аргын Аргынтай, алышын Жиембет, канлы Сарбук, найман Кексерек, дулат Жансыгул, суан Елтинды.

Материалами для данной статьи послужили опубликованные документы русско-монгольских отношений XVII в., сведения средневековых мусульманских историков, результаты специальных научно-исследовательских работ и др.

Ключевые слова: Казахское ханство; Джунгарское ханство; калмаки; исторические источники; архивные документы; Жангир-хан; Эрдэни Батур-хунтайджи; Орбулак.

Received 13.08.2022. Revised 18.08.2022. Accepted 15.09.2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Atygaev N.A. «Orbulak battle»: myths and facts //Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 22-36. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-22-36.

Для цитирования:

Атыгаев Н.А. «Орбулакское сражение»: мифы и факты// Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 22-36. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-22-36

Введение

Огромное влияние на внутреннее и внешнеполитическое положение Казахского ханства оказали воинственные, монголоязычные племена калмаков (ойратов), которые в XVII в. основали «последнюю кочевую империю» (В.В.Бартольд) Центральной Азии – Джунгарское ханство.

Как известно, относительно терминов «калмак» («калмык») и «ойрат» в научной литературе исследователями высказаны различные предположения. Так еще в начале XX в. известный русский монголовед В.Л. Котвич писал: «Для обозначения западных монголов в русской и иностранной литературе употребляются чаще всего три термина: ойраты – из монгольских источников, калмыки – из мусульманских, которым следуют и старые русские источники, в том числе архивные документы, и элюты (öleüts, eleuths) – из китайских» (Котвич, 1919: 791). «Калмыки – тюркское название одной из монгольских народностей, самоназвание которой – ойраты ... Это слово выводится (вероятно, только народной этимологией) от глагола калмак «оставаться», оно будто бы обозначает оставшихся язычниками ойратов», – отмечается в работе В.В. Бартольда (Бартольд, 1968: 538). Слово же «ойрат», по мнению бурятского исследователя XIX в. Д. Банзарова, было «составлено из слов ой-арат, которые соответствуют Рашидову оин ирген, т.е. «лесной народ» (Банзаров, 1891: 84). По мнению Т.И. Султанова, «... калмак (калмык) – тюркское название западных монголов, самоназвание которых – ойраты; в китайских источниках западные монголы называются элютами» (Султанов, 2020: 242). «Западные монголы, или ойраты, и в XII-XIII веках относились к лесным племенам, составляли самостоятельную группу монголоязычных племен», – указывает Е.И. Кычанов. Он также отмечал, что «точное значение слова ойрат неизвестно. Те ойраты, которые в XVII веке переселились на Волгу и стали собственно калмыками в нашем современном понимании, еще в первой половине XVIII

века считали слово калмык для себя чуждым» (Кычанов, 1999: 15). Автор фундаментального научного труда «История Джунгарского ханства» И.Я. Златкин оставляет открытым вопрос о происхождении и значении термина «ойрат», хотя отмечает, что «теория, согласно которой «ойрат» означает «союзник», а «дэрбэн-ойрат» – «Союз четырех ойратов», не находит подтверждения ... в реальных исторических фактах» (Златкин, 1964: 31). Исследователь указывает, что впервые в письменных источниках ойратские деятели упоминаются в самом конце XIV в. В это время, а возможно, еще раньше, в юанский период, ойратская знать, по его мнению, находилась в тесном и разностороннем сотрудничестве с восточномонгольской знатью (Златкин, 1964: 39-40). Одно из последних и довольно интересных попыток объяснения происхождения термина «калмак» принадлежит Б.У. Китинову. Исследуя материалы исторических источников, этот калмыцкий историк приходит к следующему выводу: «Под Калмаком в эпоху Чингисхана подразумевались земли Западной и Юго-Западной Монголии. Народы, занимавшие Калмак, в т.ч. и ойраты, звались калмаками и были известны как немусульмане. Позже это слово использовалось как омоним для определения тех, кто отказался от ислама... В конце концов, слово «калмак» закрепилось за ойратами, поскольку только они были знакомы их соседям-мусульманам как принципиальные последователи буддизма, занявшими земли Калмака...» (Китинов, 2018: 270-281).

Племена калмаков (ойратов) до образования империи Чингисхана, по мнению В.А. Моисеева, обитали в горно-таежных районах Монголии и Сибири. В 1204 г. они добровольно признали власть Темучина (будущего Чингисхана), в результате их предводители заняли привилегированное положение при его дворе и составили со своими подвластными отборную гвардию великого хана монголов. Однако во второй половине XIV в. эти племена отказались признать власть всемонгольского хана

и образовали собственный «ойратский союз племен», во главе которого встала их родовая аристократия. В китайских источниках племени, входившие в этот союз, получили название элэты (олоты, элюты), в мусульманских источниках, а затем и в русских, их называли «калмаки» (калмыки) (Моисеев, 1991: 6-7).

В этот период, как указывал И.Я. Златкин, калмаки (ойраты) «располагались на сравнительно небольшой территории, ограниченной западными склонами Хангайских гор на востоке, гобийскими песками на юге, Могулистаном на западе, верховьями Иртыша и Енисея на севере» (Златкин, 1964: 42). Он же отмечал, что в XV-XVI вв. их северные рубежи «не заходили за линию южных границ владений казахов, киргизов и других народностей, кочевавших в верховьях Иртыша и Енисея» (Златкин, 1964: 103).

Во второй половине XV в., с гибелью Эсентайши, их общепризнанного правителя, «относительное единство ойратских феодальных владений исчезло, уступив место большому числу, не зависимых друг от друга, мелких и крупных ханств и княжеств» (Очерки истории, 1967: 68). Однако ойраты не потеряли окончательно свои политические позиции в регионе. Изменилось лишь направление их внешнеполитической активности. «Отрезанные от Китая, – отмечал в связи с этим И.Я. Златкин, – потерпевшие поражение в борьбе за выходы на Восток ойраты стали весьма активной силой на западе и севере: Восточном Туркестане, степях Дешт-и кыпчака и Средней Азии и оказали значительное влияние на сложные исторические события, происходившие в этом районе» (Златкин, 1964: 63).

В середине 30-х гг. XVII в. произошли важные изменения в истории Центральной Азии. Кочевавшие на просторах Южной и Западной Сибири калмацкие племена стали объединяться под властью Хара-Хула-тайши из улуса чорос. Это группа в среде самих калмаков называлась «зуун гар» (левое крыло, точнее левая рука) – джунгар. В 1634 г. Хара-

Хула-тайши умер и во главе объединения стал его сын, энергичный Хара-Хоцин-Батур. В 1635 г. Далай лама пожаловал ему титул Эрдени-Батур-хунтайджи, однако в историю он вошел под именем «Батур-хунтайджи». Данный 1635 г. считается первым годом появления на этнополитической карте Центральной Азии нового могущественного государства монголоязычных кочевников – Джунгарского ханства (Златкин, 1964: 151). «Последняя большая кочевая империя в Средней Азии», как назвал это государство калмаков (джунгар) В.В. Бартольд (Бартольд, 1968: 539), на протяжении двух столетий являлась важным фактором, влиявшем на этнополитическое и социально-культурное развитие многих народов Центральной Азии, в том числе и казахов.

Для 20-летнего правления Эрдени-Батур-хунтайджи, по мнению И.Я. Златкина, были характерны не войны, не внешнеполитическая активность (Златкин, 1964: 168). Возможно, это мнение правильно в отношении других соседей Джунгарского ханства, однако этого нельзя сказать в отношении внешней политики верховного правителя джунгар с Казахским ханством. Во главу внешней политики в отношении с Казахским ханством он, выполняя требования племенной знати, поставил завоевательные войны.

Взаимоотношения Казахского ханства с Джунгарским ханством – одна из хорошо исследованных тем отечественной историографии. Наиболее подробно тема раскрыта В.А. Моисеевым в монографии «Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв.», опубликованной еще в 1991 г. (Моисеев, 1991). Вместе с тем некоторые аспекты казахско-джунгарских взаимоотношений требуют сейчас более углубленного изучения с учетом современного состояния источников и историографии. Одним из таких является сражение казахов и джунгар в 1643 г.

Впервые сведения об этом сражении и о победе 600 человек, подчиненных казахскому султану Жангиру, над 50 тысячным джунгарском войском привели исследователи истории Сибири И. Фишер и Г.Ф. Миллер

(Фишер, 1774: 444; Миллер, 2005:19). Позже об этом сражении написали ученые XIX – начала XX в. А.И. Левшин, В.В. Вельяминов-Зернов, А.П. Чулошников, М. Тынышпаев и др. (Левшин, 1832; Вельяминов-Зернов, 1864; Чулошников, 1924; Тынышпаев, 1993).

В Казахстане после обретения независимости на историю борьбы казахов против джунгарской агрессии, в том числе и на сражение 1643 г., было обращено огромное внимание исследователей. Об этом сражении было опубликовано множество работ как профессиональных историков, так и любителей истории. В результате богатой историографической традиции в наши дни утвердилось мнение, что казахско-джунгарское сражение 1643 г. произошло в местности Орбулак, которое находится у горы Курункейтау в районе Джунгарского Алатау (в восточной части современной Алматинской области). Поэтому в казахстанской литературе принято называть его Орбулакское сражение или Орбулакская битва. Однако следует также отметить, что были и другие мнения о месте данного сражения (Мағауин, 1994: 91-92; Жұмаділов, 2019).

В большинстве научных работ, в том числе и академическом издании «История Казахстана» (1997 г.), указывается, что Жангирхан воевал с джунгарами в «горах, построив сеть небольших окопов или редутов». Авторы некоторых работ пишут также, что в Орбулакском сражении принимали участие такие казахские батыры как Шапырашты Карасай, Аргын Агантай, Алшын Жиёмбет, Канлы Сарбуқ, Найман Коксерек, Дулат Жаксыгул, Суан Елтинды (История Казахстана, 1997: 421; Галиев, 1998: 42-43; Кушкумбаев, 2001: 120; Аяган, 2011: 167-169; Мұқтар, Сыдықов, 2015: 32; Қазақ хандары, 2015: 52-53).

Государственные органы Казахстана также не обошли своим вниманием этот героический эпизод в истории казахско-джунгарского противостояния. В 1993 г. 350-летие Орбулакского сражения было отмечено в республиканском масштабе. Решением Правительства РК на предполагаемом месте

сражения был поставлен памятный монумент. При финансовой поддержке государства был создан телесериал «Орбулакское сражение». В 2003 г. и 2018 г. вышли несколько научных и научно-популярных сборников, посвященных этому событию (Орбұлақ шайқасы, 2003; Қасиетті Орбұлақ, 2018; Орбұлақ өнегесі, 2018). Орбулакское сражение вошло в учебники для школ Казахстана (Жолдасбаев, Бабаев, 2003: 178; Бакина, Жанақова, 2017: 186–187).

Вместе с тем, относительно казахско-джунгарского сражения 1643 г. очень много еще неясного, хотя то, что оно имело место и закончилось ощутимым поражением джунгарского войска не вызывает сомнения. В данной работе мы намерены еще раз обратить внимание на известные исторические факты о казахско-джунгарском сражении 1643 г. и возникшие с этим мифы.

Материалы и методы исследования

Материалами для данной статьи послужили опубликованные документы русско-монгольских отношений XVII в., сведения средневековых мусульманских историков, результаты специальных научно-исследовательских работ и др.

Методологическую основу исследования составили принципы историзма и объективности, системный подход, позволивший совместить различные способы анализа и синтеза. При работе применялись общепринятые методы и принципы научного исследования: аналитический, сопоставительно-сравнительный, проблемно-хронологический и другие.

Обсуждение

Поподсчетам исследователей, Джунгарское ханство в период правления Эрдени-Батур-хунтайджи предприняло не менее 4-х походов на Казахское ханство. Согласно историческим материалам, крупный поход джунгарских войск против казахов и кыргызов состоялся в первой половине 1643 г. (Моисеев, 1991: 44-45) О нем и произошедшем сражении

сообщается в нескольких источниках. Первое сообщение о походе правителя Джунгарского ханства Эрдени-Батур-хунтайджи на «Янгир-царевича Казачьи орды и Ялантуша» было получено русской администрацией в Сибири от Бахтыя и его кашевара, послов калмакского тайши Аблая, которые прибыли в Тобольск 31 января 1644 г. (7152 г. допетровского летоисчисления) (Русско-монгольские отношения, 1974: 234).

Спустя несколько дней, 12 февраля того же года, в Тобольск вернулись казак «Гриша Ильин» и юртовой служивый татарин «Кучембердейка Кучеев». Они были направлены к Эрдени-Батур-хунтайджи русским князем Петром Пронским в ответ на джунгарское посольство по главе с Долги, которое прибыло в Тобольск в октябре 1742 г.

Г. Ильин и К. Кучеев более обстоятельно сообщили о сражении войск Эрдени-Батур-хунтайджи и Жангир-султана в 1643 г. Согласно их сообщению, когда они прибыли в ставку хунтайджи, сам джунгарский правитель был в походе и их приняла его супруга. Из похода Эрдени-Батур-хунтайджи вернулся только после 20 июля (Русско-монгольские отношения, 1974: 236-237). Г. Ильин и К. Кучеев, по их словам, пробыли в джунгарской ставке 4 месяца. Из этого следует, что они прибыли в джунгарскую ставку в апреле 1643 г. Вероятно, русские послы вышли из Тобольска в ноябре-декабре 1642 г.

Тем самым очевидно, что Эрдени-Батур-хунтайджи направился в поход на киргизов и казахов в марте-апреле 1643 г., т.е. сразу же с наступлением весны. В целом поход занял около 5 месяцев и продолжился до середины лета 1643 г.

Согласно сообщению Г. Ильина и К. Кучеева, Эрдени-Батур-хунтайджи удалось собрать для похода достаточно большое по тем временам войско – 50 тысяч всадников. В составе войска помимо калмаков были и халха-монголы, подчиненные Омбо-Эрдени, сыну Алтын-хана. Принимала участие в походе и небольшая группа волжских калмыков Хо-Урлюк-тайши из дэрбэтского улуса. От

участия в походе отказались дети другого дэрбэтского тайши Далая и влиятельный тайша Хунделан, глава хошоутского улуса. У него были дружественные отношения с казахским Жангир-султаном. Хотя посол Аблай-тайши Бахтый говорил русским, что «... ходили де Абулай и Кунделен тайши с улусными своими людьми с Контайшею и с-ыными мелкими тайши на Янгир-царевича Казачьи орды и на Ялантуша с войною» (Русско-монгольские отношения, 1974: 234), однако позднее сам Эрдени-Батур-хунтайджи в письме к правителю волжских калмыков Хо-Урлюк-тайше писал, что «Кунделен-тайша на Янгире и на Ялантуша войною сам не ходил, и людей своих не посылал, и стоит за Янгире, и называет его названным сыном» (Русско-монгольские отношения, 1974: 239).

Отказ Хунделен-тайши от похода на Жангир-хана, вероятно, объясняется их родственными связями. Согласно казахскому преданию, приводимому М. Тынышпаевым, калмаки, желая породниться с грозным Жангир-ханом выдали за него дочь хунтайджи, от которого позже родился известный Таукехан (Тынышпаев, 1993: 161). Вероятно, что здесь речь идет не об Эрдени-Батур-хунтайджи, под «хунтайджи» имелся ввиду Кунделен-тайши (Хунделен-Убаши). Хунделен-тайша как глава хошоутского улуса считался у калмаков самым высокородным, т.к. он принадлежал к «золотому роду» борджигин и происходил от Хасара, младшего брата Чингисхана (Трепавлов, 2021: 150). Мы полагаем, что Жангир-хан был женат на дочери Хунделен-тайши и поэтому хошоутский тайши называл казахского султана «названным сыном».

Как указывается в русских документах, поход Эрдени-Батур-хунтайджи был конкретно направлен «на Янгир-царевича Казачьи орды, да на Ялантуша, да на алатав-киргизов». Первоначально успех сопутствовал джунгарским войскам, которые захватили «2 земли алаатай киргизов да токмаков тысяч з 10» (Русско-монгольские отношения, 1974: 237, 239). Если с «алатай киргизами», которые в другом месте источника называемыми «алатав-киргизами», понятно, то кто такие

«токмаки» – не совсем ясно. Рискнем высказать свое предположение по данному вопросу.

Как известно, в труде «Мунтахабат-таварих» средневекового персидского историка Муин ад-Дина Натанзи «Токмакским улусом» назван Улус Джучи (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, 1941: 137-13). Термин «токмак», как известно, в форме «тогмок» упоминается и в монгольском источнике «Алтан тобчи» Лубзан Данзана, который говорит, что потомки Джучи жили в Тогмоке (Лубсан Данзан, 1973: 293). У другого средневекового монгольского историка Саган-Сэцена Джучи («Dschutschi») указан как хан Тогмака (Togmak). Еще в одном месте своего труда он пишет об «Аксар-кагане из Тогмака» («Aksar Chaghan von Togmak»), который воевал с монголами (Geschichte, 1829: 111, 215-217). По мнению А.Н. Аристов, в XVI в. Токмаком называли Казахское ханство («Казачью Орду») (Аристов, 2001: 403). Некоторые исследователи видят в этом Аксар-хане казахского правителя Хакк-Назар-хана (Joo-Yur Lee, 2015: 137). Поэтому известный башкирский ученый и политический деятель начала XX в. А.З. Валиди Тоган считал, что токмаки – племена Узбекского улуса (Togan, 1992). Востоковед Л.С. Волин также писал: «Токмак (Токмакский улус) монгольское название Кипчакских степей» – Дешт-и Кыпчака (Улуса Джучи) (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, 1941: 298). Синолог Н. Кенжеахмет указывает, что термин «Токмак» (Tūqmāq) имеется и в китайских источниках, в частности в «Мин шилу» (Kenzheakhmet, 2019: 23).

Как известно, в результате междоусобной борьбы Есим-хана и Турсун-Мухаммед-хана в эти годы некоторые группы казахов оказались на территории современного Кыргызстана. Например, согласно фольклорным данным, алакчыны и колпochы, которые вошли в состав кыргызского племени саруу, были отколовшимися от казахов племенами (Абрамзон, 1990: 78). Также одна из групп катаганов, выжившая после истребления их Есим-ханом, бежала из территории Улуса Джучи (Казахского ханства) к кыргызам и

осталась в их среде (Бактыгулов, Момбекова, 2001: 135). Возможно, упоминаемые в источнике «токмаки» и были этими выходцами из Улуса Джучи.

Далее Г. Ильин и Кучембердейко сообщают: «И после де того учинилась весть Янгиру-царевичу. И Янгир // де х Контайше пошел навстречу с войском, а войска де было с Янгиром 600 человек. И Янгир де, покопав шанцы меж каменем, и в те шанцы посадил 300 человек с вогненным боем, а сам с тремя стами, став в прикрытье за каменем. И Кон де тайша с воинскими людьми приступал к шанцам и ис шанцов де Контайши побили многих людей. И з другую де сторону на нево ж, Контайши, приходил с воинскими людьми сам Янгир и побил де у Контайши на тех дву боях людей тысяч з 10. И в ту ж де пору на тот бой Янгиру-царевичю пришли на помощь Ялантуш, а с ним пришло воинских людей тысяч з 20. И Контайша, увидя тех воинских людей, пошел назад, а тех де людей, которых он, Контайша, взял у Янгира, увел с собой» (Русско-монгольские отношения, 1974: 237, 239).

Исследователи обычно акцентируют внимание на то, что Жангир воевал во главе всего 600 человек и пытаются объяснить такое незначительное количество казахского войска по разному. Например, М. Тынышпаев писал, что у Жангира было такое небольшое количество воинов, т.к. Есим-хан умер незадолго перед 1643 г., после чего была заминка с выборами старшего хана и власть Жангира еще не успела окрепнуть и он воевал только с личными подданными (Тынышпаев, 1993: 160). По мнению В.З. Галиева, Жангиру для действия в горах, для участия в засаде, не было необходимости в большом числе воинов. Лишние люди могли только помешать в осуществлении замысла. Также, как он полагает, определенную роль играла оперативность, Джангир просто не успел собрать войско (История Казахстана, 1997: 422). Вместе с тем исследователи мало обращают внимание на сообщение Г. Ильина и К. Кучеева, которое содержится в том же документе. Они говорили «А у Янгира де

людей тысяч с 15, а у Ялантуша тысяч з 20» (Русско-монгольские отношения, 1974: 239). Из этого сообщения следует, что Жангир располагал в это время 15 тысячным войском. Возможно, 600 человек, о которых шла речь у русских послов, были его личные жасаулы.

Жангир, согласно сообщению русских послов, «покопав шанцы меж каменем, и в те шанцы посадил 300 человек с вогненным боем». Выражение «покопав шанцы» было понято исследователями по-разному. А.И. Левшин решил, что Жангир «окопал глубоким рвом и обнес высоким валом» ущелье, где укрыл свои войска (Левшин, 1832: 59). «Половине людей своих велел он окопаться в узком проходе между горами, а сам с другою половиной скрылся за гору. Когда Хонь-тайцзи напал на окоп, то Джегангир ударил с тыла, и открыл огонь из винтовок», – написал В.В. Вельяминов-Зернов (Вельяминов-Зернов, 1864: 378-379). Вероятно, под влиянием этих работ, большинство современных казахских исследователей указывают, что воины Жангира в этом сражении вели войну, выкопав окопы в горах. Однако, на наш взгляд, данное мнение ошибочное. Прежде всего, окопы, как известно, не применялись в военном деле до XIX в. К тому же очень сложно выкопать окопы, ров в гористой, каменистой местности, тем более кочевнику, не имеющему ни навыков этого, ни необходимых для этого инструментов. Вероятно, под словом шанцы не следует понимать окоп.

Как известно, слово «шанцы» в русский язык пришло из немецкого языка. На немецком языке дается следующее значение слова die Schanze: – Verteidigungsanlage, die im Wesentlichen aus einem Erdwall besteht und allein steht oder eine andere Anlage schützt (Шансы – оборонительное сооружение, состоящее в основном из земляной насыпи; самостоятельно или в связи с другими полевыми сооружениями (полевыми укреплениями) (die Schanze). Исходя из этого считаем, что шанцы – это редут, сложенный из камней. Вероятно, также понимал это И. Фишер, когда писал, что калмаки «обступят шанцы» (Фишер, 1774: 444).

Не следует, наверное, переоценивать также значение в бою огнестрельного оружия казахов. А.К. Кушкумбаев, специально исследовавший военное дело средневековых казахов, указывает, что наиболее распространенным видом оружия у казахов в это время были фитильные ружья. Длина стволов такого ружья доходила до 140 сантиметров. «Фитили казахских ружей изготавливались из таволожной коры и натирались порохом, который зажигался от высекаемого на него огня и подносился к скважине ружейного ствола. Такая трудоемкая операция, естественно, занимало много времени, и стреляли из таких ружей только спешившись», – пишет исследователь. При этом лучшие ружья казахских султанов стреляли всего лишь на 700 шагов (Кушкумбаев, 2001: 71-72). Тем самым во время сражения с конным войском ружье можно было использовать только один раз, что явно недостаточно для сдерживания многократных атак противника. Тем более очень трудно с такого расстояния обеспечить плотность огня для поражения вражеского конного войска.

Как уже отмечалось, в современной историографии утвердилось мнение, что данное сражение произошло в местности «Орбулак», который находится в районе Джунгарского Алатау. Однако этому противоречит маршрут похода Эрдени-Батур-хунтайджи до Орбулака.

Из сведений Г. Ильина и Кучембердейко следует, что джунгарские войска двигались с района Эмиля, они обогнули Алаколь с юга, прошли через Или, Шу, Талас и Северный Кыргызстан, где подчинили алатауских кыргызов, проживавших в северо-западных районах Кыргызстана, а также токмаков, обосновавшихся в районе современного Токмака. Только после этого они направились на владения Жангира. Идти из района Токмака дальше в поход в район Орбулака, т.е. на север, для джунгар не имело никакого смысла. Уже в эти годы значительная часть Жетысу, включая и Джунгарский Алатау, находилась под властью джунгар. Из биографии Зая-Пандиты известно, что в 40-е годы XVII в.

глава хошоутов Очирту-Цэцэн-хан зимовал в районе Талгара (Раднабхадра, 1999: 59). Его владения, по утверждению И.Я. Златника, простирались от реки Аягуз и гор Юлдуза до реки Чу (Златкин, 1964: 169-170). Ставка самого верховного правителя джунгар Эрдени-Батур-хунтайджи находилась в районе реки Эмиль, протекающей по территории Восточного Казахстана, СУАРа (КНР) и Жетысу и впадающей в Алаколь с востока (Калмыцкие, 1969: 86). Это подтверждает сообщение Г. Ильина и Кучембердейко, что они отбыли обратно в Тобольск «с урочища с-Ымилу-реки» (Русско-монгольские отношения, 1974: 238).

Как уже было указано выше в современной литературе пишут об участии в Орбулакском сражении следующих казахских батыров – шапрашты Карасай, аргын Аргынтай, алшын Жиёмбет, канлы Сарбук, найман Кексерек, дулат Жансыгул, суан Елтинды, кыргызских батыров Котен-батыра и Табай-батыра. Однако никаких конкретных сведений об участии в сражении вышеперечисленных батыров нет в исторических источниках. Участие в сражении конкретно Карасай-батыра также не подтверждается историческим материалом. Согласно хранящимся в ЦГМ РК двум казахским оберегам – шежире, он был восьмым предком первого Президента РК Н.А. Назарбаева (Алимбай, Напил, 2004: 308-309). На каждое столетие у казахов приходилось 3-4 поколения (Тынышпаев, 1993: 169; Исин, 2004: 93). Таким образом, простой подсчет поколений показывает, что Карасай-батыр мог жить самое раннее во второй половине XVII в. Тем самым он не мог участвовать в сражении 1643 г. Также нет данных об участии в сражении кыргызов. Не содержатся подобных сведений даже в работах таких знатоков казахского фольклора как Ч.Ч. Валиханов, Шакарим-кажы, Машхур Жусип Копеев, М. Тынышпаев. Интересно, что эти сведения появились в работах, опубликованных 80-90-е гг. XX в.

В связи с этим сражением войск Жангира и Эрдени-Батур-хунтайджи представляет интерес сведение персоязычного сочинения

«Силсилат ас-салатин» Мир Мухаммад Салима, о сражении казахов и узбеков с калмаками (джунгарами) в 1053 году хиджры (11.03.1643-28.02.1644 гг.). Согласно данному историческому труду, в этом году Аштарханид Надр-Мухаммед-хан, правитель Бухарского ханства, получил сообщение от «Джахангир-хана казаха Туркестани» с просьбой оказать помощь в борьбе с калмаками, которые напали на «Туркестан и Ташкент». Бухарский хан не отказал в просьбе и направил на помощь казахам большое войско во главе с алшыном Хатай-бахадуром, более известным как Ялангтуш (Жалантөс)-бахадур (Зияев, 1990: 73, 78). Также на помощь к Жангир-хану в Ташкент отправился из Самарканда сын Надр-Мухаммед-хана Абд ал-Азиз-султан, который получил известие о калмакском нападении раньше отца. Незадолго до событий Абд ал-Азиз-султан стал зятем Жангир-хана, женившись на одной из его дочерей (Зияев, 1990: 72). «Из-за нехватки времени для сбора большого войска (он) выступил, взяв с собой лишь ту малочисленную группу, находившуюся при его счастливой свите», – сообщает Мир Мухаммад Салим. С этим небольшим войском Абд ал-Азиз-султан вступил в районе Ташкента в бой с многочисленным джунгарским войском. Во время сражения к нему подоспел со своим многочисленным войском Абд ар-Рахим-бий, а затем подошло и войско Ялангтуш-бия. В результате сражения, согласно «Силсилат ас-салатин», калмакское войско потерпело крупное поражение (Зияев, 1990: 73; Тулибаева, 2006: 128-129).

Как видим, в «Силсилат ас-салатин» Мир Мухаммад Салим пишет также о сражении казахско-узбекского войска с джунгарами, которое произошло в 1643 г. Однако в отличие от сообщения Г. Ильина и К. Кучеева, где Жангир указан как султан («царевич»), Мир Мухаммед Салим называет его «Джахангир-хан-казах Туркестани» (Зияев, 1990: 73; Тулибаева, 2006: 128-129). Исходя из этого мы считаем, что во время сражения 1643 г. Жангир уже был ханом. На это указывает то, что еще до этого похода калмаков правитель

Бухарского ханства Надр-Мухаммед-хан заключил династический брак именно с Жангир, у которого была уже взрослая дочь.

Заключение

Таким образом, следует констатировать наличие в научной литературе ряда мифов относительно сражения казахско-узбекских войск с войсками Джунгарского ханства в 1643 г., которое известно в современной литературе как «Орбулакское сражение». Согласно историческим материалам, в этом году казахский правитель Жангир во главе небольшой дружины героически остановил продвижение джунгарского войска на казахские земли. Позже произошло крупное сражение уже объединенного казахско-узбекского войска с многократно превышающем их по численности противником. В этом сражении объединенное войско тюркских

народов под руководством казахского хана Жангира и узбекских правителей одержало блистательную победу. Однако данные события произошли не в местности Орбулак в Жетысу, как принято считать в современной казахской историографии. Вероятно, они имели место в окрестностях Ташкента как указывается в «Силсилат ас-салаatin». Это объясняет быстрый подход узбекских войск на помощь казахам. Также не подтверждается историческими материалами участие в этом сражении таких казахских батыров как как шапрашты Карасай, аргын Аргынтай, алшын Жиёмбет, канлы Сарбук, найман Кексерек, дулат Жансыгул, суан Елтинды.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ГФ №AP09261233, финансируемого Министерством образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

- Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 с.
- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
- Аяган Б.Ғ., Әбжанов, Х.М., Исин, А.И. «Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы». – Алматы: Сөздік-Словарь», 2011. – 320 б.
- Әлімбаев Н., Базылхан Н. «Қарасай ибн Көшек ибн Айдар ибн Байсал ибн Түкі ибн Жәдікке» арналған екі қолжазба бойтұмар-шежіре туралы // Орталық музей еңбектері. – Алматы: Ғылым, 2004. – 395 б.
- Бакина Н.С., Жанақова Н.Т. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 7(6)-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Атамұра», 2017. – 240 б.
- Бактыгулов Дж.С., Момбекова, Ж.К. История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней. – Бишкек: Кыргызстан, 2001. – 344 с.
- Банзаров Д. Об ойратах и уйгурах // Библиот. Восточн. Истор. Т. I, приложение V; перепечат. въ книгъ «Черная въра и другія статьи Дорджи Банзарова», подъ ред. Г.Н. Потанина. – СПб, 1891. – С. 84.
- Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. – Москва: Восточная литература. Наука, 1968. – 758 с.
- Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч. 2. СПб., 1864. 498 с.; История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с.
- Галиев В.З. Хан Жангир и Орбулакская битва. Алматы, 1998. 128 с.
- Жолдасбаев С., Бабаев Д. Орта ғасырдағы Қазақстан тарихы: жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра, 2003. 224 б.
- Жолдасбайұлы С. Жетісу тарихы. (XVI-XVIII ғғ.). (Тарихи және палеоэтнологиялық зерттеу). – Алматы, 1996. – 300 б.

Жұмаділов Қ. «Орбұлақ шайқасы» деген тарихта болған емес [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zhasalash.kz/kogam/qabdesht-zhumadilov-orbulaq-shajqasy-degen-tarihta-bolgan-emes-6558.html>. 2019. (дата обращения: 07.08.2022).

Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758). – Москва, 1964. – 482 с.

Зияев А.Х. «Силсилат ас-саладин» как исторический источник: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.09 / АН УзССР. Ин-т востоковедения им. А.Р. Беруни. Ташкент, 1990. 205 с.

Исин А. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV - XVI века. Изд. испр. и доп. – Алматы, 2004. – 160 с.

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Том II. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. – 424 с.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с.

Калмыцкие историко-литературные памятники в русском переводе / Калм. науч.-исслед. ин-т яз., литературы и истории. Элиста, 1969. – 203 с.

Қазақ хандары. Энциклопедиялық анықтамалық жинақ. Жауапты редакторлар: т.ғ.д., профессор М. Қожа, т.ғ.д., профессор Х.М. Тұрсын. – Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2015. – 176 б.

Қасиетті Орбұлақ. Тарихи жинақ. Құрастырған: Б. Нұржеке-ұлы. – Алматы, 2018. – 500 б.

Китинов Б.У. Калмак и ойраты: топоним в религиозной истории народов Центральной Азии // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. RUDN Journal of World History. – 2018. – Vol. 10. – No. 3 270-281.

Котвич В.Л. Русские архивные документы по сношениям с ойратами в XVII и XVIII вв. // Известия Российской Академии наук. Пг. – 1919. – № 12-15. – С. 791-1214.

Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.

Кычанов Е.И. Повествование об ойратском Галдане Бошокту-хане. 2. изд., испр. и доп. – Элиста: Калмыц. кн. изд-во, 1999. – 208 с.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1832. – 334 с.

Лубсан Данзан Алтан Тобчи («Золотое сказание») / Пер. с монг., введ., коммент. и прил. Н.П. Шастиной. – Москва: Наука, 1973. – 440 с.

Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 238 с.

Миллер Г.Ф. История Сибири. Т.3. – Москва: Вост. литература, 2005. – 605 с.

Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: «Ер-Дәулет». 1994. – 238 б.

Мұқтар Ә., Сыдықов Е. ХҮІІ-ХІХ ғасырлардағы Қазақ хандығы. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2015. – 688 б.

Орбұлақ шайқасы Тарихи шығармалар. Құрастырған – Сұлтанбек Ешмұхамбетов. – Алматы, «Жалын баспасы» ЖШС, 2003. – 288 б.

Орбұлақ өнегесі Тарихи жинақ. Құрастырған: Нұржеке-ұлы Бексұлтан. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2018. – 576 б.

Очерки истории Калмыцкой АССР. Дооктябрьский период. – Москва, 1967. – 479 с.

Письменные памятники по истории ойратов XVII–XVIII веков: сборник / Сост., перев. со старописым. монг., транслит. и коммент. Санчирова В.П. – Элиста: КИГИ РАН, 2016. – 270 с.

Раднабхадра «Лунный свет»: История рабджам Зая-пандиты. Факсимиле рукописи; перевод с ойратского Г.Н. Румянцева и А.Г. Сазыкина; транслитерация текста, предисловие, примечания и указатели А.Г. Сазыкина. – Санкт-Петербург: «Петербургское Востоковедение», 1999. – 176 с.

Русско-монгольские отношения 1607-1634 Сборник документов. Составители Л.М. Гатаулина, М. И. Гольман, Г.И. Слесарчук. М., 1959. 352 с.

Русско-монгольские отношения 1636-1654 Сборник документов. Составители М.И. Гольман, Г.И. Слесарчук. – Москва, – 1974. – 470 с.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Т. II. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. – 308 с.

Султанов Т.И. Казахи. Судьба народа и судьба страны в средние века. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2020. – 344 с.

Трепавлов В.В. Народы Евразии в эстафете империй. От Золотой Орды к Российскому государству. – СПб. «Издательство Олега Абышко», 2021. – 416 с.

Тынышпаев М. История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А. С. и Байғалиев Б. Алма-Ата, 1993. – 224 с.

Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахстана XIII-XIX. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2006. – 256 с.

Фишер И.Э. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. – Санкт-Петербург, 1774. – 631 с.

Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург, 1924. – 294 с.

Die Schanze. wiktionary.org. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://de.wiktionary.org/wiki/Schanze> (дата обращения: 07.08.2022).

Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses / Verfasst von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus; aus dem mongolischen übersetzt, und mit dem originaltexte, nebst anmerkungen, erläuterungen und citaten aus andern unedirten originalwerken herausgegeben von Issac Jacob Schmidt. St. Petersburg: Gedruckt bei N. Gretsche. – Leipzig: Carl Cnobloch, 1829. – 509 p.

Kenzheakhmet N. The Tūqmāq (Golden Horde), the Qazaq Khanate, the Shībānīd Dynasty, Rūm (Ottoman Empire), and Moghūlistan in the XIV-XVI Centuries: from Original Sources. – Almaty: Delux, 2019. – 138 p.

Togan Z.V. The Origins of the Kazaks and the Ozbeks. First published in Central Asian Survey. 1992. Vol. 11, №3 // Reprinted in H. B. Paksoy, Ed. Central Asia reader: The Rediscovery of History (New York/London: M. E. Sharpe, 1994) 201 Pp. + Index. ISBN 1-56324-201-X (Hardcover); ISBN 1-56324- 202-8 (pbk.) LC CIP DK857. C45 1993 958-dc20.

Joo-Yup Lee Qazaqliq, or Ambitious brigandage, and the formation of the Qazaqs. Studies in Persian cultural history. Vol. 8. Leiden. – Boston, 2015. – 238 p.

Н.Ә. Атығаев

ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан

«Орбұлақ шайқасы»: аңыздар мен дәйектер

Аңдатпа. Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайына жаугершілігімен танылған, XVII ғасырда Орталық Азияда «Көшпелілердің соңғы империясын» (В.В. Бартольд) – Жоңғар хандығының негізін қалаған, моңғол тілдес қалмақ (ойрат) тайпалары орасан зор әсер етті.

Мақалада қазіргі әдебиетте «Орбұлақ шайқасы» деген атпен белгілі қазақ-өзбек әскері мен Жоңғар хандығы әскері арасында 1643 жылы болған шайқасқа қатысты мәселелер қарастырылған. Зерттеу нәтижесінде автор ғылыми-көпшілік әдебиетте осы шайқасқа қатысты бірқатар мифтердің бар екеніне көз жеткізді. Тарихи материалдарға сүйенсек, осы жылы шағын жасақ басқарған қазақ билеушісі Жәңгір қазақ жеріне басып кірген Жоңғар хандығы әскеріне қарсы тұрып, олардың ары қарай жылжуын ерлікпен тоқтатқан. Кейіннен біріккен қазақ-өзбек әскерінің сан жағынан олардан бірнеше есе артық жоңғар әскерімен үлкен шайқасы болды. Бұл шайқаста қазақ ханы Жәңгір мен өзбек билеушілерінің басқарған түркі халықтарының біріккен әскері тамаша жеңіске жетті. Бірақ бұл оқиғалар қазіргі қазақ тарихнамасында жазылып жүргендей Жетісудағы Орбұлақ деген жерде болған жоқ. Ол «Силсилат ас-салатин» дерегінде көрсетілгендей Ташкент төңірегінде болған тәрізді. Бұл өзбек әскерінің қазақтарға көмекке тез жетуін түсіндіреді. Осы шайқасқа қазіргі қазақ тарихнамасында көрсетілетіндей Шапырашты Қарасай, Арғын Ағантай, Алшын Жиёмбет, Қаңлы Сарбұқ, Найман Көксерек, Дулат Жақсығұл, Суан Елтінді сынды қазақ батырларының қатысқаны да тарихи материалдармен дәлелденбейді.

Бұл зерттеуге жарияланған XVII ғасырдағы орыс-монғол қатынастары тақырыбына қатысты жарияланған тарихи құжаттар, ортағасырлық мұсылман тарихшыларының еңбектеріндегі мәліметтер, арнайы зерттеу нәтижелері және т.б. негіз болды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы; Жоңғар хандығы; қалмақтар; тарихи дерек көздері; мұрағат құжаттары; Жәңгір хан; Эрдени-Батур хунтайджи; Орбұлақ.

N.A. Atygayev

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Myths and facts of the «Orbulak battle»

Abstract. A huge influence on the internal and external political situation of the Kazakh Khanate was exerted by the militant Mongol-speaking tribes of Kalmaks (Oirats), who founded the «last nomadic empire» (V.V. Bartold) of Central Asia - the Dzungar Khanate in the 17th century.

The article deals with issues related to the battle of the Kazakh Uzbek troops with the troops of the Dzungar Khanate in 1643, which is known in modern literature as the «Battle of Orbulak». As a result of the study, the author states the presence in the scientific and popular science literature of a number of myths regarding this battle. According to historical materials, this year the Kazakh ruler Zhangir, at the head of a small squad, heroically stopped the advance of the Dzungar army to the Kazakh lands. Later there was a major battle between the already united Kazakh Uzbek army with an enemy many times greater in number. In this battle, the united army of the Turkic peoples under the leadership of the Kazakh Khan Zhangir and the Uzbek rulers won a brilliant victory. However, these events did not take place in the Orbulak area in Zhetysay, as is commonly believed in modern Kazakh historiography. They probably took place in the vicinity of Tashkent, as indicated in «Silsilat as-salatin». This explains the quick approach of the Uzbek troops to help the Kazakhs. Also, the participation in this battle of such Kazakh batyrs as Shaprashty Karasai, Argyn Argyntai, Alshyn Zhiembet, Kanly Sarbuk, Naiman Kekserik, Dulat Zhansyngul, Suan Eltyndy is not confirmed by historical materials.

The materials for this article were published documents of the 17th century Russian-Mongol relations, the records of medieval Muslim historians, the result of special research works, and others.

Keywords: Kazakh khanate; Zhungar khanate; kalmaks; historical sources; archival documents; Zhangir khan; Erdeni Batur-huntaij; Orbulak.

References

Aristov N.A. Usuni i kyrgyzy ili kara-kyrgyzy: Ocherki istorii i byta naseleniia zapadnogo Tian-Shania i issledovaniia po ego istoricheskoi geografii [Usuni and the Kyrgyz or Kara-Kyrgyz: Essays on the history and life of the population of the Western Tien Shan and research on its historical geography]. (Bishkek, Ilim, 2001, 582 p.), [in Russian].

Abramzon S.M. Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi [Kyrgyz and their ethnogenetic and historical-cultural relations], (Frunze, Kyrgyzstan, 1990, 480 p.), [in Russian].

Aiagan B.F., Abzhanov, Kh.M., Isin, A.I. «Kazakh khandyry tarikhy: qyryluy, orleui, qyldyrauy» [History of the Kazakh Khanate: formation, rise, decline]. (Almaty, Sөzdik-Slovar», 2011. 320 p.), [Kazakh].

Ölimbai N., Bazytkhan N. «Karasai ibn Kөshek ibn Aidar ibn Baisai ibn Tyki ibn Zhөdikke» arnalran eki qolzhaba boitymar-shezhire turaly [Karasai Ibn Koshek Ibn Aidar Ibn Baysal Ibn Tuky Ibn Jadyk] (Almaty, Gylym, 2004, 395 p.), [Kazakh].

Bakina N.S., Zhanakova N.T. Kazakstan tarikhy. Zhalpy bilim беретin mekteptin 7(6)-synybyna arnalran okulyk [History of Kazakhstan. Textbook for Grade 7(6) of a comprehensive school], (Almaty, «Atamura», 2017. 240 p.), [Kazakh].

Baktygulov Dzh.S., Mombekova, Zh.K. Istoriia kyrgyzov i Kyrgyzstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei [The history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan from ancient times to the present day], (Bishkek, Kyrgyzstan, 2001. 344 p.), [in Russian].

Banzarov D. Ob oiratakh i uigurakh [About Oirats and Uighurs] Bibliot. Vostochn. Istor. T. I, prilozhenie V; perepechat. vie knigie «Chernaia viera i drugiia stati Dordzhi Banzarova», podie red. G.N. Potanina, SPB, 1891. 84 str. [in Russian].

Bartold V.V. Sochineniia [Essays]. T. V. (Moscow, Vostochnaia literatura, Nauka, 1968, 758 p.), [in Russian].

Veliaminov-Zernov V.V. Issledovanie o Kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh [A study on the Kasimov Tsars and Tsarevichs]. Ch. 2. SPb., 1864. 498 s.; Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan] (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V piati tomakh. T. 2. (Almaty, «Atamura», 1997, 624 p.), [in Russian].

Galiev V.Z. Khan Zhangir i Orbulakskai bitva [Khan Zhangir and the Battle of Orbulak]. (Almaty, 1998, 128 p.), [in Russian].

Zholdasbaev S., Babaev D. Orta rasyrdary Qazaqstan tarikhı: zhalpy bilim beretin mekteptiń 7-synybyna arnalǵan oqulyk [History of Kazakhstan in the Middle Ages: a textbook for the 7th grade of a comprehensive school]. (Almaty, Atamura, 2003. 224 p.), [Kazakh].

Zholdasbaıly S. Zhetisu tarikhı [History of semirechye]. (XVI-XVIII ғғ.). (Tarikhi zhәне paleoetnologialyk zertteu), (Almaty, 1996, 300 p.), [Kazakh].

Zhymadilov K. «Orbulaq shaiqasy» degen tarikhta bolǵan emes [The «Battle of orbulaq» has not been in history], Available at: <https://zhasalash.kz/kogam/qabdesht-zhumadilov-orbulaq-shaiqasy-degen-tarihta-bolgan-emes-6558.html>. 2019. (accessed 07.08.2022), [Kazakh].

Zlatkin I.Ia Istoriia Dzhungarskogo khanstva [History of the Dzungarian Khanate] (1635-1758). (Moscow, 1964. 482 p.), [in Russian].

Ziaev A.Kh. «Silsilat as-salatin» kak istoricheskii istochnik [«Silsilat as-salatin» as a historical source]: dissertatsiia ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.09 / AN UzSSR. In-t vostokovedeniia im. A.R. Beruni. Tashkent, 1990. 205 s. [in Russian].

Isin A. Kazakhskoe khanstvo i Nogaiskaia Orda vo vtoroi polovine XV - XVI veka [The Kazakh Khanate and the Nogai Horde in the second half of the XV - XVI century]. Izd. ispr. i dop. Almaty, 2004. 160 c. [in Russian].

Istoriia Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. V piati tomakh. Tom II. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1979. 424 s. [in Russian].

Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan] (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) v piati tomakh. T. 2. (Almaty, «Atamura», 1997. 624 s., il. [in Russian].

Kalmytskie istoriko-literaturnye pamiatniki v russkom perevode [Kalmyk historical and literary monuments in Russian translation] Kalm. nauch.-issled. in-t iaz., literatury i istorii. (Elista, 1969, 203 p.), [in Russian].

Qazaq khandary [Kazakh Khans] Entsiklopediialyk anyqtamalyk zhinaq. Zhauapty redaktorlar: t.f.d., professor M. Qozha, t.f.d., professor Kh.M. Tyrsyn. (Tyrkistan, «Tyran» baspakhanasy, 2015, 176 p.), [Kazakh].

Qasietti Orbulaq [Sacred Orbulaq]. Tarikhi zhinaq. Qyrastyrran: B. Nyrgyzheke-ly. (Almaty, 500 p., 2018), [Kazakh].

Kitinov B.U. Kalmak i oiraty: toponim v religioznoi istorii narodov Tsentralnoi Azii [Kalmyks Oirats: Toponym in the religious history of the peoples of Central Asia] Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaia istoriia. RUDN Journal of World History. 2018. Vol. 10 No. 3. P. 270-281. DOI: 10.22363/2312-8127-2018-10-3-270-281[in Russian].

Kotvich V.L. Russkie arkhivnye dokumenty po snosheniiam s oiratami v XVII i XVIII vv. [Russian archival documents on relations with the Oirats in the XVII and XVIII centuries] Izvestiia Rossiiskoi Akademii nauk. Pg. 1919. No. 12-15. P. 791-1214, [in Russian].

Kushkumbaev A.K. Voennoe delo kazakhov v XVII-XVIII vekakh [Kazakh military affairs in the XVII-XVIII centuries]. (Almaty, Daik-Press, 2001, 172 p.), [in Russian].

Kychanov E.I. Povestvovanie ob oiratskom Galdane Boshoktu-khane [Казахское военное дело в XVII-XVIII веках]. 2. izd., ispr. i dop. Elista: Kalmyts. kn. izd-vo, 1999. 208 p., [in Russian].

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. SPb.: Tip. Karla Kraiia, 1832. 334 p., [in Russian].

Lubsan Danzan Altan Tobchi («Zolotoe skazanie») [Altan Tobchi] / Per. s mong., vved., komment. i pril. N.P. Shastinnoi. (Moscow, Nauka, 1973, 440 p.), [in Russian].

¹ В исторической литературе распространено мнение А.М. Позднеева, что название «зуунгар-джунгар» происходит от того, что во время походов Чингисхана ойраты «всегда находились на левом крыле армии, что по монгольский означает «зюнгар», отсюда и название территории, которую они впоследствии заняли – Джунгария» (См.: Моисеев, 1991, с. 8). Мы не разделяем это мнение. Возникновение этого названия, на наш взгляд, относится к первой четверти XVII в. В калмыцком историческом труде «История Хо-Орлока», есть указание, что название зуунгар закрепилось за группой Хара-Хулы-тайши в 20-е гг. XVII в. (Письменные памятники, 2016: 33-34) Неслучайно, название джунгарский улус («еунгарский улус») начинается встречаться в русских документах с 1623 г. (Русско-монгольские отношения, 1959: 120)

² В своей работе И.Я. Златкин допустил ошибку указав, что первым «о конфликте 1643 г.» сообщил Г. Ильин (Златкин, 1964: 197).

- Moiseev V.A. Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi [The Dzungarian Khanate and the Kazakhs] (XVII-XVIII vv.). (Alma-Ata, Gylym, 1991, 238 p.), [in Russian].
- Miller G.F. Istoriia Sibiri [History of Siberia]. T.3. M.: Vost. literatura, 2005. 605 p., [in Russian].
- Marauin M. Qazaq tarikhynyn әlippesi [The alphabet of Kazakh history]. (Almaty, «Er-Daulet». 1994. 238 p., [Kazakh].
- Мұхтар Ә., Сыдықов Е. KhYII-KhIKh ғасырлардағы Қазақ хандығы [Kazakh Khanate of the XVIII-XIX centuries]. Almaty: «Merekeniң baspalar yii» ZhShS, 2015. 688 p., [Kazakh].
- Orbılaq shaıqasy Tarikhi shyfarmalar. Qyrastyrran – Syłtanbek Eshmykhambetov. Almaty, «Zhalyn baspasy» ZhShS, 2003. 288 p., [Kazakh].
- Orbılaq önegesi [Battle of orbulaq] Tarikhi zhinak. Qyrastyrran: Nyrzheke-ıly Beksyłtan. Almaty, «Zhalyn baspasy» ZhShS, 2018. 576 b. [Kazakh]
- Ocherki istorii Kalmytskoi ASSR [Essays on the history of the Kalmyk ASSR]. Dooktiabrskii period. (Moscow, 1967, 479 p.), [in Russian].
- Pismennye pamiatniki po istorii oiratov XVII–XVIII vekov [Written monuments on the history of the Oirats of the XVII–XVIII centuries]: sbornik / Sost., perev. so staropism. mong., translit. i komment. Sanchirova V.P. (Elista, KIGI RAN, 2016, 270 p.), [in Russian].
- Radnabkhadra «Lunnyi svet» [Radnabkhadra «Moonlight»]: Istoriia rabdzhama Zaia-pandity. Faksimile rukopisi; perevod s oiratskogo G.N. Rumiantseva i A.G. Sazykina; transliteratsiia teksta, predislovie, primechaniia i ukazateli A.G. Sazykina. (SPb, «Peterburgskoe Vostokovedenie», 1999, 176 p.), [in Russian].
- Russko-mongolskie otnosheniia [Russian-Mongolian relations] 1607-1634 Sbornik dokumentov. Sostaviteli L.M. Gataullina, M. I. Golman, G.I. Slesarchuk. (Moscow, 1959, 352 p.), [in Russian].
- Russko-mongolskie otnosheniia [Russian-Mongolian relations]. 1636-1654 Sbornik dokumentov. Sostaviteli M.I. Golman, G.I. Slesarchuk. (Moscow, 1974, 470 p.), [in Russian].
- Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Izvlecheniia iz persidskikh sochinenii sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym. T. II. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1941. 308 s. [in Russian].
- Sultanov T.I. Kazakhi [Kazakhs]. Sudba naroda i sudba strany v srednie veka. Almaty, «Daik-Press», 2020, 344 p.), [in Russian].
- Trepavlov V.V. Narody Evrazii v estafete imperii [The peoples of Eurasia in the relay of empires]. Ot Zolotoi Ordy k Rossiiskomu gosudarstvu. (SPb, «Izdatelstvo Olega Abyshko», 2021. 416 p.), [in Russian].
- Tynyshpaev M. Istoriia kazakhskogo Naroda [History of the Kazakh people]. Sostaviteli i avtory predisloviia prof. Takenov A. S. i Baigaliev B. Alma-Ata, 1993. 224 p. [in Russian].
- Tulibaeva Zh.M. Persoiazychnye istochniki po istorii Kazakhstana [Persian-language sources on the history of Kazakhstan] XIII-XIX. Astana. ENU im. L.N. Gumileva, 2006. 256 p., [in Russian].
- Fisher I.E. Sibirskaia istoriia s samogo otkrytiia Sibiri do zavoevaniia sei zemli rossiiskim oruzhiem [Siberian history from the very discovery of Siberia to the conquest of this land by Russian weapons]. (Sankt-Peterburg, 1774, 631 p.), [in Russian].
- Chuloshnikov A.P. Ocherki po istorii kazak-kirgizskogo naroda v sviazi s obshchimi istoricheskimi sudbami drugikh tiurkskikh plemen [Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes]. (Orenburg, 1924, 294 p.), [in Russian].

³ Отметим, что обратный путь у Г. Ильина и К. Кучембердейко занял около 5 месяцев, отбыв из ставки в конце сентября – в начале октября они прибыли в Тобольск в начале февраля 1644 г. Логично допустить, что путь к джунгарскому хунтайджи также занял также около 5 месяцев.

⁴ И.Я. Златкин пишет, что поход начался зимой 1643 г. и длился до лета 1644 г. (Златкин, 1964: 196) Указанный здесь 1644 г. – описка, но, к сожалению, она вошла во многие научные работы, в том числе и в академическое издание «История Казахской ССР» История Казахской ССР, 1979: 289).

⁵ С. Жолдасбаев пишет, что Г. Ильин был свидетелем этого сражения (Жолдасбайұлы, 1996: 68), однако в архивном документе конкретно указывается, что Г. Ильин и Кучембердейко это слышали от «нагайских и от киргизских полоняников» (Русско-монгольские отношения, 1974: 239).

⁶ А.Х. Зияев указывает, что калмакам удалось захватить Ташкент (Зияев, 1990: 73).

Die Schanze. wiktory.org. Internet resurs. Available at: <https://de.wiktory.org/wiki/Schanze> (accessed 07.08.2022).

Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses / Verfasst von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus; aus dem mongolischen übersetzt, und mit dem originaltexte, nebst anmerkungen, erläuterungen und citaten aus andern unedirten originalwerken herausgegeben von Issac Jacob Schmidt. St. Petersburg: Gedruckt bei N. Gretsche. (Leipzig, Carl Cnobloch, 1829, 509 p.).

Kenzheakhmet N. The Tūqmāq (Golden Horde), the Qazaq Khanate, the Shībānid Dynasty, Rūm (Ottoman Empire), and Moghūlistan in the XIV-XVI Centuries: from] Original Sources. (Almaty, Delux, 2019, 138 p.).

Togan Z.V. The Origins of the Kazaks and the Ozbeks. First published in Central Asian Survey. 1992. Vol. 11, №3 // Reprinted in H. B. Paksoy, Ed. Central Asia reader: The Rediscovery of History (New York/London: M. E. Sharpe, 1994) 201 Pp. + Index. ISBN 1-56324-201-X (Hardcover); ISBN 1-56324- 202-8 (pbk.) LC CIP DK857. C45 1993 958-dc20.

Joo-Yup Lee Qazaqliq, or Ambitious brigandage, and the formation of the Qazaqs. Studies in Persian cultural history. Vol. 8. Leiden; Boston, 2015. 238 p.

Сведения о авторе:

Атыгаев Нурлан Адилбекович – кандидат исторических наук, асс. профессор, ведущий научный сотрудник Центрального государственного музея РК, Алматы, Казахстан.

Atygaev Nurlan Adilbekovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Research Fellow, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

The history of the deportation of Germans to Kazakhstan in the memoirs of descendants

Gulmira A. Zhankadamova¹, Bakyt Zh. Atantayeva^{2*}
Raushan D. Akhmetova³, Aizhan S. Karibayeva⁴

Shakarim University, Semey, Kazakhstan

* Corresponding author: batantaeva@mail.ru

¹ <https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>

² <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

³ <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

⁴ <https://orcid.org/0000-0001-8337-7353>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-37-49

Abstract. *This article considers the oral memories of the descendants of Kazakhstani Germans living in the East Kazakhstan, about the deportation of 1941 and its consequences. The study analyzes the policy of the Soviet state toward the German population within the framework of the deportation policy. The content of the article is based on interviews with three descendants of the deportees, as well as materials from their family archives.*

The article introduces into science new factual material from sources of personal origin. The information obtained during the interview, as well as sources from the family archives of the interviewee, systematize and enrich knowledge about the tragic events of the mid-twentieth century, including the forced resettlement of entire peoples, and detail many facts of national history. The problem of the dynamics of self-identification of Germans is studied in the context of historical memory, which includes ideas about the lifestyle and standard of living in various periods of the existence of an ethnic group, confessional memory in ethnic consciousness, and memory of interethnic communication culture, using historical and anthropological methods.

Keywords: *deportation; historical memory; memories; ethnic groups; Germans; deportees; Kazakhstan; polyethnicity; interethnic harmony; identity.*

Received 01.08. 2022. Revised 10.08.2022. Accepted 15.09. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Zhankadamova G.A., Atantayeva B.Zh, Akhmetova R.D., Karibayeva A.S. The history of the deportation of Germans to Kazakhstan in the memoirs of descendants//Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 37-49. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-37-49.

Для цитирования:

Жанкадамова Г.А., Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Карибаева А.С. История депортации немцев в Казахстан в воспоминаниях потомков// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 37-49. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-37-49.

Introduction

The study of the historical experience of Kazakhstani Germans is an integral part of the collective memory of Kazakhstan society. Various ethnic groups living in Kazakhstan have their own history, in which a part of the history of their historical homeland and the history of Kazakhstan have been closely intertwined and transformed into a single integrity, Kazakhstan has become not just a place of temporary residence for them, but they have found a homeland for themselves and their descendants. The search for ways to harmonize ethnocultural interactions is important at the present stage. Considering these factors determine the relevance and necessity of the research topic.

The peculiarity of Kazakhstan is the historically multiethnic composition of the population of the republic. Since Kazakhstan gained independence, one of the primary domestic political tasks of the government has been the formation of favorable conditions for the cohabitation of different peoples in a single socio-cultural space. The study of the history of Kazakhs, Russians, Germans, Poles, Koreans, and other nationalities living in the Republic of Kazakhstan is a natural and objective process in the formation of a holistic picture of the historical past of Kazakhstan. In socio-cultural and political aspects, it is designed to contribute to the formation of Kazakhstani patriotism, interethnic harmony, and tolerance.

In Kazakhstan, deported peoples, and special settlers, including Germans, have found a second homeland. Waldemar Eisenbraun, the chairman of the Federal Union of Germans from the CIS countries, said «... without a hospitable and warm welcome by the Kazakhs, the Germans would hardly have been able to survive in those difficult years» (The memory, 2016).

A distinctive feature in the formation of the idea of the Motherland among Kazakhstani Germans is their historical memory, which was formed under the influence of events related to the twentieth century. At the present stage, when studying the deportation process, it is necessary to consider the memories of the deportees, and their gratitude to the local community in difficult

times, as one of the tools to ensure the spiritual security of the country and interethnic harmony.

Materials and methods

The methodological basis of the research is the general scientific methods of historical research and scientific analysis. At the same time, system-structural analysis is of great importance, which allows considering any developing phenomenon as a certain system having an appropriate structure and functional significance. Belonging with the exclusive presence of acceptable provisions in the methodological composition includes the presence of signs of historical authenticity and the degree of its correspondence to historical knowledge.

This work was based on a systematic method of scientific research, the use of which made it possible for the complex and comprehensive review and analysis of the deportation process of German people. The principles of historicism and objectivity made it possible to consider the specific historical circumstances of the studied period, as well as to critically approach the analyzed historiographical material and sources.

Social history, microhistory, and the history of everyday life are used as the main theoretical and methodological basis in the framework of the article. In addition, there is considered the features of the history of everyday life on the topic under study are revealed and their historical significance using the comparative historical method.

Since individual representatives of the deported German ethnic group are the central reference point in our work, one of the key principles has become the historical and anthropological principle, which allows us to focus on the humanistic essence of the study.

Discussion

Diasporas occupy a special place in multinational Kazakhstan due to their number and concentration, as well as their significant contribution to the division of labor in the country. It is known that ethnic groups forcibly resettled

in East Kazakhstan have made a significant contribution to the social development of the region.

The concept of «historical memory» has been firmly embedded in research projects since the late 1980s, which led to the identification of a direction related to the study of various aspects of historical and cultural memory - memory studies. Historical memory is one of the channels for transmitting experience and information about the past, as well as one of the main tools for the formation of identity - political, national, religious, etc. The problem of the relationship between history and historical memory is studied by foreign and domestic authors.

In German historiography, the works of J. Baberowski (Baberowski, 2003), D. Brandes (Brandes, 2005), L. Oberdörfer (Oberdörfer, 2011), based on archival materials and documents are focused the topic of Germans deportation.

The works of Russian scientists P. Polyan (Polyan, 2001), N.F. Bugay (Bugai, 1992), A. Nekrich (Nekrich, 1978) are dedicated to the issues of forced deportation of peoples, including Soviet Germans.

Aspects related to the issues of adaptation of German repatriates to the host society are covered in the works of T.N. Voilokova (Voilokova, 2013), L. Karachurina (Karachurina, 2008), as well as in the works of German authors Dietz B. (Dietz, 1992), Hausschild (Hausschild, 2005), C., Bade K.J. (Bade, 2008).

A certain contribution to the study of the deportation policy of the Soviet state was made by a collection of scientific articles and memoirs about the forced resettlement of Russian Germans in 1941-1946 «Evicted» («Evict with a bang», 2011).

The stages and consequences of deportation, its impact on the identity of the Germans of Russia and Kazakhstan through the study of the memories of the deported are considered in the article of Blinova A.N., Smirnova T.B., Shlegel E.A. (Blinova, Smirnova, Shlegel, 2021).

In the historiography of independent Kazakhstan, the study of the problem of deportations of peoples began with the works of M. Kozybayev «Kazakhstan at the turn of the

centuries: reflections and searches» (Kozybaev, 2000) and M. Kozybayev N. Edygenov «Labor to win» (Kozybayev, Edygenov, 1995). So, in this work, the authors in a special section talk about forced labor of people who have been deported.

The collection «Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Destinies» was published in 1998, where well-known scientists of the republic (K.S. Aldazhumanov, E.K. Aldazhumanov, M.T. Baymakhanov, et al.), using a large documentary base, revealed the processes of deportation and placement of peoples forced to relocate to Kazakhstan lands (Peoples Deported, 1998).

K. Aldazhumanov (Aldazhumanov, 1997), J. Burgart (Burgart, 2002), O.A. Yamshanova (Yamshanova, 2009) should be noted among Kazakhstani scientists dealing with the problems of Germans deportation.

Archival materials that have been banned for a long time play an important role in the study of this topic. It should be noted the monograph of historian Zhanbossinova A.S. «I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 from me», published in 2020, where the history of political repression is shown using ego documents and narratives of personal origin. The book traces the fate of people who became victims of the «rumored» Article 58 (1-a) of the Criminal Code of the RSFSR, accused of betrayal of Motherland, espionage and adhering to the enemy (Zhanbossinova, 2020).

Archival sources and memories of the ethnic deportation to Kazakhstan in 1939-1945 of various ethnic groups, including Germans, are presented in the collection «From the history of deportations. Kazakhstan» (From the history of deportations, 2018).

The problems of deportation, labor army, and special settlement of the German population are also considered in the collection of the conference «Germans of Kazakhstan and Siberia: history and modern problems of development» (Germans of Kazakhstan and Siberia, 2019).

The gender aspect of deportation, including the memories of deported women, is considered in the articles of Kazakhstani scientists Saktaganova Z.G. (Saktaganova, 2019), Zhanbosinova A.S., Kazbekova A.T., Niiazkhankyzy G.

(Zhanbossinova, Kazbekova, Niiazkhankyzy, 2018).

The problems of social adaptation of the deported peoples, including the German population and interethnic relations with the local population are considered in the article of Kaziyeu S.T. (Kaziev, 2015).

The starting point of the deportation of the German population is the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of August 28, 1941 «On the resettlement of Germans living in the Volga region». The decree claimed that among the Volga Germans there are tens of thousands of spies who are waiting for an order from Germany to start sabotage in the rear. Although no evidence of this was given, nevertheless, all the Volga Germans were accused of aiding the enemy. From the end of August to November 1941 Citizens of German nationality were forcibly evicted from their places of residence almost throughout the USSR. The territory of Kazakhstan, along with other localities, turned out to be a region of resettlement of deported Germans accused of treason under far-fetched pretexts.

According to statistics of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the number of Germans deported to the republic during the war years amounted to 462 thousand of people. According to the same data, by the end of 1945, 300 thousand 600 people remained. During the war, about 60 thousand Germans were mobilized into the labor army in Kazakhstan (Atantaeva, Akhmetova, Kamaldzhanova, 2017: P.26-27).

Kazakhstan, including its eastern region, became the main territory for the accommodation of Soviet Germans who migrated from various regions of the European part of the USSR and then for other people who were deported. According to the instructions of the NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs) of the USSR on the procedure of eviction, internally displaced persons were given up to ten days to pack. They were allowed to take household goods, small household equipment, and money with them. The living conditions of the settlers on the way were extremely difficult. A large number

of people were transported in covered freight cars under unsanitary conditions.

The process of deportation of the German population to the territory of East Kazakhstan in 1941-1942 was carried out in two stages. The first stage consisting of 15,331 people arrived in mid-late September 1941. These were Germans evicted from Stalingrad, Stalingrad region, Astrakhan. The second line of German settlers arrived in the region in October-November 1941 and its number amounted to 12 thousand people. According to the NKVD RO in September 1941, 230 German families, and 992 people lived in the Shemonaikha district. They were located mainly in German villages: Pruggerovo, Gorkunovo, America, and Kenigovo. It should be noted that when placing Germans, they tried to send them to those settlements where the German population was absent at all, or its percentage was insignificant. Germans were sent to German villages in limited numbers. A large concentration of Germans in separate settlements was not allowed. The largest number of Germans – 450 people settled in Shemonaikha village, in addition, a significant number of Germans were sent to the villages Spasskoye, Shemonaikha, and Mikhailovsky swine-raising state farm. There is no exact data on the placement of Germans from the second stage. About 2 thousand Germans were stationed in Predgornensky district, about 3 thousand migrants were sent to the Leninogorsk district, and about 1.5 thousand were sent to the Ulansky district. According to Verkhny Ubinsky district, the data are more accurate, 314 families, and 1248 Germans were settled there (Atantaeva, Akhmetova, Kamaldzhanova, 2017: P.25-26).

According to researchers, an important role in the transmission of cultural memory belongs to the family. Memories, and stories about everyday life are part of the family heritage; affect the methods of education, family traditions, and values of each member of the family. Oral stories form a family identity, and identification as a whole with their people through familiarization with the common historical past.

Cultural memory is fragmentary, selective, and highly charged. «The unwillingness to talk about the tragedy experienced is explained by the

Figure 1. The Bible of deported Germans (Photo from the Friendship Center of Boras village)

fact that the traumatic memory, which became the memory of the deportation of contemporaries of those events, is characterized by its oblivion. Taking care of the children, the Germans protected them from these episodes of family and ethnic history, but over time the emotional intensity and psychological tension weaken, and the tragedy experienced can already be shared» (Blinova, Smirnova, Shlegel, 2021: P. 104).

The number of representatives of ethnic groups who survived forced deportation in the Stalin era or heard about it directly from eyewitnesses of this event, unfortunately, is decreasing every day. The information they leave in their memories is more valuable. Family memory is often reproduced in oral stories. Those born in a special settlement know about the deportation of their parents, and relatives from the stories and narratives of their deported relatives.

Vasily Petrovich Kayel, born in 1947, is a resident of Boras village, Beskargay district, Abai region. «I know about the deportation of my family from my mother because I was born after the war. My relatives were deported from the Stavropol Territory in the autumn of 1941. They were given 24 hours to pack and allowed to take only the most necessary things – no more than 25 kg for per person. They were loaded onto carts, because the station was far, it was cold, and it was raining. My mother's sister was pregnant, she gave birth in a cart, while we reached the station, the child died of hypothermia, and she could've died. They were loaded into «calf» wagons, in which usually

there were transported cattle and freight. Then, these wagons were full of people. Nobody told them where they were going to go, why they were going somewhere, and what they were going to do. They had been driving for a long time, for a month. They had been stopping at many stations, bombed by German planes. Although they were Germans; Germans did not know anything about this Hitler at all and were not involved, but, nevertheless, we were declared «unreliable» because of our nationality, and we were settled in Kazakh place. In the end, Mom and her family were put on steamboats and sent from Omsk to the Irtysh. They were landed near the village of Kanonerka and they survived only thanks to the Kazakhs who shared the last with them.»

The moral values of the Germans are traditionally based on the institution of property, as well as the church. Since the Germans are very religious people, when the families were deported, they took Bibles with them, which were family heirlooms. Bible brought by deported Germans is kept in the Friendship Center of Boras village.

The repressive policy of the Soviet government involves the destruction of the national identity of the deported German ethnic group, its identity, including the change of German names to Russian as an element of Russification. From the memories of Kayel V.P.: «I was born on June 3, 1947. At birth I was named Wilhelm. But when my elder brother went to write me down in the village council in the spreadsheet, as they used to say, they exclaimed that the name wasn't in Russian. I do not

suffer from Russophobia. So, they decided: let all the Wilhelms be Vassilys. That's Vassily Petrovich was recorded in the birth certificate. When my mother gave birth to me, my grandmother gave me the name. So, all the relatives called me Wilhelm. That's why they called me at home – Willie. And in kindergarten, at school – they already called me Vassya. But I was always offended that I was called a fascist, because at that time, if I was German by nationality, then I was definitely a fascist.»

Among the repressed were also children born in conditions of special settlement, namely before 1955. According to the certificate of rehabilitation Vassily Petrovich from birth to January 1956, together with his mother was in a special settlement in the village of Kanonerka, Beskaragay district, Pavlodar region. By the decision of the Beskaragai District Court of the East Kazakhstan region dated 20.06.2019, Vassily Petrovich was recognized as a victim of political repression, and he was rehabilitated.

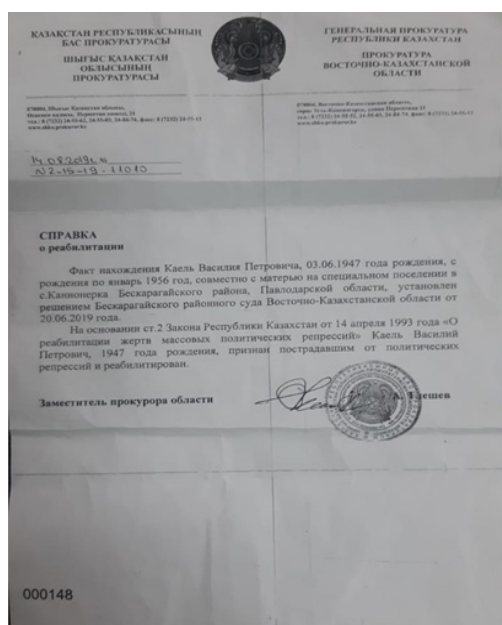

Figure 2. Certificate of recognition of the informant as a victim of political repression

Historical memory is an appeal to the past, its comprehension, and its awareness of its place in historical time and space. National self-consciousness arises and develops on the basis of historical ideas. This is especially important for the younger generation. Olga Mayer, 18

years old, from Semey, says: «My grandmother is Geffel (Leingard) Amalia Andreevna, grandfather is Geffel Leo Alexandrovich. They were very young when they and their parents were resettled in Kazakhstan. My grandmother was only 8 months old, and my grandfather was a 1-year-old. They don't remember much either, since they are already old and have already forgotten a lot, but they still told me something, what they heard from their parents. On September 1, 1941, they were relocated to Kazakhstan, the village of Petropavlovka, Borodulikha district. Germans from the Volga region who lived in the same area were resettled in different villages, some in Petropavlovka village, some in Borodulikha village, some in Shelekhovo village. Grandmother's parents are Leingard Andre yEgorovich (born 1904) and Leingard Amalia Egorovna (1907). Grandfather's parents are Geffel Alexander Andreevich (1919), Geffel Emilia Davydovna (1918). According to their stories, their parents got into the first wave of resettlement, and when the Germans were still given time to pack, they were warned 24 hours in advance. There wasn't much time, they couldn't take too many bags, there weren't enough places, the children were in their arms, they took the most important things, they threw everything into rags, sheets that they found at home and tied up. But due to the cases in which people carried prohibited items, and weapons, and attacked employees, and soldiers during transportation, the second wave was already forbidden to take any things with them, only documents. They were brought to villages and simply dropped, without providing any accommodation. They had no choice but to go and ask people to stay in houses, sheds, and haylofts. Many people were sympathetic and let them in, but there were also those who refused. It was very difficult to live in cramped conditions, hunger, and cold, says my grandmother. There were no clothes, and people fell and died of cold and hunger. There were cases when families froze in their homes. My grandmother's father Andrey Egorovich died in the labor army in 1941. Grandfather's father Alexander Andreevich did not even find the time of resettlement, he went missing in the army, he served in the army in 1938 and no one heard anything more about him, no matter how much they tried to find something about him, nothing worked. It was difficult for the settlers to live throughout the war and in the post-war period. My grandmother says: there were no

clothes when we went to school; I had to go to school in the afternoon because my elder sister and I had the same clothes for the two of us.

I was at home and waited for her to come home, then put on her clothes and went to school. It was still hard to live because of the nation; everyone looked at me as an enemy of the people. I had to live in dugouts, it was especially hard to survive the winter, and the winters were very cold then. She also tells: At night, some Germans, mostly adults, and strong men, were taken away to be shot. Of course, some of them did commit some illegal actions, but most often they were killed for false testimony, without due process of law. Unfortunately, that's all they could remember, they didn't have any photos or documents either.»

The family of Lisa Arnoldovna Gotman, who agreed to give an interview, suffered from the repression.

Gotman Lisa Arnoldovna (according to the document) was born in 1975 (was born in the former Semipalatinsk region, Abai district, the village of Kainar). She lived in the village until 1982, before graduating from school. Currently, she works as a senior lecturer at the Department of Economics and Finance of Semey Shakarim University.

- Please tell us the story of your parents' deportation?

-My mother Shriner Lydia Davydovna, born in 1933, was deported together with her family in 1941. On the way to Kazakhstan, she was separated from her parents at the Belagash station. Mom's parents were sent to a concentration camp, and Lydia and her younger brother Karl were sent to different orphanages. There is no information about Mom's parents; we do not know what happened to them. Mom got into an orphanage in the village of Georgievka called «Rassvet». My mother met my father in 1959. Then they got married and their children were born. There are five of us in the family: four sisters and one brother. We all live in Semey city. I'm the youngest. The elder sister married a Russian man, the second sister married a Tatar, the third sister married a Kazakh, I married a Kazakh, and the brothers married Kazakh women. Our family is a large international family.

Figure 3. Archival certificate of L. Schreiner's stay in the special settlement

- How did your parents arrive in Kazakhstan?

- According to the mother's stories, they first sailed by ship, most likely through the Black Sea; there were two ships, one of which sank. They were scared, they thought they would die on the ship too, but the ship arrived safely. Then they were sent to Kazakhstan. Then they were sent by rail to the East Kazakhstan region.

To find out about the fate of my mother's parents, my sister Gotman Elvira Arnoldovna filed a request to the East Kazakhstan Regional Court of Ust-Kamenogorsk, and she received information that the mother and her parents were repressed from the city of Volnisi (Baltic States), there was no more information. The mother's parents - the father was a prosecutor; the mother's occupation is unknown. There were also a sister and a younger brother Carl. The younger brother was about 5-7 years old at the time of deportation. Karl Schreiner's son Anatoly Karlovich was found by chance by my sister. My sister Gotman Elvira Arnoldovna was filling out a register in the hospital and saw the name Schneider Anatoly Karlovich, and immediately thought he could be her «relative». She ran to his room, he was lying in intensive care: he was injured. The nurse saw a man near the ward and asked: «Is your father's name Carl?» He replied, «Yes,» and she immediately thought: «This is my brother.» «So I'm your sister,» she told him. «My mother's name is Lydia!» He immediately hugged her and cried.

Reference: Gotman Elvira Arnoldovna (Lisa's sister, who worked at the Semey Central Hospital before retiring) found a cousin by name who was in intensive care in 1998.

– How was the fate of your mother's brother?

– Karl's mother's younger brother had 10 children. My uncle had died by this time. But we are now in contact with his children, they are all in Kazakhstan. We lived almost nearby in the village of Budennoye.

– Could you tell us about your father?

– My father Gotman Arnold Ernestovich, born in 1925, was deported in 1941 to the Belagash station with his sister and brother. But they lost touch with each other. It was only in 1983 that his father's sister Klara was found in Baku city. She had no family. My father brought my sister to our house in Kainar village in the same year, where she lived until her death. My father was buried on September 20, 1987. As for another brother, I remember once, my father, his sister, and I came to some apartment, and a woman opened the door, it was my uncle's wife, but she did not let us in. She said that her uncle was shell-shocked, he wouldn't recognize us anyway. I remember that while we were driving home, my aunt was crying, she wanted to see him very much. It was in 1984.

Figure 4. Archival certificate about the presence of A. Gotman in the special settlement

– What memories do parents have of the period when their families were repressed?

– According to my mother's stories, one day in 1941 the military came home and did not let them take anything with them, roughly pushed them into a military car, and took the whole family away. Grandma and grandpa (mom's parents) were immediately sent to the labor army. The Labor Army was the name of their camp. We sailed from the Baltic States for about a week. The journey was long, there was no food and water, and nothing was given out on the way. Then they put me on a train. On the way, the train broke down; we reached Kazakhstan, Belagash station on our own. Mom does not know how she lost her relatives. After the ship journey, she stayed with her brother, 5-7 years old. When they were brought here, they were sent to orphanages. She was sent to an orphanage for teenagers, and her brother to another one, since he was younger. So we lost contact.

In 1998, Kazakhstan issued a Decree of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev «On the rehabilitation of Soviet Germans living in Kazakhstan». My mother was given a document for receiving benefits. My mother told me that when she was invited to the village council to present this document, she cried a lot. My mother was a strong woman. She always spoke with warmth about local Kazakhs who shared a piece of bread to help people. She died in 2021.

We all speak Kazakh in the family, not forgetting our native language. We also follow German traditions as well as Kazakh ones. For us this is the standard of life.

Figure 5. Shriner Lydia and Gotman Arnold

We are grateful to Gotman Lisa Arnoldovna for sharing her memories of her parents.

Every person, family, and nation has special dates that are connected with sorrow. So, for the German ethnic group, August 28 is the Day of remembrance of the deportation of Germans (the day of the Decree «On the resettlement of Germans»).

Conclusion

Examples of agreement and cooperation should be sought in the historical past. History has proved that Kazakhs have always been peaceful, and hospitable to all people and nationalities who were resettled in Kazakhstan due to various circumstances, including tragic ones. Kazakhstan has become a native land for many of them, including Soviet Germans, whose fate was especially dramatic. Kazakh people accepted their pain as their own, and this has forever become a moral measure of relations between people of different ethnic groups in our country.

Despite this fact, being not only in difficult physical but above all moral conditions for the people, the Germans did not lose their traditional traits – diligence, discipline, decency, a sense of responsibility, first of all, to themselves and the Germans preserved in their families, as far as possible, language and cultural customs.

In 1991, the law «On Rehabilitation of Victims of Political Repression» was adopted. Articles began to appear in the mass media, and the memories of eyewitnesses of the period of repression were published.

In 2021 a state commission for the full rehabilitation of victims of political repression was established in Kazakhstan, thanks to its work now are restoring the names of many illegally repressed, but there is still a lot of work to be done in state and departmental archives to carry out the full rehabilitation of unknown names.

Currently, Memorial books of the victims of political repression are being published, which provide biographical information about the shot and deported people. This information is needed, first of all, by relatives living in different countries of the world. After all, the history of the state consists of small stories of families. We study history so as not to repeat its mistakes.

Acknowledgments

This research «Deportation processes in the territory of East Kazakhstan and their reflection in historical memory (1937-1956)» is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN 15473239).

References

- Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов - преступление тоталитарного режима. – Алматы, 1997. – 16 с.
- Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Камалджанова Т.А. История депортации немецкого этноса в Восточный Казахстан // Материалы Международной научно практической конференции «Немцы Казахстана и Сибири: история и современные проблемы развития». – Москва: Институт наследия, 2017. – 198 с.
- Блинова А.Н., Смирнова Т.Б., Шлегель Е.А. Влияние депортации на идентичность немцев России и Казахстана. // Журнал фронтирных исследований. – 2021. – № 4. – С. 91-116. [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-deportatsii-na-identichnost-nemtsev-rossii-i-kazahstana> (дата обращения: 02.09.2022).
- Taberowski J. Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. – München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003. – 386 p.
- Bade K.J. Zuwanderung und Integration in Deutschland. // Magazine Deutschland. – 2008. – No.3. – P. 34-38.
- Brandes D. Der Weg zur Vertreibung 1938 – 1945. Pläne und Entscheidungen zum Transfer der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen / – München, 2005. – 289 p.

Бугай Н.Ф. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии. – Москва: Дружба народов, 1992. – 288 с.

Бургарт Л.А. Немецкое население Казахстана в конце XIX-XX вв. (по материалам Всеобщих переписей населения 1897 - 1999 гг.). Сборник. – Усть-Каменогорск, 2002. – 350 с.

Войлокова Т.Н. Адаптация русскоязычных высококвалифицированных мигрантов к трудовой деятельности в Германии // Социологические исследования. – 2013. – № 1. – С. 51-62.

«Выселить с треском». Очевидцы и исследователи о трагедии российских немцев: Сб. научн. статей и воспоминаний. – Москва: «МСНК-пресс», 2011. – 352 с. [Электрон. ресурс] – 2011. – URL: https://gedenkbuch.rusdeutsch.ru/upload/files/El-knigi/Vis_s_treskom.pdf (дата обращения: 17.08.2022).

Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы // Сост. Анес Г.; Редкол.: Кекилбаев А. К. (пред.) и др.; М-во информ. и обществ. согласия Республики Казахстан; Фонд изуч. наследия репрессир. интеллигенции Казахстана «Арыс». – Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. – 413 с.

Dietz B. Rußlanddeutsche: Unbekannte im Osten. Geschichte, Situation, Zukunftsperspektiven. – München: Olzog, 1992. – 368 p.

Жанбосинова А.С. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. – Семей: «Интеллект», 2020. – 580 с.

Жанбосинова А.С., Казбекова А.Т., Ниязханқызы Г. Гендерный аспект политических репрессий (на примере Восточного Казахстана). // Мир большого Алтая. – 2018. – Т.4. – № 4. – С. 545-547 [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernyi-aspekt-politicheskikh-repressii-na-primere-vostochnogo-kazahstana/viewer> (дата обращения: 25.08.2022).

Из истории депортаций. Казахстан. Сборник документов. В 3-х т. Том 3. 1939–1945 гг. – Алматы: LEM, 2018. – 712 с.

Hausschild C. Die Integrationskurse des Bundes. Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik. // Journal of Immigration Law and Immigration Policy. – 2005. – No. 3. – P.56-61.

Казиев С.Т. Стратегии адаптации «Наказанных» народов и местное население в Казахстане (1941-1953 гг.) // Известия Алтайского государственного университета: Журнал теоретических и прикладных исследований (Исторические науки и археология). – 2015. – № 4(1)(88). – С. 133-137 [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategii-adaptatsii-nakazannyh-narodov-i-mestnoe-naselenie-v-kazahstane-1941-1953-gg/viewer> (дата обращения: 31.08.2022).

Карачурина Л. Иммиграционная политика Германии: успешный - неуспешный опыт // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 7. – С. 50-60.

Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски: В 2-х кн. - Кн.2: Несбывшиеся надежды. – Алматы: Ғылым, 2000. – 388 с.

Козыбаев М., Едыгенов Н. Труд во имя победы. – Алматы: Казахстан, 1995. – 175 с.

Некрич А. Наказанные народы. – Нью-Йорк, 1978. – 170 с.

Немцы Казахстана и Сибири: история и современные проблемы развития // Материалы Международной научно-практической конференции. – Москва: Институт наследия, 2017. – 198 с.

Oberdörfer L. Die westlichen Alliierten und die Vertreibung der Deutschen aus Polen und Ostdeutschland im Gefolge des Zweiten Weltkrieges. – Berlin, 2011. – 436 p.

Память жертв депортации немцев почтили в Берлине. [Электрон. ресурс] – 2016. – URL: <http://www.inform.kz> (дата обращения 12.09.2022).

Полян П. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. – Москва: ОГИ-Мемориал, 2001. – 274 с.

Сактаганова З.Г. Фрагменты воспоминаний депортированных женщин: адаптация и жизнь в Казахстане. // Мир большого Алтая. – 2019. - Т.5. - №2. - С. 232 - 237 [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fragmenty-vospominanii-deportirovannyh-zhenschin-adaptatsiya-i-zhizn-v-kazahstane> (дата обращения: 28.08.2022).

Ямшанова О.А. История немецкой диаспоры Центрального Казахстана в XX в.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 01.12.2009. – Караганда, 2009. – 25 с.

Г.А. Жанқадамова, Б.Ж. Атантаева, Р.Д. Ахметова, А.С. Карибаева

Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан

Неміс халқының Қазақстанға жер аудару тарихы ұрпақ естеліктерінде

Аңдатпа. Бұл мақала Шығыс Қазақстан аумағында тұратын қазақстандық немістердің ұрпақтарының 1941 жылғы депортация және оның салдары туралы ауызша естеліктеріне арналған. Зерттеу депортация саясатының бөлігі ретінде Кеңес мемлекетінің неміс халқына қатысты саясатын талдайды. Мақаланың мазмұны депортацияланғандардың үш ұрпағынан алынған сұхбаттарға, сондай-ақ олардың отбасылық мұрағаттарының материалдарына негізделген.

Мақала ғылымға жеке дереккөздерден алынған жаңа фактылы материалдарды енгізеді. Сұхбат барысында алынған мәліметтер, сондай-ақ әңгімелесушілердің отбасылық мұрағаттарынан алынған мәліметтер XX ғасырдың ортасындағы қайғылы оқиғалар туралы, оның ішінде тұтас халықтарды күштеп көшіру туралы білімді жүйелейді және оларды байытады, сонымен қатар Отан тарихының көптеген фактілерін нақтылайды. Зерттеудегі немістердің өзін-өзі анықтау динамикасының проблемасы тарихи-антропологиялық әдістерді қолдана отырып, этностың өмір сүруінің әртүрлі кезеңдеріндегі өмір салты мен деңгейі туралы идеяларды, этникалық өзін-өзі танудағы конфессиялық жадыны, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін еске түсіруді қамтитын тарихи жады контекстінде зерттеледі.

Түйін сөздер: депортация; тарихи жады; естеліктер; этностар; немістер; депортацияланғандар; Қазақстан; полиэтностық; этносаралық келісім; бірегейлік.

Г.А. Жанқадамова, Б.Ж. Атантаева, Р.Д. Ахметова, А.С. Карибаева

Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

История депортации немцев в Казахстан в воспоминаниях потомков

Аннотация. Данная статья посвящена устным воспоминаниям потомков казахстанских немцев, проживающих на территории Восточного Казахстана, о депортации 1941 г. и ее последствиях. В исследовании анализируется политика советского государства в отношении немецкого населения в рамках политики депортации. Содержание статьи основано на интервью, полученные у трех потомков депортированных, а также материалах их семейных архивов.

Статья вводит в науку новый фактический материал источников личного происхождения. Сведения, полученные во время интервью, а также источники из семейных архивов собеседников систематизируют и обогащают знания о трагических событиях середины XX века, в том числе о насильственном переселении целых народов, и конкретизируют многие факты отечественной истории. Проблема динамики самоидентификации немцев в исследовании изучается в контексте исторической памяти, в которую входят представления об образе и уровне жизни в различные периоды существования этноса, конфессиональной памяти в этническом самосознании, памяти о культуре межнационального общения, с использованием историко-антропологических методов.

Ключевые слова: депортация; историческая память; воспоминания; этносы; немцы; депортированные; Казахстан, полиэтничность; межэтническое согласие; идентичность.

References

Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. Deportatsiia narodov - prestuplenie totalitarnogo rezhima. [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime] (Almaty, 1997, 16 p.), [in Russian].

Atantaeva B.Zh., Akhmetova R.D., Kamaldzhanova T.A. Istoriia deportatsii nemetskogo etnosa v Vostochnyi Kazakhstan. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno prakticheskoi konferentsii «Nemtsy Kazakhstana i Sibiri: istoriia i sovremennye problemy razvitiia» [Germans of Kazakhstan and Siberia: history and modern problems

of development: materials of the International Scientific and Practical Conference], (Moscow, Institut nasledii, 2017, 198 p.), [in Russian].

Blinova A.N., Smirnova T.B., Shlegel E.A. Vliianie deportatsii na identichnost nemtsev Rossii i Kazakhstana. Zhurnal frontirnykh issledovaniy [The impact of deportation on the identity of Germans in Russia and Kazakhstan. Journal of Frontier Research]. 2021. No. 4. P. 91-116. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-deportatsii-na-identichnost-nemtsev-rossii-i-kazahstana>. [in Russian]. (accessed 02.09.2022).

Baberowski J. Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. [The history of Stalinism] (München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2003, 386 p.), [in German].

Bade K.J. Zuwanderung und Integration in Deutschland. Magazine Deutschland. [Immigration and integration in Germany. Magazine Deutschland]. 2008. No.3. P. 34-38, [in German].

Brandes D. Der Weg zur Vertreibung 1938 – 1945. Pläne und Entscheidungen zum Transfer der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen. [The path to expulsion 1938 – 1945. Plans and decisions on the transfer of Germans from Czechoslovakia and Poland] (München, 2005, 289 p.), [in German].

Bugai N.F. Iosif Stalin — Lavrentii Berii: «Ikh nado deportirovat»: Dokumenty, fakty, kommentarii [Joseph Stalin — Lavrentia Beria: «They should be deported»: Documents, facts, comments] (Moscow, Druzhba narodov, 1992, 288 p.), [in Russian].

Burgart L.A. Nemetskoe naselenie Kazakhstana v kontse XIX-XX vv. (po materialam Vseobshchikh perepisei naseleniia 1897 - 1999 gg.). Sbornik. [The German population of Kazakhstan in the late XIX-XX centuries (based on the materials of the General Population Censuses of 1897 - 1999). Collection] (Ust-Kamenogorsk, 2002, 350 p.), [in Russian].

Voylokovala T.N. Adaptatsiia russkoiazychnykh vysokokvalifitsirovannykh migrantov k trudovoi deiatelnosti v Germanii. Sotsiologicheskie issledovaniia. [Adaptation of Russian-speaking highly skilled migrants to work in Germany. Sociological research]. 2013. No. 1. P. 51-62, [in Russian].

«Vyselit s treskom». Ochevidtsy i issledovateli o tragedii rossiiskikh nemtsev: Sb. nauchn. statei i vospominanii. Pod red. A.A. Germana, O.YU. Silant'evoy. [«Evict with a bang». Eyewitnesses and researchers about the tragedy of the Russian Germans: Collection of scientific articles and memoirs] (Moscow, «MSNK-press», 2011, 352 p.) Available at: https://gedenkbuch.rusdeutsch.ru/upload/files/El-knigi/Vis_s_treskom.pdf [in Russian]. (accessed 17.08.2022).

Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby [The peoples deported to Kazakhstan: time and fate] (M-vo inform. i obshchestv. soglasiiia Respubliki Kazakhstan; Fond izuch. naslediiia repressir. intelligentsii Kazakhstana «Arys». (Almaty, Arys-Kazakstan, 1998, 413 p.), [in Russian].

Dietz B. Rußlanddeutsche: Unbekannte im Osten. Geschichte, Situation, Zukunftsperspektiven [Russian Germans: Unknown in the East. History, situation, future prospects] (München, Olzog, 1992, 368 p.), [in German].

Zhanbosinova A.S. «Proshu sniat s menia nezasluzhennoe kleimo 58-i stati»: ego-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane [«I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 from me»: ego documents in the history of political terror in Kazakhstan] (Semei, «Intellect», 2020, 580 p.). [in Russian].

Zhanbosinova A.S., Kazbekova A.T., Niiakhankyzy G. Gendernyi aspekt politicheskikh repressii (na primere Vostochnogo Kazakhstana). Mir bolshogo Altaia. [Gender aspect of political repression (on the example of East Kazakhstan). World of the Greater Altai]. 2018. Vol. 4. No. 4. P. 545-547. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernyi-aspekt-politicheskikh-repressii-na-primere-vostochnogo-kazahstana/viewer> [in Russian]. (accessed 25.08.2022).

Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. Sbornik dokumentov. V 3-kh t. Tom 3. 1939–1945 gg. [From the history of deportations. Kazakhstan. Collection of documents. In 3 vols. Volume 3. 1939-1945.] (Almaty, LEM, 2018, 712 p.). [in Russian].

Hausschild C. Die Integrationskurse des Bundes. Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik. [The Federal integration Courses. Journal of Immigration Law and Immigration Policy] 2005. No. 3. P.56-61, [in German].

Kaziev S.T. Strategii adaptatsii «Nakazannykh» narodov i mestnoe naselenie v Kazakhstane (1941-1953 gg.). Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta: Zhurnal teoreticheskikh i prikladnykh issledovaniy (Istoricheskie nauki i arkheologiya). [Adaptation strategies of the «Punished» peoples and the local population

in Kazakhstan (1941-1953). Proceedings of the Altai State University: Journal of Theoretical and Applied Research (Historical Sciences and Archeology)]. 2015. No. 4(1)(88). P. 133-137. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategii-adaptatsii-nakazannyh-narodov-i-mestnoe-naselenie-v-kazahstane-1941-1953-gg/viewer> [in Russian]. (accessed 31.08.2022).

Karachurina L. Immigratsionnaya politika Germanii: uspeshnyi - neuspeshnyi opyt. Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia. [German immigration policy: successful - unsuccessful experience. World economy and international relations]. 2008. No.7. P. 50-60. [in Russian].

Kozybaev M.K. Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniia i poiski: V 2-kh kn. - Kn.2: Nesbyvshiesia nadezhdy. [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches: In 2 books. - Book.2: Unfulfilled hopes] (Almaty, Gylm, 2000, 388 p.). [in Russian].

Kozybayev M., Edygenov N. Trud vo imia pobedy [Labor in the name of victory] (Almaty, Kazakhstan, 1995, 175 p.). [in Russian].

Nekrich A. Nakazannye narody [Punished peoples] (N'yu-York, 1978, 170 p.). [in Russian].

Nemtsy Kazakhstana i Sibiri: istoriia i sovremennye problemy razvitiia. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii [Germans of Kazakhstan and Siberia: history and modern problems of development. Materials of the International Scientific and Practical Conference], (Moscow, Institut nasledii, 2017, 198 p.) [in Russian].

Oberdörfer L. Die westlichen Alliierten und die Vertreibung der Deutschen aus Polen und Ostdeutschland im Gefolge des Zweiten Weltkrieges [The Western Allies and the expulsion of the Germans from Poland and East Germany in the wake of the Second World War] (Berlin, 2011, 436 p.), [in German].

Pamiat zhertv deportatsii nemtsev pochtili v Berline [The memory of the victims of the deportation of Germans was honored in Berlin]. 2016. Available at: <http://www.inform.kz> [in Russian]. (accessed 12.09.2022).

Polyan P. Ne po svoei vole. Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR [Not by choice. History and geography of forced migrations in the USSR] (Moskva: OGI-Memorial, 2001, 274 p.). [in Russian].

Saktaganova Z.G. Fragmenty vospominanii deportirovannykh zhenshchin: adaptatsiia i zhizn v Kazakhstane. Mir bolshogo Altaia. [Fragments of memories of deported women: adaptation and life in Kazakhstan. World of the Greater Altai]. 2019. Vol. No. 2. P. 232-237. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/fragmenty-vospominanii-deportirovannykh-zhenshchin-adaptatsiya-i-zhizn-v-kazahstane>. [in Russian]. (accessed 28.08.2022).

Iamshanova O.A. Istoriia nemetskoi diaspory Tsentralnogo Kazakhstana v XX v.: avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk: zashchishchena: 01.12.2009. [The history of the German Diaspora of Central Kazakhstan in the XX century: abstract of the thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences: defended: 01.12.09], (Karaganda, 2009, 25 p.), [in Russian].

Information about the authors:

Zhankadamova Gulmira Akikatkyzy – researcher of the Department of Scientific Activity Management, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

Atantayeva Bakyt Zhumagazykyzy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

Akhmetova Raushan Dusenbekkyzy – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

Karibayeva Aizhan Sultankyzy – Ph.D student, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

Жанқадамова Гүлмира Ақиқатқызы – ғылыми қызметті басқару бөлімінің ғылыми қызметкері, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Атантаева Бақыт Жұмағазықызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Ахметова Раушан Дюсенбекқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Карибаева Айжан Сұлтанқызы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Вопросы формирования Казахско-Российской границы в 1920-1930-е годы

Серикжан С. Исмаилов^{1*}, Светлана Б. Кожирова²

¹Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

²Международный научный комплекс «Астана», Астана, Казахстан

*Автор для корреспонденции: ismailov_7777@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7545-6676>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-50-66

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема формирования границы между Казахской автономией и Российской Федерацией. В переломный период 1920-х годов, когда стал вопрос о разграничения территорий, казахские земли находились под управлением нескольких центров: Кирревокома, Сибревкома и Туркестанской республики. В этот период наблюдается активная деятельность казахской интеллигенции, которая в рамках своих полномочий отстаивала территориальные интересы народа, при этом в данном вопросе отмечалось их единение, несмотря на старые идеологические противоречия. Необходимо отметить, что большой вклад в дело включения исконно казахских земель и сохранения их в составе новой автономии внесли многие лидеры движения Алаш. Именно А. Байтурсынов и М.Сералин смогли отстоять вопрос о вхождении Кустанайского уезда в состав Казахской АССР. Известно, что часть алашевских лидеров для положительного решения территориального вопроса специально выезжали в Москву для проведения переговоров с В.И. Лениным и И.Сталиным. В результате их активной позиции большинство казахских территорий вошли в образованную в 1920 году Казахскую автономию на условиях большевиков. В 1930-е годы процесс разграничения земель между Казахской автономией и Российской Федерации продолжился. В данный период процесс полного разграничения между двумя советскими республиками шел постепенно, пока не оформился в том положении, которое было зафиксировано в 1936 году, когда Казахстан получил статус союзной республики. В результате деятельности различных административно-территориальных комиссий почти полностью был решен вопрос о границе. Однако, некоторые недочеты, в виде чересполосицы оставались. Таким образом, в советское время окончательно вопрос территориального разграничения не был решен.

Ключевые слова: Казахская автономия; территориальное разграничение; Оренбург; казахско-российская граница; А. Байтурсынов; Алаш; размежевание; А. Букейханов.

Received 20.07.2022. Revised 25.07.2022. Accepted 15.09.2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Ismailov S.S., Kojirova S.B. Issues of formation of the Kazakh-Russian border in the 1920s-1930s. // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – No. 4. – P. 50-66. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-50-66.

Для цитирования:

Исмаилов С.С., Кожирова С.Б. Вопросы формирования Казахско-Российской границы в 1920-1930-е годы // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – № 4. – С. 50-66. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-50-66

Введение

Свержение царской династии реанимировало административно-территориальные и земельные проблемы на территории Южного Урала. Процесс формирования государственности на этнической основе в этом регионе актуализировал статус г. Оренбурга и приграничные вопросы. Так уже в 1917 г. тюркские лидеры выступали за создание Татаро-Башкирской Советской республики Российской Советской Федерации. Синхронно в этот период башкирские лидеры А-З. Валидов, Ш. Манатов и их сторонники приняли план единой мусульманской республики, но не одобряли обязательной советской формы автономии. В проектах организаторов единой тюркской советской республики Казахстан рассматривался как составная часть нового государственного образования.

Алашские лидеры А. Байтурсинов, А. Букейханов предложили создание казахской автономии с центром в г. Оренбург. В период гражданской войны на Южном Урале были сформированы национальные части. Татарский лидер М.Х. Султан-Галиев, башкирские руководители в лице А-З. Валидова апеллировали к национальным воинским частям в защите национальных интересов. По окончании гражданской войны обострились политические отношения между центральным московским руководством и лидерами автономистов, что в конечном итоге привело к антисоветскому восстанию башкир в 1920-1921 годы. Впоследствии, по итогам переговоров между коммунистами и башкирскими восставшими было заключено мирное соглашение, по которому руководители восстания получили амнистию, а в государственном аппарате Башкирии усилилась доминанта этнических башкир. Обновленное руководство Башкирской Республики инициировало предложение о ликвидации Оренбургской губернии и ее разделе между Башкирией и Казахстаном. Летом-осенью 1920 года в состав Башкирии были включены г. Стерлитамак и 16 волостей.

Усилились споры о дальнейшем будущем Оренбурга между руководством Башкирии и Казахстана.

Материалы и методы

Изучение процесса размежевания земель между Казахской автономией и Российской Федерацией в 1920-1930-е годы основано на анализе архивных материалов, которые были нами обнаружены в фондах казахстанских и российских архивов. Большой объем документов хранится в Государственном архиве Оренбургской области (ГАОО), Центр документации новейшей истории Оренбургской области (ЦДНИ ОО) ныне Оренбургском государственном архиве социально-политической истории (ОГАСПИ), Объединённом государственном архиве Челябинской области (ОГАЧО). Обширный объем материалов находится в Центральном государственном архиве Республики Казахстан (ЦГА РК). Необходимо отметить, что были проанализированы различные публикации, которые вышли в свет в 1920-е годы. Данные справки, аналитические отчеты были созданы в тот период, когда шло непосредственно территориально-административное размежевание. Авторами данных аналитических записок были государственные служащие, занимавшиеся данным вопросом в силу их занимаемых должностей. Используемые нами материалы позволяют расширить круг источников, которые раскрывают особенности национальной и территориальной политики советского правительства на примере формирования казахско-российской границы в 1920-1930-е годы.

Обсуждение

В настоящее время в Казахстане данная тематика является одной из актуальных, так как данный вопрос стоит одним из приоритетных в области обеспечения безопасности нашего государства. Одними из исследователей, которые занимались данной

проблематикой являются Ауанасова А.М., Сулейменов А.М. (Ауанасова, Сулейменов, 2010). В своей научной публикации авторы указывали на особенности постепенного решения пограничных вопросов, так как территориальные споры очень часто становятся одними из трудноразрешимых в отношениях между государствами.

Также одним из ученых, рассматривавших данный вопрос является Сейдин Н.Б. (Сейдин, 2006). В своей работе он раскрывает процесс определения границ Казахстана, при этом говорит о тех проблемах, которые сопровождали данную процедуру, учитывая всю остроту и болезненность делимитационного результата.

Необходимо отметить такую работу следующих авторов, как Сыдыков Е.Б., Малышева М.П. (Сыдыков, Малышева, 2010). В своем труде авторы рассматривают вопрос приграничного размежевания, который происходил в 1917 – 1922 годах между Казахским ревкомом и сибирскими властями. Известно, что в данном процессе состоялась острая полемика между представителями двух сторон в отношении тех или иных административных единиц, на которые претендовали казахские и сибирские советские и партийные органы. В результате был достигнут определенный компромисс, в соответствии с которым границы между двумя территориальными образованиями почти не изменялись.

В некоторых работах ряда ученых проблема казахско-российского размежевания и оформления границ отмечается отдельными частями в рамках более крупных исследований. Следует отметить такие работы, как Нурпеисова К. (Нурпеисов, 1996), Козыбаевых М.К. и И.М. (Козыбаев, Козыбаев, 1997), Аманжоловой Д.А. (Аманжолова, 2013), Акимбекова С. (Акимбеков, 2018) и других.

Результаты исследования

По окончании гражданской войны и установлению советской власти в Казахстане отчетливо обозначилась проблема

разграничения этнотерриториальных границ. Данная процедура вызвала переговоры оппонирующих сторон с апелляцией к различным документам, историческим событиям и реалиям современности. В регионе Южного Урала разрабатывался вопрос размежевания значительной части территории. 10 июля 1919 г. Совет Народных Комиссаров (СНК) РСФСР принял подписанный В.И. Лениным декрет «О революционном комитете по управлению Киргизским краем». Председателем Киргизского (Казахского) революционного комитета был утвержден С.С. Пестковский, а его членами стали А. Джангильдин, Б. Каратаев и другие. Лидеры казахских прогрессистов настаивали на сохранении значительного земельного массива под влиянием нового органа управления в крае. Официальными полномочными в Кирревкоме в этот период выступали известные в казахской среде А. Байтурсынов и М. Сералин.

Ситуация обострялась по проблеме статуса Кустанайского уезда Тургайской области. Казахские представители опирались на Положения СНК от 10 июля 1919 года и республиканского № 155 «Известий ВЦИК» от 17 июля 1919 года, в котором говорилось о подчинении Кустанайского уезда Кирревкому (ОГАЧО, Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 73. Л.4-5). Указывались исторические, культурные, хозяйственные и другие факторы принадлежности уезда к казахскому краю. По данным статистического отдела территория Кустанайского уезда составляла 800 тысяч десятин земли. Уезд делился на 54-56 волостей (ОГАЧО Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 27. Л.73). С середины XIX века на территорию уезда наблюдалась усиленная миграция европейского населения. Сторонники сохранения Кустанайского уезда в составе Челябинской губернии настаивали на обоснованности своего проекта. При этом в качестве негативного примера приводилась политическая ситуация в автономной Башкирии, в которой согласно архивным данным, крестьянам запрещалось вывозить хлеб, сено, солому и прочее сырье. Упоминалось о грядущей практике изъятия

земельных участков у крестьянского населения. Опасаясь за судьбы и будущее русского переселенческого населения в Кустанайском уезде челябинцы предлагали передать уезд в состав Челябинской губернии (ОГАЧО Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 27. Л.73). Представители органов управления Кустанайского уезда А. Байчурин, К. Улдыбаев, И. Бекентаев являлись сторонниками А. Байтурсынова и М. Сералина, справедливо указывая на исторические права казахов на данные земли (ОГАЧО Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 73. Л. 5). Им оппонировали представители Челябинского губревкома М.Х. Поляков, Р.И. Эйхе, Архангельский, Ф.И. Локацков и другие, настаивавшие на включение Кустанайского уезда в состав Челябинской губернии. Представители челябинского руководства утверждали, что через Челябинск как крупную железнодорожную станцию проходит основной грузопоток товаров. Руководители Челябинского губревкома обращали внимание на интенсивное развитие и усиление русского крестьянского хозяйства и как следствие увеличение численности русского населения. При этом, они декларировали обещание не запрещать кочевание казахов на территории Кустанайского уезда из других уездов и районов. Челябинцы апеллировали к невозможности территориального размежевания по причине чересполосицы русской и казахской общин. В процессе совместных переговоров предлагалось создать Киргизский уездный исполнительный комитет. По проекту он планировался как объединенный орган по управлению смешанным населением. Причем, председатель должен был выбираться по соглашению Кирревкома и Челябинского губернского революционного комитета. А. Байтурсынов выступал противником совместного управления Кустанайским уездом, указывая на то, что совместное правление окажет вред жизнедеятельности местного населения (ОГАЧО Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 73. Л. 5об).

Башкирский Центральный Исполнительный Комитет (Башкирский ЦИК) окончательно официально отказывался от

политических притязаний на Оренбург в 1924 году. Примечательно, что одним из факторов стремления руководства республики включить Оренбург являлось необходимость увеличения численности пролетариата, как идейно подготовительной группы населения к восприятию советской идеологии.

В годы гражданской войны по воспоминаниям А-З. Валидова формируются долгосрочные контакты между национальными тюркскими лидерами, объединенные идеями создания государственности народов региона. Съезды национально-партийных организаций либерально-демократической ориентации синхронно проходили в городах Казань, Оренбург, Уфа, Тургай. Политическая платформа национальных партий по многим вопросам политического переустройства были идентичны. На политической арене значимую роль играли А. Байтурсынов, А. Букейханов, А-З. Валидов, И.С. Алкин, Ш. Бабич, М.Х. Султан-Галиев. В исторической литературе не встречаются сведения о крупных вооруженных столкновениях между национальными отрядами. До переломного момента 1919 года алашские и башкирские отряды придерживались антибольшевистской позиции.

Изменения политического курса большевистского руководства осознававшего всю сложность дальнейшего существования и репрессивная политика реаниматоров монархизма по отношению к идейным противникам способствовали переходу лидеров национального движения Южного Урала на позиции Советской власти. Только по окончании гражданской войны проявляются противоречия территориального характера между создававшимися национальными автономиями. Данная проблема усугублялась отсутствием института четких жестко регламентированных границ в отношениях тюркских этносов, из которых башкиры и казахи в большинстве занимались кочевым способом производства. В этот же период сохранялась так называемая чересполосица и дисперсность расселения ведущих этнических

групп, особенно на территории Оренбургской губернии. Вполне четко обозначается государственный статус регионов с концентрацией башкирских, татарских и казахских этносов. Оренбург и прилегающие местности при сложившихся исторических обстоятельствах представлял зону высокого удельного веса славянского населения.

В 1920 году лидеры тюркских народов не оставляли надежд на формирование государственности в форме автономии. Данное устремление тюркских автономистов встречало сопротивление со стороны центральных органов управления. В частности, председатель Всероссийского ЦИК (ВЦИК) М.И. Калинин заявлял о недопустимости положительного решения вопроса в интересах башкир, высказывавшись о том, что автономия Башкурдистана – буф для восточных народов. С целью затягивания обустройства автономии башкир советское руководство передислоцировало башкирские военные части под Петроград (ОГАЧО Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 73. Л. 5об). Таким образом, устранялся военно-политический механизм организации Башкирской автономии. На закрытом совещании М.И. Калинин от имени высшего советского руководства инструктировал первого руководителя Оренбургской партийной организации о необходимости установления большевистского доминирующего влияния государственного управления во всех сферах национальных советских органах управления.

Следующим механизмом давления на башкирских автономистов по мнению соратников М.И. Калинина, И.Д. Мартынова и А.А. Коростелева являлось сохранение экономической зависимости башкир от оренбургских краевых властей методом централизованного распределения финансов и материальной помощи.

Вопрос о формировании Казахской автономии осложнялся проблемой степени влияния советской власти в Казахстане. По мнению представителя Казахского Центрального Исполнительного Комитета (Каз.ЦИК) С.С. Пестковского доминирующую

роль среди казахской интеллигенции имел Ахмет Байтурсынов и его сторонники. Аналитики признавали существенную степень воздействия казахских интеллигентов на казахские массы. На закрытом совещании под председательством М.И. Калинина акцентировалась проблема ослабления значимости А. Байтурсынова и его сторонников в крае посредством обострения социальных противоречий между казахской беднотой и казахскими социально-имущими слоями. Фактически тюркские лидеры в лице А. Букейханова, А-З. Валидова, А. Байтурсынова, и их единомышленников признавались как политически неудобные персоны для советского режима.

В данное время наблюдается процесс разграничения российско-казахских территорий. Оренбург в годы гражданской войны фактически являлся столицей Казахского края. В условиях установления и сохранения советской власти в государстве преобладали централистские методы управления. Принудительная система управления базировалась на строгой исполнительной дисциплине, репрессиях и мобилизации населения в целях реализации масштабных акций. В 1920-1930-е годы в государстве неоднократно проводились административно-территориальные реформы, суть которых заключалась в усилении роли крупных промышленных центров, которые по сути своего административного положения и концентрации властных управленческих органов должны были являться очаговым сектором в крупных регионах. В первые годы советской власти город Оренбург получил юридический статус столицы Казахской автономии. При выборе соответствующего решения большевистским правительством учитывался стратегический статус Оренбурга и национальная специфика края. В регионе преобладало европейское население, представленное славянскими переселенцами и их потомками ориентированных на государственно-централистские начала с московским имперским центром. Таким

образом, изначально население Оренбурга и его окрестностей рассматривались советским руководством как локальная зона сохранения новой власти в перспективе усиления и наличия сепаратистских тенденций, основанных на национальном самоопределении. Большевистское руководство пропагандировало декларируемый лозунг необходимости модернизации местных тюркских традиционных общин, как стремление выравнивания социально-экономического неравенства. В данном аспекте Оренбург актуализировался как наиболее благоприятный сектор в сравнении с другими близлежащими незначительными по численности населения и промышленным объектам казахскими городами. В 1920 году в Оренбурге насчитывалось 9542 рабочих, в то время как в Акмолинске около 4 тыс., Семипалатинске – 4800, Уральской губернии 4,4 тысячи, Кустанае – 1560 рабочих. Так, численность населения Кустаная составляла 22 тысячи, в Актюбинске – 11 тысяч, в Оренбурге более 100 тысяч человек. В южно-уральском регионе в этот период г. Оренбург является лидером по численности населения. В Челябинске проживало – 70 тысяч, Екатеринбурге – 70 тысяч, Уфе – 92 тысячи, в Перми – 72 тысячи человек (Рашин, 1958: 353).

Идеологами социализма, промышленный пролетариат оценивался как сплоченная и дисциплинированная масса, востребованная для дальнейших социальных преобразований, в отличие от крестьянства с доминирующей частнособственнической психологией, создававшейся в капиталистический период разрушением деревни последней четверти XIX века.

Традиционно Оренбург являлся крупнейшим центром Южного Урала. В довоенный период в городе имелось 10 больниц, 4 госпиталя, 2 приемных покоя, 6 аптек, 9 аптечных магазинов, 1 библиотека, 1 читальня, 6 библиотек-читален, 7 типографий, 1 литография, 4 типолитографий, 11 средних школ, 34 низших школ, 85 фабрик и заводов, 5 банков, 3 сберегательные кассы, 1 ломбард. Не потерял своей актуальности Оренбург и

в советский период. Так, в 1923 году в городе функционировало 1262 торговых заведения, из них государственных торговых заведений – 55, кооперативных – 14, частных – 1193. Таким образом, в нэповский период основная масса финансовых ресурсов и частного капитала концентрировалось в Оренбурге. Кроме того, в городе действовало 305 промышленных заведений, с 5404 рабочих (Материалы, 1924: 5). С начала века до 1923 года в городских регионах наблюдается динамика увеличения населения.

На заседании Оренбургского губернского комитета Российской коммунистической партии большевиков (РКП б) С.С. Пестковский озвучил основную мотивацию выбора г. Оренбурга столичным центром республики, которая заключалась в наличии многочисленного отряда пролетариата, ориентированного на восприятие социалистической модели управления. Параллельно он указал в своей речи на решение казахских съездов, декларирующих выбор г. Оренбурга. Исторически в Оренбурге, как важном административном центре империи, базировались культурно-учебные заведения, в которой формировалась казахская интеллигенция, взявшая на себя ответственность разрешения национального вопроса и создания казахской государственности в сложную эпоху 1917 и последующих годов.

Фактически, представители казахской интеллектуальной мысли также пытались возвысить статусность Оренбурга, но по совершенно иным причинам. В условиях национально-государственного самоопределения промышленный Оренбург имел значительный удельный вес в экономическом потенциале республики. В окрестностях Оренбурга концентрированно проживала значительная часть казахского населения, ориентированная на восприятие европейских ценностей. Не случайно, поэтому в общественно-политической жизни республики со второй половины XIX века до 40-х г. XX века преобладали уроженцы северно-западных регионов, судьбы которых

были тесно связаны с оренбургским периодом обучения и становления.

С целью официального регламентирования Оренбурга как столичного центра Казахстана был организован съезд. Из общего количества участников съезда – 128 депутатов – составляли казахи, 127 – русские, остальные 18 человек – представители других национальностей. По решению съезда сформировались органы управления республики – ЦИК и Совет Народных Комиссаров (СНК). В руководящем корпусе из казахских администраторов доминировали персоны известные казахской общественности – С. Сейфуллин, С. Мендешев, А. Джангильдин, А. Байтурсынов, Председателем СНК республики являлся В.А. Радус-Зенкович.

Впоследствии центр политической тяжести переносится в Кызыл-Орду, т.е. южный сектор Казахстана. Мотивация подобного решения заключалась в отдаленности Оренбурга от остальной части Казахстана. Доводы об исторической принадлежности Оренбурга и его окрестностей к казахскому этносу в данном случае не учитывались. При существующей

перспективе развития инфраструктуры и коммуникаций Оренбург имел приемлемое право оставаться в составе Казахстана либо как столица, либо как административный центр. Решение о вычленении Оренбурга и ряда участков из состава Казахстана критически воспринималось прогрессивными группами казахстанской общественности. В этот период времени по докладу Т.К. Жургенева о национальном размежевании Средней Азии принимается резолюция третьей сессии Казахского ЦИКа. Т.К. Жургенев акцентировал необходимость переноса столицы в места компактного проживания казахского населения – Туркестано-Ташкентский регион. Данное убеждение основывалось на наличии развитой экономической базы казахского населения. Т.К. Жургенев в докладе последовательно проводил мысль о вхождении Казахстана в состав СССР на правах союзной республики. Он мотивировал это убеждение комплексом причин социально-экономического и политического характера. В частности, КАССР в новых границах по территориальному, демографическому,

Таблица 1. Территория, площадь и количество населения в разрезе основных национальных групп.

№ п\п	Название частей присоединенных к Оренбургской губернии	Площадь в кв. верстах, десятин	Кол-во населения	Русские	Казахи	Башкиры	Прочие
1	Оренбургская губерния в современных границах	44856; 4676224	591468	509512 – 86,1 %	16263 – 2,8 %	266 – 0,0005 %	65427 – 11,1 %
2	Часть Актюбинской губернии	19399; 2022300	95817	62223 – 64,94 %	33174 – 34,62 %	-	420 – 0,44 %
3	Часть Кустанайской губернии	26227; 2734139	52246	30660 – 58,69 %	19897 – 38,08 %	-	1689 – 3,23 %
4	Часть Уральской губернии	3402; 354600	29336	28660 – 97,8 %	97 – 0,3 %	-	579 – 1,9 %
5	Часть Башкирской Республики	10820; 1128000	116882	75040 – 64,2%	-	26087 – 22,32 %	15755 – 13,47 %
6	Часть Челябинской губернии	7923; 826000	26070	26070 – 100 %	-	-	-
7	Часть Самарской губернии	4081; 425412	70000	70000 – 100 %	-	-	-

(ЦГА РК Ф.Р-5.Оп.6. Д.146. Л.21).

экономическому и политическому значению не уступала другим среднеазиатским национальным республикам (ЦГА РК Ф.Р-5. Оп. 5. Д. 4. Л. 49-50).

По принципу численного соотношения национальных групп из состава Казахстана в пользу Оренбургской губернии вычленились значительные территории. Так, из Актюбинской губернии были переданы волости: Ак-Булакская, Саздинская, Астраханская, Ново-Алексеевская, Ясинская, Мартукская, Луначарская или Степановская, Запорожская или Андреевская, Кос-Истекская, Ащелисайская, Бурлинская, Алимбетовская, Хобдинская, Джиран-Калинская, Туэтыбинская, Илекская – полностью и частично – Каратутайская или Рыковская, Зиновьевская или Петропавловская; из Кустанайской губернии: из Денисовского уезда – Львовская, Адамовская, Антоновская, Валериановская, Кондинская, Аятская, Кумакская, Джетыгаринская и из Кустанайского уезда – Викторовская; из Уральской губернии: Николаевская, Ташлинская, Каделинская, Благодарновская, Мустаевская, Сухоречинская и город Илек. Часть земельных участков переходило Оренбургской губернии из состава Башкирской республики, Челябинской и Самарской губерний (ЦГА РК Ф.Р-5. Оп. 6. Д. 146. Л. 12). В ниже представленной таблице, указаны территориальный объем, численность населения и количество основных национальных групп, проживавших в составе Оренбургской губернии.

В официальной версии, озвученной на страницах периодической печати, например, газеты «Советская степь», данное решение объяснялось общностью экономических интересов объединенных территорий в составе Оренбургской губернии (Советская степь, 1925: 419, 422). При этом процентное соотношение населения выглядело в пропорции 81 % – русское население, 7 % – казахское население (ЦГА РК Ф.Р-5. Оп. 6. Д. 146. Л. 39-41).

Таким образом, согласно реформе о территориально-национальном размеже-

вании 1924-1925 годов казахские этнические группы, исконно проживавшие в Оренбургской губернии, превратились в численно незначительную ирреденту.

Этносоциальная структура Оренбургского края формировалась на протяжении длительного времени. Гражданская война с особой силой продемонстрировала внутренние противоречия этого региона между национальными и социальными группами за политическое влияние и распределение экономических ресурсов. Согласно докладу С. Мендешева с самого начала придания столичного статуса городу Оренбургу обострились противоречия на национальной почве. Противоречия подобного характера проявлялись в партийных государственных структурах, что в принципе теоретически никоим образом не должно было выражаться на административном уровне. По сути, эта проблема со всей очевидностью отразилась на всей территории нового советского государства. Веками, находившиеся центробежные силы этносоциального раскола проявились в период административно-территориального управления. Кроме того, приход к власти представителей социальных низов с присущими их уровню воспитания и ментальных особенностей со всей очевидностью всколыхнули данную проблему. Анализ ситуации подвигнул С. Мендешева откровенно сообщить о необходимости признания руководства Казахского ЦИКа и прочих республиканских органов власти местными организациями, в которых доминировало русско-славянские представители. В данном аспекте интерес вызывают действия центральных государственных органов власти, находившихся в г. Москва. Отношение Сейткали Мендешева к соответствующей ситуации свидетельствовало о желании разрешения проблемы в пользу сохранения столичной статусности Оренбурга при незначительной эффективности влияния властно-управленческих ресурсов на оппозиционную деятельность структур, игнорирующих действие Казахского ЦИКа.

При данных обстоятельствах руководство Казахской автономии вынуждено было искать альтернативные методы положительного решения ситуации в пользу сохранения казахстанской государственности. В последующем, в казахстанской советской идеологии придерживались системных форм управления, взаимно удовлетворяющие национальные интересы желательно доминирующих этнических общин на территории Казахстана. С. Мендешев в качестве одного из вариантов будущей столицы рассматривал Семипалатинск. В годы гражданской войны и Семипалатинск, и Оренбург являлись центрами концентрации казахских прогрессистов и либерально-демократического движения Алаш. Однако и этот вариант подвергался Сейткали Мендешевым сомнениям, по причине незначительного представительства казахского населения в Семипалатинске и его окрестностях. В перспективе южная часть Казахстана предлагалась его сторонниками в качестве организационно-объединительного центра. В качестве одного из решений он предлагал столичный центр перенести в г. Ташкент. Это решение он мотивировал концентрацией в городе и прилегающей местности казахского населения. При этом, С. Мендешев предлагал распространение юрисдикции Казахстана на г. Оренбург и Илецкую Защиту, Каспийское побережье (Мендешев, 1924: 8-9).

Оренбург как административный и промышленный центр представлял экономический интерес для Казахстана. В ходе обсуждения процедуры вычленения Оренбургского края из состава Казахстана наблюдатели отмечали общий настрой руководства республики, которое стремилось сохранить всю инфраструктуру и промышленную базу под юрисдикцией автономной республики. В соответствии с этим, в официальных выступлениях руководителей республики, предлагавших передачу Оренбурга Российской Федерации, наблюдались противоречия. По всей видимости, в результате партийно-

советского давления и исполнительской дисциплинированности лидеры Казахской республики вынуждены были согласиться и официально продемонстрировать добровольное желание передачи Оренбургской губернии в состав Российской Федерации. При этом представитель Казахстана, в частности, М. Мырзагалиев, предлагал разделение Оренбургской губернии между Казахстаном и Башкирией, как возможность устранения из исторической памяти колониального прошлого роли Оренбургской крепости и царской администрации. Это предложение нашло подтверждение в действиях его башкирских коллег. Фактические действия казахских и башкирских лидеров носили синхронный характер в решении данной проблемы. Обращение к идеологическому фактору не нашло адекватного восприятия со стороны центрального управления.

Проблема казахско-русского размежевания активно муслировалась на общественном уровне. Основной формулировкой присоединения конкретной административной единицы к той или иной республике заключалось в принципе «экономического тяготения». Так, в 1921 году объединенный казахско-русский съезд представителей волостей численностью населения 150000 человек постановил ходатайствовать о передаче Кустанайского уезда из состава Челябинской губернии в казахский край.

В 1922 году в Западном Казахстане проводилось административно-территориальное деление, по которому районы Актюбинской области передавали в состав Оренбургской губернии. Общая численность населения передаваемых районов составляла 24978 человек (ЦДНИ ОО Ф.Р-698. Оп.1. Д.38. Л.1 и об.).

В 1923 году в Казахской АССР предполагалась новая административно-территориальная реформа. Основные положения и принципы реформы обсуждались в Казахском экономическом совете и государственном плане. Одним из авторов данной реформы

Таблица 2. Территориальный и административный состав КАССР годам.

№ п \ п	Губернии	Площадь		Количество								
		кв. верст	кв. км.	В 1924 году					В 1923 году			
				уездов	волостей				уездов	волостей		
					Казах.	рус. и пр.	смешанные	итого		Казах.	рус. и пр.	итого
1	Оренбургская	42586	45448	3	1	2	2	35	3	3	36	41
	Кустанайская	106169	113308	4	14	27	5	46	5	24	48	72
	Актюбинская	391032	417323	4	32	19	4	55	6	69	41	110
	Букеевская	69041	73683	4	25	-	-	25	4	25	-	25
	Уральская	159253	169966	4	21	-	21	42	5	55	37	92
	Семипалатинская	476612	508657	6	40	34	13	87	6	98	98	196
	Акмолинская	439978	469560	5	27	33	-	60	5	57	170	227
	Адаевский уезд	256456	273700	1	26	-	-	26	1	30	-	30
	По КАССР	1941127	2071645	31	186	145	45	376	35	363	430	793

(Материалы, 1924: 50).

являлся Смагул Садвакасов. Согласно проекту С. Садвакасова Казахстан необходимо было сохранить как единую автономную территориальную единицу с центром в Оренбурге. Для успешного экономического развития Казахстана автор идеи высказывал мнение о сохранении части железных дорог за автономией и постройки новых веток, которые бы соединили казахские области с такими российскими регионами как Западная Сибирь и Урал. Таким образом, правительство Казахской АССР считало одним из главных факторов успешного развития экономики строительство новых железных дорог.

В начале 1920-х годов на территории Казахстана проводилось новое административное деление, по которому проходило слияние приграничных волостей и приграничных уездов. Таким образом, преследовалась цель сокращения количества уездов и волостей. Данная процедура во всех регионах Казахстана проходила крайне энергично. Так, в Акмолинской, Семипалатинской и Уральской губерниях число волостей за год сократилось

соответственно на 73,6 %, 55,6 % и 54,3 %. В Оренбургской губернии только в 1923 году количество волостей сократилось на 62 %. В 1924 году в этой же губернии произошло очередное сокращение волостей на 14,6 % (Материалы, 1924: 51).

По итогам этой реформы произошло нарушение строго соблюдаемого принципа национальной однородности населения в отдельных волостях. В этот период укрупненные волости во многих случаях включали в свой состав казахское и неказахское население. Территориальный и административный состав Оренбургской губернии и прилегающего региона казахских губерний представлен в таблице № 2.

Внедрение данной реформы способствовало ликвидации крайней дробности волостного деления территории Казахстана. В связи с этим произошло увеличение территориальных размеров административных единиц. Соответствующие территориальные масштабы в Оренбургской губернии и смежных регионах представлены в таблице № 3.

Таблица 3. Средняя площадь уездов и волостей по КАССР по годам.

№ п \ п	Губернии	Приходится кв. верст на				Приходится кв. км. на			
		Уезд в		Волость в		Уезд в		Волость в	
		1924 г.	1923 г.	1924 г.	1923 г.	1924 г.	1923 г.	1924 г.	1923 г.
1	Оренбургская	14195	14195	1217	1039	15149	15149	1281	1109
2	Кустанайская	26542	21243	2308	1474	28324	22662	2463	1574
3	Актюбинская	97758	65172	7110	3555	104331	69554	7588	3794
4	Букеевская	17260	17260	2762	2762	18421	18421	2947	2947
5	Уральская	39813	31851	3792	1731	42491	33993	4047	1847
6	Семипалатинская	79435	79435	5478	2432	84776	84776	5847	2595
7	Акмолинская	87996	87996	7333	1938	93912	93912	7826	2069
8	Адаевский уезд	256456	256456	9864	8548	273700	273700	10527	9123
	Среднее по КАССР	62617	55461	5163	2448	66827	59190	5510	2612

(Материалы, 1924: 52).

В среднем по Казахстану размер волости с 2259 кв. верст в 1923 году увеличился до 5163 кв. верст в 1924 году, что дало увеличение на 56,2 %. В среднем на реформируемый уезд приходилось 62617 кв. верст с колебанием от 14195 кв. верст на уезд в Оренбургской губернии до 256456 кв. верст в Адаевском уезде. В среднем в волостях проживало до 9901 душ населения, тогда как в Европейской России рекомендуемая норма населенности на волость составляла 25 тыс. душ. Количество сельских населенных пунктов по анализу 1924 года в республике составляло 8111 различных категорий.

В 1919 году возникла сложность управления Актюбинским уездом по причине его огромных территориальных размеров. Очевидно, существовали другие факторы, обусловившие разделение уезда на несколько частей. По соответствующему разделу из уезда выделились Ак-Булакский и Адамовский районы. В этот же период происходит арест членов Ак-Булакского ревкома по обвинению в саботаже. Вероятно, данная причина была связана с нежеланием Ак-Булакского ревкома выполнять директивы Центра.

В процессе раздела предполагалось Ак-Булакский район передать Актюбинскому уезду (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.36. Л.2,12,13), а Адамовский и Можаровский районы передать

в ведение Орского райисполкома (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.73. Л.128 и об.). Вслед за проведением административного деления последовала установка НКВД о запрете последующего изменения границ в связи с предстоящей первой всероссийской переписи населения, сельскохозяйственных и промышленных предприятий.

Мотивированное решение о передаче Ак-Булакского района получило своё подтверждение в решении Военно-Революционного комитета по управлению Киргизским краем.

Проблема статусности Кустанайского уезда носила временный характер. В перспективе, как явно прозвучало из доклада Задорожного, Кустанайский уезд мог отойти Челябинской губернии. Синхронно в этот же период в состав Орского уезда передавался спорный участок, представленный Адамовским районом. Причём в Адамовском районе находилось несколько казахских волостей, географически близких к Кустаная. Во избежание передачи соответствующих волостей под юрисдикцию Челябинской губернии, предполагалось закрепить их в составе Орского уезда (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.73. Л.156).

По постановлению коллегии НКВД Казахской АССР от 23.03.1921 года Покровская и Красно-Ярская волости Илекского уезда

Уральской губернии передавались Илецкому району Оренбургской губернии (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.171. Л.52 и об.).

Учитывая экономическое тяготение, стремление к округлению границ и желание населения Административная комиссия при Губернском исполнительном комитете от 21.12.1921 года постановила, что в вопросах Ак-Булакского района следует присоединить его к Оренбургскому району, а также 11 волостей Можаровского района (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.235. Л.78 и об.).

В конце 1921 года в связи с постановлением Киргизского ЦИКа происходило оформление границ между Актюбинской и Оренбургской губерниями с целью их выравнивания. В результате размежевания к Оренбургской губернии отошли волости Можаровского района (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.266. Л.7-8).

Помимо Можаровского района в состав Оренбургской губернии передавались волости Ак-Булакского района (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.266. Л.9 и об.).

В течении 1922 года продолжался процесс внутреннего административного деления Казахской АССР. В связи с решением Малого Президиума Киргизского ЦИКа от 13 декабря 1922 года Уильский район упразднялся, а входившие в его состав волости – Кояндинская, Карагандинская, Ново-Надеждинская и другие отходили к Ак-Булакскому району (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.269. Л.22).

Общая площадь Казахской республики в 1922 году составила более 1,8 млн. кв.км. На территории республики проживало около 6 млн. чел., из них казахское население составляло более 60 %.

Основная часть казахского населения проживала в сельской местности. Наименьшая плотность казахского населения продолжала оставаться в северо-западной части Казахстана (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.432. Л.36).

В 1922 году актуализировалось выравнивание и округление границ между областями Киргизской республики. По данным Оренбургских губернских властей чересполосица и «острые клинья» сохранились на Оренбургском участке

границы. С целью реализации программы усовершенствования границ предлагались процедуры взаимной передачи проблемных участков между сопредельными губерниями на Оренбургском участке границы (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.432. Л.36 и об.).

Поянварскому постановлению Президиума ВЦИК от 1924 года административное деление Казахстана предполагало следующую административную структуру: губерния, уезд и волость. В Оренбургской губернии из 43 волостей в четырёх доминировало казахское население. В Оренбургском уезде из 22 волостей в двух большинство населения составляли казахи – 1 и 2 Буртинские волости. В Орском уезде из девяти волостей в Домбаровской и Кумакской волостях доминирующим являлось казахское население.

В Каширинском уезде во всех 12 волостях русское население составляло большинство. На границе Оренбургской губернии и Башкирской республики в таких волостях, как Петровская и Спасская, проживали казахи, численностью 4 314 и 72 человек соответственно (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.432. Л.5 и об., 39,51).

В 1925 году во ВЦИК обсуждался вопрос о новом перераспределении границ между Казахстаном и Россией. На повестке дня стояло обсуждение проблем юридического статуса волостей Оренбургской губернии. От Оренбургского ГИК на обсуждении нового проекта размежевания принимал участие Башилов. Он в своей телеграмме Оренбургскому ГИК докладывал о сложности обсуждения данной проблемы. Башилов рекомендовал своим коллегам в кратчайшие сроки сформировать мнение населения Илецкой волости в пользу сохранения в составе Российской Федерации. Окончательную часть своей телеграммы он резюмировал отправкой к нему решений собраний населения и помощника с подтверждающими документами (ГАОО Ф.1. Оп.1. Д.432. Л.135-137).

По решению ВЦИК от 4.11.1926 года из состава Уральской области передавались в Оренбургскую область волости Илекского

уезда. Данное решение было связано с единой линией высшего руководства СССР об урезании территории Казахской АССР в пользу России (ЦДНИ ОО Ф.Р-1. Оп.1. Д.846. Л.94-97).

Архивные документы говорят об обратном процессе. Так в 1927 году Кумакская волость была передана из Оренбургской губернии в состав Кустанайского округа Казахской АССР. К делам об административном размежевании приложены копии протоколов общих собраний жителей казахских аулов, которые изъявляли желание находиться в составе Казахской АССР: «Мы, присутствующие здесь желаем перейти в Казахскую республику, так как Казахстан является нашей национальной республикой, а потому желаем быть в его составе» (ЦДНИ ОО Ф.Р-1. Оп.1. Д.1126. Л.58, 17-18). Численно доминирующее казахское население Кумакской волости Оренбургской губернии в многочисленных телеграммах изъявляло желание включения их территории в состав Казахской АССР.

С периода 1930-х годов на территории Южного Урала наблюдается процесс изменения внутренних границ, продиктованные экономической необходимостью и усовершенствованием административного управления. В 1931 году по итогам решения аул Койбас Баборыкинского сельсовета Верхнеуральского района Челябинской области был передан в состав Нагайбакского района. При этом земли аула отошли в пользование Магнитогорского совхоза. Казахское население аула, заинтересованное в сохранении своей этничности и связи с тюркскими границами пожелало переместиться в Нагайбакский район в места компактного проживания казахского населения. Продолжается изменение административных границ между Южным Уралом и казахскими приграничными областями. В результате обоюдных соглашений между Джетыгаринским районом Кустанайской области и Брединским районом Челябинской области из Джетыгаринского района отошел: участок № 2 общей площадью 10900 га, участок № 4 – 3 684 га, участок № 6

– 34669 га, а из Брединского района в состав Джетыгаринского района отошел: участок № 1 – 7210 га, участок № 3 – 1392 гектар (ОГАЧО Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 32. Л.10-11). Официальной причиной соответственного выравнивания границ являлось уничтожение вклинивания казахского мясосохоза № 84 в территорию Брединского района, что усложняло административное управление.

В середине 30-х годов XX века на территории СССР были проведены административно-территориальные реформы, по которым подразделения – края и округа делились на области. Эти реформы оправдывались необходимостью усовершенствованием делопроизводства и установления тотального контроля государства над местным населением. Плачевные итоги коллективизации продемонстрировали нежелание части населения воспроизводить советские реалии. В Уральско-Поволжском регионе разукрупнению подвергся Средне-Волжский край, из которого, вычленялась в качестве юридической единицы Оренбургская область. Синхронно территория области увеличилась за счет присоединения районов, ранее, входивших в состав Казахского края. Примечательно, что в некоторых из этих районов в период коллективизации обострилось казахское антигосударственное движение, которое иначе могло отражаться как сепаратистское. В ряде районов преобладало европейское население. Соответствующие факторы оказались весьма существенными в выборе подобного решения.

Население Челябинской области по данным 1936-1937 годов было полиэтничным. Из национально-тюркских меньшинств, преобладали татары и казахи. При этом тюркские народы локализовались в отдельные компактные поселения. В составе Магнитогорского округа выделяется национальный Нагайбакский район, численную основу которого составляют нагайбаки и казахи. В Капаловском сельсовете Нагайбакского района преобладали казахи. В Ново-Николаевском сельсовете Полтавского района доминировали казахи. Татары и казахи составляли численное большинство

в Полтавском сельсовете этого района. Башкиро-казахское население преобладало в Киршанском сельсовете Верхнеуральского района. Казахи составляли численное большинство в Долинском сельсовете Усть-Уйского района, Воздвиженского и Черноостроенском сельсовете Агаповского района. Казахско-татарское население преобладало в Боборыкинском сельсовете Верхнеуральского района, Агаповского сельсовета Агаповского района, Редутовского сельсовета Чесменского района, Каратановского сельсовета Чебаркульского района. Исторически тюркское население проживало в данной местности.

В 1936 году население колхозов «Красный Октябрь», «Имени Сталина», «Имени Буденного» и «Имени 2 съезда Колхозников» общей численностью в 701 человек ходатайствовало перед Троицком РКП (б) и РИК о передаче земель из Троицкого района в Карабалыкский район Кустанайской области. Данное обращение мотивировалось плохим обслуживанием населения колхозов администрацией Троицкого района (ОГАЧО Ф.Р-363. Оп. 1. Д. 41. Л.32).

Характерно, что в Буртинском районе в 1930 году на районной партийной конференции доклады переводились на казахский язык (ЦДНИ ОО Ф.Р-1151. Оп.1. Д.3-а. Л.1,2). Буртинский район, как и вся Оренбургская область, являлись составной частью России с официальным делопроизводством на русском языке. Вероятно, значительная часть населения Буртинского района составляли

казахи, компактно сконцентрированные в национальных поселениях. С целью идеологизации казахов в районе практиковалась процедура параллельного функционирования казахского языка на уровне официальных встреч с представителями из национальной среды.

Заключение

Таким образом, казахско-российское размежевание в 1920–1930 годах носило системный характер, при этом необходимо отметить, что советская власть демонстрировало неприятие идей и предложений, которые исходили от казахских лидеров. Дальнейший перенос столицы Казахской АССР из Оренбурга в Кызыл-Орду продемонстрировал наличие собственной логики, которая исходила из наличия железной дороги, связывающая национальный административный центр с остальной частью СССР. Наличие такой инфраструктуры позволял центру легко блокировать столицу автономии в случае каких-либо сепаратистских тенденций.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках программы целевого финансирования проекта BR10965282 «Казахстанско-российская граница: исторический контекст и новая геополитическая реальность» Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

- Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2018. – 562 с.
- Аманжолова Д.А. Алаш. Исторический смысл демократического выбора. – Алматы, 2013. – 338 с.
- Ауанасова А.М., Сулейменов А.М. Из истории делимитации государственных границ Республики Казахстан // Евразийский юридический журнал. – 2010. – №4 (23). – С.10-15.
- Козыбаев М.К., Козыбаев И.М. История Казахстана. – Алматы: Атамура, 1997. – 208 с.
- Материалы по районированию Киргизской Республики. Оренбург, 1924. – 60 с.

Мендешев, С. Национально-территориальное размежевание Средней Азии и Киргизская социалистическая советская республика // Советская Киргизия. –Оренбург, 1924. № 8-9 (11-12), август – сентябрь. – С.1-6.

Нурпеисов К. Восстановление территориальной целостности Казахстана в XX веке // Казахстан и мировое сообщество, 1996. № 4. С. 68-75.

Районирование Оренбургской губернии // Советская степь. 1925. 15 марта № 419, 18 марта 1925 г. – № 422.

Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. – Москва. – 1958. – 425 с.

Садвакасов С. О принципах районирования в КАССР // Советская Киргизия. – Оренбург, 1924. – № 1-2 (4-5), январь–февраль. – С.37-42.

Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. – Алматы: ҚСЗИ, 2006. –172 б.

Сыдыков Е.Б., Малышева М.П. Сибирь и Казахстан. Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1917-1922 гг. – Семей, 2010. – 390 с.

С.С. Исмаилов¹, С.Б. Кожирова²

¹А. Байтұрсынова атындағы Қостанай Өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

²«Астана» халықаралық ғылыми кешені, Астана, Қазақстан

1920-1930-жылдары Қазақ-Ресей шекарасын қалыптастыру мәселелері

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақ автономиясы мен Ресей Федерациясы арасындағы шекараны қалыптастыру мәселесі қарастырылады. 1920 жылдардың бетбұрыс кезеңінде, аумақтарды бөлу мәселесі туындаған кезде, қазақ жерлерін бірнеше орталықтар басқарды: Қырғыз (қазақ) ревком, Сібір ревком және Түркістан республикасы. Осы кезеңде өз өкілеттіктері шеңберінде халықтың аумақтық мүдделерін қорғаған қазақ зиялыларының белсенді қызметі байқалады, бұл ретте бұл мәселеде ескі идеологиялық қайшылықтарға қарамастан олардың бірлігі атап өтілді. Айта кету керек, Алаш қозғалысының көптеген көшбасшылары қазақтың алғашқы жерлерін қосу және оларды жаңа автономия құрамында сақтау ісіне үлкен үлес қосты. Дәл осы А. Байтұрсынов пен М. Сералин Қостанай уезінің Қазақ АССР құрамына кіруі туралы мәселені шеше алды. Алаш көшбасшыларының бір бөлігі аумақтық мәселені оң шешу үшін В.И. Ленинмен және И. Сталинмен келіссөздер жүргізу үшін Мәскеуге арнайы барғаны белгілі. Олардың белсенді ұстанымының нәтижесінде қазақ аумақтарының көпшілігі 1920 жылы құрылған большевиктер жағдайында қазақ автономиясына енді. 1930 жылдары Қазақ автономиясы мен Ресей Федерациясы арасындағы жерлерді бөлу процесі жалғасты. Осы кезеңде екі кеңестік республиканың арасындағы толық ажырату процесі біртіндеп жүрді, ол 1936 жылы Қазақстан одақтас республика мәртебесін алған кезде тіркелген жағдайға дейін қалыптасты. Әр түрлі әкімшілік-аумақтық комиссиялардың қызметі нәтижесінде шекара мәселесі толығымен дерлік шешілді. Алайда, кейбір кемшіліктер жолақ түрінде қалды. Осылайша, Кеңес заманында аумақтық делимитация мәселесі түпкілікті шешілген жоқ.

Түйін сөздер: Қазақ автономиясы; аумақтық бөлініс; Орынбор; қазақ-ресей шекарасы; А.Байтұрсынов, Алаш; межелеу; А. Бөкейханов.

S.S. Ismailov¹, S.B. Kojirova²

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

²The International Scientific Complex «Astana», Astana, Kazakhstan

Issues of formation of the Kazakh-Russian border in the 1920s-1930s

Abstract. This article examines the problem of the formation of the border between Kazakh autonomy and the Russian Federation. During the critical period of the 1920s, when the issue of delimitation of territories was raised, the Kazakh lands were managed by several centers: Kirrevkom, Sibrevkom, and the Turkistan Republic.

During this period there was an active activity of the Kazakh intelligentsia, which within the limits of their authority defended the territorial interests of the people, and their unity in this matter was noted, despite the old ideological contradictions. It is necessary to note that the big contribution to the business of inclusion of the native Kazakh lands and preservation of them as a part of new autonomy was made by many leaders of the Alash movement. It was A. Baitursynov and M. Seralin who were able to defend the issue of the inclusion of Kustanai uyezd into the Kazakh ASSR. It is known that some of the Alash leaders for a positive solution to the territorial issue specifically went to Moscow for negotiations with Lenin and Stalin. As a result of their active position, most of the Kazakh territories were included in the Kazakh autonomy formed in 1920 on the terms of the Bolsheviks. In the 1930's the process of delimitation of lands between the Kazakh autonomy and the Russian Federation continued. During this period, the process of complete delimitation between the two Soviet republics went on gradually until it was formalized in the position that was fixed in 1936 when Kazakhstan received the status of a union republic. As a result of the activities of various administrative-territorial commissions, the border issue was almost completely resolved. However, some shortcomings, in the form of interspersions, remained. Thus, during the Soviet period, the issue of territorial delimitation was not finally resolved.

Keywords: Kazakh autonomy; territorial delimitation; Orenburg; Kazakh-Russian border; A. Baitursynov; Alash; disassociation; A. Bukeykhanov.

References

Akimbekov S. Kazakhstan v Rossijskoj imperii [Kazakhstan in the Russian Empire], (Almaty, TOO «Institut Aziatskih issledovanij», 2018, 562 p.), [in Russian].

Amanzholova D.A. Alash. Istoricheskij smysl demokraticeskogo vybora [Alash. The historical meaning of democratic choice]. (Almaty, 2013, 338 p.), [in Russian].

Auanasova A.M., Sulejmenov A.M. Iz istorii delimitacii gosudarstvennyh granic Respubliki [From the history of delimitation of the state borders of the Republic of Kazakhstan] Evrazijskij yuridicheskij zhurnal, 2010. No.4 (23). P.10-15, [in Russian].

Kozybaev M.K., Kozybaev I.M. Istoriya Kazahstana [History of Kazakhstan], (Almaty, Atamura, 1997, 208 p.), [in Russian].

Materialy po rajonirovaniyu Kirgizskoj Respubliki [Materials on the zoning of the Kyrgyz Republic]. Orenburg, 1924 – 60 s. [in Russian].

Mendeshev S. Nacional'no-territorial'noe razmezhevanie Srednej Azii i Kirgizskaya socialisticheskaya sovetskaya Respublika [National-Territorial Delimitation of Central Asia and the Kyrgyz Socialist Soviet Republic] Sovetskaya Kirgiziya. Orenburg, 1924. No. 8-9 (11-12). P.1-6, [in Russian].

Nurpeisov K. (1996) Vosstanovlenie territorial'noj celostnosti Kazahstana v XX veke [Restoration of the territorial integrity of Kazakhstan in the XX century] Kazakhstan i mirovoe soobshchestvo. No. 4. P. 68-75, [in Russian].

Rajonirovanie Orenburgskoj gubernii [Restoration of the Territorial Integrity of Kazakhstan in the XX Century] Sovetskaya step'. 1925. 15 marta № 419, 18 marta 1925 g., No. 422, [in Russian].

Rashin A.G. Formirovanie rabocheho klassa Rossii [Formation of the working class of Russia]. (Moscow, 1958, 425 p.), [in Russian].

Sadvakasov S. O principah rajonirovaniya v KASSR [About the principles of zoning in the KASSR] Sovetskaya Kirgiziya. Orenburg, 1924. No. 1-2 (4-5), yanvar'–fevral'. P.37–42, [in Russian].

Sejdin N.B. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы [State border of the Republic of Kazakhstan: formation, problems, and course of definition]. (Almaty, ҚСЗИ, 2006, 172 p.), [in Kazakh].

Sydykov E.B., Malysheva M.P. Sibir' i Kazahstan. Nacional'no-territorial'noe razmezhevanie Sibiri i Kazahstana [Siberia and Kazakhstan. National-territorial delimitation of Siberia and Kazakhstan]. 1917-1922 gg. Semej, 2010, 390 p.), [in Russian].

Сведения об авторах:

Исмаилов Серикжан Сагиндыкович – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Кожирова Светлана Басейовна – доктор политических наук, профессор, директор, Центр китайских и азиатских исследований Международного научного комплекса «Астана», Астана, Казахстан.

Ismailov Serikzhan Sagyndykovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, A. Baitursynov Kostanai Regional University, Kostanai, Kazakhstan. A

Kozhirova Svetlana Baseyovna – Doctor of Political Sciences, Professor, Director, Center for Chinese and Asian Studies, Astana International Scientific Complex, Astana, Kazakhstan.

Агитация в кампаниях по сбору налогов в деревне в первые годы нэпа (на материалах Иваново-Вознесенской губернии)

Ирина А. Комиссарова

Ивановский государственный университет, Иваново, Россия

E-mail: komissarova.ir.an@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4337-8698>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-67-83

Аннотация. Автор в течение нескольких лет собирал материал о реализации налоговой политике в деревне в годы нэпа в Иваново-Вознесенской губернии. Были изучены материалы фондов государственного архива Ивановской области и губернская газета «Рабочий край». В ходе работы сложилось представление об активной агитационной работе среди крестьян в ходе налоговых кампаний каждого хозяйственного года. Мы предположили, что агитация была важной частью налоговой практики новой экономической политики. Работа с исследовательской литературой показала, что если и писали о налоговой агитации, то только в контексте работы низового налогового аппарата. Специальных публикаций мы не выявили. В статье речь пойдет, именно об агитации. Поскольку тема оказалась интересной, круг источников разнообразный и широкий, было решено в первую очередь дать общую характеристику агитации, ее объему, периодичности, динамике. Выявить и дать описание форм агитации. Назвать способы ведения агитационных мероприятий, определить их место, эффективность применения в налоговой кампании. Назвать группы населения, которым была адресована агитация. Выявить структуры, которые занимались налоговой агитацией и попытаться дать оценку компетентности агитаторов. В статье будут приведены примеры агитационных материалов, опубликованных в газете «Рабочий край». В дальнейшем предполагается, что агитационный материал будет активнее использоваться исследователями налогов периода нэпа.

Ключевые слова: новая экономическая политика; продовольственный налог; сельскохозяйственный налог; налоговая политика; агитация; печать; плакаты; лозунги; низовой налоговый аппарат.

Received 30.07.2022. Revised 05.08.2022. Accepted 15.09.2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Komissarova I.A. Agitation in tax collection campaigns in the countryside in the early years of NEP (On the materials of Ivanovo-Voznesensk region) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 67-83. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4 -67-83.

Для цитирования:

Комиссарова И.А. Агитация в кампаниях по сбору налогов в деревне в первые годы нэпа (на материалах Иваново-Вознесенской губернии)// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 67-83. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4 -67-83.

Введение

Сбор налогов в первые годы после введения новой экономической политики носил характер кампании, которая состояла из совокупности мероприятий. Каждая из кампаний была достаточно продолжительной по времени, как правило, с мая и до начала весны следующего года. И одним из обязательных мероприятий была агитация. Мы выбрали предметом исследования, именно налоговую агитацию. Изначально показалось, что данная тема интересна и в целом предполагалось, что для ее раскрытия формата статьи достаточно. Но уже при первом знакомстве с источниками стало понятно, что одной статьи мало. И для данного материала мы выбрали общие вопросы: формы и жанры, способы, авторы, классификация, интенсивность.

Тема материалов предполагает анализ двух сюжетов: налогов и агитации. И тот и другой уже были предметом изучения, но каждый в своем контексте. Поэтому считаем важным в актуальности темы отметить два аспекта.

Первое. В российской исторической науке достаточно количество тем и проблем, которые остаются актуальными на протяжении многих лет. Среди них есть и те, которые привлекают самых разных исследователей: историков, экономистов, политологов. Без всякого сомнения, период новой экономической политики можно отнести к числу таких тем. Этот повышенный интерес обусловлен местом, который нэп по праву занимает в истории советского государства. Современная историческая наука дает возможность анализа экономических, политических и социальных аспектов нэпа с использованием новых методов. Активно вводятся в научный оборот источники региональных архивов. Среди многообразия проявлений, событий и составляющих нэпа есть одна особая тема – налоги. С введения продналога начинался нэп, в дальнейшем налоговая сфера определяла экономику, являлась причиной политических споров, играла важную роль в социальной (классовой) политике государства. А еще в силу своей природы налоги играли важную роль в

жизни советских людей, а для крестьян были, в том числе частью повседневности. Второе. В советском государстве агитация была подчинена идеологии и идеологическому аппарату, отражала основные ценности, закрепились в советском обществе в сочетании со словом пропаганда. При этом следует отметить, что в годы нэпа пропаганда и агитация получили положительную оценочную окраску в рамках советской системы ценностей, в целом положительно принималась населением в самых разных формах, как минимум вызывала интерес. Для нас принципиально, что налоговая агитация практически не изучалась исследователями, но ее часто используют для оформления обложек монографий или в качестве иллюстраций к визуализации нэпа.

Мы уже упоминали о том, что нэп одна из тем, которая долгое время остается востребованной среди российских исследователей. Эта многолетняя практика предполагает складывание определенной схемы изучения нэпа (круг источников, методы, периодизацию). Мы не претендуем на абсолютную новизну и оригинальность исследования. Поэтому придерживаемся стандартных методов изучения: историко-генетического, историко-сравнительного. Считаем необходимым пояснить лишь некоторые моменты в теоретической части материалов.

Хронологические рамки материалы – первая половина 1920-х годов. Если нижняя граница имеет свою относительно точную хронологию – это начало первой продналоговой кампании весной – осенью 1921 года. То верхнюю хронологическую границу обозначить сложнее по нескольким причинам. Во-первых, автор проработал массив источников именно по первой половине 1920-х годов, поэтому о второй половине говорить сложно. Во-вторых, динамика и интенсивность агитации в первой половине 1920-х годов показывает, что уже к 1924 году интенсивность агитации, нацеленной на крестьян, резко снижается, уступая место сводкам и отчетам, т.е. простому информированию о ходе налоговой кампании в периодической печати.

Поэтому верхняя граница – это налоговая кампания 1924/1925 хозяйственного года.

Источниковую базу материалов составляют: периодика, плакаты, делопроизводственная и законодательная документация. Чуть подробнее о каждой группе источников.

Периодика представлена региональной газетой «Рабочий край» – старейшая и авторитетная газета Ивановского края, издается с 1905 года. Выходит ежедневно (ежегодно порядка 300 номеров), издание в интересующий нас период не прерывалось. Газета издавалась Иваново-Вознесенским губернским советом рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, Иваново-Вознесенским Советом рабочих и солдатских депутатов и Иваново-Вознесенским городским самоуправлением. В период кампаний газета значительную часть объема отдавала именно налоговой информации, которая размещалась на разных страницах, начиная с первой самой важной, где публиковались актуальные оперативные сообщения и официальные документы и до последней, где публиковались мелкие информационные материалы, в том числе рекламные. На протяжении самых активных периодов кампании, которые приходятся на срок сбора налогов, номера газеты содержали тематические страницы, подборки, разнообразные по своему характеру: аналитические статьи, таблицы, инструкции, сводки, заметки, сообщения и многое другое. Заметим, что, практически, все подобные выпуски были посвящены налоговым кампаниям в деревне. Коллектив «Рабочего края» на этот период включал относительно постоянный и довольно большой штат сотрудников и корреспондентов, среди постоянных авторов были представители литературных кругов губернии. Автор просмотрел все номера «Рабочего края» в период с января 1921 до весны 1925 годов.

Плакаты. Сразу заметим, что выявлению источников этой группы автор не уделил много времени, поэтому в материалах данный источник выполняет скорее вспомогательную функцию. Всего было выявлено 20 плакатов, из них 12 о продналоге, еще четыре общей

тематики о налогах вообще, и по одному о едином натуральной налоге 1922 года и сельскохозяйственном налоге 1923 и 1924 года. Плакат был вполне эффективным инструментом целенаправленной реализации налоговой политики. Но, с учетом ограниченных информационных возможностей плаката, так как пояснения не самая важная его часть, как вида графического искусства, принимая во внимание небольшое распространение плакатов, именно экономического содержания (в том числе и о налогах), мы и определяем эту группу источников как не основную. Плакаты были выявлены из открытых баз сети Интернет, например, <https://gallerix.ru> Живопись, картины и художники – онлайн-музей Gallerix.

Делопроизводственная и законодательная документация, необходимая группа источников представлена законодательными актами, в которых регламентировались формы и методы осуществления налоговой политики, декларировались цели государства. К числу таких законодательных материалов в первую очередь относятся декреты и постановления СНК, ЦИК о вводе в действие того или иного закона о налоге, где определялась основная цель принятия налога, указывался срок начала действия постановления и назывался необходимый к публикации комплект сопутствующих материалов. Положение о государственных налогах, принимаемые вслед за декретом, содержали основную информацию о субъектах и объектах платежа, сроках и размерах выплат, о методах исчисления налога, в положении так же оговаривались лица, ответственные за своевременный сбор налога и перечислялись меры наказания за несоблюдение правил обложения. Публикации положения сопровождало издание инструкции по изъятию платежа. Инструкция предназначена для налоговых работников, в целом повторяла основные моменты положения о налоге. В инструкции давалась дополнительная информация о механизмах сбора налога и способах исчисления ставок. В поправках и дополнениях исправляли допущенные при публикации опечатки, или доводили

до сведения плательщиков изменения в сроках или суммах выплат. Циркуляры в большинстве случаев носили ведомственный характер и издавались для внутреннего пользования. Считаем, что одной из характеристик законодательных материалов о налогах этого времени можно считать их агитационный характер. В основном мы использовали публикации законодательства в специализированных сборниках, например, «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства», или на страницах тех же газет. Частично материал был выявлен в фондах губернского исполнительного комитета, хранящихся в государственном архиве Ивановской области. В состав делопроизводственных источников мы включили текущую документацию по осуществлению сбора налогов из фондов Иваново-Вознесенского губернского исполнительного комитета и губфинотдела.

Отметим, что в условиях нэпа и постоянной трансформации реальной налоговой политики в деревне, у населения, по сути, не было налоговой практики и дисциплины, поэтому налоговая агитация играла очень важную роль. Была средством и для обеспечения своевременного сбора налогов, и для разъяснений по сути Положения о налоге на каждый год, и в том числе, помогала воспитывать налоговую дисциплину.

В заключении вводной части несколько слов о степени изученности темы. Нами не было выявлено исследовательской литературы, в которой дается характеристика налоговой агитации периода нэпа, ее формам, содержанию. Российские исследователи занимались, например, религиозной агитацией, антивоенной, социальной. Есть исследования роли и трансформации агитации в контексте повседневной жизни или об агитации и пропаганде вообще в изучаемый период. Причина такого малого внимания к этой теме, на наш взгляд, состоит в том, что исследователи делали акцент на изучении налоговой политики вообще. Так же считаем, что для формата статьи, не очень уместно давать историографическую оценку литературы о налогообложении деревни в

годы нэпа, так как, собственно, не сами налоги предмет главного интереса автора материалов, в том числе потому, что круг подобной литературы очень широк. Заметим только, что материалов о налогах в деревне периода нэпа в Иваново-Вознесенской губернии, так же мало, большинство из них принадлежит автору статьи.

Обсуждение

Сначала несколько слов о важных, в свете характеристики роли и места агитации, аспектах в налоговой политике первой половины 1920-х годов.

Налоговая практика в деревне периода новой экономической политики складывалась в условиях кризиса системы обложения. К весне 1921 года налоговый аппарат практически полностью был распущен и в центре и на местах в губерниях. Как таковые налоги сельское население не платило практически с 1918 года, считать продразверстку налогом будет неверно и механизмы сбора работали совсем другие неналоговые, по сути. Поэтому и налоговая дисциплина и традиции еще дореволюционные были утеряны. А характер отношений между властью и крестьянами можно определить как враждебные, сельское население не доверяло, и относились настороженно ко всем мероприятиям, которые правительство пыталось осуществить в деревне.

На государственном же уровне для выполнения решений X съезда партии было принципиально важно изменить настроение деревни, возобновить, как минимум практику сбора налогов. Продналог и роль, которую ему определили на X съезде партии, означали, что именно обложение деревни стало приоритетным всей налоговой системы советской республики.

Еще один принципиальный момент налоговой практики первой половины 1920-х годов – это постоянное реформирование и реорганизация налогов. Каждый налоговый год начинался с обсуждения нового декрета о налоге и нового положения о нем. Изменения, которые происходили,

можно называть реформами, так как они принципиально меняли суть главного налога в деревне. В 1921 году основными дефинициями продовольственного налога были множественность платежей (18 видов), объектов учета (посев, пашня, скот, едоки и т.п.) и примитивный характер, так как под обложение попадали только те элементы крестьянского хозяйства, которые легко было сосчитать. В 1922 году все натуральные платежи объединили, взамен многочисленных натуральных налогов был установлен один, исчисленный в пудах ржи или пшеницы, который должен был вноситься зерновыми хлебами, масляничными семенами, картофелем, сеном, маслом, мясом. В 1923 году разрешили частично вносить налог деньгами. В 1924 году налог полностью перевели на денежную форму и ввели три ставки по обложению. Постоянные реформы не смогли в этот период изменить суть обложения и основными характеристиками налогов в деревне оставались: тяжесть обложения, примитивный характер, сложность учета и сбора, а с 1924 года в положение добавился социальный момент и для крестьянина налог стал бременем с грубым внутренним механизмом. С момента появления продналога налоговая практика была ориентирована на максимальный сбор средств. Все изменения вносимые правительством в систему обложения преследовали, прежде всего, эту цель. Фискальная нацеленность платежа почти полностью исключала его стимулирующее влияние на сельское хозяйство. Исправить положение при помощи льгот или частичных поправок было невозможно. В таких условиях восстанавливать и поддерживать налоговую дисциплину среди крестьян можно было, используя два способа: принуждение и убеждение. Основным средством убеждения была агитация и пропаганда важности налогов, их необходимости для государства, для крестьян, для их хозяйства. Роль агитации, важна была еще и потому что в ее мотивирующей части часто использовали информацию о наказании и последствиях за

нарушения налоговой дисциплины. Но об этом мы напишем ниже.

Несколько слов об организации сбора налогов, по нашему мнению это важно для определения, масштабов и эффективности агитации. В сборе налогов с первой кампании по продналогу участвовало сразу несколько наркоматов (наркомфин, наркомпрод, наркомтруд), помимо этого административный контроль за сбором налогов осуществляли советские исполнительные органы и революционные трибуналы. В задачи налогового низового аппарата входили: точный учет объектов обложения и плательщиков, соблюдение сроков уплаты налогов, сбор платежа, обеспечение его сохранности (налог в деревне собирался практически весь период в натуральной форме), доставка налога к губернским пунктам сбора. Далее работа с неплательщиками, укрывателями, разбор жалоб на несправедливое обложение и прочие обязанности. И это только самое важное.

В анализе мы будем опираться на материалы Иваново-Вознесенской губернии, поэтому считаем важным отметить некоторые особенности, которые имели отношение к практике налогового дела, определяли особенности организации налоговых кампаний и соответственно влияли на агитационные действия. Иваново-Вознесенская губерния была образована в 1918 году, в ее состав вошли несколько уездов Костромской и Владимирской губерний. Процесс создания местного налогового аппарата затянулся практически на весь период (не было опыта, квалифицированных кадров, не сохранились материалы обложения предыдущих лет). Очень непростыми в изучаемый период были сельскохозяйственные условия. Не было четко выраженной специализации сельского хозяйства, население занималось и земледелием и животноводством, при этом обеспечивало в лучшем случае собственные нужды. Каждый год на урожай оказывали влияние не самые благоприятные погодные условия: затяжные дожди, засушливые месяцы, весенние заморозки и зимние морозы. Для проведения агитации все

эти особенности были важны. Так как, во-первых, сразу можем отметить, что не было постоянных кадров, занимающихся агитацией в налоговом аппарате. Во-вторых, местные сельскохозяйственные условия приходилось учитывать, составляя материалы, корректируя, в том числе, государственные установки.

Многозадачность и важность налоговой политики в деревне предопределили разноплановость содержания, разнообразие форм и способов ведения агитации и пропаганды. Мы считаем, что условно можно выделить несколько приоритетных форм воздействия на население: печатную, устную, художественную. Общим для всех форм была цель – обеспечить сбор налога. Отличались формы, во-первых, исполнением, во-вторых, зоной распространения, в-третьих, мобильностью, т.е. оперативным откликом на изменения уже в ходе налоговых кампаний.

Печатная форма, ее можно считать основной, и выделить несколько видов агитационной деятельности, носящей как систематический, так и ситуационный характер. К числу печатных систематических агитационных форм в первую очередь можно отнести само налоговое законодательство. Каждая налоговая кампания сопровождалась целым комплексом законодательных актов и организационно-правовых документов. Директивы и постановления, как правило, выходили до начала сроков сбора налогов, инструктивные документы в течение всей кампании. Во всех документах, так или иначе, были представлены мотивирующая и разъясняющая части. На этот период времени, декреты носили ярко мотивирующий, т.е. агитационный характер. Например, в самом первом Декрете Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. «О замене продовольственной и сырьевой разверстки натуральным налогом» из 11 пунктов в 6 не столько положения нового налога сколько попытка объяснить преимущества и выгоду налога в сравнении с предшествующей ситуацией, т.е. с продразверсткой. Используются такие слова и обороты, как «спокойное ведение хозяйства», «старательные

крестьяне», «улучшение и укрепление своего хозяйства» и прочее (Собрание узаконений, 1921: ст.147: № 26). Заметим, что в этом Декрете есть пункты об ответственности крестьян за соблюдение сроков уплаты или выполнение налога, но нет, ни слова о последствиях за нарушение сроков или не уплату налога. Таким образом, директивные акты составлялись как мотивирующая агитация. Такой характер и содержание законодательства можно объяснить тем фактом, что на подготовительную кампанию у советского правительства не было времени. X съезд прошел в марте 1921 года, декрет вышел уже в апреле, посевная в отдельных районах шла активно, т.е. времени на подготовку к сбору налога и на агитационную кампанию не было не у правительства не у местных органов и налоговых структур. Поэтому основную агитационную нагрузку возложили на законодательство. Его точно читали, публиковали в газетах, бюллетенях, отдельных брошюрах и оно имело принципиальное значение для самих крестьян. Подобная практика сохранилась и в следующие налоговые кампании. Следует, однако, заметить, что к 1925 году агитационно-мотивационная часть декретов и постановлений существенно сократилась. Практика составления налоговых законодательных актов стала формальной. Установилась определенная структура законодательного акта, декреты стали конкретны, содержали основные положения о сроках, суммах, порядке и прочих необходимых вещах. Мотивирующую часть включали во введение к Постановлению, где объясняли цели и общие принципы, что является нормой для законодательных актов, мы не можем отнести это к намеренной агитации.

Еще к числу особых актов периода сельскохозяйственных кампаний можно отнести Воззвания. Как правило, их публиковали, уже на исходе очередной кампании в преддверии следующей, обычно зимой. Цель подобных воззваний – уменьшить недоимочность перед следующим налоговым годом. Т.е. они носили явно ситуационный

характер. При этом в этих документах не обещали списать долги или уменьшить сумму налога, не упоминали о поощрении тех, кто налог сдал, т.е. это не мотивирующая агитация. Но и о наказании для неплательщиков в таких воззваниях не писали. В них чаще объясняли курс и намерения партии и правительства, указывали на что идут собранные налоги (Собрание узаконений, 1922: ст. 49: № 5). Такая практика с Воззваниями была только в первые налоговые кампании. Причина, скорее в примитивности законодательства, и не компетенции низового налогового аппарата, сотрудники которого просто не умели доходчиво объяснять ключевые положения налоговой практики. Но уже к 3 и 4 кампаниям по сбору налогов в деревне, необходимость Воззваний, опубликованных в ведущих законодательных сборниках, отпала. Перешли на традиционные агитационные приемы без привлечения законодательной системы.

Таким образом, к середине 1925 годов из налогового законодательства и нормативного и инструктивного практически полностью исключили агитационную часть. Эту задачу выполняли другие формы печатной и устной агитации.

К печатным формам налоговой агитации относятся газеты. В качестве примера мы используем губернскую газету «Рабочий край», заметим, что в ходе первых налоговых кампаний в большинстве периодических изданий публиковали материалы о налогах. Допускаем, что работа с центральными газетами или специализированными, например «Беднота», дали бы больше материала для анализа, но оставим этот круг источников для следующих материалов.

Мы уже упоминали, что агитационные материалы публиковались в газете с мая текущего хозяйственного года, т.е. после принятия очередного декрета и положения о налоге в деревне и первыми месяцами сельскохозяйственных работ. И до начала осени материалы носили официальный характер. Значительная часть публикаций была посвящена новому Положению о налоге и комментариям к нему от редактора газеты,

от первых лиц губернии, в том числе от представителей наркоматов, задействованных в разработке и осуществлении налогов в деревне. Много писали о льготах, поощрении дисциплинированных плательщиков, важности налога для бюджета государства, губернии, голодающих районов советской республики или пострадавших от неурожая, засухи и прочего. Объясняли нововведения, нюансы начисления, особенности сбора и прочие необходимые вещи. Практически в каждом номере газеты, на протяжении всего изучаемого периода были подобные материалы.

С августа и до начала октября содержание материалов менялось. Количество официальных публикаций, в том числе на первой странице газеты сокращалось, увеличивалось число публикаций на развороте и в постоянных рубриках газеты, например «вести из деревни».

Публикации этого времени большей частью обращены к крестьянам и написаны практиками. В них, как правило, в сравнении, объясняли чем налог текущего года лучше и совершеннее предыдущего, или налога с крестьян в других странах, или по сравнению с дореволюционными налогами, или в сравнении с текущей экономической конъюнктурой. Так в колонке редактора в статье «Крестьянство и продналог», автор М. Чернов рекомендовал агитаторам в беседах с крестьянством проводить такое сравнение для объяснения увеличения продналога по сравнению с продразверсткой по некоторым продуктам: «Продналог больше сравнивать надо, не налог и разверстку, а налог – урожай, разверстка – урожай, тогда не больше» (Рабочий край: 1921: 9 августа). В 1924 году сравнение проводили между изменениями в законодательстве, считая крестьянина более компетентным и способным оценить и принять изменения: «налог в абсолютных числах будет в этом году выше ... Не должно пугать, так как налог будет посильным, будет единым. Сравнивать в рублях не имеет смысла, т.к. нет неблагоприятных прогнозов» (Рабочий край: 1924: 25 июня).

С октября и до окончания текущей налоговой кампании, в материалах, которые можно отнести к агитационным, уже не информировали и не объясняли, а пугали и предупреждали. «Несвоевременное внесение означает: повышение цен на хлеб, это невыгодно крестьянам, так как крестьянство вынужденное покупать хлеб, заинтересовано в низких ценах, повышение хлебных цен может привести к колебанию твердых денег» (Рабочий край: 1924: 16 октября). Сложная для простого крестьянина мотивация, скорее для налогового работника. Содержание этой статьи раскрывало для внимательных читателей и проблемы обложения деревни: тяжесть налога, невыгодная конъюнктура, хлебный кризис. Менялись заголовки, увеличивалось количество публикаций официальных лиц. «Центр пришел к заключению о необходимости перейти от слов к делу. А дело заключается в том, что теперь же начинается кампания по принудительному взысканию недоимок по частным срокам уплаты» (Рабочий край: 1924: 18 декабря).

Но при этом появлялись материалы, которые условно можно назвать «из жизни деревни». В которых на примерах из практики сбора корреспонденты рассказывали, о том, что было с теми, кто не заплатил, и как свободно и спокойно стало тем, кто уже заплатил.

В зимние месяцы интенсивность и количество агитационных материалов сокращалось, даже реже чем один раз в две – три недели выходили заметки, в которых в сравнении с осенью, опять публиковали мотивирующие статьи. В целом можно сказать, что материалы зимы готовили почву к следующей налоговой кампании.

У газет, как печатной формы агитационной продукции есть несколько преимуществ и особенностей отличающее ее от законодательства. Первое, материалы могут быть направлены на убеждение в правильности налогов разнообразной аудитории. В нашем случае, мы уверенно можем назвать, как минимум три группы адресатов: сотрудники низового налогового аппарата, сами крестьяне, агитаторы, т.е. внештатные сотрудники или

самой газеты или советского государственного аппарата. Стоит заметить, что для налоговых агентов и агитаторов целенаправленно материалы публиковали только в начале налоговой кампании, тогда как для крестьян весь период сбора. Но при этом для всех трех групп адресатов в газете использовали все доступные способы агитации.

Второе, пространство газеты позволяет использовать самые разные по содержанию и объему формы агитации. Нами в неспециализированной, а в общей областной газете были выявлены: лозунги, специальные выпуски, газетный разворот, колонка редактора, специальная рубрика на время кампании, отдельные публикации. Даже простое перечисление форм дает возможность сделать заключение о важности налогов для советской власти и о признании роли агитации в осуществлении налоговых мероприятий. По сути, каждую налоговую кампанию можно разделить на два этапа: агитационный и собственно сбор налога. И, агитационный этап всегда предшествовал сбору, но и на втором этапе власти периодически обращались к методам убеждения. Это в свою очередь дает возможность сделать предположение о том, что советская власть действительно искала варианты для диалога с крестьянством после политики военного коммунизма.

Еще одно замечание, прежде чем чуть подробнее рассказать о некоторых формах агитации. В газете «Рабочий край» очень мало использовали рисунки и практически вообще не использовали фотографии в изучаемый период. Поэтому мы не называем еще одну достаточно распространенную форму агитации – газетная страница – плакат. Их не было, на налоговую тему мы не нашли ни одного рисунка.

Таким образом, газеты занимала, одно из значимых мест в агитационных программах в ходе налоговой кампании. Как печатная форма играла самую важную роль. Лучше всего функции агитационной кампании роль в ней газеты сформулировали в редакторской колонке одного из номеров: «Вместе с газетой, используя газету, вот как легче и быстрее

можно собрать продналог ...» (Рабочий край: 1922: 22 июля).

Так или иначе, выше мы дали краткую характеристику газетных материалов, которые попадали на газетные развороты в ходе налоговых кампаний или в редакторскую колонку. О художественном творчестве мы скажем чуть ниже, сейчас несколько слов о ключевом, традиционном, действенном приеме агитации – лозунге. С первых дней советской власти, опираясь на предыдущий опыт, партия большевиков использовала их как основной инструмент идеологии для воздействия на массовое сознание. И в отличие от утерянного навыка налоговой дисциплины, восприятие лозунгов, как руководство к действию у населения уже было сформировано. Лозунги, по характеру более всего отвечают определению сути агитации. Налоговые призывы – лаконичны, нацелены на быстрый ситуационный эффект, не очень разнообразны по содержанию и повторялись из номера в номер, из года в год за небольшими изменениями. Например, «Крестьяне, вносите единый» в 1924 году (Рабочий край: 1924: 16 октября), а в 1921 «Крестьяне, сдавайте продналог!» (Рабочий край: 1921: №194). По лозунгам можно судить о самых важных в проведении налоговых кампаний задачах, среди них: сдать налог в сроки, определенные государством, сдать полностью.

Среди важных идеологических установок лозунгов есть откровенный обман, например. «Налог не велик!» (Рабочий край: 1924: 16 октября), при том, что в аналитических материалах в тот же год писали о неурожае, низких ценах и высоком разряде урожайности, что свидетельствовало о тяжести налога для крестьян. Самыми длинными лозунгами в газете были мотивирующие. В подобных лозунгах всегда было 10 и более слов, самые многословные достигали – 30 слов. «Своевременный и полный сбор продналога, обеспечив работу транспорта, промышленности, обеспечив защиту Республики Красной Армией и дело народного образования, даст возможность крестьянину спокойно и успешно позаботиться об улучшении своего хозяйства» (Рабочий

край: 1921: 22 июля). В данном лозунге, на наш взгляд, крестьянину предлагалась слишком удаленная и весьма туманная перспектива. С учетом, что это 1921 год, предлагалось подождать пока стабилизируется ситуация в экономике, снабжении армии, образовании, а вот потом заняться и собственным хозяйством, а пока только отдавать и сдавать государству налоги. Малоэффективный лозунг, даже антиагитационный по сути. В практике первой половины 1920-х годов регулярно заголовки материалов были как лозунги. Единственный момент, который необходимо отметить, то, что они менее конкретны по содержанию, но более ярки по призыву. Например, «Подтянуться и выровняться!» (Рабочий край: 1922: 30 июня), «Равняйтесь по Середе!» (Рабочий край: 1924: 6 декабря) (Середа город в Иваново-Вознесенской губернии – прим. автора), «Больше внимания сельхозналогу! Положение на сельхозналоговом фронте тревожно!» (Рабочий край: 1924: 13 ноября). В 1921 и 1922 года практиковали размещать на страницах газет лозунги не только к крестьянам, но и к агитаторам, а в 1921 году и к ревтрибуналам «Продовольственный работник, который думает, что продналог можно собрать средствами лишь агитации и пропаганды, без государственного принуждения, плохой работник!», «В неделю продналога ревтрибуналы должны работать день и ночь, чтобы разобрать все дела налогоплательщика!» (Рабочий край: 1921: 16 сентября). Вероятность того, что агитаторы газету прочитают, была выше, чем надежда на то, что крестьяне прочитают газеты без агитаторов. В какой-то степени можно считать, что адресатом всех публикаций были не столько сами крестьяне, сколько те, кто ехал в деревню рассказывать о налогах. Но об этом ниже. В заключении характеристики такого формата агитации, отметим, что все лозунги и заголовки – лозунги выделены на страницах самыми разными способами: полужирным шрифтом, нестандартным форматом, как правило заметно увеличенными по сравнению с другим текстом, рамкой и подчеркиванием. Стандартный прием для особой информации в газете, но, то, как часто, а иногда и целым

комплексом приемов использовали оформление подобных призывов, именно для налоговых заметок, говорит о том, что это – лозунг не только для газеты, но и для беседы, для оформления, например, агитации в избе читальне.

Таким образом, лозунги первых налоговых кампаний, как способ сформировать налоговую дисциплину и обеспечить сбор налогов использовали регулярно, как минимум с задачей объяснить важность налогов, через лозунг справлялись. Для этого использовали и откровенный обман. Но попытки отойти от традиционной однофокусности и эмоциональности лозунга, и придать ему более сложный и многословный формат были неудачны, целей не достигали, так как были не понятны крестьянам, предлагали слишком далекое будущее. Лозунги – призыва были эффективнее, лозунгов – обещаний «светлого будущего».

Теперь несколько слов об устной форме агитации. Материалов о такой форме у нас меньше, есть отдельные сведения, но даже они позволяют сделать несколько наблюдений. Первое, что стоит отметить, что устной агитацией занимались налоговый аппарат и внештатные агитаторы по призыву партии большевиков, иногда добровольцы. В практике налоговых кампаний было направлять в деревню сознательных рабочих. О налогах они, как правило, знали мало, зато могли рассказать о «светлом будущем». Второе, устная агитация в отличие от печатной – носила регулярный и постоянный характер, так как ей занимался штат сотрудников государственного аппарата, ответственного за сбор налогов. Третье, практика сбора налогов первых кампаний сформировала традицию держать штат агитаторов, чьей задачей было ездить на места и давать объяснения населению. Подобный опыт использовался и в дальнейшем для решения других экономических и идеологических задач.

Восстановление налоговых органов началось только во второй половине 1921 года. Был принят декрет «О возвращении к работе по своей специальности работников налоговой службы» (Собрание узаконений:

№ 65: Ст. 488). На местах налоговый аппарат функционировал в виде подотделов губернских и уездных финансовых отделов, в штат которых входили налоговые и финансовые инспектора и агенты. Их главной обязанностью был надзор за организацией и взиманием налогов. До середины 1920-х годов сбором налогов в деревне занимались представители и комитеты под контролем двух наркоматов продовольствия и финансов, после введения в 1923 году смешанной формы в Иваново-Вознесенской губернии сбор налога передавался в финансовое ведомство, штат сотрудников, в том числе переходил по контроль финансовых органов. Штат сотрудников был не укомплектован, хотя по рекомендациям при волисполкоме в налоговые службы входило всего от 6 до 10 человек. Среди прочих многочисленных обязанностей инспекторов было и ведение разъяснительной работы среди крестьян. Каждая кампания, по мнению НКФ и НКПрода, должна состоять из 5 периодов: 1. организационно-подготовительный; 2. составление списков; 3. проверка; 4. исчисление; 5. взимание (ГАИО: ф. 33: оп. 1: д. 791: л. 551). Агитация населения, или как ее еще называли «подготовка населения к налогу» это самый первый этап. Агитацией также занимались при составлении списков, сборе сведений об объектах обложения. Инспекторов не хватало, помощников не было. В июле 1921 года в газете был опубликован «крик о помощи»: «Лучших коммунистов на подработку, лучших беспартийных, организаторов на места даже сокращая и закрывая отделы» (Рабочий край: 1921: 24 июля). Важнее казалось составление списков, особенно в условиях Иваново-Вознесенской губернии, поэтому целенаправленной агитации уделяли мало внимания, чаще просто отвечали на вопросы крестьян, если их задавали при проведении других налоговых мероприятий и больше полагались на опубликованное в газетах, нежели на специально разработанные агитационные материалы.

В 1922 году ситуация изменилась. С одной стороны продналоговую кампанию можно считать успешной и ее опыт

предполагали активно использовать в дальнейшем. С другой стороны в целом успех продналоговой кампании дал основание сократить сам аппарат, т.е. уменьшить число задействованных в агитационных мероприятиях. Так в кампании 1921 года участвовали, в том числе помогали убедить крестьянство в необходимости сбора налога: аппарат продорганов, аппарат кооперации, уполномоченные уисполкома, волисполкома, губналог, ревтрибунал, сельсоветы, т.е. по губернии более 4000 тысяч человек. На 1922 год число участвующих в сборе сократили, осталось менее 1000 человек (Рабочий край: 1922: 28 июля). При таком принципиальном сокращении, понятно в первую очередь отказались от агитации, бросив все силы на технические работы.

На местах ситуация стала меняться в 1923 году, после писем и получения инструкций из народного комиссариата финансов и народного комиссариата продовольствия. В этих документах предлагались следующие меры: увеличить число коммунистов и в аппарате и среди направленных на помощь в низовой аппарат, пересмотреть личный состав волисполкомов и сельсоветов, обучить кадры (Стенограммы: 101). Все меры очевидны для советской власти, и в улучшении агитационной работе точно могли помочь. Принципиально решить проблемы в сборе налогов маловероятно, но лучше и компетентнее объяснять крестьянам суть ежегодных изменений в налоговом законодательстве, за счет вовлечения в налоговую агитационную деятельность образованных людей, могли. При этом специальных агитационных материалов не хватало, приходилось ориентироваться на газеты и использовать в основном их. В агитпропе РКП(б) готовили тезисы и рассылали их для публикации в местных изданиях, например, «Тезисы о сборе продналога (для агитаторов)» (Рабочий край: 1921: 29 июля) или статья с прямым заголовком, указывающим на место составления материалов «Единый сельскохозяйственный налог. Тезисы агитпропа РКП(б)» (Рабочий край: 1924: 19 сентября). Более действенным способом

обучения агитаторов было проведение курсов. Но собрать на них желающих, было сложной задачей, количество слушателей было небольшое, вовлечение выпускников в налоговую агитацию организаторы курсов вообще ставили под сомнение ГАИО: ф. 97: оп. 5: д. 19: л. 95).

Подводя некоторые итоги оценки кадров агитаторов следует сказать, что в большинстве своем это были случайные, малообразованные люди, не имеющие опыта налоговой работы, часто плохо знакомые с особенностями сельского хозяйства. Так в сентябре 1921 года в губисполком поступали жалобы на набор низового налогового аппарата: «взяли рабочих (малограмотных), молодых (не компетентных)» (Рабочий край: 1921: 1 сентября). Собственно, поэтому организованной, систематической и целенаправленной устной агитации в изучаемый период организовать так и не удалось. Более или менее действенным приемом можно считать сбор конференций, в документах такое мероприятие называли, беспартийными конференциями, на местах в деревнях и селах – сходом или собранием. Отчетов о проведении таких мероприятий нам пока выявить не удалось, есть упоминания в той же газете. Агитаторы или налоговые инспекторы работали на этих конференциях без литературы и других дополнительных материалов, для встреч использовали как правило, случай, т.е. сход организованный не для агитатора, а для решения других задач. И беседы носили скорее «житейский» характер, нежели целенаправленную идеологическую работу. Но сказать, что даже таких встреч было проведено много, или регулярно нельзя. То есть устная агитация была организована плохо, практически не проводилась. Если проводилась, то без вспомогательных материалов (брошюр, плакатов, листовок и прочего).

Приведем несколько примеров подобных случайных бесед.

На пункте сбора, откуда повезли продналог из села. Встреча продавца с неплательщиками, написанная примерно в таком стиле:

– Все вывезли, а вы что смотрите? Спрашивал продагент собравшихся неплательщиков, понуро стоящих перед ним.

– Хлеба нету-ти!

– Как нет? Землю засевали?

– Мы безлошадные ... (Текст дан в оригинале. Примеч. автора) (Рабочий край: 1924: 16 июля). Далее продагент в статье разъясняет что неплательщикам делать дальше и предупреждает что с ними будет если не заплатят. В данном примере несколько показательных моментов. Во-первых, стиль заметки в газете, явно максимально приближен к простому разговору крестьян. Это норма ведения агитации, именно так пытались объяснить крестьянину на местах самое важное в налогах. Во-вторых, кратко дается совет, что делать при неуплате. И о последствиях и наказании за неуплату и второй срок сдачи налога упомянут. Беседа короткая, а информации важной много. В-третьих, описана ситуация – случайной беседы, в которой участвовал тот же продагент, который принимал продукты у тех, кто налог сдал.

Еще в одной заметке описана ситуация работы инспектора в налоговом столе. «Тихо и робко отворяют дверь мужички. Взойдут. Крутом оглядят. Снимут шапку и мелкими, медленными шагами подходят к столу и спрашивают: «Кто здесь принимает налог»? ... У некоторых недоимка. Растет пеня. Платят. Ругают пеню. Волисполком нажимает, подталкивает чтобы несли, сдавали...» (Текст дан в оригинале. Примеч. автора) (Рабочий край: 1925: 13 января). В этом случае агитацию вели во время сдачи налога, тот кто налог принимал. Не использовались не специальная литература, и продолжительность подобных бесед небольшая. Достаточно было такой агитационной работы для выполнения планов по сбору налога. Большой вопрос. Сложно судить и об эффективности подобной агитации. Получается, что крестьянству не хватало информации.

Среди способов устной целенаправленной агитации должны были стать конференции, в планах налогового аппарата их проводили на местах (поволястям) регулярно и по-деловому.

Предполагалось, что приходить будут не только местные жители, но и из соседних деревень. Агитаторы на эти конференции должны были приезжать подготовленные, с необходимыми материалами. На таких конференциях предполагалось обсуждение самых разных тем, от внешней политики, до видов на урожай. Есть несколько заметок – отчетов о подобных конференциях в газетах. Первое, что стоит отметить, что на эти сходы собирались разные поколения и молодые и семейные. Первым, судя по отчетам, было интересно послушать о событиях в мире. А вот большинство, действительно, хозяев интересовали налоги. Второе, на собрания приезжали подготовленные агенты, выступали долго, или как пишут в газете «обстоятельно», но крестьяне не были готовы часами слушать агитатора. Упоминается, что их прерывали криками с мест, требовали говорить по существу «не томи нас, говори скорее, какого разряда и сколько с нас причитается» (Рабочий край: 1922: 28 июля). В некоторых случаях корреспонденты подобные выкрики называли «озлобленными». В данном случае, крестьяне, скорее всего, были недовольны налогами вообще, а не конкретными агитаторами.

Какая из форм устной агитации была эффективнее сказать сложно, материалов явно недостаточно, в отчетах губисполкома нет сведений о количестве конференций, их регулярности, посещаемости. Нам известны только частные случаи. Положительно оценить подобную практику можно, так как в налоговой работе важно было использовать любую возможность для объяснения сути и важности налогов. В том числе рассчитывали, что тот, кто посетил конференцию, потом сможет что-то сказать своему соседу. С другой стороны, практика проведения налоговых кампаний показала, что осуществить государственный план агитации при возможностях низового налогового аппарата было невозможно.

Еще несколько замечаний о художественных формах агитации. К ним мы отнесли литературное творчество и плакаты. Литературное творчество, в основном стихи, опубликованные в «Рабочем крае», как

правило, местных поэтов. И плакаты о налогах этого периода, которые были выпущены по заказу агитотделов НКФ и НКП. Работа с этим форматом агитации сложно, анализ требует междисциплинарного подхода. Поэтому в данной статье мы ограничимся описанием.

Стихи в газете публиковали регулярно, но далеко не все они были посвящены налогам. Такие произведения появлялись только в период налоговых кампаний, размещались или на тематических разворотах, или в рубриках, например «Ивановская деревня». Среди авторов произведений, есть неизвестные авторы, якобы сами крестьяне, подтвердить эту информацию или опровергнуть сложно, примем ее за достоверную. Сказать, что подобные произведения кроме информационных обладали еще и литературными достоинствами нельзя, поэтому допускаем, что о налогах стихи писали, так как тема для крестьян была важна, иногда болезненна. Мы уже упоминали о тяжести обложения для большинства хозяйств в деревне. Были среди подобных публикаций произведения по лаконичности и форме, больше похожие на агитационный призыв, которые заставляют засомневаться в авторстве крестьян. Например, стихотворение, опубликовано в рубрике «Творчество масс», называется «О двух крестьянах». Довольно большое, по сюжету два крестьянина разговаривают и один из них пьет, второй не пьет, каждый рассказывает о своей жизни. В части произведения непьющего крестьянина есть такое четверостишие:

«Хлеб давно уж с поля убран,

Понабиты закрома.

Не страшит его семейных

Ни налоги, ни зима» (Рабочий край: 1924: 16 октября).

Можно использовать это четверостишие как лозунг, как надпись на плакате, и конечно, активно использовать агитаторам в работе. Доходчиво вся цепочка кампании в одно четверостишие изложена: собран урожай, сдавай налог и живи спокойно.

Среди авторов стихов о налогах есть известные в Иванове поэты Авенир Евстигнеевич Ноздрин (1862–1938),

революционер, поэт журналист, председатель первого в истории России Совета – Иваново-Вознесенского Совета рабочих депутатов. Его стихотворение «Потап» опубликовано на первой странице, рядом с редакторской колонкой. В стихотворении самые злободневные темы агитации: выполнение налога в срок, важность сбора налога для советской власти и сравнение жизни крестьян с тем как было до революции:

Не в черед, в обгон, до срока

Продналог отвез Потап,

Не ругался, что – далеко,

Место ссыпки – злой этап.

Отвечай: при ком, кому бы

Ты налог скорей бы сдал?

А Потапу больше любя

Те, кто волю ему дал (Рабочий край: 1922: 24 августа).

В этом случае, помимо содержания произведения, важную роль играет и личность автора, авторитетного в Иваново-Вознесенской губернии партийного деятеля.

Дмитрий Семеновский (1894–1960), поэт, мемуарист. В этот период мало публиковался, к советской власти относился сложно. Для него, по всей видимости, стихи для газеты в период налоговых кампаний способ заработка, гонорар. Его стихи, явно написаны под заказ, очень много в них заложено агитационной информации, например, об урожае и времени сдачи налога, о его значении для армии, транспорта и для помощи голодающим, и о том, что сам крестьянин получит от государства за вовремя и полностью сданный налог. Профессионально, поэтично, доходчиво – все это изложено в чуть более 50 строках сочинения, с очень очевидным названием «Вносите продналог», и строки этого сочинения можно разбирать на лозунги и публиковать в каждом номере.

«Собирай

Урожай,

Выручай советский край.

Выполняй

Продналог,

Отдавай налоги в срок!»

«Собирай
Урожай,
Выручай советский край.
Все что должен государству
В пору, во время отдай!
Выполняй продналог!
Если выполнишь в срок,
Будет счастлив край советский, –
Это ты ему помог!» (Рабочий край: 1922: 27 июля).

Еще пример использования стихов для агитационных мероприятий – перепечатка из других газет стихотворений Демьяна Бедного. Его произведения, скорее сатира, в них описаны житейские ситуации с критикой низового налогового аппарата за злоупотребления и халатность. В одном из них, налоговый инспектор, по сути, брал взятки, на это его провоцировали местные кулаки, в другом случае, использовали собранный налог в своих целях, а не выполнение прикрыли засухой. Все виноватые понесли наказание [2, 1922, 29 июля]. Публикация произведений Демьяна Бедного в разгар налоговых кампаний можно считать помощью агитаторам в разговоре с крестьянами. Остро, доходчиво о насущных проблемах.

Таким образом, стихи были важной частью агитации, а привлечение к написанию известных авторов, при малом количестве агитационных материалов официальных помогали наладить диалог с крестьянством.

И буквально несколько слов о плакатах. Особенность плакатов о налогах их информационная насыщенность. Соотношение визуальный образ – информация в плакате за информацией явное преимущество. Даже в те плакатах, где изображение занимает центральной место, была размещена информация о государственной значимости налогов, о льготах, для тех, кто выполнил налог полностью и в срок, о распределении собранного в бюджете государства. Например, один из самых распространенных плакатов кампании по продналогу «Промедление смерть», выпущенный «Окна РОСТА» по заказу Главполитпросвета в 1921 году. Слова на плакате В. Маяковского, художник М.

Черемных (Рис. 1. URL: <http://litfund.ru>). Плакат мотивирующий, с социальным содержанием помощи голодающим. В данном случае государство объясняло, куда направляются средства, собранные по продналогу. Его особенность в строении из 6 частей, каждую из которых можно использовать как отдельный плакат. Однако, такое сложное изображение не смогли размножить в необходимом количестве, и до сельсоветов плакат не дошел. Но на курсах агитаторов в Иваново-Вознесенске был показан.

То есть темы те же, что и в устной, и в печатной агитации. Плакат служил визуальным дополнением агитационных мероприятий, но не был основной формой пропаганды, в силу небольшого количества плакатов на налоговую тематику. Среди выявленных плакатов большинство были похожи на иллюстрированные газетные развороты.

Заключение

Подведем некоторые итоги.

Первым этапом в проведении налоговых кампаниях новой экономической политики была агитация. Ее интенсивность уменьшалась к истечению срока сбора налогов и увеличивалась с началом следующей кампании.

Как правило, агитационный этап предшествовал этапу принуждения и применения мер взыскания недоимок и выявления случаев укрывательства от налогов. Но и на этом этапе использовали агитационные материалы, в меньшем количестве, и в большинстве случаев для объяснения последствий невыполнения планов по налогам.

В налоговой работе использовали самые разные формы и способы агитации: печатную, устную, художественную, по отдельности и вместе. Среди перечисленных форм первое место по значению и роли занимает периодическая печать. Во-первых, сама по себе, во-вторых, для устной агитации, агитаторы также использовали газеты, так

как не хватало специальных материалов, подготовленных государственным аппаратом, в третьих и художественные произведения так же публиковали в газете.

При подготовке агитационных материалов использовали самые разные приемы: официальную информацию, передаваемую даже через законодательные акты; «житейские» рассказы, в которых повествовалось о реальных случаях из налоговой практики на местах. Для достоверности и убедительности использовали и повседневную, простую речь крестьян; стихи, написанные на заказ авторитетными людьми и признанными поэтами.

В качестве аргументов для убеждения использовали сравнение, один из самых популярных способов. Налоги текущего года сравнивали с налогами в других странах, до революции, в предшествующий период, с урожаем, с ценами. В числе популярных агитационных тем – важность налогов для государства и для самих крестьян, но для государства сейчас, а для крестьян в будущем. Среди приемов были и популистские, декларативные. Значительная часть материалов в этот

период носила мотивационный характер. О наказаниях, последствиях не выполнения законов, за нарушения и прочие проступки в агитационных материалах было мало, в устных беседах, также пытались больше убеждать, нежели принуждать. Возможно потому что агитацию, как мы писали выше, активнее использовали на подготовительном этапе.

В заключении считаем, что такое внимание к агитационной работе со стороны государства было вызвано стремлением наладить диалог между крестьянами и советской властью. Общение в какой-то степени сгладило понимание общей тяжести налогов и ошибки в сборе, помогло крестьянам принять новую политику. А постоянное информирование о ходе кампаний сыграло свою роль в формировании налоговой дисциплины у населения.

Еще, заметим, что для исследования этой важной темы, одной статьи мало, мы только наметили некоторые аспекты и примерный круг источников, совсем не писали об антиагитации в деревне, т.е. против уплаты налогов. Оставим это до следующих материалов.

Список литературы

- Государственный архив Ивановской области.
 Газета «Рабочий край». Орган Иваново-Вознесенского губернского городского совета рабочих, красноармейских и крестьянских депутатов, губкома РКП, губ. профсоюза. – 1956 г. – С. 410-411.
 Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. – Москва. – 1921. – С. 11.
 Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) 1923–1938 гг. – Москва: РОССПЭН – 2007. – Т. 1. – С. 101–154.

И.А. Комиссарова

Иваново мемлекеттік университеті, Иваново, Ресей

ЖЭС-тың алғашқы жылдарындағы ауылда салық жинау науқандарындағы үгіт (Иваново-Вознесен губерниясының материалдары бойынша)

Аңдатпа. Автор бірнеше жыл бойы Иваново-Вознесен губерниясындағы жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) жылдарында ауылда салық саясатын жүзеге асыру туралы материал жинады. Иваново облысы-

ның мемлекеттік мұрағаты қорларының материалдары мен «Рабочий край» губерниялық газеті зерттелді. Жұмыс барысында әр шаруа жылының салық науқандары барысында шаруалар арасында белсенді үгіт-насихат жұмыстары туралы түсінік қалыптасты. Біз үгіт-насихат жаңа экономикалық саясаттың салық тәжірибесінің маңызды бөлігі болды деп болжадық. Зерттеу әдебиеттерімен жұмыс салықтық үгіт туралы мақалалар тек қарапайым салық аппаратының жұмысы аясында жазылғанын көрсетті. Зерттеу барысында арнайы жарияланымдар анықталған жоқ. Мақалада бұл үгіт туралы болады. Тақырып қызықты болғандықтан, дереккөздердің ауқымы әртүрлі және кең болғандықтан, ең алдымен үгіт-насихаттың жалпы сипаттамасын, оның көлемін, жиілігін, динамикасын беру туралы шешім қабылданды. Үгіт нысандарын анықтаңыз және сипаттаңыз. Үгіт-насихат шараларын жүргізу тәсілдерін атаңыз, олардың орнын, салық науқанында қолдану тиімділігін анықтаңыз. Үгіт-насихат бағытталған халық топтарын атаңыз. Салықтық үгітпен айналысқан құрылымдарды анықтаңыз және үгітшілердің құзыреттілігін бағалауға тырысыңыз. Мақалада «Рабочий край» газетінде жарияланған үгіт материалдарының мысалдары келтіріледі. Болашақта үгіт-насихат материалдарын ЖЭС кезеңіндегі салықтарды зерттеушілер белсенді қолданады деп болжануда.

Түйін сөздер: жаңа экономикалық саясат; азық-түлік салығы; ауыл шаруашылығы салығы; салық саясаты; үгіт-насихат; мөр; плакаттар; ұрандар; қарапайым салық машинасы.

I.A. Komissarova

Ivanovo State University, Ivanovo, Russia

Agitation in tax collection campaigns in the countryside in the early years of NEP (on the materials of Ivanovo-Voznesensk region)

Abstract. For several years, the author has been collecting material on the implementation of tax policy in the countryside during the NEP in the Ivanovo-Voznesensk region. The materials of the funds of the state archive of the Ivanovo region and the provincial newspaper «Rabochiy kray» were studied. In the course of the work, an idea was formed of active propaganda work among the peasants during the tax campaigns of each economic year. We suggested that agitation was an important part of the New Economic Policy tax practice. Work with research literature showed that if they wrote about tax campaigning, it was only in the context of the work of the grassroots tax apparatus. We did not find any special publications. The article will focus on the campaign. Since the topic turned out to be interesting, the range of sources is diverse and wide, it was decided first of all to give a general description of the campaign, its volume, frequency, and dynamics. Identify and describe the forms of agitation. Name the ways of campaigning activities, determine their place, the effectiveness of their application in the tax campaign. Name the groups of the population to whom the campaign was addressed. To identify the structures that were engaged in tax campaigning and try to assess the competence of campaigners. The article will give examples of campaign materials published in the newspaper «Rabochiy kray». In the future, it is assumed that the propaganda material will be more actively used by researchers of the taxes of the NEP.

Keywords: food tax; unified tax in kind; unified agricultural tax; new economic policy; tax policy; agitation; periodicals; posters; slogans; lower tax apparatus.

References

Gosudarstvennyy arkhiv Ivanovskoy oblasti (GAIO) Ivanovo Region State Archive.1956. P. 410-411, [in Russian].

Organ Ivanovo-Voznesenskogo gubernskogo gorodskogo soveta rabochikh, krasnoarmeyskikh i krest'yanskikh deputatov, gubkoma RKP, gub. Profsoyuza. [Rabochiy kray (Ivanovo-Voznesensk)], [in Russian].

Sobranie uzakonenij i rasporjashenij rabocheho i krest'janskogo pravitel'stva RSFSR Collection of laws and orders of the workers and peasants' government of the R.S.F.S.R., [in Russian].

Stenogrammy zasedaniy Politbyuro TSK RKP(b) – VKP(b) 1923–1938 gg. M., ROSSPEN. 2007. T. 1. 1923–1926 gg. S. 101–154. [Transcripts of meetings of Political Bureau C.C. R.C.P.(B) – C.P.S.U.(B) 1923–1938. (Moscow, ROSSPEN. 2007. V. 1. 1923–1926. P. 101–154), [in Russian].

Информация об авторе:

Комиссарова Ирина Анатольевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории России, Федеральное государственное бюджетное учреждение высшего образования «Ивановский государственный университет», Иваново, Россия.

Komissarova Irina Anatol'evna – Candidate Of Historical Sciences, Associate Professor, sub-department of Russian history, Federal State Budget Educational Institution of Higher Education «Ivanovo State University», Ivanovo, Russia.

Ертіс өңірі киелі орындарын зерттеудің тарихи-мәдени аспектілері мен агиотопоним мәселесі

Мади И. Рахимов¹, Қайрат Қ. Батталов²
Азамат Т. Дукомбайев^{3*}, Камеля С. Сапарова⁴

¹Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан

²Astana IT University, Астана, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

⁴Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*Corresponding author:

dukombaiev_1992@mail.ru

1<https://orcid.org/0000-0002-4242-3648>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-84-101

Аңдатпа. Мақала Ертіс өңірінің қасиетті орындары – агиотопоним мәселесіне арналады. Шығыста Алтайдан батысында Каспийге дейін созылып жатқан Қазақстан аумағында әулиелердің есімімен аталған жер-су атаулары көптеп кездеседі. Соның ішінде Ертіс өңірінде де әулиелер есімімен байланыстырып қойылған жер аттары жетерлік. Осы орайда, Ертіс өңірі мыңжылдық тарихы бар қазақ халқының қасиетті мекендерінің бірі екенің атап кеткен жөн. Ертіс бойының әулиелі орындарын зерттеу арқылы ғана дәстүрлі діни-нанымдарды сақтай аламыз. Жыр-аңыздарға арқау болған киелі кейіпкерлер, бойына қасиет дарыған әулиелер, олардың жүріп өткен жолдары, агиотопонимдік атаулардың қалыптасуына негіз болды. Халықтың дүниетанымы бойынша әулиелер аяқ басқан жерлер киелі саналатын, ал киелі кейіпкерлерге арнап тұрғызылған гибадат орындары маңызды мінәжат нысандарына айналған.

Түйін сөздер: Ертіс өңірі; қасиетті; киелі орындар; агиотопоним; тарихи жады; ұлттық бірегейлік; рухани құндылықтар.

Received 10.06.2022. Revised 20.06.2022. Accepted 15.09.2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Rakhimov M.I., Battalov K.K., Dukombaiev A.T., Saparova K.S. Historical and cultural aspects of the study of the sacred places of the Irtysh region and the problem of hagiotomension

// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 84-101. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-84-101.

Для цитирования:

Рахимов М.И., Батталов Қ.Қ., Дукомбайев А.Т., Сапарова К.С. Ертіс өңірі киелі орындарын зерттеудің тарихи-мәдени аспектілері мен агиотопоним мәселесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану сериясы. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 84-101. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-84-101.

Кіріспе

Алаш зиялылары «жер-судың аты – тарихтың хаты» деп тегін айтпаған. Қазақтардың бір қасиеті – бір кезде болған ірі оқиғаға қатысты шатқалды мекендерге ат қою шеберлігі. Айтылған аңыздар мен географиялық атаулар бізге өте маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Соның ішінде агиотопонимдік атауларды жатқызуға болады. Агиотопонимдік атаулар киелі орындармен тығыз байланысты, Ал киелі орындар – халықтың ұлттық бірігейлік символы деп тұжырымдай аламыз. Себебі, киелі орындарды халықтың бірегейлік символы ретінде қастерлеу – көнеден келе жатқан дәстүр.

Орта ғасырлық мемлекеттерде халықтың бірлігін нығайту жолында әулиелерге арнап құрылыстар тұрғызған. Осы туралы Массон жазады: «Әмір Темірдің XIV ғасырда Орта Азиялық бірінші деңгейлі киелі ескерткіш тұрғызуының басты себебі халықты рухани бір орталыққа біріктіру еді. Себебі әмір алыс жорықтарға аттанғанда, Сырдария халқы көтерілістер ұйымдастырып, мемлекеттің орталығы Самарқандқа қауіп төндіруі мүмкін болды. Әмір Темір көшпелі халықтың бірлігін киелі орынды салумен нығайтып, әрі мемлекеттің әлеуетін көрсеткіші келді» (Қазақстанның өңірлік, 2017, 4 б.). Сол секілді Ертіс өңірінде орналасқан киелі орындардың атқаратын маңызды функцияларының бірі – халықты бір орталыққа шоғырландырып, рухани символдық міндет атқаратындығы. Соның ішінде әулиелермен, қасиетті тұлғалармен қалыптасқан агиотопоним атаулары маңызды рөл атқарады.

Әсіресе, қазақ халқы бағзы заманнан ата-бабаның аруағын ерекше қастерлеген. Осы жайында отандық ғалым З.Е. Қабылдинов жазады: «Қиын-қыстау кезеңдерде қазақтар өздерінің аңызға айналған аталарының аруағынан жәрдем сұрайды. Оларға арнап құрбандық шалады. Егін шықпай, құрғақшылық болған жылдары ата-баба аруағына табынып жауын сұрап,

«тасаттық» немесе «құрмалдық» салтын өткізеді. Кіші буын өздерінің балаларына танымал ата-бабаларының есімдерін беруге тырысқан. Осылайша шексіз құрметін жеткізген» (Қазақстанның киелі, 2017, 9 б.). Сол себептерден шатқалдар, таулар, ормандар, өзендер мен көлдер, жазықтардың атауларының көбісі ата-бабаларымыздың құрметіне байланысты қойылып, өз атауын тарихи жадыда сақтап қала алған.

Біздің басты мақсатымыз қазақ даласы туралы мәлімет жинаған зерттеушілер мен саяхатшылардың еңбектеріндегі Ертіс өңіріндегі агиотопонимдерді сұрыптап, тәпсірлеп, ғылыми айналымға еңгізу.

Зерттеу әдістері

Тарих ғылымы кең көлемді әдістемелік тәсілдерге ие. Соның негізінде бір-бірін толықтырып тұратын осы жұмыстың зерттеу базасын қалыптастыруға болады. Ең бастысы жалпы ғылыми танымдық принциптері, соның ішінде тарихилық принципі. Тарихилық принципі әр түрлі тарихи құбылыстарды зерттеуде маңызды әдістердің бірі, соның ішінде тарихи құбылыстың дамуы, нақты тарихи шартты объектілерді және жеке зерттеулер жүргізуде қолданылатын ұстанымдардың бірі. Сонымен қатар зерттеу жұмысы жүйелілік принципіне негізделді, бұл әдіс авторларға киелі орындарды жүйемен қарастыруға мүмкіндік туғызды. Аталмыш әдіснамалық принциптерден басқа, салыстырмалы-тарихи зерттеу тәсілі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс зерттеу құбылысының мәнін ашуға мүмкіндік жасады.

Зерттеу жұмысы барысында пәнаралық зерттеу әдістері де қажет болды. Соның ішінде дүниетанымдық, этнографиялық және топонимикалық.

Киелі жерлердің орналасқан жерін анықтау үшін картографиялық деректерді тарту керек болды. Сол себепті картографиялық әдіс киелі орындардың орналасу заңдылығын нақты анықтау үшін пайдаланылды.

Талқылау нәтижелері

Ертіс өңірінің киелі жерлерін зерттеуде, ең алдымен «агиотопоним» терминінің этимологиясын анықтаған жөн. Лингвистикалық сөздіктерде «агиотопоним» дегеніміз (грек тілінен агио-қасиетті, топос-орын) мағынаны білдіреді. Яғни әулие ретінде танылған тұлғаларға байланысты мекендер (қоңыс орны, болған немесе жерленген жері және т.б.) және соған байланысты қалыптасқан киелі жер-су атауларын атаған.

«Орыс ономастикалық терминология сөздігінде» Н.В. Подольская агиотопоним терминінің кез келген агионимнен, яғни әулие есімінен (Ілияс пайғамбар т.б.) жасалған топоним ретінде түсіндіріледі (Подольская, 1988, 26).

М.В. Горбаневский агиотопоним терминінің кеңірек түсіндірмесін ұсынады, яғни ол апелляциялар мен жалпы есімдер діни сипаттағы (сонымен қатар, христиандықтың ғана емес, сонымен қатар өзге діни ұғымдарымен, терминдерімен байланысты) жасалған географиялық атауды білдіреді (Горбаневский, 1989, 14).

Қазақ тілінің ономастикалық кеңістігінде дінге қатысты сөздер мен терминдерді қамтитын географиялық атаулардың тұтас бір тобы да бар. Бірақ орыстың агиотопонимдерінен айырмашылығы, қазақ тіліндегі агиотопонимдердің елді мекен атаулары емес, мазарлар орналасқан киелі жерлер, яғни әулиелер жерленген жерлері. Мұндай орындар бұрын (көпшілігі) зиярат және ғибадат орындары болған және болып табылады.

Киелі түсінігіне қатысты терминдерді ғылыми тұрғыда жіктеген зерттеуші Керімбаев А.Е. ғылыми ізденісінде жазады: «Қазақ сакралды лексикасында киелі адамдар есімдері, олар жерленген қасиетті жерлердің жалқы географиялық атаулары агиотопонимдер ретінде жиі қолданылады. Тірі кезінде сыйыну нысанына айналған киелі адамдардың о дүниелік болғанда киелілігі арта түседі, олар жерленген жерлерге көпшілік зиярат етеді. Осылайша, әулиелерге сыйыну қайтыс болған ата-бабалар әруақтары мен

әулиелі жерлерге сыйынумен өте тығыз байланысты» (Керімбаев, 2007, 14 б.). Біздің пікірімізше, агиотопонимикалық атаулар тек әулиелермен ғана байланысты емес. Бұл ата-бабалар жатқан орын, тәуелсіздік жолында шайқас өткен жерлер, емдік қасиетімен белгілі табиғи нысандар (көл, бұлақ, тау, үңгір), ұлттық мерекемен байланысты орындар (наурыз мейрамы, сабантой, ұлттық құрылтайлар және т.б.) жатады.

Ертіс өңіріндегі киелі орындарға қатысты сақталған аңыздар естелік жадыда тоқылып, осы уақытқа дейін жеткен. Бұл табиғи негізде қалыптасқан киелі орындардың тарихи әлеуеттік ғылыми потенциалын ашуда құндылығы зор әдістердің бірі ретінде қарастыруға болады.

Зерттеуші Керімбаев А.Е. жазады: «Әулие бастау, Қыз әулие, Әулие көл, Әулие сыр және т.б. қалыптасқан атаулар табиғаттан тыс мифологиялық ұғым-түсінік негізінде қалыптасқан». (Керімбаев, 2007, 14 б.). Яғни, бұл жер-су атаулары трансцендентті мағынаға ие деп бағалауға болады. Осындай агиотопонимдер санатына Баянауылды жатқызуға болады.

Қазақтың киелі жерлерінің бірі Баянауыл тарихи оқиғалардың тоғысқан ортасы. Бұл киелі жерден небір орақ тілді ақындармен даңқты батырлар, ғұлама ғалымдар мен саяси қайраткерлер шыққан. Баянауылдың киелілігі туралы, топонимикалық атауының мағынасына назар аудара кеткен жөн. М. Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігінен» «Байат» сөзінің Ұлы тәңірдің аты екені айтылады (Махмұт Қашқари, 1998, 234 б.). Бұл деректі белгілі ғалым Ж.О. Артықбаев былайша сипаттайды: «Қазақ ішінде «Байана» құдайына табыну ұмытылғанымен де, биік таулардың бауырындағы үңгірлерге барып «байанаға» тәуап ету, құрбандық шалу, сырқатқа шипа, баласызға перзент сұрау дәстүрі жалғасып келеді», - деп (Артықбаев, 2009, 25 б.), Баянауыл жерінің қазақ халқы үшін мағынасы терең құт қонған жер екенін атап көрсетеді.

Баянауыл атауының шығу тарихын көпшілік Баян сұлу есімімен байланыстырады.

«Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың туған жері – Баянаула тауы. Бұл таудың атының Баянаула қойылған себебі «Баянауыл» деп аталып кеткеннен. Сол қыздың қарқарасы жоғалып қалған жері «Қарқаралы-Қазылық» аталған, домбырасы мен бетмоншағы түсіп қалған жері «Домбыралы-Моншақты» аталған. Жәмшісі түсіп қалған жер «Тоқырауын-Жәмшілі» аталған. Сандығы түсіп қалған жер «Алтын сандық-Ақшатау» аталған. Өлең айтып той қылған жері «Өлеңті» аталған, атының шідері түсіп қалған жері «Шідерті» аталған...», - деп жазады шежіреші Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (Көпейұлы, 2006, 22 б.).

Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырын зерттеген ғалымдардың бірі Г.Н. Потанин еді. Ол жырдың бірнеше нұсқасын қолға түсіреді. Оларды жібергендердің ішінде ақын Абай (1884 ж.), Е.А. Александров, К.В. Урасов т.б. Г.Н. Потанин Қозы Көрпеш жырының орналасқан жерімен қатар, оның жүріп өтетін жолына да көп мән берген. Әр жыр нұсқасында келесідей жер атаулары: Аягөз, Жауыр, Меңзек, Тоқырауын, Жәмші, Алтынсандық, Қарқаралы, Баянауыл, Қараөткел (Есіл бойы), Домбыралы, Моншақты, Түмен кездеседі (Коншин, 1901, 15 б.).

Жалпы Ертіс өзенінің агиотопонимикалық атауы Түркі заманы кезеңінде алғаш атала бастайды. Қимақ-қыпшақ тайпалары Ертіс өзенің құдай деп санаған екен. Гардизи жазады: Қимақтар бұл өзенге құрмет көрсетіп, оған табынып: «Өзен қимақтардың құдайы» дейді. (Бартольд, 1973: 44). Яғни өзен түркі халықтарының түсінігінде киелі мағынасына ие болған.

Қыр баласы – Әлиханның, қазақтың лирикалық жыры Баян сұлу – Қозы Көрпеш жайында: «Қозы Көрпеш, Баян» Ертіс аяғы Тобыл татарында, күншығыс Түркістаны Тараншыда, Түркістанда, Сарыарқада, Алтайда, Орынқайда, Оралда, башқұртта, Кауказда, шешенде, осетинде бар. Норманға «Фауст» қандай болса, түрік баласына «Қозы-Көрпеш, Баян» сондай», - деп, ой түйіп, - «Алтын шыққан жерді – белден қаз», - деп сөзін бекіткен (Бөкейхан, 1995, 311 б.). Яғни, дәстүрлі қазақ қоғамында Қозы мен Баян

жырының қаншалықты маңызға ие мәдени ескерткіштердің бірі екенін, ал жыр дүниеге келген өңірдің киелілігі сөз болып тұр. Сондықтан біздің пікірімізше бұл атаулардың барлығы халықтық этимология негізінде туындаған.

XVIII ғасырдың ортасына таман Ертіс бойына Ресей империясының бекініс шептері салынып, әскери экспедициялардың негізінде жер атаулары қалыптаса бастаған. Семей, Өскемен, Кереку атауларына байланысты Алаш көсемі: «1713 жылы генерал-губернатор Гагарин, І Петрге Ертіс бойына бекініс салуды ұсынды. Осыны жүзеге асыру үшін Бухгольц 3 мың адаммен келіп Жәміш өзені бойында, Жәміш бекінісін салуды бастаған, кейін Жоңғарлардың қысымымен Омбы өзен сағасына шегініп, сол жерде Омбы бекінісінің іргесін қалаған. Келесі жылдары жоңғарлармен дипломатиялық келісімге келіп, Жәміш бекінісін аяқтаған, 1718 жылы Семей бекінісі салынады. Лихаревтің 440 адаммен зеңбіректерден тұратын экспедициясы Зайсанға жетіп, ары қарай қара Ертіске жеткен. Қайтар жолда Өскемен бекінісі салынады» (Бөкейхан, 2017, 426 б.).

Жалпы, Әлихан Бөкейхановтың зерттеулері көбіне Ертіс бойының киелі географиялық аймақтарына арналғанын байқаймыз. Әлиханның «Екі жол» атты мақаласында 1909 жылы Кереку өңіріне алым-салықты көбейтіп, Ертістің бойында отырған халықты жайылымынан айырып, тартып алмақ болғанда, Кереку қазақтарының Ресей шенеуніктеріне дәлелін келтіреді: «Біз Ертісте жүз елу жыл отырмыз. Ертіс тоғайының аты қоныс алған кілең бабамыздың аты. Ертісті өрлей, қуалай жүрген адамдар біледі: он шақырым жерінде қазақ бейіті қала сияқты. Ертіс бізге ата қоныс болған жер. Біз, Ертісте жоңғарды күшпен қуып қоныс қылғанбыз», - деп (Бөкейхан, 1995, 267 б.), Ертіс бойы көнеден қазақтың мекен еткен тарихи қонысы, ұлттың киелі жері екендігін айтады.

Екібастұз жер атауының шығуы да тұзбен байланысты. Жер атауының шығуына қатысты бізге бірнеше аңыздар жеткен. Соның ішіндегі көп таралған аңыздардың бірі Екібастұз көмір

алабын тапқан Қосым Пішенбаевтың орынды белгілеу үшін жылқының екі қу басы мен тұзды үйген екен (Сапаров, 2007, 96 б.). Н. Коншин мәліметінше: «Жергілікті қазақтар Екібастұз атауының шығуын, көмір алабынан 50 шақырым жерде орналасқан тұзды көлдің атымен байланыстырады. Қазір тұзды көлдің орнында шахта орналасқан», – дейді (Коншин, 2005).

Тұз – қазақ халқының рухани түсінігінде қасиетті саналған. Бұл жайлы Шоқан Уәлиханов жазады: «Тұзды көлдерді кең деп атайды, тұсынан әулие, не аруақ өтіп бара жатқанда көзі түскен деп түсінеді». (Ш.) Сол себепті тұзбен қалыптасқан жер атауларын агиотопонимдерге қоса аламыз деп білемін.

Сол сияқты Қалқаман елді-мекені атауының шығуы да тұзбен байланысты болуы керек. Үлкен және Кіші Қалқаман тұзды көлдері Павлодардан оңтүстік-батысқа қарай 46 км және Ақсудан 25 км жерде орналасқан, оның ауданы 250 шаршы км (Ертістің, 2013).

Қалқаман этимологиялық атауының шығуын емдік қасиетіне байланысты П.П. Семенов «халық-аман» сөзінен шыққан деп мәлімдейді (Семенов-Тянь-Шанский, 1903, 388 б.). Өлкетанушы Т.А. Еңсебаев болса, тұзды көл атауын «Қалқаман-Мамыр» ғашықтар аңызымен байланыстырған (Еңсебаев, 2017). Дегенмен Ш. Құдайбердіұлының «Қалқаман-Мамыр» лирикалық дастанына сүйенетін болсақ, автор оқиғаның Сыр өңірі бойында болғанын нақты жазып кеткен. Шежіретану мәліметтері бойынша Мақсат Алпысбесұлы Қалқаман тұзды көліне бұл дастанның ешбір қатысы жоқтығын, Қалқаман тұзды көлінің атауы белгілі Бұқар жыраудың әкесі Қалқаман батырмен байланысты қойылғанын атаған еді. Бұл мәліметтерді өлкетанушы Дәурен Аяшинов та өзінің зерттеулерінде ашуға тырысқан. Ол орыс зерттеушісі Петр Златовтың мәліметтеріне сүйене отырып жазады: «Бұл көлдің аталуы дала ордалары Ресейден тәуелсіз болған кезінде бір беделді қазақтың құрметіне аталған. Бұл көшпенді адамның беделдігі мен құрметтілігі неде екенін анықтау қиын, бірақ көлге аты берілгеніне қарағанда, ол сол далада әулие

ретінде танымал болғаны анық». Әрі қарай зерттеуші Қалқаман батырдың 1714 жылы осы көлдің маңында жоңғарлармен шайқасқа түскенін және Өлкей Марғұланның болжамы бойынша, осы шайқаста Қаржас руынан шыққан, аты аңызға айналған Қалқаман батырдың қаза болғандығын дәлелдейді. Өлкетанушының ақпараттары бойынша Қалқаман батырдың бейіті осы көлдің жағалауында орналасқан. Зерттеуші бұл мәліметті әскери-топографиялық карталарға сүйене отырып көрсеткен.

Агиотопонимдік атауымен қатар өлкедегі Үлкен және Кіші Қалқаман тұзды көлдері де ежелден жергілікті тұрғындар үшін емдік қасиетімен маңызды болған. В.П. Семенов: «Онда тек жергілікті тұрғындар ғана емес, сонымен қатар басқа қалалардан (Омбы мен Семей) науқастар жиналады», – дейді (Семенов-Тянь-Шанский, 1903, 388 б.).

Н. Коншиннің деретінде «Көлдің балшығы да майлы болып келеді және адамдар сол балшықты денелеріне жағып ревматизм сияқты аурулардан айығады», – деген (Рахимов, 2018).

Осыған ұқсас Ертіс өңірінде қасиетті саналатын – Маралды және Мойылды тұзды көлдері.

Маралды көлі Павлодар облысы Шарбақты ауданында орналасқан (Арын, 2003, 479 б.). Көлдің қасиеті табиғи тұзының көп болуымен, минералды тұнба балшығының шипалық құрамымен ерекшеленеді.

Мойылды көлінің емдік қасиеттері де Маралды көлі сияқты түрлі дертке шипасымен белгілі.

1903 ж. В.П. Семенов Мойылды жайлы: «Омбы мен Павлодар аумағындағы Мойылды және басқа да ащы тұзды көлдер туралы айту керек. Бұл көлдердің батпақтарының денсаулық үшін пайдасы анықталды, бірақ арзан және ыңғайлы байланыс пен келушілерге қажетті жағдайлардың болмауы, оларды қол жетімді етпейді», – деп жазған (Семенов-Тянь-Шанский, 1903, 71 б.).

Қазіргі кезде көлдің жағасында «Мойылды» санаторийі жұмыс істейді. Санаторий 1922

Сурет 1. Әулиебұлақ 1

жылы ашылып, халыққа қызмет етіп келеді. Онда ем алып, дендеріне шипа іздеушілер алыс-жақын шетелдерден келеді (Арын, 2003, 496 б.).

Жалпы, адам өмірінің басты байлығы – ас-ауқатының береkesі мен денінің саулығы болатын болса, оған септігін тигізетін факторлардың бірі – тұз бен тұзды көлдер. Сондықтан Қазақстанның қасиетті географиясына енгізілетін табиғи құндылық ретінде тануға негіз бар; екіншіден, қазіргі заман талабына сәйкес тұзды көлдерді медициналық туризм орталығына айналдыруға толық мүмкіндіктер бар деп есептейміз.

Зерттеуші Азамат Керімбаев қазақ халқының киелі сөз этнолингвистикалық категорияларының жіктелуінде табиғи киелі орындарға қатысты келесідей пікір білдіреді: «Таулар мен қыраттарға сыйыну көптеген оронимдердің этнолингвистикалық сакральды семантикасында байқалады. Су және табиғи су нысандарына сыйыну қазақ сакральді лексикасындағы киелі гидронимдердің едәуір басым бөлігінің пайда болуына әсер етті», – деп жазады [Керімбаев, 2007, 13 б.]. Бұл пікірмен келісуге болады. Себебі, Ертіс өңіріндегі өзен, көл, бұлақ атауларының қалыптасуында агиотопонимдік киелі мән жатыр.

Баянауыл ауданында Әулиебұлақ атымен белгілі бірнеше киелі нысандар

бар. Баянауыл ауданы, Күркелі ауылдық округінің Ж. Шанин ауылынан солтүстікке 25 шақырым жерде орналасқан. Әулиебұлақ атауы Ақбура елді мекенінде өмір сүрген әулиелермен байланысты қойылыпты. Бұлақ ғылыми тұрғыда толықтай зерттелмеген киелі нысандардың қатарына жатады. Нысан туралы мәліметтер жергілікті басылымдар мен көнекөз қариялардың мәліметтері негізінде қарастырылған.

Ақбура елді мекенін, басқаша Жеті әулие мекені деп те атайды. Күркелі елінің шежіреші қарттарының бірі Нығмет Жаминов әулиелердің атын: «Тәшмағанбет, Төлембек пен Жаулыбайды, Дәнсат абыз, әулие Мұратайды, Қажы Лекер баласы Исабаймен – «Жеті әулие» деп Мәшһүр елге жайды», – деп тізген. Әулиелерді бұл жерге киесі жетектеп әкеледі екен. Сондықтан ертеректе осы жерге келушілердің қарасы көп болған. Сондықтан әулиелер мекен еткен бұлақ бастауының суы дертке шипа қасиетімен ел арасына танылған.

Бұлақтың сипаттамасына назар аударсақ бір емес үш көзі бар. Ең қызығы, үш бастаудан дәмі үш түрлі су ағады. Бұлақтың ғажайыптығы – қыстың ызғарлы суық күндерінде де жанынан жасыл шөптің өсіп тұрғанын көруге болады.

Көпшілік Әулиебұлаққа асқазан, бүйрек, тері ауруларынан емделуге келеді екен. Қазіргі күні арнайы зиярат жасап, емдік суынан шипа іздеп келушілер саны көбейіп келе жатыр.

Сурет 2. Әулиебұлақ 2

Екібастұз қаласынан шығып, Баянауылға кіре беріс Майқайың – Баянауыл тас жолы бойында қасиетті Сарыадыр бұлағы орналасқан. Бұл қасиетті бұлақ жолаушылардың аялдамасы іспетті. Мәлдір бұлақтың суын келген жолаушылар «Тәңірдің берген несібесі» деп біледі. Сарқырап аққан бұлақ суына алғысын білдіріп, бұлақ жанында өсіп тұрған жалғыз ағашқа ниет етіп, матаның кесіндісін байлайды. Бұл көне дәстүр туралы Орынбор генерал-губернаторлығының статтық кеңесшісі Василий Григорьев: «Қасиетті орындардың қасынан өтіп бара жатқан қазақтар, арнайы тоқтап дұға бағышылауды міндеті деп біледі. Сонымен бірге аттың қылын, тозған көйлектің матасын немесе жетіспеген жағдайда құрғақ сүйектерді, тіпті болмаса тас қалдыруды міндет санайды» (РМТМ.Қ. 853, п. 44-46). Ғасырлар бойы сақталып келе жатқан бұл ғұрыпты қазақтар ғана емес, бұлақ суын пайдаланған өзге ұлт өкілдері де ұстануға тырысады.

Сарыадыр қасиетті бұлағының халықтың таным түсінігінде қасиеттілігі туралы М.А. Алпыбес жазады: «Сарыарқа жерінде Сарыадыр деп аталатын жерлер көп кездеседі. Елдің ақсақалы Сарыөлеңдегі Әулие бұлақтың шырақшысы болып отырған Нығмет Жәмінұлы жер қасиетін төмендегідей жырлайды: «Жайқалған көк бетеге, тарлау

өзен. // Сылдырлап ағып жатқан өзен, бұлақ. // Малға – өріс, жанға – шипа бола білген» (Алпысбес, 2005, 22 б.). Демек, қасиетті Сарыадыр бұлағына тәу ету құбылысы ұрпақтан ұрпаққа жалғастығын тауып келе жатқан дәстүр екені анық.

Баянауылдағы «Драверт» жарлауыт қуысы адамдардың көнеден қоршаған ортаға ғұрыптық рәсімдерінің көрініс тапқан орны. Нысан Баянауыл ауылының солтүстік-батысына қарай 5,5 км, Жасыбай көлінің жағасының оңтүстік-шығысында орналасқан.

Ескерткіштің ені 2,8 метр, тереңдігі 2,1 метр, кіре беріс биіктігі 1,8 метр. Үңгірдің төбе жағындағы суреттер қызыл жосамен боялған. Сурет шамамен 1 метрді алады. Шамамен он бес түрлі бейне көрінеді, оның ішінде он шақтысы адамға ұқсайды. П.Л. Драверт мақаласында: «Жарлауыт қуыстың кішкентай мөлшері бір адамның үйі деп айтуға келмейді. Бұл ғұрыптық заттарын сақтауға арналған ғибадатхананың бір түрі болса керек, ал қуыстағы суреттер қандай да бір діни немесе сиқырлы мағынаға ие болған болу керек», – деп сипаттаған (Драверт, 1930, 232 б.). Яғни, бұл тәңіршілдік сенімімен байланысты болуы да мүмкін. Қуыстағы суреттелген адамдардың салт-ғұрыптық билері тәңірден сәттілікті жору, ниет жасауымен байланысты болуы ықтимал. Ж.О. Артықбаев Драверт жарлауыт қуысын шартты түрде «Бақсы тас» деп атау керектігін ұсынады. Осы туралы: «Тас бетіндегі алқызыл

Сурет 3. Драверт үңгірі

бояумен салынған суреттер әлдекімдер айтып жүрген еріккен аңшылар мен терімшілердің қолынан шыққан туындылардан бөлек, бұл Тәңірі, Көк аспан мен Жарық күнге деген адамдардың ілтипат сезімі» (Артықбаев, 2018, 33 б.). Яғни, бұл жер тәңіршілдік дәстүрлеріне сай киелі орындардың бірі. Осы жерді қазақ халқы «қорлауға болмайды, зияны тиеді», – деп сақтауға тырысқан. Дегенмен қазіргі кезде суреттер өшіп бара жатқаны қиын мәселе.

Ертіс өңіріндегі этноархеологиялық маңызы бар киелі нысандар қатарына Қаз дауысты Қазыбек бидің сөре тасы жатады.

Нысан Баянауыл ауданы, Мұрынтал ауылынан 3 шақырым жердегі Далба таулары, Теректібұлақ атты тау бұлағының маңында орналасқан. Қазыбек бидің сөре тасы үсті тастармен үйіліп, тас стелламен белгіленіп, жан-жағы темір қоршаулармен қоршалған объект түрінде көрініс тапқан. Ол нысан М.А. Алпысбес еңбегінде келесідей сипатталады: «Далба тауының етегінде «Қазыбек сөресі» сопақтау келген төрт меңгірден тұрады. Қазақтар сөре ретінде қолданған. Тек өкініштісі – осы меңгір тастардың бүгінгі күні екеуі ғана сақталған» (Алпысбес, 2005, б. 102).

Сурет 4. Қазыбек бидің сөре тасы

Сурет 5. Едіге бидің билік тасы

Қазыбек би – (шамамен 1667-1764 жж.) Орта жүздің атақты билерінің бірі, Қазақ хандығының мемлекеттік тарихи қайраткері, Тәуке ханның атақты үш биінің бірі болған. Қазыбек бидің шыққан тегі Орта жүз Арғын руы ішіндегі Қаракесекке жатады. Жас кезінен бастап өзінің жалынды, жарқын сөздерімен бүкіл Қазақ хандығында танымал болған. Тәуке хан, жас таланттың қабілеттеріне сүйсініп, 18 жасар Қазыбекті Жоңғар мемлекетіне аттандырған делегаттар қатарында алып барады. Жас бидің жалынды сөздерінің арқасында жоңғарлар айдап әкеткен малдар мен тұтқындарды босату жүзеге асады. Қазыбектің қаздай сыңғырлыған аңыз дауысына орай Қаз дауысты деп атаған.

Қартая келе Қазыбек би саяси істерден алшақтап, өкілеттілігін ұлы Бекболатқа табыстап кетті. Қалған өмірін алдымен Сарыарқа даласының Қарқаралы, кейін Далба тауларында өткізеді.

Қазыбек би Далба тауларындағы қыстауында дүниеден озады. Ұрпақтары мәйітін қасиетті Түркістанға апарып жерлеуге бел байлайды. Дегенмен, сықырлаған аязды қыста жолға шығу қиындық туғызып, бидің денесін көктемге дейін сақтауды жөн деп есептейді. Сол үшін бидің қыстауы маңына үлкен тастарды жинап, бидің мәйітін сонда қояды. М. Алпысбес сөрелеу әдісі туралы

келесідей мәлімет береді: «Сөреге сақтау» негізінен қыс мезгілінде қайтыс болған адамды көктемге шейін сақтаудың тәсілі. «Сөрелеп жерлеу» ғұрпы да көне түріктік тайпалардың жерлеу ғұрпындағы жер бетінде жерлеу салтынан бастау алады. Бұл жерлеу ғұрпы түркі тілдес шамандық діндегі Сібір халықтарында да кейінгі уақытқа дейін сақталып келді» (Алпысбес, 2005, 380 б.). Көктем кезінде Бекболат би бастаған топ бидің денесін Түркістанға әкеліп, Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қасына жерлейді.

Қаз дауысты Қазыбек бидің денесі сақталған сөре тастар туралы мәлімет ауызша үлгіде жеткен. Кейін сөре тастар орналасқан орын қоршалған. Халықтың нанымында танымал тарихи тұлғалар жатқан жерлерге киелілікке байланысты түсінік жатыр. В.В. Григорьевтің жеке қорында осы жайлы келесідей ақпарат беріледі: «Қазақ даласында бұрынғы дала тұрғындарының көптеген ескерткіштері сақталған, олардың сақталынып қалуына қазақ даласындағы аруақтар сенімі себеп. Қазақтар өздерінің киелілік сенімдерін бейтаныс адамдардан жасыруға тырысады» (Қ.631, п. 43). Сол себепті, Қазыбек бидің сөре тасы жұрттың жиі барып, кие тұтатын орындарының бірі болып табылады.

Қазақ халқының ауызша үлгісінде аталып, қастерленетін киелі ескерткіш – Едіге бидің

билік тасы. Киелі орын Баянауыл жеріндегі Мұрынтал ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 2 шақырымдай жерде орналасқан.

Едіге би – қазақтың атақты биі болды. Бидің шежіресін шежіретанушы М.А. Алпысбес келесідей өрбітеді: «Айдабол-Жанғозы-Төлебей. Төлебей батырдан – Еламан, Едіге би, Елкелді» (Алпысбес, 2005, б. 375). Айдабол би – Қазақ хандығының біртуар биі болған. Ал Едігенің әкесі Төлебей – даңқты батыр.

Едіге би бүкіл Сарыарқаға белгілі Шоң бимен Торайғыр бидің әкесі болатын. 1833 жылы Шоң би Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Едігенің балалары дүниеге келер алдында түс жоруы жайында мынадай ауызша дерек кездеседі: «Шоң туарда қара бүркіт ұстадым. Жемін екі қанатымен бүркеп жеді. Екінші – Қиғара – туарда қырғауылдың қоразын ұстадым. Мал баққаннан басқа дәнемеге жарамас! – деген екен. Үшінші – Шорманда – тот басқан қылыш тауып алдым. «Тотын кетіремін дегенше кім бар, кім жоқ!» – деген. Төртінші – Торайғырда сұңқар ұстадым: көлдің бір шетінен кірді, бір шетінен шықты. Алған құсын бір шоқымады. Адамның сұңқары болар!» – депті (Көпейұлы, 2006, 79 б.).

Мұрынтал ауылы маңында жатқан ірі-ірі қойтастар халықтың ауызша дәстүрінде, Едіге бидің даулы мәселелерді шешетін жиын орны болса керек. Дәл осы жерде даңқты би сот істерін шешіп, күрделі мәселелерді талқылаған. Ақсақалдардың мәліметтерінше, Едіге би Ақ нарға мініп биік тастың жоғары бетіне көтерілген. Сарыарқа жұртшылығы осы жерді «Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен Едіге» деп есімін дәріптеген екен.

Едіге бидің билік тасын қазақ халқы ескі дәстүрге сәйкес, қасиетті, киелі орын деп санайды. Осы орынға Ертіс өңірінің халқы келіп дұға қайырып жүр. Бұл нысанды халық киелі рухани ескерткіш тұрғысында ерекше қастерлейді.

Ертіс өңірінде орналасқан киелі орындар тарихтағы ұлы тұлғалар есімімен байланысты. Ұлы тұлғалардың басына зиярат ету дәстүрлері киелі аңыз-әпсаналармен

сабақтастырылады. Ә. Муминов сөзінше, тұлғаның қасиеттілігі туралы аңыз-әпсаналар киелі орындарға зиярат ету дәстүрінің негізі. Көбінесе ондай орындар кеңестік зерттеушілер тарапынан қарастырылмай немесе бір жақты әдеби ескерткіш деп бағаланған (Муминов, 2011, 62 б.). Сонымен қасиетті тұлғалардың кереметтілігі туралы оқиғалар әпсаналарда сипатталған және көпшілігі қағаз бетіне түспей ауызша дәстүр түрінде халық жадында сақталған.

Әпсаналарға зер салсақ, қасиетті адамға киелік қону түспен жүзеге асады. Түсінде оған әулие келіп (көбінесе бұл – ақ киінген Қызыр әулие) аян береді. Аянда әулие оған халыққа көмектесу жолында өз қызметін бастауын айтады. Қасиеттілікпен айналысудан бас тартқан жағдайда ол күрделі ауруларға шалдығады. Келіскен жағдайда бойындағы барлық ауру-сырқаудан айығып құтылады. Ереже бойынша әулиені түсінде көру киелі орында түнеумен жүзеге асады (көпшілік жағдайда ата-баба бейіті, әулие қонған орын).

Қасиетті адамның бір ерекшелігі – құпия ілімді білуі. Ол жолығуға келген адамның ішкі ниетін алдын ала біледі. Қасиетті адамның бойында көріпкелдігі де болады. Мысалы, келген адамдардың түстері жайлы біледі, кей кезде түс процессіне дейін араласады.

Қоғамдық өмірде құпияны ашуға көмектесіп жатады. Мысалы, әулие жоғалған жылқыны немесе басқа мал түрін табуға жәрдемдескені туралы аңыз-әңгімелер тараған. Қасиетті адамдардың бойына киеліліктің пайда болуы туралы Ә. Муминов келесідей жазған: «Ежелгі батырлар ғажайыптардың (керемет) жаратушылары болып табылады, бұл олардың табиғаттан тыс күші арқасында мүмкін болды. Тағы бір дәстүр бойынша, батырлар Қызыр пайғамбарымен қарым-қатынастан керемет рухани күш (барака) алады (Қыдыр Ілияс, Қыдыр Ілияс-у Абдалдың нұсқалары бар)» (Муминов, 2016).

Киелі орындар немесе естелік орындары бір өңірдің тарихын баяндап қоймайды, ол сол өңірдің ерекшелігі мен тартымдылығын, мәдени өзегін көрсетеді. Мысалы XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың ортасында

Тарбағатайдың таулы аймақтарында емші, сынықшы Досқанұлы Ырғызбай әулие өмір сүріпті. Әулиенің өмір сүрген жылдары шамамен 1787-1850 жж. Аралығы.

Ауызша жеткен мәліметтерде, емші шипалы шөптермен науқасты емдеп, қан тамырлардың соғысы арқылы ауруды анықтаған. Бірақ өзінің көмектері үшін халықтан ешқашанда ақы алып көрмеген: «Жетім-жесірге беріңдер, менің міндетім бөлек», – дейді екен. Әулиенің жалпақ жұртқа есімі қатты сырқаттанған Құнанбай биді емдем жазғанымен таныла түскен. Бұл мәлімет поляк этнографы Адольф Янушкевичтің күнделіктерінде жазылады. Ризашылығы ретінде Құнанбай емшіге құлыны бар биені сыйға тартып: «Алла қаласа, осы биімен өміріңде таршылық көрмей өтесін», – депті деседі [243].

Халықтың мұң-мұқтажын дұға, емдік шөптермен емдеген дала дәрігері Ырғызбайға жан-жақтан келушелер көп болған. Мәліметтерге сүйенсек, Ырғызбай атаның көріпкелдік қасиеті де болған. Ол алдын ала келе жатқан адам туралы біліп отырыпты.

Әулие өмірден озған соң 1902 жылдары мазары тұрғызылған. Жатқан жері қасиетті саналып, халық басына келуін ешуақытта тоқтатпаған. 2014 жылы ескі мазардың орнына жаңа кесене тұрғызылып, халықтың мінәжат орнына айналған.

Келесі Ертіс өңірінде орналасқан Исабек ишан хазірет киелі орны мен әулиелігі туралы ел арасында тараған аңыздарға тоқталып өтсек.

Исабек ишан хазіреттің белгілі тәлімгері болған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ұстазына арнаған қара өлеңінде былайша жазады: «Жан еді шарапатты даңқы жеткен// Кәнекей, кім бар еді одан өткен.// Түрлі ауру, шерменде де, тіпті науқас,// Жазылып сау-саламат болып кеткен. Көзсіз келсе алдына көзді болған,// Тілсіз келсе сөйлейтін тілді болған.// Не дегенін құдайым қабыл етіп,// Мұңлы, кәріп алдына бәрі толған.// Саңыраудың себеп болған құлағына,// Ақсақтың дауа болған аяғына.// Жын-шайтан құтылып халис болған,// Өзі түгіл сүйкенсе таяғына», – деп

қасиеттілігін көзімен көрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы әулиенің шарапатын сипаттаған (Көпейұлы, 2006, 36 б.).

Жалпы қазақ елінде көпшілікке белгілі Исабек ишанның тәлімгері Мәшһүр Жүсіп әулиемен де қазақ еліне тараған аңыз-әңгіме деректері мол. Соның бірі әулиенің өзінің дүниеден озары туралы алдын ала білуі мен денесінің 20 жылдай уақыт бұзылмағандығы жайындағы оқиғалар. Мәшһүр Жүсіп өмірден озарын 1 жыл бұрын білген екен. Өзін жерлеуге байланысты әулие келесідей ескертпе айтса керек: «Мен өзім тірі күнімде Құдайға шын берілгенмін. Өлген соң, менімен жұмыстарың болмасын». «Үйдегі парызды базардағы нарық бұзады», – дегендей, заманның толқыны еріксіз билеп кетіп: «Өлгенде, керек болады», – деген ой тіріде өзіне жарату жабдығына ықтияр түсіреді: «Пенденің дегені болмайды, Алланың дегені болады»... Жайнамаз, Сіләмболы (Стамбул) алаша, өлгенде бір шапан, оның сыртынан жайнамазға орап барып, екеуі қабір басында берілсін... » (Көпейұлы, 2006, 244 б.). Мәшһүр Жүсіп айтқандай бір жылдан соң қайтыс болып, ел-жұрты оның мәйітін қалай өсиет етсе дәл солай жерлеген. Жылдар өткенімен мәйіт бұзылмақ түгілі бөлме ішіне хош иіс таратып тұрған. Сүйіндік Көпеев марқұм өз естелігінде: «1946 жылы Сәбит Мұқанов келіп, қабірдің ішіне түскен. 1950 жылы өзім де түсіп, денесін сипаған едім, сонда жадағай жерде жатса да, біртүрлі хош иіс шығып тұрды. Ешбір құрт-құмырсқа, көрді жайлап алатын сасық күзен, тышқанның ізі де білінбеді», – деп жазады.

Халық арасында сақталған аңыздарда, Қазанғап би шыншыл, әрі адал адам болыпты. М.Ж. Көпейұлы ұстазы Исабек Ишанның әділдігі жағынан Сарыарқада үш би барын, біріншісі – Құнанбай би, екіншісі – Шоң би, үшіншісі – Қазанғап би деп атайтынын жеткізеді.

Қазанғап Сатыбалдыұлы, Бәсентиін руынан шыққан белгілі би болған. Өмір сүрген жылдары 1771-1856 жж. Қазанғап Ертіс өңірінің дамуына зор үлес қосқан қайраткер еді. Ол Баянауыл сыртқы округі ашылғанда

сүбелі міндеттер атқарып, кейін 1843-1848 жылдар аралығында аға сұлтаны болды. Қалқаман тұзды көлінен тұз шығаруды ұйымдастырып, ел үшін жасаған қызметтеріне орай, Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы майор шенін берген еді.

Патша әкімшілігі Қазанғап Сатыбалдыұлының халық арасындағы беделін ескере отырып, әрқашан пікір-ұсыныстарымен санасып отырған және биді ерекше құрметтесе керек. Мәселен, Санкт-Петербург архивінде Қазанғап Сатыбалдыұлына қатысты арнайы жеке істер табылды. 1806-1812 жылдар аралығын қамтитын тарихи істерде Коряков форпостының басшысы Антон Колонның граф Румянцевқа жазған хатында, Бәсентиін руының старшыны Қазанғап Сатыбалдыұлының жалақысын көтеру туралы өтініш жазса (РМТМ. Қ. 1291, п. 1-2) 1808 жылғы келесі бір рапортта Қазанғап бидің кезінде, елде тыныштық орнап, ұрлық азайып, ру аралық қарулы қақтығыстар тоқтағандығын мәлімдейді (РМТМ. Қ. 1291, п. 4-5). 1810 жылғы граф Румянцевтің жазған мәлімдемесінде Қазанғап Сатыбалдыұлының адамдары шептен қашқан 3 орыс солдатын ұстап, бөлімшеге қайтарғаны жайлы жазады. 1812 жылғы Ресей императорына жазған Батыс Сібір генерал-губернаторы Георгий Глазенап: «Жоғары мәртебеліден осы құрметті старшинге капитандық шенді беруіңізді өтінемін», – деп сұраған хаты кездесті (РМТМ. Қ. 1291, п. 6).

1856 жылы Қазанғап Сатыбалдыұлы дүниеден озған соң, Рамазан есімді тәлімгері Қызылжар (Петропавл) және Омбы шаһарынан ақ мәрмәр әкеліп, бейітті қоршап, үсті ашық сағанатам салса керек. Дегенмен, кеңес үкіметі кезінде құрылыс толық қиратылып, кірпіштерін ауылдың тұрғындары жеке құрылысқа алып кеткен. Алайда, қасиетті энергетикалық өрісі бар киелі орынға, жылқы, қой жануарлары жайылмай үркіп айналып өтеді екен. 2008 жылы бидің бейітінің жаңадан қоршауы жаңартылып, ескерткіш орнатылған. Бұл орынды Ертіс өңірінің жұртшылығы адамға

ерекше рухани күш-қуат беретін, аруақты жер деп, атақты бидің жатқан орнын ерекше қадірлейтін болған. Қазіргі күні Қазанғап Сатыбалдыұлының ескерткіші Ертіс өңірінің халқы үшін тарихи маңызды киелі орын болып табылады.

Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданы, Ақшатау ауылы, Сандықтас қонысында жерленген зар-заман ақындарының өкілі Дулат Бабатайұлының кесенесі халықтың қасиетті орны. Ақын, қоғам қайраткері Дулат Бабатайұлы 1802-1874 жылдар аралығында Ертіс өңірінде өмір кешкен. Ол патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына, қоғам ішіндегі әділетсіздіктерге наразылық білдірген адам болатын. Жастайынан ескіше оқыған ақын, ел ішіндегі сауатты адамдардың қатарына жатты. Көзі ашық, көкірегі зерек зиялы тұлға ел ішінде орнаған әділетсіздіктерді көзімен көріп, бей-жай қала алмады. Ақынның «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ», «Аягөз қайда барасың?» және т.б. өлеңдері соның дәлелі.

1990 жылы ұзақ уақыт ізденістерден кейін ақын бейіті орналасқан белгітас табылды. Сол жерге кесене тұрғызылып, ақынның есімі жалпыұлттық көлемде ұлықталды. Халық санасында бұл орын киелі мәнге ие, қадірлі, құрметті орын болып табылады.

Ертіс өңірінің көрнекті тарихи тұлғаларға арналған киелі орындарының бірі – бұл Мұса Шорманов кесенесі. Киелі нысан Баянауыл ауданы Теңдік ауылынан солтүстік-шығысқа қарай бір шақырым қашықтықта, Ащысу өзенінің оң жағалауындағы Ақкелін шатқалының ескі қазақ зиратында орналасқан.

Белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, этнограф және публицист, қазақ фольклорын жинаушы, ағартушы Мұса Шорманов 1818-1884 жылдар аралығында киелі Баянауыл аймағында өмір кешкен.

XIX ғасырдың 50-60-жылдары Мұса Шормановтың қоғамдық-саяси мансабы шарықтай түскен уақыт болатын. 1854 жылы Мұса Шорманов Баянауыл округінің аға сұлтаны болып тағайындалды. Бұл қызметте Мұса оған сеніп тапсырылған округтің

шаруашылық, мәдени жағдайының жақсаруы бағытында айтарлықтай жетістікке жетті. Халқының ағартушылыққа ден қоюына қолдау көрсетіп, қамқорлық танытқаны үшін зор беделге ие болды. Мұса білім мен мәдениеттің мән-маңызын түсіне отырып, жас қазақтардың орыс мектептері мен пансионаттарында білім алуы мақсатында белсенді жұмыс атқарды. 1857 жылы аға сұлтанның ұйымдастыруымен Омбыда болыстық кеңселер хатшыларын дайындайтын мектеп ашылды. Мұса Сібір қазақтарының облыстық басқармасы алдында көшпелі өмірге бейімделген жылжымалы гимназияларды ашу мәселесін бірнеше рет көтерді. Өз қаржысы есебінен Баянауылда мешіт пен медресе салды.

1868 жылы Баянауыл округі таратылып, Мұса Шорманов полковник атағымен отставкаға жіберілді. Алайда білікті басшының еңбегі ескерусіз қалмады. 1868-1884 жылдары, өмірінің соңына дейін Мұса Батыс Сібір генерал-губернаторлығында қазақтар бойынша кеңесші болды. Дарынды басқарушы қазақ балалары бар жетімдер үйі, қайырымдылық үйі мен интернаттарға қол ұшын созып, қайырымдылық көрсету үшін беделді, бай қазақтарды жұмылдыратын.

Сонымен қатар Мұса Шорманов Ертіс өңірі қазақтарының этнографиясы, тарихы мен шаруашылығы бойынша мол мұра қалдырды. Мұса Шормановтың «Қырғыз халқының салт-дәстүрлері», «Батыс Сібір қазақтарының мал шаруашылығы туралы», «Павлодар уезі қазақтары туралы ақпараттар», «Қыстаулар мен қысқы көш», «Қазақтардың көші туралы» секілді еңбектері сапалы фактологиялық материалдармен ерекшеленеді, өз халқының мәдениеті пен тұрмыстық шаруашылығын терең танығанын айғақтайды.

Мұса Шорманов бейіті силикат кірпіштен жасалған отбасылық зиратқа жерленді. Оның бейіті фигуралы, тік бұрышты, темір қаңылтыр қоршау мен мәрмәр блоктардан болатын. Киелі орындарды қайта жөндеу, реставрациялық жұмыстар барысында 2018 жылы атақты бидің 200 жылдығына орай, басына ақ күмбезді кесене салынды. Кесенеге жол төселіп, жан-жағы абаттандырылған.

Баянауылдағы келесі бір қасиетті орындардың бірі Жаяу Мұса Байжановтың мазары. Киелі орын Мұрынтал ауылынан батысқа қарай шамамен 10 шақырым қашықтықта орналасқан. Белгілі қазақ халық композиторы, ақын әрі әнші Жаяу Мұса Байжанұлы 1835 жылы Жасыбай көліне жақын маңда дүниеге келген. Ол ауылға келетін әншілер мен күйшілерді тыңдап өсті. Халық әндерін орындаушылармен танысып, әр түрлі аспаптарда ойнаудың ерекшеліктерін бойына сіңірді. Халық әншілерінің шығармаларын орындаған кезде домбыра, қобыз, саз сырнайда шебер ойнайтын (Қазақстанның өңірлік, 2017, 450 б.).

Жаяу Мұса әндерінің мазмұнына зер салсақ, сыни пікірге, сатираға, мысалға толы, олар әйелдердің қиын тағдыры, шешілмеген әлеуметтік мәселелер сияқты қоғамның өзекті проблемаларына ұласып жатады. Туындыларында махаббат лирикасына да, азаматтық лирикаға да орын бар. Шығармалары сан қилы әрі идеяға бай. Олардан мол музыкалық бояуды аңғаруға болады. Оның «Толғау», «Тұтқын зары», «Қазан қыздары», «Тұрымтай», «Құлбай», «Шолпан», «Сапар», «Хаулау», «Сұрша қыз» және басқа әндері ел арасында танымал. Әсіресе «Ақсиса» әні халық арасында ерекше танымалдыққа ие. Өлеңнің шығу тарихына алғышарт болған Баянауыл өңірінде басшылық қызметте болған Шорманның ұлдары – Мұса мен Мұстафа Жаяу Мұсаға сабақ болсын деп астындағы жалғыз атын тартып алады. Сол кезден бастап, ақын халық арасында Жаяу Мұса атанған.

Жаяу Мұса 1929 жылы 94 жасында қайтыс болады. Ақынның бай рухани, музыкалық мұрасы, заманауи қазақи мәдениеттің қалыптасуына ықпалы оның мазарының Павлодар облысының киелі нысаны ретінде қарастырылуына негіз болды. Жаяу Мұса мұрасын құрметтеп, қадірлеу, оның жерленген орнына бару облыстың заманауи мәдениетінің ажырамас көрінісі болып табылады.

Жалпы тарихта көрсетілген өткен шақ естелігі қоғам үшін, халық үшін, мемлекет

үшін маңызды. Жоғарыда айтып кеткен мысалдардай мұндай естеліктерге толы киелі орындардың танымдық құндылығы зор. Мәдени-тарихи ескерткіштер, қасиеттілерге арналған мемориалды кешендер, әпсаналар мен салт-жоралғылар – көне дәстүр мен архетиптерді сақтайды. Тарихи архетиптер – мифтік бейнелер, діни ілімдер, салт-дәстүр, ұлттық идея түрінде тасымалданады. Сондықтан әр өңірдің өткенімен танысу үшін киелі орындарын аралау қажетті. Олар өңірдің мәртебесі мен мақтанышы. Мысалға мифтік образдардың маңыздылығы арқылы ғалым Серікбол Қондыбай әулиелердің тарихын өңірдің географиясымен байланыстырып сипаттаған. Маңғыстау өңірінің табиғаты мен киелі ландшафтысын, қасиетті тұлғаларын мифтік сюжеттермен баяндап, сол өңірге қызығушылықты арттырған. Расында, Маңғыстаудың географиялық ерекшелігіне зер салсақ тау мен тастардан мифтік бейнелерді байқауға болады. Дәл сондай Ертіс өңірінің табиғи географиялық пейзажы, мифтік бейнесімен тылсым құпияға толы.

Елдің, өңірдің ерекшелігін сипаттайтын киелі орындар өзінің рухани құндылығы негізінде мемлекеттің басты бір тірегі болып табылады. Біріншіден, киелі орындардың өзектілігі өткен шақтың сақтаушысы бола отырып болашаққа қадам жасау тәжірибесі болса, екіншіден, өңірдің ерекшелігін сипаттайтындықтан, ол тек көрікті жер ғана емес, сол өңірдің мәдени келбетін көрсетеді. Үшіншіден, тарихи географиялық сипатталған жер кеңістігінің символдық нүктелері болғандықтан елдің нақты бір уақыт шеңберіндегі тарихи-мәдени құндылық әлеуетінің көрсеткіші ретінде маңызды міндет атқарады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде келесідей қорытындылар жасауға болады: 1. Ертіс өңірінің киелі орындары типологиялық бөлінісі бойынша орасан зор санаттылығымен ерекшеленеді. Мұндай орындар қарапайым

географиялық нысандар болғандығымен, бірақ «қасиетті орын» ретінде өзіне әр түрлі білімдер комплексін жинақтайды. Яғни, Ертіс өңірінің киелі географиясы немесе киелі орындар торы бірнеше ғасыр жинақталып, халықтың тарихи-мәдени мұрасы сақталған ортақ бір киелі кеңістікті құрайды. 2. Ертіс өңірінің киелі география моделі қарапайым халықтың стихиялы түрде өзін-өзі ұйымдастыруы және ұлттық рухани құндылық аясында бір орталыққа жұмылу формасы болып табылады. Бұл рухани орталықтар ескі сеніммен дәстүрлі дүниетанымдық көзқарастарды саралау негізінде қайта қалпына келтірілді. Халықтың киелі орындардың рухани күшіне сенімі әр түрлі тарихи кезеңде ұлттың өміршеңдігіне, өзін-өзі анықтауына және қорғануына ықпал жасап келген. 3. Ертіс өңірінің киелі географиясы мемлекеттің шекарасын құрылымдау мен игерудегі халықтың әдісі болған. Осы әдіс негізінде әлеуметтік аймақтар қалыптасып, адам мен киелі орын арасындағы өзара тығыз байланыс орнаған. 4. Киелі орындар қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрінің, қоршаған ортаға ұқыптылықпен қарау, екі дүниені құрметтеудің қағидаларының қалыптасуына негіз болған.

Сонымен, Ертіс өңірінің киелі нысандары халықтың ұлттық кодының сақтаушысы. Тарихи оқиғалар желісі шоғырланған символдық нүктелер – мәдени болмысымызды танудың өзекті орталығы. Толеранттылық пен қоғамдық сананың ашықтығы, прагматизмдік жолмен заманауи Қазақстанның тарихы мен мәдениетін әлемге танымал ететін құтты мекені болып табылады.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР08857699 «**Даланың өркениеттік коды ретінде қазақтардың көшпелі және отыршыл мәдениетінің симбиозы**» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- Алпысбес М.А., Аршабек Т.Т., Қасен Е.Б., Кейкі Е. Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы (монографиялық зерттеу). – Астана: «Парасат Әлемі» баспасы, 2005. – 480 б.
- Артықбаев Ж.О. Байырғы бейнелеу өнерінің абыздық мазмұны: Баянауыл өңірінен табылған ерте замандағы бейнелеу өнерінің туындылары мысалында // Альманах Мәдениет. Культура. Culture. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, 2018. – 126 с.
- Артықбаев Ж.О. Баянауыл. – Астана: Фолиант, 2009. – 312 б.
- Арын Е.М., Кудабаяев А.Ж. Павлодарское Прииртышье: энциклопедия. – Алматы: Әверо, 2003. – 678 с.
- Бартольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи Зайн аль – Ахбар: прил. к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893 - 1894 гг.» – Москва, 1973. Т.8. – С. 23 - 63.
- Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранное). Гл. ред. Р. Нургалиев. Сост. : С. Аққұлұлы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
- Бөкейхан Әлихан Шығармалары – Сочинения / құраст. Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы). 6 томдық. – 3 том. – Астана: Сарыарқа, 2017. – 616 б.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, 1985. 416 с.
- Горбаневский М.В. Из опыта культурно-исторического анализа топонимии: русские ойконимы // Топонимия и общество. – Москва. – 1989. – С.11-34.
- Драверт П.Л. Грот с писаницей на озере Джасыбаи в окрестностях Баян-Аула // Известия Западно-Сибирского отдела Русского географического общества. – Омск, 1930. – Т. VII. – С. 231–234.
- Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер: том 1 / бас ред. А. Нұхұлы. – Павлодар: ПМПИ, 2017. – 188 б.
- Ертістің Павлодар өңірі. Энциклопедия / Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 776 б.
- Керімбаев А.Е. Қазақ тіліндегі сакральді атаулардың этнолингвистикалық сипаты: 10.02.02: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 25 б.
- Коншин Н.Я. Қазақ этнографиясына байланысты еңбектері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 310 б.
- Коншин Н.Я. От Павлодара до Каркаралинска. Путевые наброски // Памятная книжка Семипалатинской области. – Семипалатинск, 1901. – Вып. 5. – С. 1-55.
- Көпейұлы М.Ж. Шығармалары: 20 т. – Павлодар: «ЭКО» ЖШС, 2006. – Т. 9. – 366 б.
- Қ.631. Т. 1. Іс. 241. П. 1–4, 43–47.
- «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасына енгізілетін нысандарды іріктеудің ғылыми негізделген критерийлер: ұжымдық монография / ред. З.Е. Қабылдинов – Алматы: Атамұра, 2017. – 260 б.
- Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары / жауапты ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.
- Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
- Муминов А. Культура святых мест в центральной Азии: тема древних героев // Исламская духовность, рациональность и этнокультурные традиции как факторы противодействия религиозному экстремизму: матер. междунар. науч. конф., посв. 20-летию ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – Астана, 2016. – С. 58–74.
- Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова. – Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.
- Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988. – 187 с.
- Рахимов М.И., Шаяхметов Н.У., Батталов К.К. Сакральная география Прииртышья в трудах российских исследователей / Sacral Geography of Region in the Works of Russian Researchers // Bylye gody. – 2018. – Vol. 50, Issue 4. – P. 1406-1416.
- РМТМ. Қ. 853 (Санкт-Петербург). Т. 2. Іс. 7. П. 1–46.
- РМТМ. Қ. 1291 (Санкт-Петербург). Т. 85. Іс. 6. П. 1–6.
- Сапаров Қ.Т. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі (қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер-су атауларындағы көрінісі). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 308 б.
- Семенов-Тянь-Шанский П.П. Россия: Полное географическое описание нашего отечества. – Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена, 1903. – Т. 18. – 478 с.
- Янушкевич А. Дневники и письма из путешествий по казахским степям. – Алматы: МКА, 2005. – 236 с.

М.И. Рахимов¹, К.К. Батталов², А.Т. Дукомбайев³, К.С. Сапарова⁴

¹Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

²Astana IT University, Астана, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

⁴Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

Историко-культурные аспекты изучения сакральных мест Прииртышья и проблема агитопонимии

Аннотация. Статья посвящена проблеме агитопонимов сакральных мест Прииртышья. На территории Казахстана, простирающейся от Алтая на востоке до Каспийского моря на западе, много топонимов, названных в честь святых. В частности, в Прииртышье много топонимов, связанных с именами святых. В связи с этим следует отметить, что Прииртышье является одним из сакральных мест казахского народа с тысячелетней историей. Только изучая священные места, простирающиеся на сто–сто двадцать километров по обоим берегам по всей протяженности Иртыша, мы можем сохранить традиционную религию. Основой для образования агитопонимических имен были сакральные персонажи, святые, их пути, которые легли в основу легенд. В народном мировоззрении места, где ступала нога святых, считались сакральными, а места поклонения, построенные для сакральных персонажей, становились важными объектами поклонения.

Ключевые слова: Прииртышье; священное; святые места; агитопоним; историческая память; национальное самосознание; духовные ценности.

M.I. Rakhimov¹, K.K. Battalov², A.T. Dukombaiev³, K.S. Saparova⁴

¹Toraighyrov university, Pavlodar, Kazakhstan

²Astana IT University, Astana, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

⁴National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Historical and cultural aspects of the study of the sacred places of the Irtysh region and the problem of hagiotionymy

Abstract. The article is devoted to the problem of hagiotionymy of the sacred places of the Irtysh region. On the territory of Kazakhstan, stretching from the Altai in the east to the Caspian Sea in the west, there are many toponyms named after saints. In particular, there are many toponyms associated with the names of saints in the Irtysh region. In this regard, it should be noted that the Irtysh region is one of the sacred places of the Kazakh people with a thousand-year history. Only by studying the sacred sites stretching for one hundred to one hundred and twenty kilometers on both banks along the entire length of the Irtysh, we can preserve the traditional religion. The basis for the formation of hagiotionymic names were sacred characters, saints, and their ways, which formed the basis of legends. In the popular worldview, the places where the foot of saint set foot was considered sacred, and places of worship built for sacred characters became important objects of worship.

Keywords: Irtysh; sacred; holy places; hagiotionym; historical memory; national identity; spiritual values.

References

- Alpysbes M.A., Arshabek T.T., Kasen E.B., Keyki E. Kone Koktau. 6ayyrgy Bayanaula baytagynyn tarikhy: monografiyalık zertteu. [Kone Koktau, history of the 6th bayanaul baytag: monographic survey] (Astana, «Parasat Alemler» baspasy, 2005, 480 p.), [in Kazakh].
- Artykbayev Zh.O. Bayyrgy beyneleu onirinin abyzdyk mazmuny: Bayanauyl onirinen tabylgan erte zamandagy beyneleu onerinin tuyndylary mysalynda // Kit.: Almanakh Madeniyet. Kultura. Culture. [Priestly content of ancient fine art: on the example of works of ancient fine art found in the Bayanaul region /Kit.: Almanac Culture. Culture. Culture] (Astana, Kazak gylimi-zertteu madeniyet instituty, 2018, 126 p.), [in Kazakh].

- Artykbayev Zh.O. Bayanaul. [Bayanaul](Astana, Foliant, 2009, 312 p.), [in Kazakh].
- Aryn E.M., Kudabaev A.Zh. Pavlodarskoye Priirtyshye: entsiklopediya. [Pavlodar Priirtyshye: encyclopedia] (Almaty, Evero, 2003, 678 p.), [in Russian].
- Bartold V.V. (Izvlecheniia iz sochineniia Gardizi Zain al-Ahbar: pril. k «Otchetý o poezdke v Sredniýy Aziý s naýchnoi tseliý, 1893-1894 gg.». [Extracts from the work of Gardisi Zain al-Akhbar: app. to the «Report on a trip to Central Asia for a scientific purpose, 1893-1894-th»). Moscow, V.8. P. 23-63. [in Russian]
- Bokeykhan A. Tandamaly (Izbrannoye). Gl. red. R. Nurgaliyev. Sost.: S. Akkululy. [Bokeykhanov A. Selected (Selected). GL. Ed. R. Nurgaliyev. Compiler: S. Akkululy] (Almaty, Kazak entsiklopediyasy, 1995, 478 p.), [in Kazakh].
- Bokeykhan Alikhan Shygarmalary – Sochineniya / kurast. Sultan Khan Zhusip (Akkuly). 6 tomdyk. – 3-tom. [Bokeykhan Alikhan Shygarmalary - Essays. / assembling. Sultan Khan Zhusip (Akkuly). 6 volume – 3- volume] (Astana, Saryarka, 2017, 616 p.), [in Kazakh].
- Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v pyati tomah. [Collection of works in five volumes]. Alma-Ata, 416 p. [in Russian]
- Gorbanevskij M.V. Iz opyta kul'turno-istoricheskogo analiza toponimii: russkie oikonimy. Toponimiya i obshchestvo. [From the Experience of Cultural and Historical Analysis of Toponymy: Russian Oikonims and Orthodoxy] M., 1989. P.11-34.. [in Russian].
- Dravert P.L. Grot s pisanitsey na ozere Dzhasybai v okrestnostyakh Bayan-Aula. Izvestiya Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva. [Dravert P.L. Grotto with writing on Lake Jasybai in the vicinity of Bayanaul. News of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society] (Omsk, 1930. – Tom VII. – P. 231-234), [in Russian].
- Enseybayev T.A. Pavlodar onirinin tarikhyy turaly ocherkter. [Essays on the history of the Pavlodar region] (Pavlodar, PMPI, 2017, Vol. 1, 188 p.), [in Kazakh].
- Ertistin Pavlodar oniri: entsiklopediya / red. B.O. Zhakyp. [Pavlodar region of the Irtysh: encyclopedia/ editor. B.O. Zhakyp] (Almaty, Kazak entsiklopediyasy, 2013, 776 p.), [in Kazakh].
- Kerimbaev A.E. Kazak tilindegi sakraldi ataualdyin etnolingvistikalyk sipaty: 10.02.02: filol. gyil. kand. ... avtoref. [Ethnolinguistic characteristics of sacred names in the Kazakh language: 10.02.02: philol. science candid. ... author's ref] (Almaty, 2007, 25 p.), [in Kazakh].
- Konshin N.Ya. Kazak etnografiyasyna baylanysty enbekteri. [Works related to Kazakh ethnography] (Pavlodar, ECO, 2005, 310 p.), [in Kazakh].
- Konshin N.Ya. Ot Pavlodara do Karkaraliska. Putevyye nabroski // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoy oblasti. [From Pavlodar to Karkaralinsk. Travel sketches // Commemorative book of the Semipalatinsk region] (Semipalatinsk, 1901, Vyp. 5. P. 1-55., [in Russian].
- Kopeyuly M.Zh. Shygarmalary: 20 t. [Works: 20 t] (Pavlodar: «ECO» ZhShS, 2006. -T.9.- 336 p.), [in Kazakh]. K.631. T. 1. Is. 241. P. 1-4. 43-47, [in Russian].
- «Kazakstannyin kielii zherler geografiyasyyi» zhobasyina engiziletin nyisandardyyi irikteudin gyilyimi negl'zdelgen kriteriyyler: uzhyimdyk monografiya / red. Z.E. Kabyildinov. [Scientifically based criteria for the selection of objects to be included in the project «Geography of the Holy Lands of Kazakhstan»: a collective] (Almaty: Atamura, 2017, 260 p.), [in Kazakh].
- Kazakstannyin onirlik kasietti nyisandaryi / red. B. Abdigaliulyi [Regional sacred objects of Kazakhstan] (Astana: Foliant, 2017, p. 504), [in Kazakh].
- Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi: 3 tomdyk shygarmalar zhinagy / Kazak tiline audargan, algy sozy men gylmy tusinikterin zhazgan A. Egeubay [Mahmut Kashkari. Turkish Dictionary: 3 vols collection of materials] (Almaty: Hant, 1998, 600 p.), [in Kazakh].
- Muminov A. Kultura svyatykh mest v tsentralnoy Azii: tema drevnikh geroyev. Islamskaya dukhovnost. ratsionalnost i etnokulturnyye traditsii kak faktory protivodeystviya religioznomu ekstremizmu: mater. mezhdunar. nachu. konf.. posv. 20-letiyu ENU im. L.N. Gumileva. [Culture of holy places in Central Asia: the theme of ancient heroes. Islamic spirituality, rationality and ethno-cultural traditions as factors of countering religious extremism: mater. international. I'll start. conf., dedicated to the 20-th anniversary of L.N. Gumilyov ENU], Astana, 2016. P. 58-74., [in Russian].
- Muminov A.K. Rodoslovnoye drevo Mukhtara Auezova. [The family tree of Mukhtar Auevov] (Almaty, Zhibek zholy, 2011, 304 p.), [in Russian].

Podol'skaya N.V. Slovar' russkoj onomasticheskoy terminologii. [Dictionary of Russian onomastic terminology]. (Moscow, Nauka, 1988. - 187 p., [in Russian].

Rakhimov M.I., Shayakhmetov N.U., Battalov K.K. Sakralnaya geografiya Priirtyshia v trudakh rossiyskikh issledovateley / Sacral Geography of Region in the Works of Russian Researchers // Bylye gody. – 2018. – Vol. 50. Issue 4. – P. 1406-1416.

RMTM. K. 853 (Sankt-Peterburg). T. 2. Is. 7. P. 1-46, [in Kazakh].

RMTM. K. 1291 (Sankt-Peterburg). T. 85. Is. 6. P. 1-6, [in Russian].

Saparov K.T. Pavlodar oblysynyn toponimikalyk kenestigi: kazaktardyn kenestikti igeru tazhiribesinin zher-su ataularyndagy korinisi. – [Toponymic space of Pavlodar region: reflection of the experience of Kazakhs in the development of space in land and water names] (Pavlodar: ECO GOF, 2007, 308 p.), [in Kazakh].

Semenov-Tyan-Shanskiy P.P. Rossiya: Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego otechestva. [Russia: A complete geographical description of our Fatherland] (SPb.: Izd. A.F. Devriyena, 1903. – T. 18. – 478 p.), [in Russian].

Yanushkeevich A. Dnevnik i pis'ma iz puteshestviy po kazahskim stepyam. [Diaries and letters from travels in the Kazakh steppes]. – Almaty: MKA, 2005. – 236 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Рахимов Мади Ильялович – Ph.D., Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.

Батталов Қайрат Канатович – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Дукомбайев Азамат Талғатович – ғылым және коммерцияландыру департаментінің ғылыми қолдау секторының бас маманы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сапарова Камеля Серікқызы – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорын сақтау бөлімінің жоғары деңгейдегі маман, Астана, Қазақстан.

Rakhimov Madi Ilyalovich – Ph.D., teacher Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Battalov Kairat Kanatovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Dukombaiev Azamat Talgatovich – Chief Specialist of the Scientific Projects Support Sector of the Department of Science and Commercialization, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Saparova Kamelya Serikkyzy – Senior specialist of the department of storage of the fund of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Soviet childhood in schools and boarding schools in Kazakhstan during the War (1941-1945)

Zauresh G. Saktaganova*
Zhanara K. Abdukarimova

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

*Corresponding author: zauresh63@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

<https://orcid.org/0000-0002-1114-6887>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-102-120

Abstract. *The article deals with the issues of organizing the education of Soviet children in schools and boarding schools of the Kazakh SSR during the Great Patriotic War (1941-1945). On the basis of data from archival documents and materials from oral sources, the authors analyze the life of Soviet Kazakhstan schoolchildren during the war years. The authors used materials from the funds of the archives of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. Archival documents show the real situation in Soviet schools and boarding schools, and interview materials taken from "children of the war" supplement the study with memories of participants in the events of the war years. The authors, using the data of a number of regions of Kazakhstan as an example, show the changes that have occurred in the school system, one of them was a decrease in the number of schoolchildren during the war years. The reasons for the change in the number of students, especially in high school, among the girls of Kazakh schools are also being investigated. On the basis of statistical data, the article studies the problems of organizing schoolchildren's education in boarding schools, as well as the role of boarding school for the implementation of the general education program for remote settlements of the republic. Although domestic historical science has a number of studies on the problems of Kazakh schools during the war years, the history of the childhood of Kazakh children of the war years has not yet become the object of special study.*

Keywords: *children; Soviet childhood; school; boarding school; evacuation; vacations; Karaganda region; Great Patriotic War.*

Received 01.08. 2022. Revised 05.08.2022. Accepted 15.09. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Saktaganova Z.G., Abdukarimova Zh.K. Soviet childhood in schools and boarding schools in Kazakhstan during the War (1941-1945) //Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 102-120.. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-102-120.

Для цитирования:

Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К. Советское детство в школах и интернатах Казахстана в годы войны (1941-1945 гг.) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С 102-120. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-102-120.

Introduction

With the outbreak of war, the emphasis in schooling was placed on the military-physical and labor training of students. On September 7 and 17, 1941, the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks and the Council of People's Commissars of the USSR issued directives on the labor education of pioneers and schoolchildren and on strengthening the military and physical training of students in grades 8-10 of secondary school. A large amount of time was devoted to military training of high school students; during the summer holidays, military school camps were organized with enhanced physical training. It was necessary to give schoolchildren not only basic military training, but also to strengthen the patriotic education of young people. Boys and girls were trained in various military specialties - radio operators, nurses, skiers, etc. (Gender Aspects of the Great Patriotic War in Kazakhstan and Russia: macro and micro levels, 2020: 214).

Due to the massive participation of schoolchildren and teachers in harvesting, classes in schools almost everywhere began 20-30 days later. In total, 261,000 schoolchildren and 12,000 teachers took part in the 1941 harvest (Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945, 1964). The introduction of a course on the basics of agriculture in schools in the first year of the war was considered as an element of the military-patriotic education of young people, and the lag behind the main school curriculum and a decrease in study time in September was compensated by independent analysis of the curriculum by schoolchildren and additional classes in the summer by reducing vacations (N.A. Kurchanova, 2006).

Decree of the Council of People's Commissars of the USSR No. 789 of May 31, 1943 introduced separate education for boys and girls from the 1943-1944 school year. One of the factors in making this decision was that the physiology of boys and girls is different, and therefore, gender must be taken into account in training in order to prepare children for future practical activities. In essence, school preparation was not divorced

from real life, students in the senior classes could decide on their future profession, training was profile-oriented, which, in our opinion, is a huge plus for schoolchildren of that period.

The introduction of separate education for boys and girls in schools during the war years was aimed primarily at specializing in the training of students, at increasing the hours of training in «male» and «female» disciplines, taking into account, first of all, the difference in physiology by gender. Initially, the practice of separate education was introduced in the primary grades and in the classroom in pre-conscription military training, and then in middle and high schools (Gender Aspects of the Great Patriotic War in Kazakhstan and Russia: macro and micro levels, 2020: 215). People's Commissariat for Education believed at that time that separate education contributed to the early choice of a working profession by young men and women even at the stage of studying at school.

Labor education, along with military training, was an important part of the education of older students. Theoretical and practical training of students for work on agricultural machinery was carried out, in summer and autumn the children were taken to agricultural work. Starting from the eighth grade, schoolchildren worked on machine tools, military affairs were taught to boys. Girls taught housekeeping, and mastered first aid skills (M.A. Ryblova, etc., 2015: 232).

Materials and methods

Children and childhood is an interdisciplinary field of study under which comparison of various areas of humanitarian knowledge expands the idea of childhood as a phenomenon or construct that changes over time and culture. Apart from history, this includes pedagogy, psychology, historical anthropology, cultural studies and sociology, and juvenology. A number of approaches in the humanities make children's memory, the mechanisms of its transformation, memorative practices, etc., an object of study. A number of scientific methods were used in the articles. Along with general scientific methods

(comparative analysis and synthesis, system-functional, deduction and induction, component method, structural-functional method, etc.), natural scientific methods were used. For example, mathematical, quantitative and statistical methods were used when analyzing statistical data etc. Special-historical methods (problematic-chronological, comparative-historical, historical-typological, retrospective, historical-genetic, historical-biographical, etc.) became the main methodological tools.

In particular, the comparative historical method allows identifying the characteristics of the life of school-age children in the regions of Kazakhstan, as well as regional differences in the living conditions of children. The historical-biographical method allows delving into the history of the child during the war years.

One of the most important methods used in the process of writing the article was the method of oral history. According to this method it became possible to study the history of children's everyday life. On the basis of oral materials obtained in the process of interviewing people who were children during the war years it was possible to obtain interesting information on the subject of the study. In-depth interviewing contributed to the restoration of a complete picture of the life history of children in cities and rural areas and the reconstruction of children's everyday life. Memories and interviews enrich knowledge, complement narrative sources and contribute to emotional perception and presentation of a historical picture of childhood in the Soviet era. The use of a comparative analysis of oral sources and archival data makes it possible to obtain verified information and the manifestation of the function of representativeness of the source.

The author's used materials from the funds of three Kazakhstan and two Russian archives: the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the President of the Republic, the State Archive of the Karaganda Region, the State Archive of the Russian Federation, the Russian State Archive of Socio-Political History. As well as interview materials were taken from the "children of war".

Discussion

There is a noticeable shift in the study of childhood history, including the childhood of the war years, from the second half of the 1970-s. This shift occurred due to the publication of the work of F. Aries «Child and family life under the old order», in which the author singled out childhood as a separate subject of study. F. Aries' works marked the beginning of a research interest in the history of children and childhood on the part of historians, anthropologists, psychologists, sociologists, etc. The silent world of childhood began to open up and began to speak with its sources: written, oral, visual, etc. (Aries F., 1999).

The study of Soviet childhood is impossible without referring to such an important component of childhood as school. A number of works by Soviet researchers are devoted to the research of the Soviet school in the framework of history and pedagogy. The key issues addressed by Soviet authors were child heroism at the front and in the rear, labor and military physical education, and the activities of pioneer organizations (Essays on the history of the Great Patriotic War 1941-1945, 1955; History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945: in 6 volumes, v. 2, 1981; M.G. Khitorian, 1976; On the history of the pioneer organization of Western Kazakhstan: 1923-1958, 1958; B.I. Mukanova, 1970; V.G. Khrapchenko, 1984).

A number of works by post-Soviet researchers are devoted to the history of the Soviet school. The history and pedagogy of Soviet military childhood is studied in the works of A.A. Andreev, V.L. Ershov, A.V. Tokarev, E.V. Protasova, N.P. Shchetin and others (A.A. Andreev, V.L. Ershov, 2013; A.V. Tokarev, 2017; E.V. Protasova, 2017; R.S. Serebryany, O.V. Yaremchuk, 2021). One of the works devoted to children and the education system is the work of A.A. Vashchenko "Education and human resources of Russia in the XX century" (A.A. Vashchenko, 2007). The object of the author's research is the education system, its reforms, the restoration of schools and other educational institutions after the war. Since the school is one of the most important components of the regulated space of the Soviet child. This

work is of interest, as it contains important factual material related to the organization of school education in the period under our consideration.

Particular attention of foreign researchers of Soviet military childhood is devoted to the Soviet school as a place of education and propaganda. K. Kelly believes that the Soviet cloudless childhood was more of a utopia, propaganda, suggestion. In fact, the needs of children were often neglected at the state and local level, children's institutions were funded on a residual basis, the living conditions of children from orphanages were substandard, violence from caregivers and peers was common, not to mention hunger and lack of basic clothing and shoes (K. Kelly, 2003, 2007, 2008). O. Kucherenko argues that the violent determination of children to take part in the conflict (World War II) can only be understood in the context of their upbringing. The main principles of socialization

are analyzed: family, school, literature and mass media, theater and cinema, communist youth organizations. Preference of collective priorities to personal interests and a sense of self-sacrifice for the common good are among the most important values instilled in Soviet children. (O. Kucherenko, 2011). Childhood, including the Soviet childhood of the war years, became the object of research by a number of foreign researchers, such as deGraffenried, J.K. Frierson, C.A. E. White (deGraffenried J.K., 2014; Frierson C.A., 2015, E. White, 2020).

The issues of studying Soviet childhood during the war years in Russian historiography are just beginning to be developed. In modern Kazakh historiography there are a number of works devoted to the Soviet school during the war years. Z.G. Saktaganova, R.M. Zhumashev, R.S. Zharkynbaeva, V.S. Eshpanov and other researchers raise issues of reducing the number

Table 1. Information on the number of secondary schools for 3 school years by regions of the Kazakh SSR

Region	1940-1941 school year			1941-1942 school year			1942-1943 school year		
	number of schools			number of schools			number of schools		
	total	of them Kazakh %		total	of them Kazakh %		total	of them Kazakh %	
Alma-Ata	64	17	26,6	68	14	20,6	725	14	1,9
Akmola	49	10	20,4	54	10	18,5	55	8	15,4
Aktobe	38	14	36,8	41	14	34,1	40	14	35
East Kazakhstan	64	11	17,2	66	10	15,2	67	8	11,9
Guryev	41	19	46,3	41	19	46,3	42	18	42,9
Jambul	31	8	25,8	36	10	27,8	37	6	42,9
West-Kazakhstan	44	15	34,1	47	16	34	47	15	31,9
Kyzyl-Orda	29	13	44,8	30	10	33,3	34	12	35,3
Karaganda	44	9	20	44	8	18,2	40	5	12,5
Kustanay	41	8	19,5	46	9	19,6	47	7	14,9
Pavlodar	36	10	27,8	40	13	32,2	43	10	23,3
North Kazakhstan	46	11	23,9	51	10	19,6	53	9	17
Semipalatinsk	39	12	30,8	42	12	28,6	42	11	26,2
South Kazakhstan	50	9	18	58	12	20,7	59	12	20,3
Alma-Ata city	25	1	4	27	1	3,7	24	1	4,2
Total	641	167	26	691	168	24,3	702	150	21,4
Total students	1142618		100	930076		100%	759139		100
Note - Compiled on the basis of the source (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 626a: 9, 10)									

of students during the war years, reducing the number of teachers, the problems of financing schools in the Kazakh SSR, children's everyday life, including evacuated children (Z.G. Saktaganova, K.K., Abdrakhmanova 2019; R.S. Zharkynbayeva, etc., 2020; S.S. Sarsenbayeva, etc., 2015; R.M. Zhumashev, 2002; V.S. Eshpanov, 2018).

Results

During the war years, the number of students in primary, seven-year and secondary schools began to decrease throughout the republic. Table 1 shows data on the number of secondary Kazakh and other schools (grades 1-10) in the Kazakh SSR for three school years and the total number of students for this period.

According to Table 1, in almost all regions of the Kazakh SSR, there was an increase in the number of secondary schools, but the number of students began to decline: in the 1941-1942 school year - by 19%, in the 1942-1943 school year - by 33%. Kazakh schools in 1940-1943 accounted for an average of 23.6% of the total number of schools in the republic. Despite the martial law in the country, especially in the first years of the war, new schools were opened in most regions, but this did not apply to Kazakh schools, the number of which, on the contrary, generally decreased. The reason for the opening of new non-Kazakh schools (Polish, Ukrainian, Russian) was the arrival of evacuated children.

For the education of Polish children in 1943, 36 schools were opened, in which 4743 students studied, as well as 7 orphanages for 800 children and 4 kindergartens for 140 Polish children. In 1945, there were already 56 Polish schools in which 6124 students and 9 orphanages with 977 pupils studied (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 306: 18.). In the 1940-1941 school year in the Kazakh SSR there were 5289 elementary schools with 29737 students, 1770 seven-year schools with 418538 students, 698 secondary schools with 419137 students, and 33 other schools with 3375 students. Total for all types of schools - 7790 with the number of students 1138187 people. In the

1945-1946 school year, there were 5437 primary schools in the Kazakh SSR with 251585 students, seven-year schools with 250741 students, 714 secondary schools with 288597 students, and 10 other schools with 1135 students. Total for all types of schools - 7869 with the number of students 792058 people. (National Economy of the Kazakh SSR: Stat. Collection, 1957: 286-287). In the pre-war period, the number of schools was 1% less than in the post-war period, but the number of students was 30% higher.

The number of students in the primary school, seven-year and high schools dropped sharply during the war years. The reasons why the children did not attend school were as follows: they worked in agriculture, looked after children of preschool age, and difficult living conditions. For example, from the memoirs of Vera Grigorievna Shcheblykina: "I went to school late, at 9 or 10 years old. There was nothing to go, there were no clothes. So maybe I would have stayed at home, if not for my mother's boss, the head of the children's tuberculosis sanatorium Rekina Marya Ilyinichna. She suggested that my mother take clothes from the sanatorium and go to school in them. And if there is an audit, we will return it to its place, and Vera (that is, me) is not like school for several days. Because before the state used to give out clothes" (Zh. K. Abdukarimova, Shcheblykina Vera Grigorievna: interview: shorthand, 2021). Syzdykov Token, recalling his childhood, says that "he went to school late, at the age of 8-9, it was not before school, he had to work a lot. Sometimes they simply didn't let us in if there were a lot of household or collective farm chores. Our school was far away, 5-6 km from the village, we had to walk. There were 10 of us students and 1 teacher" (Zh. K. Abdukarimova, Syzdykov T.: interview: shorthand, 2022).

Schools of the Kazakh SSR faced serious financial difficulties during the war. By August 1, 1943, only 30% of school buildings were repaired, 20% of fuel was procured, only 22% of school equipment was repaired, and 16% of its production was completed. The lack of many types of food, material difficulties in everyday life, the lack of children's clothing and footwear led to a large dropout of students from schools in

the republic. So, on October 21, 1941, the People's Commissariat of Education in its resolution stated that 4923 children were not studying in the Guryev region, 1419 in South Kazakhstan, 530 in Semipalatinsk, 885 in Kustanay, and 350 in the city of Alma-Ata (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 460: 3). In total, during the first school year during the war, more than 30,000 people left secondary and incomplete secondary schools, 28,000 went to factory schools or to production. In the coming years, students also left schools en masse. So, in the 1942-1943 school year, 175,970 people stopped their education, in the 1943-1944 school year - 51102 people. During the war years, more than 390,000 people stopped studying in schools, which amounted to 34.2% of all schoolchildren. Most often, students left school in grades 1-4. In the certificate on the state of universal education in the Kazakh SSR, following the results of the 1942-1943 school years, it is written that at the beginning of the school year, 412,123 people attended school, or 93.1% of all children aged 8-11, 232,797 or 95.7% of children aged 12-15 and 41123 students in grades 8-10. At the end of the school year, more than 53% of children in primary grades left school, more than 40% of children in grades 5-7 (State Archive of the Russian Federation, File 1562. Inventory 17. Case 935: 13). Most high school students who stopped studying were transferred to factory training schools and vocational schools. Thus, the 1941-1942, 1942-1943, 1943-1944 school years turned out to be the most critical, when every third child did not have the opportunity to go to school.

In the 1942-1943 school year in the Kazakh SSR, the contingent of Kazakh students in grades 8, 9 and 10 of Kazakh schools and students in non-Kazakh schools was 5480 people, of which 351 people were in 10 grades (in the 1941-1942 school year - 969 people). The number of schools, compared with the last school year, has decreased from 168 to 150, and the number of students was only 50% of last year's contingent. The occupancy of the senior classes of Kazakh schools was extremely low, only 8-12 people each, which most often served as the reason for the curtailment of senior classes in schools. As

for the girls of Kazakh schools of the 10th grade, in the 1941-1942 school year there were only 25% of them. The number of graduates of Kazakh schools in all regions did not exceed 1/6, and in some regions there were no graduation classes at all (Aktobe, Dzhambul, Karaganda, Kzyl-Orda, Kustanay, Pavlodar, South Kazakhstan, Alma-Ata). One of the reasons for this state of senior classes in Kazakh secondary schools was the circumstances of the material order (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 720: 42, 44).

Kazakh schools in the rural areas of the KazSSR found themselves in the most difficult situation. So, out of 175,970 children who stopped their education in 1942-1943. 97,518 people, 55.4% were Kazakh students (Russian State Archive of Socio-Political History, File 17. Inventory 8. Case 184: 34). During the war years, the chain of schools of all types (primary, seven-year, secondary) was reduced by 612 units, of which 520 schools were with the Kazakh language of instruction. Of these 520 schools, 297 became schools with Russian, Ukrainian and Polish as the language of instruction. After all, a significant part of the evacuated population was located in rural areas, where the Kazakhs were the main segment. Due to reorganization, lack of funding and lack of teaching staff in many auls, Kazakh schools were closed. There were from 5 to 11 schools with operating boarding schools per 100 villages, the scattered and remoteness of settlements, the impossibility of bringing children to schools led to such a significant reduction in students in rural areas. In total, in the 1943-1944 school year, the number of Kazakh students decreased by 2 times compared to the 1940-1941 school year (Russian State Archive of Socio-Political History, File 17. Inventory 8. Case 184: 34).

Let us give an example for one school year in terms of the number of Kazakh schools in the republic and the contingent of senior classes in them (8, 9, 10) and separately consider the number of girls who studied in the senior grades of the Kazakh school (table 2).

In total, in the 1942-1943 school year, 759,139 students studied in secondary schools in Kazakhstan, of which 5,478 (0.7%) people studied

Table 2. Information on the number of secondary schools and Kazakh students in grades 8-10 at the beginning of the 1942-1943 school year by region of the Kazakh SSR

Region	1940-1941 school year			1941-1942 school year			1942-1943 school year		
	number of schools			number of schools			number of schools		
	total	kazakh %		total	kazakh %		total	kazakh %	
Alma-Ata	64	17	26,6	68	14	20,6	725	14	1,9
Akmola	49	10	20,4	54	10	18,5	55	8	15,4
Aktobe	38	14	36,8	41	14	34,1	40	14	35
East Kazakhstan	64	11	17,2	66	10	15,2	67	8	11,9
Guryev	41	19	46,3	41	19	46,3	42	18	42,9
Jambul	31	8	25,8	36	10	27,8	37	6	42,9
West-Kazakhstan	44	15	34,1	47	16	34	47	15	31,9
Kyzyl-Orda	29	13	44,8	30	10	33,3	34	12	35,3
Karaganda	44	9	20	44	8	18,2	40	5	12,5
Kustanay	41	8	19,5	46	9	19,6	47	7	14,9
Pavlodar	36	10	27,8	40	13	32,2	43	10	23,3
North Kazakhstan	46	11	23,9	51	10	19,6	53	9	17
Semipalatinsk	39	12	30,8	42	12	28,6	42	11	26,2
South Kazakhstan	50	9	18	58	12	20,7	59	12	20,3
Alma-Ata city	25	1	4	27	1	3,7	24	1	4,2
Total	641	167	26	691	168	24,3	702	150	21,4
Total students	1142618		100	930076		100%	759139		100
Note - Compiled on the basis of the source (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 626a: 9)									

in the senior classes of the Kazakh school. So, if in the 1940-1941 school year 419137 people studied in the senior classes of the secondary school, in the 1945-1946 school year - 250741 people, then 5478 students of the Kazakh secondary school could approximately account for only 2% of the total number of students (National Economy of the Kazakh SSR: stat. collection, 1957: 285). As for the class size, it was approximately 10-12 people in one class, that is, the Kazakh classes were small. Comparing the table data on the number of girls and boys in the senior classes in the regions of Kazakhstan, it is noticeable that the number of boys is definitely higher than the number of girls, and in the South Kazakhstan region, girls accounted for only 18% of the total number of senior students. In the Karaganda region, there were only 5 Kazakh schools with a

total contingent of 198 students, girls were also in the minority here - 41%.

One of the reasons for the decrease in the number of high school students was the introduction of paid education in high school, and since not every family had the financial opportunity to pay for schooling, young people simply stopped attending school and went to secondary specialized educational institutions. For example, Zagoruiko (Matveenkov) Anna Korneevna, recalling 1943, says: "In 1943, the daily norm of bread was reduced, food products arrived with great interruptions. There were not enough workers in the city and all high school students were mobilized and assigned to different enterprises. In addition, a fee was introduced for the education of schoolchildren in high school, but we had no money. There was no question of

any study. I was sent to work at a garment factory that sewed uniforms for the soldiers of our army. Fourteen-fifteen-year-old teenagers worked next to me, but there were even twelve-year-old children". (Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memories and interviews: collection of materials, 2020: 258-259).

Let us cite as an example the data for the Karaganda region, in which the number of high school students decreased sharply during the war years. In Karaganda in the 1940-1941 school year, 739 children studied in grade 8, 267 in grade 9, and 104 in grade 10. In the 1941-1942 school year, 374 children studied in grade 8, 140 in grade 9, and 10 class - 53; in the 1942-1943 school year, 134 children studied in the 8th grade, 54 in the 9th grade, and 3 in the 10th grade (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 720: 42, 44). The number of children enrolled in high school has dropped drastically. In the 1941-1942 school year, the number of students in the 8th grade decreased by 49.4%, in the 9th grade - by 47.6%, in the 10th grade - 49.4%, in the 1942-1943 school year, the number of students in the 8th grade decreased by 82%, 9 class - by 80%, class 10 - by 97.1%. In the region as a whole, there was a similar situation with the senior classes. These figures clearly demonstrate the situation that developed in schools in the senior classes during the war years.

Table 3 provides data on the number of schools and students for three school years in the Karaganda region.

Table 3. The number of schools and students in the Karaganda region in 1940-1941, 1942-1943, 1945-1946 school years

School year	Number of schools/%	Number of students/%
1940-1941	370/100	57233/100
1942-1943	330/89	29466/51
1945-1946	426/115	50484/88
Note - Compiled on the basis of the source (State archive of the Karaganda region, File 1. Inventory 2. Case 414: 25)		

As can be seen from Table 3 in the Karaganda region during the war years, the number of all

types of schools decreased by 11%, and the number of students by 49%, almost twice. In the first post-war school year, the number of schools in the region, compared with the pre-war school year, increased by about 13%, but the number of students did not reach the pre-war level and decreased by 11%. After the end of the war, the material situation of the citizens of the USSR could not immediately improve, and for this reason, not all children had the opportunity to attend school.

One of the reasons for the decrease in the number of senior classes throughout the USSR was that after graduating from a seven-year school, many students went to railway, agricultural, repair and technical schools, and factory schools. In fact, the state stimulated the acquisition of working specialties on the basis of incomplete school education. One of these "working" forms of education was the system of factory training. She significantly helped orphans and those whose parents could not work. Factory training schools, as the lowest type of vocational school, operated from 1940 to 1963 on the basis of industrial enterprises and construction sites. These schools were accepted from the age of 14-16, students were fully supported by the state, received uniforms, meals and salaries (M.A. Ryblova, etc., 2015: 251). The existence of such a system of vocational training for young people was a good alternative for teenagers who did not complete high school, giving them the opportunity to get a working specialty and subsequent employment.

The processes of evacuation of the population also had an impact on the work of the education system. So, for example, in connection with the arrival of the evacuated and resettled population to the collective farms and state farms of the Nurinsk district of the Karaganda region, among which there were 235 school-age children who were not covered by education due to the lack of Russian classes in Kazakh schools. And in this regard, in September 1942, it was decided to open Russian classes in Kazakh elementary schools (Table 4).

Evacuated children must continue their schooling and in their native language. For

Table 4. Opening of Russian classes in the Kazakh elementary schools of the Nura region in the 1942-1943 school year

Settlement	Classes	Number of students
1	2	3
Collective farm "Ondrus"	1,2,3,4	33
Collective farm "Kok ozek"	1,2,3,4	25
Collective farm "named after Dzhambul"	1,2,3,4	16
Collective farm "named after May 1st"	1,2,3,4	33
Collective farm "Intumak"	1,2,3,4	16
2nd farm of the collective farm "Marzhankul"	1,2,3,4	19
Collective farm "Zhana Kurlys"	1,2	20
Total	26	162
Note - Compiled on the basis of the source (State archive of the Karaganda region, File 469. Inventory 2. Case 24: 62)		

example, in the decision of the Karaganda Regional Council of Workers' Deputies "On the opening of Ukrainian classes at the Incomplete Secondary School No. 16" is written: "In connection with the arrival at the disposal of the Karaganda region of the evacuated Ukrainian orphanage, with a contingent of students of 201 people, with a full teaching staff and provision with textbooks in Ukrainian, the Karaganda Regional Council of Workers' Deputies decided to open 5 Ukrainian classes at the incomplete secondary school No. 16 of the village of Kompaneysk, from there are 2 thirds, 1 fourth and 1 sixth and 1 fifth" (State archive of the Karaganda region, File 18. Inventory 1. Case 557: 50).

Another serious problem in teaching both in Kazakh and with other languages of instruction was the change in the leadership and teaching staff, it became much weaker, meanwhile, there was a practice of nominating teachers of Kazakh schools for other jobs (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 720: 42-44). The problem with teaching staff during the war years was very acute. Some teachers went to the front, some (mostly women) went to work in other higher-paid industries, because, working in the social sphere, they could not feed their families, being for the most part the only adult working person in the family. According to statistical collections, one can

present an approximate picture of the number of teachers for all types of schools in the KazSSR in 1940-1941 and 1945-1946 school years. In the 1940-1941 school year, 44,381 teachers worked in the republic, and after the end of the war in the 1945-1946 school year, this figure was 39,701, that is, the reduction was 4,680 people (11%) (National economy of the Kazakh SSR: statistical collection, 1957: 284).

Despite the ongoing educational activities in schools, violations of discipline were quite frequent. For example, a student of secondary school No. 1 of the Leninsk district of the Karaganda region was convicted of hooliganism, a student of Balkhash secondary school No. 3 was convicted of theft. Being late for classes, going to the movies late, students being rude to teachers, and drinking alcohol were common. Measures of influence on students who violated discipline were: calls to the director, individual conversations between students and teachers, discussion of students' actions at class meetings, meetings of student committees, reprimands, and, as a last resort, expulsion from school. Except in cases of violation of the law, in which criminal liability was provided. So, for example, in the first quarter of the 1941-1942 school year, 36 people were expelled in the region, and the same number in the second quarter. Some schools, instead of excluding students, arranged for them

to work (State archive of the Karaganda region, File 1. Inventory 2. Case 414: 100).

Often school classes were made up of children of different ages, as there were some breaks in study, and the classes had to be formed anew. Sometimes students of grades 5-6 got married and dropped out of school simply because their age allowed them to start an independent adult life (State archive of the Karaganda region, File 1. Inventory 2. Case 414: 229). There was a case of the marriage of a 7th grade student Zhusupova and a 6th grade student Zhasbulatova of the Kazakh secondary school of the Dzhezkazgan region (State archive of the Karaganda region, File 1. Inventory 2. Case 414: 101). Since the children went to school from the age of 8, these students was 13 or 14 years old. Such cases were one of the reasons why girls did not go to high school.

There were facts when children left school without even finishing primary school. One of the residents of the village of Kainar Bulak, Karkaralinsky district, Karaganda region, Beibigali Nurdildina, with the outbreak of war, was forced to leave school after the third grade in order to help her parents in the household, look after her younger sisters and work on a collective farm. Despite the fact that her father did not go to the front, since he was already in adulthood, and her mother did not work due to constant illnesses, many adult responsibilities fell on Beibigali and, unfortunately, she did not graduate from school (Abdugarimova Zh. K. Beibigali N.: interview: shorthand, 2022).

The conditions of schoolchildren's education are preserved in the memoirs of the children of the war. Sometimes there were no desks or chairs in schools, often they sat on the ground, there was no paper, no notebooks, no pencils. They wrote on pieces of newspapers with a pen. Such conditions in schools were not everywhere. For example, from the memoirs of Baklyuk L.M. - students of school No. 1 in Karaganda: "We had a good school, there were many teachers, there was military affairs, we marched on the street, there was really a steppe around the school, even camels walked, but the school was quite comfortable" (Abdugarimova Zh.K. Baklyuk

Lidia Maksimovna: interview: shorthand, 2021). Rural school in the village of Aksu-Ayuly from the memoirs of a student of the war years: "We are children of war. We really had a hard time. The school where we studied was good and big. Our headmaster lived at the school. I remember when the smell of food spread around the school, we all laughed and said that in the director's room the milk was burnt or the boursaks were fried. Our school was heated with stoves. One oven heated two classes. During recess, when it was very cold, we liked to put our hands against the hot wall and warm ourselves. Study supplies: notebooks, inkwell, quill pen, we bought at the market. We didn't wear school uniforms". (Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memories and interviews: collection of materials, 2020: 217).

One of the problems in the implementation of the tasks of universal education was the lack of teaching staff. The call to the ranks of the Red Army of male teachers was reflected in the situation of Kazakh schools. At the beginning of 1942, 1545 teachers were missing in 13 regions of the Kazakh SSR, of which 1125 were in Kazakh schools. In total, during the war years, the number of Kazakh teachers in schools decreased by 9 thousand people and the unsatisfactory training of Kazakh teachers in the pre-war years became an obvious omission, when on January 1, 1941, they accounted for only 5.8% in the general pedagogical team (Itbaev N. M., 1975). During the war period, about 6,000 teachers arrived in the evacuation, and this could not significantly reduce the problem of an acute shortage of teachers. The State Planning Commission and the Council of People's Commissars of the Republic reported that at the beginning of the 1944-1945 school year, with the need for 43,677 teachers, there were about 37,000 people, of which 1,300 worked outside their specialty, and 2,737 people were trained in short-term teacher training courses instead of 5,000. (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1479. Inventory 4. Case 894: 8). The increase in the number of Kazakh teachers allowed not only to reduce the acute shortage of teaching staff, but also contributed to their wider involvement in

the socio-political and economic life of society.

In the schools of the Karaganda region in the 1943-1944 school year, 1737 teachers worked. By the end of the third quarter, there was a shortage of 28 teachers, mostly in the upper grades, as a result of which certain subjects (chemistry, biology, mathematics, Kazakh language) were not taught in some schools. 175 teachers worked at that time not in their specialty in various institutions and enterprises of the region. To solve this problem, short-term courses for teachers were organized in Osakarovka, Karkaralinsk, Zhana-Arka districts and in Karaganda city. Course activities covered 190 people, including 130 Kazakhs (State archive of the Karaganda region, File 1. Inventory 2. Case 414: 100-116). In schools, children were provided with breakfasts, more often cold, less often hot. This has been a significant help for most families. From the memoirs of the children of the war: "But the main thing is that every day in schools they gave either a bun or a pie - regularly. They supported the children and, in addition, the families whose fathers died were given coupons after a certain period. We studied in three shifts: morning, afternoon and evening. And I went from Elshanka, if I have a coupon, then I came to the Loader's House for lunch. They gave me soup and a piece of bread there, this is in addition to the cards. This is how we ate, went forever hungry". Schoolchildren often saved part of their breakfast and took it home to their younger brothers and sisters (Ryblova M.A., 2015: 232). The amount of food provided by the school was not always enough for all students, sometimes it was necessary to follow the order. Shchablykina Vera Grigoryevna, who lived in the city of Karaganda near the Kirov mine, recalls: "We went to the school canteen every other day, or sometimes we go a week every other week" (Abdukarimova Zh.K. Shchablykina Vera Grigoryevna: interview: transcript, 2021).

In some schools, there were no problems with catering for schoolchildren. A student of school No. 1 in Karaganda Baklyuk Lidia Maksimovna, recalling her school years, mentions that when she was in the 5th grade, "Every day the head of the class was given a pie with sugar sprinkles for the class, evenly cut into pieces, so tasty that

every day they were looking forward to when she would bring it" (Abdukarimova Zh.K. Altavets A.A.: interview: shorthand, 2021). Each settlement had its own food system in schools. If in cities children ate in school canteens, then in rural areas this was practically non-existent, and if there was, it was more than modest. The memories of the home front children left the most vivid impressions of school meals. "At school, we were always given a small piece of black sour bread, and then it seemed to me the most delicious in the world" (Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memories and interviews: collection of materials, 2020: 212). "I remember very well how we were given bread the size of half a palm for a big break, and it seemed to us that there was nothing tastier than this bread in the world" (Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memories and interviews: collection of materials, 2020: 212).

The school played a key role in the upbringing of the younger generation. The state attached particular importance to the school, which both gave knowledge and protected from the negative influence of the street thanks to extracurricular activities (Koreniuk V.M., 2017: 68). Parents who did not have the physical ability to fully engage in the upbringing of their children shifted this entire function to the school. The school, especially the elementary school, replaced the family in matters of upbringing and personality formation. The Soviet school for decades to come brought up citizens adapted to the existing system.

Thus, the Soviet school continued its work, despite all the difficulties associated with the war. New schools were opened, including for evacuated children, reforms were carried out in education, and the continuous system of schooling was still working properly. The school was not only a place of education, but also a place of education, organized leisure activities, communication with teachers and peers.

One of the types of implementation of the universal education program was boarding schools for children from remote areas. Boarding schools played an important role in the implementation of general education, since not all remote villages had secondary schools, or

Table 5. The chain of boarding schools of the Kazakh SSR in the 1944-1945 school year.

№	Region name	Budget boarding schools			Public boarding schools			Total contingent of boarding schools	
		Actually boarding schools	Planned contingent	Actual contingent	Actually boarding schools	Planned contingent	Actual contingent	According to plan	Actually
1	Alma-Ata	30	800	1389	no data	400	no data	no data	no data
2	Alma-Ata	24	650	1115	12	150	430	800	1545
3	Aktobe	23	1200	1178	21	800	619	2000	1797
4	Aktobe	no data	1050	no data	no data	150	no data	no data	no data
5	Guryevsk	no data	600	no data	no data	150	no data	no data	no data
6	Jambul	26	700	1200	8	270	175	970	1375
7	West Kazakhstan	29	900	970	27	400	1137	1300	2107
8	Kyzyl-Orda	no data	620	no data	no data	280	no data	no data	no data
9	Karaganda	12	no data	500	4	50	150	400	650
10	Kokchetav	no data	660	no data	no data	150	no data	no data	no data
11	Kustanay	35	850	1500	70	150	2500	1000	4000
12	Pavlodar		500	760		150	400	650	1200
13	Semipalatinsk	25	850	1160	15	150	768	1000	1808
14	North Kazakhstan	no data	650	no data	no data	150	no data	no data	no data
15	Taldy-Kurgan	23	650	976	5	300	150	950	1126
16	South Kazakhstan	29	1870	1765	no data	300	no data	no data	1126
17	Alma-Ata city	no data	200	120	no data	no data	no data	no data	no data
Total		13000				4000			
Note – Compiled on the basis of the source (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, File 708. Inventory 1. Case 1532: 7-8, 26)									

they could not always gather even small classes, and for one student they could not open a whole class, and for this reason children were sent to study in boarding schools where they could get a full education. Table 5 presents data for the 1944-1945 school year on the number of boarding schools in the Kazakh SSR.

This table does not provide complete data on the chain of boarding schools and the number of children studying in them in the Kazakh SSR, but even according to the available data, it can be concluded that almost all boarding schools in the regions were overcrowded. For example, for a large Karaganda region, with settlements

scattered over a long distance, 16 boarding schools were not enough.

Children from remote villages lived in boarding schools. For example, in Central Kazakhstan in the 1940-1941 school year there were 8 boarding schools (379 children), in the 1941-1942 school year there were already 10 boarding schools (424 children), of which: in the Leninsk region - 1, in Nurinsk - 1, in Kounradsk - 2, in Shetsk - 4, in Telman - 1, in Karkaralinsk - 1 (Zhalmagambetov E.A., 2014: 45). In the 1944-1945 school year, the number of boarding schools increased to 16. Boarding schools occupied rather modest adapted premises and very

poor equipment. According to inspections, the sanitary condition of boarding schools was quite satisfactory in Kounrad and Shetsk districts. The good sanitary condition of the premises and the students themselves was in the Dolinka boarding school in the Telmansk district. Boarding schools were supplied both at the expense of the state and at the expense of the parents of the students. For example, only former orphans in the Karkaralinsk district were provided with funds for food from the state budget, the rest of the children received food at the expense of their parents. Great difficulties in catering for children studying in boarding schools were due to violations of food supplies by the Consumer Union (State archive of the Karaganda region, File 1. Inventory 2. Case 414: 3).

Boarding schools were opened at most Kazakh secondary schools, where mainly former pupils of orphanages and materially needy students were accepted - orphans. The difficult material conditions of the boarding school pupils led them to leave school, go to work or enter vocational schools, factory training schools, etc. Pupils were not fully provided with shoes, clothes, bedding. For example, out of 40 boarding schools in the Shevchenko district of the Guryev region, half were not provided with shoes, one third did not have outerwear; in the Abai district of the Semipalatinsk region, there were only 24 blankets for 40 boarding schools, former pupils of orphanages, in the Aksuat boarding school there were only 37 blankets for 64 pupils, one change of linen. Boarding schools were poorly provided with food. In most cases, pupils were provided only with flour products, they did not receive enough vegetables and did not receive fat at all. Household plots at many boarding schools were not organized, and the available household were too small and could not provide the minimum nutritional needs of the pupils. In most regional cities and industrial centers, due to the lack of attention from the regional, city Soviets of workers' deputies, boarding schools at Kazakh secondary schools were closed or were in a very poor condition. (Pavlodar, Kzyl-Orda, Semipalatinsk regions According to the Kustanai regional department of public education,

boarding schools at Kazakh secondary schools were not equipped, there was not enough furniture, hard inventory. The existing bedding fell into complete disrepair, there was no replenishment in recent years, boarding schools were in dire need of uniforms. A similar situation was observed in the boarding schools of the Dzhambul, Semipalatinsk, West Kazakhstan regions (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, File 1692. Inventory 1. Case 720: 42).

Conclusion

In Kazakhstan, during the war years, the number of schoolchildren at all levels sharply decreased (moreover, the reduction was more significant precisely in the number of students). Moreover, the sharpest reduction in students occurred precisely in the upper grades. The reasons were difficult living conditions and working days. Parents of schoolchildren completely relied on the school in matters of education and upbringing, and even organizing leisure activities for their children. The introduction of separate education for boys and girls, as well as the admission of children to school from the age of 7 during the war years, introduced some difficulties in the organization of education. Many teachers went to the front, teachers were sorely lacking. Classes were often held in three shifts. Schools experienced an acute shortage of educational materials, stationery. During the cold season, problems with heating and electricity were not uncommon. But, despite all this, classes, circle and extracurricular activities were held. The education of Soviet citizens was also part of the school's duties, which it successfully coped with, educating the younger generation.

An analysis of archival statistics shows that Kazakh schools in rural areas are in the most difficult situation. Of the students who stopped studying in the 1942-1943 school year, 55.4% were Kazakh students. During the war years, the reduction occurred in 612 schools (primary, seven-year, secondary), of which 520 (85%) were Kazakh schools. Of these 520 schools, 297 (57%) became schools with Russian, Ukrainian and Polish as the language of instruction, as a

significant part of the evacuated population was placed in rural areas. Due to reorganization, lack of funding and lack of teaching staff in many auls, Kazakh schools were closed.

The work of boarding schools played a significant role in the education of children from remote settlements, making it possible to complete both seven-year and full secondary school. Children in the boarding school were under the constant supervision of teachers, received food, uniforms. Boarding schools have become a necessary link in the system of school education. This type of institution was simply indispensable in rural areas. In remote villages, schools were closed, as they could not recruit full-fledged classes and required a large number of teachers, the shortage of which became much more acute during the war years. And the way out of this situation was boarding schools, to

which children were brought from remote places and studied in full-fledged school classes with the necessary teaching staff. Living conditions for children and food often had many shortcomings. But the work of boarding schools was extremely important in the implementation of universal education, especially in helping the population of remote settlements in teaching children in secondary school.

Funding

The article was written as part of the competition for grant funding for research by young scientists under the project “Zhas galym” for 2022-2024 individual registration number 0122PK0057 “Soviet childhood in Kazakhstan during the war years (1941-1945): history and everyday life”.

References

- Graffenried J.K. *Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War*. – Lawrence: University Press of Kansas, 2014. – 248 p.
- Frierson C.A. *Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union*. – New Haven: Yale University Press, 2015. – 267 p.
- Kelly C. *Children's World: Growing Up in Russia. 1890-1991*. – London: Yaleuniversitypress, 2008. – 736 p.
- Kucherenko O. *Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941-1945*. – NY.: Oxford University Press, 2011 – 266 p.
- Абдукаримова Ж.К. Алтавец А.А.: интервью: стенография. – Караганда, 2021.
- Абдукаримова Ж.К. Баклюк Лидия Максимовна: интервью: стенография. – Караганда, 2021.
- Абдукаримова Ж.К. Бейбіғайн Н.: интервью: стенография. – Караганда, 2022.
- Абдукаримова Ж.К. Сыздықов Т.: интервью: стенография. – Караганда, 2022.
- Абдукаримова Ж.К. Щеблыкина Вера Григорьевна: интервью: стенография. – Караганда, 2021.
- Андреев А.А., Ершов В.Л. Педагогика в годы Великой Отечественной войны // Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук. – 2013. – Т.7, №1. – С. 21-23.
- Архив Президента Республики Казахстан (далее АП РК). Ф. 708. Оп. 1. Д. 1532. Л. 7-8, 26.
- Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с фр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
- Ващенко А.А. *Образование и человеческие ресурсы России в XX веке: монография*. – Волгоград: ПринтТерра, 2007. – 332 с.
- Государственный архив Российской Федерации (далее ГА РФ). Ф. 1692. Оп. 1. Д. 720. Л. 42, 44.
- ГА РФ. Ф. 1562. Оп. 17. Д. 935. Л. 13.
- Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО). Ф. 1. Оп. 2. Д. 414. Л. 3, 100-117, 229.
- ГАКО. Ф. 18. Оп. 1. Д. 557. Л., 50.
- ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 24. Л. 62.
- Гендерные аспекты Великой Отечественной войны в Казахстане и России: макро- и микроуровень: коллективная монография / под ред. Р.С. Жаркынбаевой, Е.В. Ануфриевой. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 271 с.

Ешпанов В. С. История прошлого: советская школа в годы Великой Отечественной войны (материалы Актюбинской области, 1941-1945 гг.) // Наука и образование: новое время. – 2018. – № 3(26). – С. 47-51.

Жалмагамбетов Е.А. Қызылорда қаласының астаналық кезіндегі күнделекті өмірі (1925-1929 жж.): дис. ... док. PhD: 6D020300. – Алматы, 2014. – 163 б.

Жаркынбаева Р.С., Дулина Н.В., Ануфриева Е.В. Военная повседневность в городах тыла в 1941-1945 гг. (на примере г. Алма-Ата) // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2020. – Т. 25, №1. – С. 97-108.

Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны: воспоминания и интервью: сб. матер. – Караганда, 2020. – 400 с.

Жумашев Р.М. Очерки истории и культуры Казахстана (1917-1991 гг.). – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 148 с.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 годов: в 6 т. / под ред. П.Н. Поспелова и др. – Москва: Воениздат, 1981. – Т. 2. – 682 с.

Итбаев Н.М. Бой шел и за будущее детей. – Алма-Ата, 1975. – 121 с.

К истории пионерской организации Западного Казахстана: 1923-1958 гг. – Уральск, 1958. – 192 с.

Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: сб. докум. / Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. – Алма-Ата, 1964. – Т. 1. – 600 с.

Келли К. «Маленькие граждане большой страны»: Интернационализм, дети и пропаганда // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 60. – С. 218-251.

Келли К. Советский Союз – рай для детей? // Развитие личности. – 2007. – №4. – С. 71-90.

Коренью В.М. Повседневная жизнь детей военного и послевоенного времени (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Пермь, 2017. – 295 с.

Курчанова Н.А. Становление и развитие теории и практики воспитания в условиях детского оздоровительного лагеря: опыт историко-педагогического процесса // Вестник ТГПУ – 2006. – Т. 11. – № 4 – С. 510-512.

Муканова Б.И. Пионерская организация Казахстана (1935-1945 гг.): автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Алма-Ата, 1970. – 42 с.

Народное хозяйство Казахской ССР: стат. сб. / Стат. упр. Каз. ССР. – Алма-Ата, 1957. – 381 с.

Очерки истории Великой Отечественной войны 1941-1945 / под ред. Б.С. Тельпуховского и др. – М: АН СССР, 1955. – 534 с.

Протасова Е.В. Военное детство в воспоминаниях уральцев о 1941-1945 годах // Научный диалог. – 2017. – №10. – С. 355-367.

Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17. Оп. 8. Д. 184. Л. 34.

Рыблова М.А., Кринко Е.Ф., Хлынина Т.П. Детство и война: культура повседневности, механизмы адаптации и практики выживания детей в условиях Великой Отечественной войны: на материалах Сталинградской битвы. – Волгоград: Волгоградский филиал. – 2015. – 336 с.

Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь Казахстана в годы Великой Отечественной войны // Вестник Омского университета. – 2019. – №4(24). – С. 93-100.

Сарсенбаева С.С., Аликеева Г.М., Шахиева А.М. и др. Страницы истории охраны материнства и детства в Казахстане в годы Великой Отечественной войны // Вестник КазНМУ. – 2015. – №4. – С. 713-715.

Токарев А.В. Педагогика в годы Великой Отечественной войны // Молодежь. Образование. Наука. – 2017. – Т.1. – №1-1. – С. 211-214.

Уайт Э. Современная история российского детства: от Позднего имперского периода до распада Советского Союза / пер. с англ. – Лондон: Издательство Блумсбери, 2020. – 224 с.

Хиторян М.Г. Трудовое воспитание и политехническое образование в советской школе и педагогике (30-50-е годы): автореф. ... док.пед. наук: 13.00.01. – М., 1976. – 40 с.

Храпченко В.Г. Военно-физическое воспитание в школах Казахстана (1941-1945): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Алма-Ата, 1984. – 178 с.

ЦГА РК. Ф. 1479. Оп. 4. Д. 894. Л. 8.

ЦГА РК. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 460. Л. 3.

ЦГА РК. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 626а. Л. 9, 10.

ЦГА РК. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 306. Л. 18.

Щетинин Н.П. Проблема осуществления всеобщего в общеобразовательных школах Рязани в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) (к 75-летию со дня Победы) // Психолого-педагогический поиск. – 2020. – №2(54). – С. 103-111.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Советское детство в школах и интернатах Казахстана в годы войны (1941-1945 гг.)

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы организации обучения советских детей в школах и интернатах Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). На основе данных архивных документов и материалов устных источников авторами проводится анализ жизни советских казахстанских школьников в годы войны. При написании статьи использовались материалы фондов архивов Республики Казахстан и Российской Федерации. Архивные документы, большинство из которых впервые вводятся в оборот, показывают реальное положение советских школ и интернатов, а материалы интервью, взятые у «детей войны», дополняют исследование воспоминаниями участников событий военных лет. Авторы на примере данных ряда областей Казахстана показывают изменения, произошедшие в системе школьного обучения, одним из них было уменьшение числа школьников в годы войны. Также исследуются причины изменения количества обучающихся, в особенности в старших классах, среди девушек казахских школ. Основываясь на статистических данных, в статье изучаются проблемы организации обучения школьников в интернатах, а также роль интернатного обучения для реализации программы всеобщего для отдаленных населенных пунктов республики. Хотя в отечественной исторической науке имеется ряд исследований по проблемам казахстанских школ в годы войны, но все же история детства казахстанских детей военных лет пока не стала объектом специального изучения.

Ключевые слова: дети; советское детство; школа; интернат; эвакуация; каникулы; Карагандинская область; Великая Отечественная война.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Соғыс жылдарындағы Қазақстандағы мектептер мен интернаттардағы кеңестік балалық шақ (1941-1945)

Аңдатпа. Мақалада Ұлы Отан соғысы (1941-1945) жылдарындағы Қазақ КСР мектептері мен мектеп-интернаттарында балаларды оқытуды ұйымдастыру мәселелері қарастырылған. Авторлар мұрағат құжаттарының деректері мен ауызша деректердің материалдары негізінде соғыс жылдарындағы кеңестік қазақстандық мектеп оқушыларының өмірін талдайды. Мақаланы жазу кезінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының мұрағат қорларының материалдары пайдаланылды. Бірінші рет айналымға енгізіліп жатқан мұрағат құжаттары кеңес мектептері мен интернаттардағы нақты жағдайды көрсетеді. «Соғыс балаларынан» алынған сұхбат материалдары мақаланы соғыс жылдарындағы оқиғаларға қатысушылардың естеліктерімен толықтырады. Авторлар Қазақстанның бірқатар облыстарының деректерін мысалға ала отырып, мектеп жүйесінде болған өзгерістерді көрсетеді, олардың бірі соғыс жылдарындағы мектеп оқушылары санының азаюы. Әсіресе, жоғары сыныптарда қазақ мектебіндегі қыздардың санының өзгеруінің себептері де зерттелген. Статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, мақалада мектеп-интернаттарда мектеп оқушыларының білім алуын ұйымдастыру мәселелері, сондай-ақ республиканың шалғай елді мекендері үшін жалпыға бірдей білім беру бағдарламасын жүзеге асырудағы мектеп-интернаттың рөлі қарастырылады. Отандық тарих ғылымында соғыс жылдарындағы қазақ мектептерінің мәселелеріне қатысты бірқатар зерттеулер болғанымен, соғыс жылдарындағы қазақ балаларының балалық шағының тарихы әлі арнайы зерттеу нысанына айналған жоқ.

Түйін сөздер: балалар; кеңестік балалық шақ; мектеп; интернат; эвакуация; демалыс; Қарағанды облысы; Ұлы Отан соғысы.

References

- Graffenried J.K. *Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War*, (Lawrence, University Press of Kansas, 2014, 248 p.).
- Frierson C.A. *Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union*, (New Haven, Yale University Press, 2015, 267 p.).
- Kelly C. *Children's World: Growing Up in Russia. 1890-1991*, (London, Yaleuniversitypress, 2008, 736 p.).
- Kucherenko O. *Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941-1945*, (NY, Oxford University Press, 2011, 266 p.).
- Abdukarimova Zh.K., Altavec A.A.: interv'yū: stenografiya [Abdukarimova Zh.K., Altavets A.A.: interview: shorthand], (Karaganda, 2021), [in Russian].
- Abdukarimova Zh.K., Baklyuk Lydia Maksimovna: interv'yū: stenografiya [Abdukarimova Zh.K., Baklyuk Lydia Maksimovna: interview: shorthand], (Karaganda, 2021), [in Russian].
- Abdukarimova Zh.K., Bejbigaj N.: interv'yū: stenografiya [Abdukarimova Zh.K., Babygain N.: interview: shorthand], (Karaganda, 2022), [in Russian].
- Abdukarimova Zh.K., Syzdykov T.: interv'yū: stenografiya [Abdukarimova Zh.K., Syzdykov T.: interview: shorthand], (Karaganda, 2022), [in Russian].
- Abdukarimova Zh.K., Shcheblykina Vera Grigor'evna: interv'yū: stenografiya [Abdukarimova Zh.K., Shcheblykina Vera Grigorievna: interview: shorthand], (Karaganda, 2021), [in Russian].
- Andreev A.A., Ershov V.L. *Pedagogika v gody Velikoj Otechestvennoj vojny* [Pedagogy during the Great Patriotic War]. *Aktual'nye problemy gumanitarnyh i social'no-ekonomicheskikh nauk* [Actual problems of the humanities and socio-economic sciences]. 2013. Vol. 7. No. 1. P. 21-23., [in Russian].
- AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. F. 708. Op. 1. D. 1532. L. 7-8, 26, [in Russian].
- Aries Philippe. *Rebenok i semejnaya zhizn' pri Starom poryadke* [L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime], (Ekaterinburg, Ural Publishing House. un-ta, 1999, 416 p.) [in Russian].
- Vashchenko A.A. *Obrazovanie i chelovecheskie resursy Rossii v XX veke: monografiya* [Education and human resources in Russia in the 20th century: monograph], (Volgograd, PrintTerra, 2007, 332 p.), [in Russian].
- GA RF [State Archive of the Russian Federation]. F. 1692. Op. 1. D. 720. L. 42, 44, [in Russian].
- GA RF [State Archive of the Russian Federation]. F. 1562. Op. 17. D. 935. L. 13, [in Russian].
- GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 1. Op. 2. D. 414. L. 3, 100-117, 229, [in Russian].
- GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 18. Op. 1. D. 557. L. 50, [in Russian].
- GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 469. Op. 2. D. 24. L. 62, [in Russian].
- Zharkynbaeva R.S., Anufrieva E.V. *Gendernye aspekty Velikoj Otechestvennoj vojny v Kazahstane i Rossii: makro- i mikrouroven': kollektivnaya monografiya* [Gender Aspects of the Great Patriotic War in Kazakhstan and Russia: macro and micro levels: collective monograph], (Almaty, Kazakh Universitety, 2020, 271 p.), [in Russian].
- Eshpanov V. S. *Istoriya proshlogo: sovetskaya shkola v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (materialy Aktyubinskoj oblasti, 1941-1945gg.)* [History of the past: the Soviet school during the Great Patriotic War (materials of the Aktobe region, 1941-1945)]. *Nauka i obrazovanie: novoe vremya* [Science and education: new time]. 2018. No. 3(26). P. 47-51., [in Russian].
- Zhalmagambetov E.A. *Kyzylorda kalasynyn astanalık kezendegi kundlekti omiri (1925-1929 zhzh.): dis. dok. PhD: 6D020300* [Daily life of Kyzylorda during the capital period (1925-1929): dissertation doc. PhD: 6D020300], (Almaty, 2014, 163 p.), [in Kazakh].
- Zharkynbaeva R.S., Dulina N.V., Anufrieva E.V. *Voennaya povsednevnost' v gorodah tyla v 1941-1945 gg. (na primere g. Alma-Ata)* [Military everyday life in the cities of the home front in 1941-1945. (on the example of Alma-Ata)]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of the Volgograd State University]. 2020. Vol. 25. No. 1. P. 97-108., [in Russian].
- Zhenshchiny Kazahstana v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: vospominaniya i interv'yū: sb. mater. / pod red. Z.G. Saktaganovoy [Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memories and interviews: Sat. mater. / ed. Z.G. Saktaganova, (Karaganda, 2020, 400 p.), [in Russian].
- Zhumashev R.M. *Ocherki istorii i kul'tury Kazahstana (1917-1991 gg.)* [Essays on the history and culture of Kazakhstan (1917-1991)], (Karaganda, Izd-vo KarGU, 2002, 148 p.), [in Russian].

Istoriya Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuza 1941-1945 godov: v 6 t. / pod red. P.N. Pospelova i dr. [Essays on the history and culture of Kazakhstan (1917-1991). History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945: in 6 volumes / ed. P.N. Pospelova, etc.], (Moscow, Voenizdat, 1981, Vol. 2, 682 p.), [in Russian].

Itbaev N.M. Boj shel i za budushchee detej [The fight was for the future of children], (Alma-Ata, 1975, 121 p.), [in Russian].

K istorii pionerskoj organizacii Zapadnogo Kazakhstana: 1923-1958 gg. / pod red. S.A. Akmurzina i dr. [On the history of the pioneer organization of Western Kazakhstan: 1923-1958. / ed. S.A. Akmurzina, etc.], (Uralsk, 1958, 192 p.), [in Russian].

Kazakhstan v period Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuza 1941-1945 gg.: sb. dokum. [[Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945: collection of documents], In-t istorii, arheologii i etnografii im. Ch.Ch. Valihanova [Institute of History, Archeology and Ethnography named after Ch.Ch. Valikhanov], (Alma-Ata, 1964, Vol. 1, 600 p.), [in Russian].

Kelly K. "Malen'kie grazhdane bol'shoj strany": Internacionalizm, deti i propaganda [«Little Citizens of a Big Country»: Internationalism, Children and Propaganda]. // Novoe literaturnoe obozrenie [New Literary Review]. 2003. No. 60. P. 218-251., [in Russian].

Kelly K. Sovetskij Soyuz – raj dlya detej? [The Soviet Union – a paradise for children?]. Razvitie lichnosti [Personal development]. 2007. No. 4. P. 71-90., [in Russian].

Korenyuk V.M. Povsednevnyaya zhizn' detej voennogo i poslevoennogo vremeni (po materialam Molotovskoj oblasti): dis. kand. ist. nauk: 07.00.02. [Everyday life of children of the war and post-war period (based on the materials of the Molotov region): dis. cand. of historical sciences: 07.00.02.], (Per'm, 2017, 295 p.), [in Russian].

Kurchanova N.A. Stanovlenie i razvitie teorii i praktiki vospitaniya v usloviyah detskogo ozdorovitel'nogo lagerya: opyt istoriko-pedagogicheskogo processa [Formation and development of the theory and practice of education in the conditions of a children's health camp: the experience of the historical and pedagogical process]. Vestnik TGPU [Bulletin of TSPU]. 2006. Vol. 11. No. 4 P. 510-512., [in Russian].

Mukanova B.I. Pionerskaya organizaciya Kazakhstana (1935-1945 gg.): avtoref. kand. ped. nauk: 13.00.01. [Pioneer organization of Kazakhstan (1935-1945): author. cand. ped. Sciences: 13.00.01], (Alma-Ata, 1970, 42 p.), [in Russian].

Narodnoe hozyajstvo Kazahskoj SSR: stat. sb. [National Economy of the Kazakh SSR: Statistical Collection], Stat. upr. Kaz. SSR [Statistical Department of the Kazakh SSR], (Alma-Ata, 1957, 381 p.), [in Russian].

Ocherki istorii Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 [Essays on the history of the Great Patriotic War 1941-1945], Izd. pod red. B.S. Tel'puhovskogo i dr. [Publishing house edited by B.S. Telpuhovsky], (Moscow, USSR Academy of Sciences, 1955, 534 p.), [in Russian].

Protasova E.V. Voennoe detstvo v vospominaniyah ural'cev o 1941-1945 godah [Military childhood in the memories of the Urals about 1941-1945]. Nauchnyj dialog. [Scientific dialogue]. 2017. No. 10. P. 355-367., [in Russian].

RGASPI [Russian State Archive of Socio-Political History]. F. 17. Op. 8. D. 184. L. 34, [in Russian].

Ryblova M.A., Krinko E.F., Hlynina T.P. Detstvo i vojna: kul'tura povsednevnosti, mekhanizmy adaptacii i praktiki vyzhivaniya detej v usloviyah Velikoj Otechestvennoj vojny: na materialah Stalingradskoj bitvy [Childhood and war: the culture of everyday life, adaptation mechanisms and practices of children's survival in the conditions of the Great Patriotic War: on the materials of the Battle of Stalingrad], (Volgograd, Volgogradskij filial, 2015, 336 p.), [in Russian].

Saktaganova Z.G., Abdrahmanova K.K. Povsednevnyaya zhizn' Kazakhstana v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Everyday life in Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Vestnik Omskogo universiteta [Bulletin of Omsk University]. 2019. No. 4(24). – P. 93-100., [in Russian].

Sarsenbaeva S.S., Alikeeva G.M., Shahieva A.M. i dr. Stranicy istorii ohrany materinstva i detstva v Kazahstane v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Pages of the history of motherhood and childhood in Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Vestnik KazNMU [Bulletin of KazNMU]. 2015. No. 4. P. 713-715., [in Russian].

Tokarev A.V. Pedagogika v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Pedagogy during the Great Patriotic War]. Molodezh'. Obrazovanie. Nauka [Youth. Education. Science]. 2017. Vol. 1. No. 1-1. P. 211-214., [in Russian].

White E. Sovremennaya istoriya rossijskogo detstva: ot Pozdnego imperskogo perioda do raspada Sovetskogo Soyuza [The Modern History of Russian childhood: from the Late Imperial Period to the Collapse of the Soviet Union], (London, Bloomsbury Publishing House, 2020, 224 p.) [in Russian].

Hitoryan M.G. Trudovoe vospitanie i politekhnicheskoe obrazovanie v sovetskoj shkole i pedagogike (30-50-e gody): avtoref. dok.ped. nauk: 13.00.01.[Labor education and polytechnic education in the Soviet school and pedagogy (30-50s): author. doc.ped. Sciences: 13.00.01.], (Moscow, 1976, 40 p.), [in Russian].

Hrapchenko V.G. Voenno-fizicheskoe vospitanie v shkolah Kazahstana (1941-1945): dis. ... kand. ped nauk: 13.00.01. [Military physical education in the schools of Kazakhstan (1941-1945): dis. ... cand. ped sciences: 13.00.01.], (Alma-Ata, 1984. 178 p.), [in Russian].

CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1479. Op. 4. D. 894. L. 8, [in Russian].

CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1692. Op. 1. D. 460. L. 3, [in Russian].

CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1692. Op. 1. D. 626a. L. 9, 10, [in Russian].

CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1692. Op. 1.D. 306. L. 18, [in Russian].

Shchetinin N.P. Problema osushchestvleniya vseobucha v obshcheobrazovatel'nyh shkolah Ryazani v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945) (k 75-letiyu so dnya Pobedy) [The problem of the implementation of universal education in secondary schools in Ryazan during the Great Patriotic War (1941-1945) (to the 75th anniversary of the Victory)]. Psihologo-pedagogicheskij poisk [Psychological and pedagogical search]. 2020. No. 2(54). P. 103-111., [in Russian].

Information about authors:

Saktaganova Zarish Galimzhanovna – Doctor of Historical Sciences, Professor of the department of archeology, ethnology and national history, Director of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Abdukarimova Zhanara Kadirovna – Senior Lecturer, Department of Archeology, Ethnology and National History, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

Сақтағанова Зауреш Галимжановна – тарих ғылымдарының докторы, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті.

Абдукаримова Жанара Кадировна – археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Кеңестік кезең мен Кемел Тоқаев (жеке күнделігі мен замандастар естелігінен)

Мадияр Н. Шакиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: madiyar.shakiev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2407-0500>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-121-133

Аңдатпа. Мақалада автор Кемел Тоқаев есіміне қатысты 2000-2021 жылдар аралығында шыққан жарияланымдар мен басылымдарды қарастырады. Аталған уақыт аралығындағы жарияланымдар іріктеліп, мақаланың мақсатын ашатындары ғана таңдалды. Жазушының өміріне қатысты келтірілген құнды деректерді тарихи тұрғыда талдап, архив құжаттарымен дәлелдей отыру мақаланың мақсаты ретінде алынды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінен, Орталық мемлекеттік архивінің Кемел Тоқаев қорынан, Ұлттық академиялық кітапханадан алынған құжаттар қолданылды. Мақаланың өзектілігі жазушының шығармашылық жанрына қазіргі қоғам тарапынан сұраныстың артуынан, қазақ әдебиетіндегі детективтік жанрдың бастамасында тұрған тұлғаның мұрасына жаңаша баға беріп, Қазақстан тарихындағы орнын межелу. Автор Кемел Тоқаевтың 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі Қазақ КСР-дегі мәдениет саласының өркендеуі сияқты тарихи оқиғалар мен бетбұрыстарды басынан кешіргеніне тоқталады. Соған байланысты қазіргі таңда мемлекеттік деңгейдегі ашаршылық мәселесінің көтерілуі, жазушының аталған трагедиялық оқиға кезіндегі өмір кезеңін тереңірек зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар Ұлы Отан соғысына қатысты көптеген архивтік құжаттардың құпиялығының жойылуына байланысты, майдангер-жазушының ірі шайқастарға қатысу барысы туралы жаңа зерттеу кеңістіктері ашылды. Осыған орай автор ашаршылық пен соғыс, мәдени өрлеу кезіндегі шығармашылық жолы сияқты мәселелерді қарастыру міндеттерін алға қойды. Соңынан елеулі із қалдырған қайраткерлер есімдерін ардақтау, ұрпақ тәрбиесі мен ел тұрақтылығы үшін қажетті ұлттық идеологиялық қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Осы орайда мақаланың негізгі мәселесі ретінде жеткілікті дәрежеде зерттелмеген Кемел Тоқаев есімі қарастырылады.

Түйін сөздер: Кемел Тоқаев; жазушы; ашаршылық; соғыс; Қазақ КСР; детективтік жанр; повесть; тұлға; замандастар; әдебиет.

Received 15.07.2022. Revised 20.07.2022. Accepted 15.09.2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Shakiev M.N. Soviet period and Kemel Tokaev (according to notes from a personal diary and memoirs of contemporaries) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – No. 4. – P. 121-133. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-121-133.

Для цитирования:

Шакиев М.Н. Советский период и Кемель Токаев (по записям из личного дневника и воспоминаниям современников) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 121-133. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-121-133.

Кіріспе

Қазіргі кезде жас ұлт буындары мен өнегелі ұрпақ тәрбиелеуде тарихи тұлғаларды ардақтаудың маңызды екені сөзсіз. Осы орайда қазақ әдебиетінің детективтік жанрының негізін қалаушыларының бірі деп санауға болатын қаламгер Кемел Тоқаев тұлғасы тарих ғылымы тарапынан жеткілікті дәрежеде зерттелген деп нақтылап айтуға қиын. Тәуелсіздік алғаннан кейін көптеген қазақ зиялылары мен қоғамға ерең еңбегін сіңірген қайраткерлерінің есімдері қайта жаңғырып, тарих беттеріндегі тиісті орындарын алып, атқарған іс-әрекеттеріне жаңаша баға берілуде. Қазақстан тарихы ғылымындағы орын алып отырған оң сипаттағы бетбұрыс тұсында Кемел Тоқаев есімі елеңсіз қалмауы тиіс екені анық.

Мақаланың ғылыми жаңалығы – тұлғаға байланысты Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі ғылыми айналымға енгізілмеген құжаттардың қолданылуы, соның ішінде замандастарының жоғары билік тарапынан қудалауға ұшырағанын дәлелдейтін жеке күнделігіндегі қолжазбалардың мақалаға қосылуы. Осы уақытқа дейін Кемел Тоқаевқа қатысты мақалалар публицистикалық сипатта болғандықтан, келтірілген мәліметтер ғылыми тұрғыда нақты архивтік құжаттармен көрсетілмеді.

Соңғы уақытта Қазақстанда мәдениет саласының өркендеу үрдісі байқалады. Соның ішінде әдебиет, кинематограф, музыка салалары елімізді әлемдік деңгейде танытуда. Ғаламтордың көмегімен ақпарат алмасу жылдамдығы жеделдегені мәлім. Сол себепті әлемдегі инновациялар, заманауи технологиялар, мәденибеталыстар қолжетімді. Әдебиет саласының фантастикалық, шытырман оқиғалар жанрларына қазіргі қоғамның қызығушылық танытуы, еліміздің қоғамынан бірден жаңырды. Осы орайда аталған жанрда еңбектер жазған Кемел Тоқаев есімінің өзектілігі артады.

Кез келген құбылысқа, маңызды оқиғаға, белгілі тұлғаға мерзімді басылымдарда,

ғылыми журнал жинақтарында, кітап беттерінде жазылып, талқыланып, баға беріледі. Әр адамның өмір жолына, атқарған қызметі аясына, тарихи оқиғаларға қатыстылығына байланысты архив құжаттары мен түрлі сипаттағы басылымдарда аты жазылып қалады. Қарастырылып отырған Кемел Тоқаев тұлғасына замандастары, үзеңгілестері мен шығармашылығымен жақсы таныс оқырмандары баға беріп, барынша психологиялық портретін суреттеуге тырысқан.

Кеңестік кезеңде қазақ жері көптеген саяси, тарихи, идеологиялық, трагедиялық оқиғалар мен құбылыстарға толы болды. Сол өзгерістердің тізбегін, бар өмірін толықтай аталған кезеңде өткізген Кемел Тоқаев биографиясынан байқауға болады. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі әдебиет, өнер, ғылым салаларының өркендеуі, бір сөзбен мәдени өрлеу кезеңдері жазушының көз алдынан өтті.

Кемел Тоқаев 1923 жылы 2 қазанда, Алматы облысының Қаратал ауданы, Қалпе ауылында дүниеге келіп, 1986 жылы Алматы қаласында дүниеден өтті. Ағасы Қасыммен бірге Шымкент қаласындағы қорғасын зауыты жанындағы балалар үйінде тәрбиеленіп, кейін Фрунзе қаласындағы әскери училищеде дайындықтан өтеді. 1942 жылы 226 атқыштар дивизиясы құрамында Сталинград шайқасындағы, майдан шебін бұзып өтетін 7-ші гвардиялық танк полкінің құрамында 1-ші Украин, 2-ші Беларусь фронттарындағы әскери іс-қимылдарға қатысты. Ауыр жарақат алғаннан кейін 1945 жылы эвакогоспитальдың медициналық комиссиясының шешімімен әрі қарай әскери қызметін жалғастыруға жарамсыз деп танылды. Соғыста көрсеткен ерлігі үшін әр түрлі дәрежедегі медальдармен, ордендермен марапатталды. 1948 жылғы Қазақ мемлекеттік университетінің түлегі «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш»), «Қазақстан пионері» (қазіргі «Ұлан»), «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттері редакцияларында түрлі қызметтер атқарды. 1960-1977 жылдар аралығында Қазақ КСР

Жоғарғы Кеңесі «Ведомостарының» бас редакторы болды. Өмірінің соңғы жылдары Қазақ ССР жазушылар одағында қызмет істеп, көбіне шығармашылық жұмыстармен айналысты (ҚР ОМА, 1778: 817).

Сурет 1. Кемел Тоқаев балалары Қасым-Жомарт пен Бақытбекпен бірге. (1954 ж.) (ҚР ОМА, 1038: 76).

Зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында нарративтік, хронологиялық тәсілдері қолданылды. Аталған тәсілдердің бұл мақалада қолданудың негізгі себептері бар. Бірінші, нарративтік әдіс жазушының жеке қасиеттерін талдауда, замандастарының естелік ой-пікірлеріне баға бере отырып, тұлғалық келбетіне талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Екінші, хронологиялық әдіс жазушы туралы жазылған жарияланымның шығу реті мен Кемел Тоқаевтың шығармашылық ізденістерінің қамтитын уақыт шеңбері мен еңбектеріндегі немесе жоспарлаған әдеби еңбектеріндегі тарихи оқиғаларға негізделген. Сондықтан, хронология реті Кемел Тоқаев өмір кезеңдерінің ретімен емес, жарияланымдардың шығу реті мен әдебиет жолындағы ізденістердегі тарихи оқиғалар тізбегін сақтайды. Жазушы есіміне қатысты

жарияланымдардағы, шығармашылық ізденістердегі мәліметтер қосымша архивтік деректермен толықтырылып, тарихи тұрғыда сараланды.

Қазіргі таңда тарих ғылымындағы ізденістердегі визуалды деректердің маңыздылығы артып, ғылыми айналымда жиірек қолданылып келеді. Соған байланысты, мақаладағы қозғалып отырған мәселелерге сай, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі Кемел Тоқаевтың жеке қорынан алынған фотосуреттер қосылды.

Талқылау

Жауынгер-жазушы Кемел Тоқаев тұлғасына қатысты тарихнамаға тоқталған кезде, ғылыми ізденістердің аздығына көз жеткізуге болады. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2005 жылы «Әке туралы ой-толғау» атты еңбегі шықты. 2021 жылы Ұлттық академиялық кітапхана ұжымы «Кемел Тоқаев» атты библиографиялық көрсеткішін кітапхана баспасынан шығарды. Жоғарыда аталған еңбектерде архивтік құжаттар көп қолданылуымен және жазушы өмірі туралы тыңғылықты деректердің кездесуімен ерекшеленеді. Зерттеліп отырған тұлғаға арналып шығарылған мерейтойлық жинақтардың сипаты көбіне замандастарының қысқа естеліктері мен іріктелген детективтік шығармалардың жиынтығымен ғана шектеледі. Қазіргі таңда Кемел Тоқаев есіміне ғылыми ортаның қызығушылығының артуы, тарихнамалық базаның кеңеюіне алып келуге мүмкін деген тұжырым жасауға болады.

Кемел Тоқаевтың жеке қасиеттеріне баға беру барысы мерзімді басылымдардағы естеліктерге негізделеді. Аталмыш басылымдардың барлығы дерлік тәуелсіздік алғаннан кейін баспаға шыққан. Негізгі хронологиялық шеңбері 2000-2021 жылдар аралығы. Басылымдардың хронологиясын саралау барысында негізгі екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Олар: Кемел Тоқаевтың 80 жылдығына орай 2000-2010 жылдар аралығында шыққан Хамит Әлжанов (Әлжанов, 2000), Қасым-Жомарт

Тоқаев (Тоқаев, 2005), Бижамал Рамазанова (Рамазанова, 2006), сияқты авторлардың және 90 жылдығына орай жарық көрген 2010-2021 жылдарды қамтитын Асыллов Нұртазаның (Асыллов, 2020) естелік жарияланымдары болып табылады. Кейбір авторлар мақалаларында белгілі бір өмір кезеңіне, мысалға Ұлы Отан соғысы немесе шығармашылық ісіне аса назар аударады. Мақалада Орталық мемлекеттік архивіндегі Кемел Тоқаевтың жеке қорынан, Ұлттық архивтен алынған құжаттар, Қасым-Жомарт Тоқаевтың естелік шығармасы қолданылды. Сонымен қатар аталған жылдар аралығында басқа да көптеген авторлардың мақалалары жарыққа шықты.

2000 жылдың бірінші декадасында отандық басылымдардың ішінде А. Баратқызы, Ш. Елеукенов, Н. Әлдібаев, Ә. Қожамұратқызы, Б. Мұқай, Ә. Қыдырбек, Ә. Мырза және т.б. естелік мақалаларын атап өтуге болады.

2010-2021 жылдар аралығында Ә. Әйтілеуұлы, М. Әкімжанов (М. Әкімжанов, Ж. Рахимова, Г. Айтжанбай, Е. Бектас және т.б. авторлығымен шыққан жарияланымдар аталған жылдар аралығында басылып шыққан. Бір авторлар оның жеке тұлғалық қасиеттеріне, екінші авторлар негізінен шығармашылығына тоқталады, ал үшінші авторлар әдебиет саласындағы еңбегіне де, психологиялық портретіне де тоқталып кетеді.

Нәтижелер

2000 жылдың бірінші декадасында мерзімді басылымдарда Кемел Тоқаев тақырыбында бірқатар мақалалар жарияланды. Осы жылдары жарық көрген мақалалардың ішінде Кемел Тоқаевтың өмір жолындағы нақты деректермен таныс авторлардың жұмыстарын көруге болады. 2000 жылы «Заң» газетінде Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің және Қазақстан Республикасы ҰҚК-нің жоғары институтының профессоры, академик Хамит Әлжановтың «Кемеліне келген Кемел еді» атты мақаласы жарияланды (Әлжанов, 2000). Бұл мақаланы қарастырудағы екі негізгі себеп бар:

1) Жарияланым авторы, Хамит Әлжанов, жазушының жақын достарының бірі, жазушының әр түрлі өмір кезеңдерінен бірге өткен, яғни тікелей дереккөзге жатқызуға болады.

2) Мақала авторы жазушы өмірінен алынған бірқатар фактілерді келтіреді.

Жазушының биографиясына тоқтала отырып, автор негізінен шығармашылық ізденістеріне мән берген. Ұзақ уақыт мемлекеттік қауіпсіздік комитетінде (КГБ) қызмет атқарған Хамит Әлжановтың Кемел Тоқаев жайлы естеліктен үзінді келтірсек: «Кемел майданнан оралғаннан кейін де өзінің барлаушылық тәжірибесін жазушылық жолмен жалғастырып, шымшытырлық оқиғалы шығармалар жазуға кірісті. Онда Қазақстан барлаушылары мен қарсы барлаушыларының құпия қызықты жұмыстарын жазушылық шеберлікпен көрсете білді. Соның өзінде ол шығармаларын жазарда оның жоспарын, жүйесін қалай жасау жөнінде менімен кеңесіп отыратын. Өйткені мен ол кезде сыртқы барлау бөлімінде бастық болып істейтінмін. Мен Кемелге керекті құпия мәліметтерді шектен шықпай, нақтылы адамдардың аты-жөндерін атамай беріп отырдым» (Әлжанов, 2000: 4).

2005 жылы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әке туралы толғаныс» атты еңбегі жарық көрді. Бұл шығарма әкесі Кемел Тоқаев пен анасы Тұрар Шабарбаева туралы жазылған. Аталған естелік шығарманы мақаланың негізгі дереккөзі ретінде алудың бірнеше себептері бар:

1. Автордың Кемел Тоқаевқа тікелей туыстық қатыстылығы.

2. Аталған еңбекте құнды архивтік құжаттардың қолданылуы.

3. Зерттеліп отырған тұлғаға қатысты альтернативті көлемді еңбектердің болмауы.

Кемел Тоқаевты ғылыми зерттеу тақырыбы етіп қарастыруға, тарихи орнын белгілеуге, тұлғалық келбетіне баға беруге мүмкіндік беретін оның соңынан қалдырған шығармашылық ізі мен жазушы туралы әр түрлі жылдарда шыққан жарияланымдар болып табылады. Осы орайда оның есімін

танытқан шығармашылық жолға келу тарихына тоқталу негізді.

Ұлы Отан соғысынан оралған майдангердің қазақ әдебиетінің детективтік жанрына келу барысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың көлемді естелік еңбегінде сипатталады. Кемел Тоқаев 1945 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетіне оқуға түседі. Студенттік кезінде білімге, ізденуге деген ынтасын жақсы үлгерімімен көрсетеді. Жазушы оқу бітіргеннен кейін бір жыл Жамбыл қаласындағы облыстық газетте қызмет істейді. Алматы қаласындағы балалар аудиториясына арналған «Қазақстан пионері» (қазіргі атауы «Ұлан») редакторлық қызметке ауысқаннан кейін, болашақ жазушы көркем шығарма жазуға ниеттенеді. Пионерлер туралы жазылған алғашқы «Жұлдызды жорық» атты еңбегі көптеген сындық пікірлерге тап болады. Кейін Кемел Тоқаев милиция қызметкерлері туралы «Тасқын» деп аталатын туындыны жазып, әдебиеттің детективтік жанрына бет бұра бастайды. Аталған еңбегі өз аудиториясын тауып, оқырман қоғамымен жақсы қабылданады, республикалық байқаудан ең басты жүлделік орынды алады. Жазушы айтылған бағытта тағы да көптеген туындылар жазып шықты. Кемел Тоқаев қазақ әдебиетіндегі ең сәтті, резонансты детективтік жанрдағы еңбектердің авторы ретінде танылып, Кеңестік кезеңде де, тәуелсіздік алғаннан кейін де есімі мерзімді басылымдарда кездесе бастайды (Тоқаев, 2005: 130).

Сурет 2. Кемел Тоқаев жолдасы Тұрар Шабарбаева мен баласы Қасым-Жомарт Тоқаевпен бірге. (1954 ж.) (ҚР ОМА, 1038: 76).

Кемел Тоқаевтың шығармашылығында қазақ халқына қатысты нақты тарихи оқиғалар көрсетілген. Детектив жанрында повестер, романдар жазған кезде шытырман оқиғаларын тарихи құбылыстарға негіздеп өрістеді. Кейбір сюжеттік идеялары жүзеге асырылды, алайда жазушыдан байланысты емес жағдайлар салдарынан, көптеген шығармаларын өзінің логикалық аяғына дейін жеткізе алмады. Бұл жағдайларды жазушының өмір сүрген заманындағы саяси-идеологиялық жай күйімен тікелей байланыстыруға болады. Кеңестік кезеңдегі көпшілікке таралатын шығармалар, газет, журнал басылымдарындағы мақалалар күрделі цензуралық түзетулерден өтіп отырғаны құпия емес. Ал Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің архивтерімен тікелей жұмыс істеген Кемел Тоқаев шығармалары тиісті органдар мен коммунистік партия тарапынан аса тиянақты бақылауда тұрғаны анық. Мысалы, жазушының Голощекин жүргізген саясатының нәтижесінде орын алған қазақ даласындағы жұт туралы архив құжаттарымен жұмыстанып, роман жазуды қолға алуға жоспарлады.

Кемел Тоқаев қолға алғысы келген тақырып, қазақ халқы үшін аса ауыр кезең. Оны Қазақстан Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Ораз Исаевтың Сталинге жазған хатынан көруге болады. «1929 жылғы есепке қарағанда, Қазақстанда жас малды қоса алғанда 40 миллион бас, ал қазір 6 миллион бас қалған. Соның ішінде 2 миллион совхоздарға, 4 миллион бас колхоздық және жеке секторға тиесілі. Мал басының көп бөлігі бұрынғы қазақтардың мал шаруашылық аймақтарына емес, орыс ұлтты шаруалар аймақтарында шоғырланған. Мал шаруашылығы қазақ халқының көпшілік бөлігінің негізгі шаруашылығы мен басты табыс көзі болғандықтан, ұжымдастыру шаралары жергілікті халыққа аса ауыр тиді. Қазіргі мал шаруашылығындағы ахуал, қазақ ауылдарын дамытудағы жетістіктерімізді жоққа шығаратынын нақтылап айтқан дурыс» (Тахаева, 2010: 204).

Жазушы Қаратал ауданының тумасы болғандықтан, осы өңірдегі ахуалға байланысты қысқаша мәліметке тоқталу қажет. «Қаратал ауданындағы ойға сыймайтын жағдай бәріне белгілі. Аудан экономикалық тұрғыда құлдырауға ұшыраған. 1932 жылғы ауданға жіберілген азық-түлік көмегі ұқыпсыз пайдаланылды. Жіберілген азық-түлікке бақылау мен есеп тиісті түрде жүргізілмеді. Бұрынғы аудан басшылықтың көшпенділерге арналған азық-түлік қорын аудандық астық өндіру жоспарына қосылып жіберілуі салдарынан, 1932 жылғы желтоқсан айындағы көшіп кету деңгейі күрт өсіп, 1933 жылдың 1 қаңтарына санағанда, ауданда 459 шаруашылық пен 1369 адам қалды» (Тахаева, 2010: 279).

Осыған дейін тоқталған Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әке туралы ой толғау» атты еңбегінде 1927 жылы БКП (б)-ның XV съезінде елде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бойынша науқан жүргізу туралы шешім қабылданғаны айтылып, оның зардабы бүкіл елдегі ауыл тұрғындарына қасіретті зардапқа алып келгені көрсетіледі. Әке туралы естелік еңбекте ашаршылыққа тоқталудың негізі бар. Ашаршылықтан аман алып қалу үшін атасы Тоқа, отбасын Фрунзе қаласына көшіріп алып, жұт біткенге дейін сол жерді паналауға шешім қабылдайды. Аталған қалада Яков атты адам, тұратын жер бөліп беріп, сол кісіден көп көмек көреді. Фрунзеге қоныс аударғаннан кейінгі 1933 жыл барша қазақ халқымен бірге, сөз болып отырған жанұяға да ауыр тиеді. Осы жылы аса қайғылы оқиға орын алады. Әкесі Тоқа азық іздеп кеткен уақытта, ағасы Қасыммен бірге Кемел Тоқаевты милиция патрулі үйсіз балалар деген оймен ұстап, жетімдер үйіне күштеп алып кетеді. Қасым-Жомарт Тоқаев келтірген мәлімет бойынша, «Сол қасіретті күні әжем үйде кіші қызымен қалады. Әкемнің қарындасы қатты суықтан қорғалап, пештің жанында ойнап отырған екен. Бір кезде аяғы тайып, жанып тұрған отқа түсіп кеткен. Төсекке таңылған ана сәбиіне қол ұшын соза алмайды. Туған баласы тірідей өрт құшағына оранған қасіретті оқиғаны көруден басқа дәрмені жоқ ана жүрегі де осынау жан

шошырлық көрініске шыдай алмай, бірнеше минуттан кейін мәңгілік тыныс тапқан. Бір сұмдықты сезген атам мен Яков жүгіріп жеткен. Қайғылы оқиғаны көріп, әл-дәрмені құрыған атам әйелінің жанына тізерлей отырып, егіліп жылаған. Осы аралықта Яков пешке су шашып, одан жанып кеткен қыздың денесін шығарып алған» (Тоқаев, 2005). Қайғылы оқиғадан кейін, бір мезетте бар отбасынан айырылған Кемел Тоқаевтың әкесі із-түзсіз жоғалған.

Осыған дейін келтірілген деректерден кейін, жазушыға ашаршылық тақырыбы бейтаныс емес екені білінеді. Алайда жоспарланған шығарманың жарыққа шығуы мүмкін болмады. Оған мақала авторының айтуы бойынша келесі оқиға себеп болды: «Ол алдымен патриоттық тақырыпта Ақмола облысының Мариновка қыстағында өткен көтеріліс туралы повесть жазуға кірісті. Тарихтан белгілі, 1919 жылы Кеңес өкіметі орнаған, алайда, ақгвардияшылар колчактардың қолдауымен төңкеріс жасап, кеңес жағындағы 3 мың адамды атып тастаған, олардың ішінде 36 саяси большевик жетекшілері бар еді. Төңкерісшілер ешқандай сотсыз талайлардың қанын төгіп, үйлерін өртеп жіберген. Жазықсыз атылғандардың ішінде айтулы азамат Әділбек Майкөтов те бар еді. Мұрағат материалдарына сүйеніп жазылған бұл кітаптың басты кейіпкерлерінің бірі Атбасарда Кеңес өкіметін орнатуға белсене араласқан сол кездегі Қазақстан компартиясының бірінші хатшысы Д.А.Қонаевтың қайын атасы еді» (Әлжанов, 2000: 4). Хамит Әлжанов сөздеріне қарағанда аталған тарихи оқиғаға негізделген шығарма жарыққа шыққаннан кейін жазушының өмірінде қиын кезеңдер басталды. Кемел Тоқаевтың детективтік жанрындағы шығармаларын барынша шындыққа жанастырып жазғысы келгенін, кейбір шығармаларындағы кейіпкерлердің аттарын өзгеріссіз қалдырғанынан көруге болады. Жазушының бұл шығармашылық стилі күтпеген жерден жоғары лауазымды шенеуніктер қатарынан қысымшылық көрсетуге себеп туғызды. Бұл жағдайды

мақаладағы келесі сөздерден байқауға болады: «Осындай кітап жазғаны үшін Кемел Жоғарғы Кеңестегі қызметінен де кетті, Қазақстан Жазушылар одағындағы жұмысын да тоқтатты. Ал, кітапты таратуға тыйым салынды, бірақ оның кейбір тауарлары мерзімдік баспасөздерде жарияланып та үлгерген еді. Патриот жазушымыз қоғамда осындай ауыр жағдайға душар болды. Бір адамның көзқарасы бойынша Кеңес өкіметіне қарсы адам болып шыға келді» (Әлжанов, 2000: 4).

Орталық мемлекеттік архивінің Кемел Тоқаевтың жеке қорынан табылған жазушының жеке күнделігінде жоғарыда айтылған өміріндегі кезең туралы құнды деректер келтірілді. Оқиғаға қатысты күнделік жазбасын «6 шілде, 1977 жыл (сәрсенбі). Бұл күндері көңгі қауіпті іштей тынып, әділет шындықтың жоғына күйінем» (ҚР ОМА, 1038: 55) деген сөздерімен бастайды. Қолжазбаларда «Таңбалы алтын» шығармасы Қазақ ССР Министрлер Кеңесі жанындағы мемлекеттік қауіпсіздік комитеті тапсырмасымен, Ұлы Октябрьдің 60 жылдық мерекесіне арналып жазып шыққанын айтады. Жаңа повесттің үзіндісі аталған жылдың 29-30 сәуір айларында «Социалистік Қазақстан» жарияланды. 1965-1978 жылдар аралығында Жоғарғы Кеңес президиумының төрағасы Сабыр Біләлұлы Ниязбековпен болған диалог анық сипатталған: «Кемел, өзіңмен 12 жыл бірге жұмыс істедік. Менің өзің жөнінде көңілім қандай екенін білесің. Өрдайым қолдап келдім. Бірге жақсы жұмыс істедік. Бірақ соңғы үш күн бойы құлағымның ұшын жеп бітірді. Бұл не әңгіме? - деп Әбдіманап Тілеулиевті шақырып сұрасам, Шәріп Ялымов Қонаевтың әйелінің әкесі екен, оған да (Тілеулиевке) шақырып алып, қатты ренжісе керек» (ҚР ОМА, 1038: 55). Жоғарыда айтылған Әбдіманап Тілеулиев сол жылдары Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасының орынбасары қызметін атқарған жоғары шендегі тұлға. Кемел Тоқаевқа «Таңбалы алтын» повестін жазып шығуға қажетті құпия архивтік құжаттарға қол жеткізуге атсалысқан. Жазушы күнделігіндегі

айтылып отырған оқиғаға қатысты жазбалар төмендегідей Сабыр Ниязбековтың сөздерімен жалғасады: «Осында маза бермей жүрген кісіге «Білмей жазған шығар» деп едім, оны елейтпен емес. Бір сөзбен айтқанда, шығармашылық жұмысқа ауыссаң қайтеді?» (ҚР ОМА, 1038: 55). Демек, жазушы Жоғарғы Кеңес президиумындағы бас редакторлық қызметінен өз еркімен кетпегені анық.

Қазақ әдебиеті үшін бейтаныс жаңа детективтік жанрда шығармаларын жазып жүрген жазушының емін еркін ойлаған тақырыптарда еңбектер жазуға тек қана жоғары лауазымды шенеуніктер ғана емес, сонымен қатар қатаң цензура айтылған болатын. 1940-1970 жылдар аралығында, қазақ ғылымы мен әдебиетін кеңестік идеологиясының арнасынан шығармауға арналған қаулылар шығып отырды. Аталмыш қаулылардың бірін, «Большевик Казахстана» саяси-экономикалық журналынан алып, мысал ретінде келтіруге болады. «Феодалдық-рулық қатынастар идеологиясы тұрғысынан қазақ әдебиеті өкілдерінің тарапынан өткенді біржақты насихаттау, қазақ ауылдарындағы таптық күрестің болғанын мойындамау немесе бүркемелеу, революцияға дейінгі және советтік кезеңнің қазақ әдебиеті қайраткерлері қатарынан байқалған феодалдық-реакциялық, буржуазиялық-ұлтшылдық көзқарастары нәтижесінде қазақ әдебиеті тарихын қоғам өмірінің материалдық бөлігінен, таптық күрестен ажыратып көрсетуге талпынды. Жоғарыда айтылғандар Қазақ ССР-дың Ғылым академиясының тіл және әдебиет Институтының саяси қателіктері, аталмыш институттың марксистік-лениндік идеологиядан алшақтағанын дәлелдейді» (Большевик Казахстана, 1947: 50).

Кемел Тоқаев шығармаларын кеңестік кезең идеологиясына икемдеп, заман талабына сай жазды. Аталған талапқа сай емес әдебиет саласының өкілдерінің еңбектері синтезделмей, қатаң цензурадан өтпей басылымға шықпағаны белгілі. Ғылыми еңбектер Қазақ КСР ғылым академиясында талқыланса, көпшілік тиражбен шығатын резонансты шығармалар міндетті түрде

Қазақ КСР жазушылар одағында талқыланды. Қажетті идеологиялық бағыттан ауытқымауды «Орталық» аса бақылауда ұстап отырды.

Кемел Тоқаевпен ұзақ жылдар Жоғарғы Кеңесте қызметтес болған, Төралқаның хатшысы лауазымында болған Бидамал Рамазанованың «Елім деп соққан жүректері» атты жинағы 2006 жылы шықты. Жинақта жеке таныған белгілі тұлғалар туралы естеліктері жазылған. Естелік жарияланымында қызметтес болған жазушымен туыстық қатынастары бар екеніне тоқталады. Автор Кемел Тоқаевтың жеке қасиеттеріне, психологиялық портретіне, кәсіби біліктілігіне баға берген.

Ұзақ жылдар бойы газеттерде жұмыс істеп тәжірибе жинаған Кемел Тоқаев, 1960 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің «Жаршысына» қызметке орналасады. Бұл Кеңестік құрылымның республикадағы маңызды органы. Аталған органда бас редактор лауазымына дейін көтеріліп, 1977 жылға дейін қызмет атқарды. Мемлекеттік қызметте жасаса да жазушылық кәсібін қатар алып жүріп, 17 жыл аралықта «Түнде атылған оқ», «Көмескі із», «Сарғабанда болған оқиға» сияқты детективтік шығармалары жарық көрді (Рамазанова, 2006: 159).

Майдангер-жазушының ұзақ жылдар бойы жауапкершілігі жоғары қызметті атқарғаны туралы Бидамал Рамазанованың естелік жазбаларынан көруге болады. Мәселен, «Іс-қағаздардан басқа жылына екі мәрте өтетін Жоғарғы кеңестің сессияларының баяндамаларын, сөйлеушілердің сөздерін қазақшалау, ауызба-ауыз (синхронды) тәржімалау, сессиялардың толық стенографиялық кітаптарын, ай сайын өтетін Жоғарғы кеңес Президиумының қаулыларын аудару, «Жаршысын» шығару сияқты жұмыстар көп болатын. 60-жылдардың ортасынан бастап Қазақстанның тұңғыш заңдары (Азаматтық, Азаматтық іс жүргізу, Неке және отбасы, су туралы, жер туралы, көптеген әкімшілік заңдар) қабылдана бастады. Бұл заңдар сол уақытта тұңғыш рет ана тілімізде жарық көрді. Оларды қазақ тіліне аудару Кемекең басқарған бөлімінің

қызметкерлері мен қазақша жаза алатын заңгер ғалымдардың еңбектерінің нәтижесі болатын» (Рамазанова, 2006: 161).

Сурет 3. Қазақ КСР-нің Жоғарғы Кеңес Президиумы аппаратының отырысы. (оңнан солға қарай: К. Тоқаев, А. Часовникова, К. Ақаев, Б. Рамазанова. 1974 ж.) (ҚР ОМА, 1038: 76).

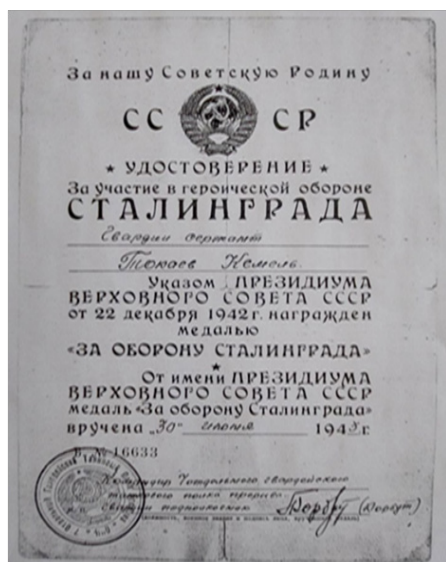
Ұлы Отан соғысының 75 жылдығы қарсаңында жарық көрген «Айбын» республикалық әскери-патриоттық газетінде «Ұрпаққа өсиет» тақырыбында Кемел Тоқаевқа арналған мақала жарық көрді. Сұрапыл соғыс жазушының өміріндегі ауыр сынақ болды. Мақалада ағасы Қасым Болтаев көлік ротасының саяси жетекшісі ретінде, 186 атқыштар дивизиясының 290 атқыштар полкінің құрамында Ржев шайқасына қатысып, 1942 жылы 22 ақпанда қаза тапқаны туралы айтылады (Асыллов, 2020: 6). Ағасынан айырылғаны туралы хабар Кемел Тоқаевқа ауыр тиеді. Арада көп уақыт өтпей Кемел Тоқаев өзі майданға аттанады. Қазақстан Республикасы Қарулы күштері Әскери тарихи музейінің директоры, Асыллов Нұртазаның мақаласындағы келесі сөздер бойынша, «Фрунзе жаяу әскер училищесіндегі сержанттар курсын бітірген 18 жасар Кемел, 226-шы атқыштар дивизиясының бөлімше командирі ретінде Сталинград майданына соғысқа аттанды. Сталинград қорғанысы ұрыстарына үш ай қатысқаннан кейін ол жараланып, әскери госпитальге түсті. Бірақ, онда ұзақ жатпай, тезірек майдан шебіне жіберуді өтінді. Сөйтіп Кемел Тоқаев Бірінші Украин, кейіннен Екінші Беларусь

майданының құрамына кірген майдан шебін бұзып өтетін 7-ші гвардиялық танк полкіне қосылды» (Асыллов, 2020: 6).

Сурет 4. К.Тоқаев, Қ.Қайсенов Киевке сапар барысында украиндық ардагерлермен кездесуі. (1963 ж.) (ҚР ОМА, 1038: 90).

Осыған дейін келтірілген мақалалардың ерекшелігі архивтік құжаттардың қолданылуымен сипатталады. Бұрын құпия болған архивтік деректер де алынған. «Ерлігі үшін» алғашқы медалімен ержүрек қызыл әскер 1943 жылғы 5 тамызда наградталды. 2007 жылғы мамырда ғана КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы атынан №7/Р бұйрығының мәтіні құпиясыз етілді.

Сурет 5. «Сталинград қорғанысы үшін» медалімен марапатталғанын растаушы құжаты (ҚР ОМА, 1038: 35).

Автоматшылар бөлімшесінің командирі гвардия сержанты Кемел Тоқаев «1943 жылғы 17 шілдеден бастап 1 тамыз аралығындағы ұрыстардың барлық кезеңінде танкілердің қасында үздіксіз болған, оларды қорғап, табандылықпен және батыл іс-қимыл жасаған. Зеңбірекпен атқылаған оқтың астында танкілермен байланыста болды және мылтық-пулеметтің оқ атуынан қиратылған танкілер мен экипаждардың жағдайын барлау және танкілер үшін өткелдерді іздеп табу бойынша қолбасшылықтың бұйрықтарын орындады. Өз автоматынан 20-ға жуық гитлершіні жойды» деп жазылған (Асыллов, 2020: 7).

Кемел Тоқаев соғыс барысы туралы 1983 жылы «Солдат соғысқа кетті» атты автобиографиялық романын жазды. Көркем шығармалық роман болса да, жазушы өмірінің майданда болған кезең туралы құнды мәліметтерге толы. Өйткені жоғарыда айтылғандай жазушы өз шығармаларын нақты архивтік құжаттарға сүйеніп жазған.

Детективтік жанрда алғашқылардың бірі болып шығармалар жазған Кемел Тоқаев есімінің жеткілікті дәрежеде зерттелмей, елеусіз қалуының себебін, аталған жанрдың қазақ әдебиетіне сіңу процесінің баяулығымен түсіндіруге болады. Қазіргі таңда детективтік жанрдың даму мәселелері мен туындаған қиындықтары туралы зерттеулер мен ғылыми қауым арасында талқылаулар қарқынды жүріп жатыр.

№ по-пор.	Наименование учреждения и город (полностью)	Должность	С какого по какому времени	Причина перехода
1	Организация жилищно-коммунального хозяйства, г. г. Алматы	Инженер	6.1942 - 6.1942	В. Р. О.
2	ВВФ - Всесоюзная фабрика	Инженер	6.1942 - 6.1942	
3	Автомобильный завод	Инженер	6.1942 - 6.1942	
4	7-й инженерный полк	Инженер	6.1942 - 6.1942	
5	Степной конный полк	Инженер	6.1942 - 6.1942	
6	Степной конный полк	Инженер	6.1942 - 6.1942	
7	Степной конный полк	Инженер	6.1942 - 6.1942	
8	Степной конный полк	Инженер	6.1942 - 6.1942	
9	Степной конный полк	Инженер	6.1942 - 6.1942	

Сурет 6. Кемел Тоқаевтың жеке ісіндегі өз қолымен толтырған құжаты (1955 ж.) (ҚР ОМА, 1778: 811).

2021 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасының баспасында Кемел Тоқаевтың библиографиялық көрсеткіші шықты. Аталмыш биобиблиографияда жазушы өміріне қатысты маңызды деректер, архивтік құжаттар көшірмелері, шығармашылық еңбектер тізімі, замандастар естеліктері мен белгілі ақын-жазушылардың тұлғаға қатысты ой-пікірлері жинақталған. Солардың ішінде қазақ әдебиетіндегі детективтік жанр мәселесіне тоқталып кеткен тұлғалар бар. Журналист, ақын Төреғали Тәшенов бұл мәселеге төмендегідей пікір білдірді: «Қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының көш басында жазушы Кемел Тоқаев тұрғанына ешкімнің таласы болмаса керек. Осы кісі біз айтып отырған жанрдың жүгін бірталай уақыт жалғыз өзі сүйреді. Кеңес заманында детектив жазатын осындай санаулы адамдар ғана КГБ-ның, тергеу орындарының рұқсатымен мұрағат ақтаруға қол жеткізе алатын. Мұның да детектив жанрның дамуына өзіндік әсері болғаны анық. Екінші жағынан алып қарасақ, өркениетті елдерде детектив жанрының дамып кетуі негізінде ол жақта ғасырлар бойы қала тіршілігінің үздіксіз қайнап жатуынан. Өзін-өзі өлтіру, маньяктар, жезөкшелер, ұры-қарылар өмірі – қала өркениетінің улы жемісі. Қазақ халқының қалаға шоғырлануы (урбанизация) енді-енді жүзеге асып келеді. Сондықтан үлкен қалаларға тән психология бізге әлі сіңісіп болған жоқ. Мұның да біз айтып отырған жанрдың дамуына әсері бар әрине. Үшіншіден, қазіргідей нарық заманында детектив жанрына баспалар тарапынан қызығушылық тумап болмайды» (Мұңалбаева, 2021: 93-94).

Шытырман оқиғалы детективтік жанр батыс әлемінің мәдени жетістігі екені даусыз. Сондықтан аталған көпшілікке арналған әдебиеттің саласына жоғары билік тарапынан аса мән беріліп, бар саяси тетіктерін қолдана отырып, социалистік идеологияға сай жолға бұрды. Кеңестік әдебиетте криминалдық сюжет көбіне зұлым-байлар мен әділ жұмысшылардың класс аралық қақтығысына негізделген. Саяси жүйенің жай күйіне байланысты детективтік жанрдың ішінде

саяси, тарихи, шпиондық, полициялық бағыттары іріктеліп шықты. «Батыс» пен КСРО-ның арасындағы саяси шиеленісу кезеңдерінде саяси және шпиондық детективтер көптеп шығып тұрды. Көпшілікті еліктіретін, түсінікті тілде жазылған жоғарыда тоқталып кеткен бағыттағы шығармалар, халықтың көңіл күйіне ықпал етіп, сыртқы жауға қарсы ұйыстыру саясатын жүргізуде қуатты құрал болды.

Кемел Тоқаев шығармаларының мазмұны тарихи, шпиондық, полициялық детективтерге тән. Құпия архивтік құжаттарға ерекше рұқсаты болған жазушының арнайы мемлекеттік қорғау мен ішкі істер органдарымен тығыз байланыста болғанын білдіртеді. Қаламгердің шығармалары өз заманының идеологиясына сай жазылды және көбіне полициялық детективтік жанр сипатында жазылды. Кейбір шығармалары нақты тарихи оқиғаға негізделіп, тарихи детектив элементтерінен тұрса, кейбір еңбектерінде полициялық, шпиондық немесе қосарлы жанр элементтері кездеседі. Мысалы, тарихи детективке «Соңғы соққы» еңбегін, ал қосарлы шпиондық-полициялық детективке «Тасқын» шығармасын атап өтуге болады. Социалистік идеологияның шырмауындағы қазақ әдебиетінде еңбек етсе де, қазақ менталитетін, туған жер табиғатын артық рет ерекшелеп кетуге ұмытпаған жазушы шығармаларында, қазақ милиция қызметкерлері, чекситтері ақылды, ержүрек, әділ кейіпкерлер болып келеді. Бұл көріністі Кемел Тоқаевтың өз еліне, жеріне, ұлттық болмысына деген үлкен сүйіспеншілігі деп түсінуге болады.

Қорытынды

Кемел Тоқаев өміріне, тұлға болып қалыптасуына, шығармашылық ізденістер аясын таңдауына ықпал еткен кеңестік кезеңде орын алған оқиғалар тізбегі болып табылады. Жеке басынан көптеген қиын жағдайларды өткізген жазушы, жоғары адами моральдік принциптерді жоғалтпай, XX ғасырдың 50-80 жылдар аралығындағы интеллигенция өкілдері арасынан өз орнын тапты. Белгілі

әдебиет өкілдеріне қарағанда, есімі тарих беттеріндегі лайықты орнында емес. Архивтік құжаттарға сүйеніп, тарихи оқиғалар негізінде өрілген көркем шығармашылық туынды қажырлы еңбек, жазушылық қабілет пен шыдамдылықты қажет етеді. Жазушы шығармаларының сәтті шығуының кепілі де шыдамдылығы мен тиянақты еңбегінің нәтижесі деуге болады. Өйткені, замандастар естелігіне қарағанда, Кемел Тоқаев бір повесть немесе роман жазып шығуға бірнеше жыл жұмсаған. Қаламгерлік жолында тарихи оқиғаны шығармасына бұрмалаусыз қосқаны үшін, белгілі шенеунік тарапынан қудалауға ұшыраса да кешіріммен қарай білген. Кемел Тоқаев соңынан елеулі шығармашылық мұра қалдырғаны, қазақ әдебиетіне қосқан

үлесі даусыз. Жас буын тәрбиесінде, қоғамда отансүйгіштік қалыптастыруда елге күн туғанда жерін абыроймен қорғап, миллиондаған адамның өмірін алып кеткен сұрапыл соғыстан сынбай шыққан азаматтардың есімдерін жеткізу маңызды. Өйткені қазіргі уақыттағы құбылмалы, тез өзгеріп тұратын заманда бұл мәселенің орны ерекше екеніне көз жеткізуге болады. Қазіргі таңда әлемдік бетбұрысқа ілесе жүрген Қазақстан қоғамы тарапынан, шытырман оқиғалар жанрына қызығушылық туындауына байланысты, аталған жанрдың бастамасында тұрған тұлғаның есімін, тарих ғылымы тарапынан зерделеу қажет. Сондықтан, Кемел Тоқаевқа қатысты тарихи зерттеулерді әрі қарай жалғастырудың негізі бар екені сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- Асыллов Н. Ұрпаққа өсиет // Айбын. – 2020. – № 4. (146). – Б. 6-7.
 Әлжанов Х. Кемеліне келген Кемел еді // Заң газеті. – 2000. – № 42 (317). – 4 б.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1778. Оп. 1. Д. 817. 5-9 бб.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1038. Оп. 1. Д. 76. 18 б.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1038. Оп. 1. Д. 76. 33 б.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1038. Оп. 1. Д. 76. 46 б.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1038. Оп. 1. Д. 90. 6 б.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1038. Оп. 1. Д. 76. 35 б.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1778. Оп. 1. Д. 811. 7 б.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Ф. 1038. Оп. 1. Д. 55. 26-29 бб.
 Мұңалбаева Ү.Д., Ташимова Б.С., Умарова Г.Т., Акчурина Г.А. Биобиблиографиялық көрсеткіш. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 120 б.
 О грубых политических ошибках в работе института языка и литературы Академии Наук Казахской ССР // Большевик Казахстана. – 1947. – № 1. – С. 48-52.
 Рамазанова Б.Р. Елім деп соққан жүректері: ой толғау. – Алматы, 2006. – 239 б.
 Тахаева М.К. Қазақ халқының қасіреті (Құжаттар мен материалдар жинағы: XX ғасырдың 20-шы, 30-шы жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық). – Алматы, 2010. – 414 б.
 Тоқаев Қ.К. Әке туралы толғаныс. – Алматы: Парасат, 2005. – 199 б.

М.Н. Шакиев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Советский период и Кемель Токаев (по записям из личного дневника и воспоминаниям современников)

Аннотация. В статье рассматриваются публикации и издания, касающиеся имени Кемеля Токаева, изданные в период 2000-2021 годов. Автором произведен тщательный отбор публикаций за вышеуказанный период времени и были выбраны только те публикации, которые раскрывают цели данной статьи.

В качестве цели статьи был взят исторический анализ и подтверждение архивными документами ценных данных, относящихся к жизни писателя. В связи с этим, были использованы документы из Национального архива Республики Казахстан, Фонда Кемеля Токаева Центрального Государственного Архива, Национальной академической библиотеки. Актуальность статьи обусловлена возрастающим спросом со стороны современного общества на творческий жанр писателя, новой оценкой наследия личности детективного жанра казахской литературы, обозначением места писателя в истории Казахстана. Автор подчеркивает, что Кемель Токаев пережил такие исторические события и переломные моменты, как голод 1931-1933 годов, Великая Отечественная война, послевоенное развитие сферы культуры в Казахской ССР. В связи с этим, в настоящее время поднятие проблемы голода на государственном уровне требует более глубокого изучения периода жизни писателя в момент данного трагического события. Кроме того, в связи с утратой секретности многих архивных документов, касающихся Великой Отечественной войны, открылись новые исследовательские пространства о ходе участия писателя-фронтовика в крупных сражениях. В этой связи автором поставлена задача рассмотреть такие вопросы, как голод и война, творческий путь в период культурного продвижения. Почитание имен деятелей, оставивших значительный след, играет важную роль в формировании национальной идеологии, необходимой для воспитания поколений и стабильности страны. В этой связи, в качестве основного вопроса статьи рассматривается недостаточно изученное имя Кемеля Токаева.

Ключевые слова: Кемель Токаев; писатель; голод; война; Казахская ССР; детективный жанр; повесть; личность; современники; литература.

M.N. Shakiyev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Soviet period and Kemel Tokayev (according to notes from a personal diary and memoirs of contemporaries)

Abstract. The article discusses publications related to the name of Kemel Tokayev in the period 2000-2021. The author has made a thorough selection of publications for the given period of time according to the purpose of the article. The main goal of scientific research is to confirm important periods in the life of the writer with archival documents, from the memoirs of contemporaries and close relatives. In this regard, documents from the National Archives, the personal fund of Kemel Tokayev of the Central State Archives, and the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan were considered by the author. The relevance of the topic of the article lies in the significance of the role in history and assessment of the heritage of the individual, the little-studied biography of the writer, who stood at the origins of the detective genre in Kazakh literature. The author focuses on the historical events and processes experienced by Kemel Tokayev, such as the Hunger of 1931-1933, the Great Patriotic War, and the post-war cultural upsurge in the Kazakh SSR. Recently, the issue of hunger has been discussed at the state level, which gives opportunities for studying this period in the life of the writer. In connection with the declassified archival documents, a field is opened for researching the course of hostilities, in which the front-line writer took a direct part. In this article, the author sets tasks based on the previously listed events in the Soviet period and tries to complete the tasks using the available documents. The main problem, which is considered by the author, is the insufficiently studied personality of Kemel Tokayev, from the point of view of the historical science of Kazakhstan.

Keywords: Kemel Tokayev; writer; famine; war; Kazakh SSR; detective genre; story; personality; contemporaries; literature.

References

- Asylov N. Yrpkakka osiet. Aibyn [A testament to posterity. Aibyn]. 2020. No.4 (146). P.6-7, [in Kazakh].
- Alzhanov H. Kemeline kelgen Kemel edi. Zan gazeti [He was a kind person. Newspaper Law]. 2000, No. 42 (317). P. 4, [in Kazakh].
- Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1778. Op.1. D.817. l. 5-9 [in Russian].

Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1038. Op.1. D.76. l. 18. [in Russian].

Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1038. Op.1. D.76. l. 33. [in Russian].

Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1038. Op.1. D.76. l. 46. [in Russian].

Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1038. Op.1. D.90. l. 6. [in Russian].

Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1038. Op.1. D.76. l. 35. [in Russian].

Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1778. Op.1. D.811. l. 7 [in Russian].

Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1038. Op.1. D.55. 26-29 l, [in Russian].

Mynalbaeva Y.D., Tashimova B.S., Umarova G.T., Akchurina G.A. Biobibliografijalyk korsetkish [Biobibliographic indicator], (Nyr-Syltan, 2021, 120 p.), [in Kazakh].

O grubyh politicheskikh oshibkah v rabote instituta jazyka i literatury Akademii Nauk Kazahskoi SSR. Bol'shevik Kazahstana. [About gross political mistakes in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. 1947. No.1. P. 48-52, [in Russian].

Ramazanov B.R. Elim dep sokkan zhyrekteri: oitolgau [Patriots of their motherland], (Almaty, 2006, 239 p.), [in Kazakh].

Tahaeva M.K. Kazak halkynyn kasireti (Kyzhattar men materialdar zhinagy: XX gasyrdyn 20-shy, 30-shy zhyldardagy Kazakstandagy asharshylyk) [Tragedy of the Kazakh people (collection of documents and materials: famine in Kazakhstan in the 20s and 30s of the XX century).], (Almaty, 2010, 414 p.), [in Kazakh].

Tokaev K.K. Ake turaly tolganys [Memories about the father], (Almaty: Parasat, 2005, 199 p.), [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Шакиев Мадияр Нуржанович – «Тарих» білім беру бағдарламасының 3-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Shakiyev Madiyar Nurzhanovich – The 3rd year doctoral student in History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қазақстанға депортациямен келген этникалық топтары өкілдерінің елеулі үлес қосқан қайраткерлері

Бауржан Р. Шериязданов

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан

E-mail address: b.sher54@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6574-1016>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-134-149

Аңдатпа. Мақалада халықтың жекелеген этникалық топтарына қарсы репрессиялық шаралар ретінде қолданылған кеңестік тоталитарлық жүйенің Қазақстанға жер аударылуын зерттеудің ақпараттық және зерттеу негіздері көрсетілген. Қазақстанға халықтарды депортациялау проблемасының деректанулық және тарихнамалық базасы талданған. Жаппай саяси қуғын-сүргін жылдары Қазақстанға жер аударылған халықтар туралы мәліметтер берілген. Негізгі құжаттар хронологиялық тәртіппен көрсетілген. Тоталитарлық режимнің ерекшеліктері және депортацияның нақты адамдардың өміріне де, жекелеген этникалық топтарға, аймақтарға және тұтастай елге әсері қарастырылған.

Сондай-ақ, мақалада Тәуелсіздік жылдары депортацияланған халықтарды толық ақтау бойынша атқарылған жұмыстар туралы ақпарат берілген. Депортация тақырыбына арналған қабылданған нормативтік құқықтық актілер мен ғылыми әзірлемелер зерттелген. Қазіргі уақытта бірқатар қорғалған диссертациялар, монографиялар, кітаптар, мақалалар, депортация құрбандарының естеліктері туралы мәлімет берілген. Оның ішінде этникалық топтардың кейбір өкілдерінің Қазақстанда ерекше із қалдырған көрнекті қайраткерлері туралы да ақпарат берілген. Осы этникалық топтардың көрнекті өкілдерінің өмірбаяндарын қарастыра отырып, автор олардың қызметінің нәтижелері мен елдің дамуына қосқан үлесін қазіргі жастарға үлгі ретінде көрсетуге тырысқан. Сонымен қатар осы бағыттағы жұмысты жалғастырудың маңыздылығы негізделді, оның табысты нәтижелері халықтың бірлігі мен Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын сақтау жөніндегі саясаттың іске асырудың қажетті шарттарының бірі ретінде конфессияаралық және этносаралық келісімді одан әрі дамытуға қажетті шарттарының бірі екені айқындалған.

Түйін сөздер: қуғын-сүргін; этникалық жер аудару; этникалық топтар; көрнекті тұлғалар; этносаралық келісім.

Received 10.08. 2022. Revised 15.08.2022. Accepted 15.09. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Sheriyazdanov B.R. Deportation of representatives of ethnic groups to Kazakhstan and their prominent figures who made a significant contribution to the country's development // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – С. 134-149. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-134-149.

Для цитирования:

Шериязданов Б.Р. Депортация представителей этнических групп в Казахстан и их видные деятели, внесшие заметный вклад в развитие страны // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – Р. 134-149. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-134-149.

Кіріспе

Кеңес мемлекетінің большевиктік-Сталиндік билігі саясатында Қазақстан саяси және әлеуметтік эксперименттер үшін алаң болып қана қоймай, қазақ елі большевиктер билігі қауіпті деп таныған басқа халықтар мен әлеуметтік топтарды жер аудару және жер аудару орнына, полигонға айналды. 1920-30-шы жылдары Сталиндік режим Қазақстан аумағы Кеңес Одағының басқа аудандарынан жүздеген мың, шаруалар үшін «кулактарды жер аудару» орны ретінде белгіленді. Осы халықтар мен арнайы қоныс аударылғандардың көбі Қазақстанға көшірілді. Үлкен аумақ, дала, қатал климат жер аударуға және лагерьлерге қолайлы болды.

Депортация немесе мәжбүрлі көші-қон – мемлекеттің өз азаматтарына немесе басқа мемлекеттердің субъектілеріне қатысты күшпен немесе мәжбүрлеу арқылы жүзеге асыратын саяси қуғын-сүргін нысандарының бірі. (Жуматов, 2017). КСРО-да репрессиялық шаралар ретінде депортацияның өзіндік ерекшеліктері болды. Біріншіден, олар әкімшілік немесе соттан тыс болды. Екіншіден, олар белгілі бір адамға, жеке бір азаматқа емес, халықтың тұтас тобына, оның ішінде бүкіл этникалық тобына бағытталғандықтан, жоғарыдан қойылған өлшемдерге сай келетін контингенттік және этникалық сипатта болды. Депортация туралы шешімдер, әдетте, КСРО-ның орталық органдары, негізінен – Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы (ОГПУ), Ішкі істер халық комиссариаты (НКВД), мемлекеттік қауіпсіздік комитеті (КГБ) органдарының бастамасымен қабылдады. Жалпы, бұрынғы КСРО-да жүзеге асырылған халықтар депортациясы институты басынан бастап адамдардың негізгі саяси және азаматтық құқықтарының жаппай бұзылуымен байланысты болды. Адам қылмысы дәлелденбестен жазаға тартылды және қуғын-сүргінге ұшырады. Мемлекет басынан бастап жер аударылған халықтардың барлық өкілдерін мәжбүрлі жағдайға қойды. Атап айтқанда, бұл бас бостандығынан айыру,

тұрғылықты жерінен көшіру, жер аударуға немесе, арнайы қоныс аударуға жіберу, бас бостандығын шектеу жағдайында мәжбүрлі еңбекке тарту, құқықтар мен бостандықтардан айыру және шектеу түріндегі саяси себептер бойынша мемлекет қолданатын әртүрлі мәжбүрлеу шаралары болды. Жер аударылған халықтар тоталитарлық режимнің қуғын-сүргін қасіретін толықтай көріп сезінді, бұл Кеңес Конституциясын, қолданыстағы заңдарды бұзу және азаматтық құқықтарды жаппай аяққа басу болды.

Арнайы жер аударылғандар үшін жеке құқықтық мәні бар заң актілері мен нормалары қатаң сақталып, ал керісінше олардың материалдық мұң-мұқтажына байланысты мәселелер толық шешімін тапқан жоқ. Дегенмен, жер аударылған халықтардың тұрмыс-тіршіліктерінде әртүрлі кедергілер мен ауыртпалықтар қысылтаяң уақытта жергілікті тұрғындардың да ауыр кезеңдердегі тұрмысына орайласып келіп тұрды. Себебі, бұл күштеп қоныс аударылып келген халықтарға жасалынып отырған азын-аулақ болса да көмектерді тұрғылықты халықтың аузынан жырып берумен бірдей болды. Алайда, қиын болса да елімізде мемлекет тарапынан да олардың тұрмыс-тіршіліктеріне, мүмкіндігінше материалдық қолдау (мал, үй-жай, азық-түлік, киім-кешек) көрсетіліп тұрды. Соғыстан кейінгі қиыншылық пен тапшылықты бүкіл халық басынан өткерген еді (Қожаханова, 2007: 21-22).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бұл жұмыстың әдіснамалық негізі – объективтілік, тарихи, жүйелілік және ғылыми принцип. Мақалада жалпы тарихи әдістер қолданылады: тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістер. Зерттеу республика бойынша және мұрағат материалдарының арнайы қорларында шашыранқы орналасуымен, ал кейде қажетті мұрағат-деректану базасының болмауымен қиындайды. Осылайша, саяси қуғын-сүргін жөніндегі деректанулық материалдарға қол жеткізу ұзақ уақыт бойы жабық болды.

Қазақстанға депортацияланған халықтар құрбандардынақтаудыңмаңыздыәдіснамалық негізі, саяси қуғын-сүргін құрбандарының осы санаты ұғымының мазмұнын айқындау болып табылады. Ол үшін кімді және қалай жерге аударылғандығын және халықтарды алғашқы тұрғылықты жерлерінен жаппай, мәжбүрлеп көшіру мотивтерінің негізі талданылады.

Жаппай саяси қуғын-сүргін жылдары халықтарды Қазақстанға депортациялау проблемасының деректанулық базасын Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивының (ҚР ОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивының (ҚР ПА) құжаттары мен материалдары құрайды. Атап айтқанда, ҚР ОМА бұл қорлардың құжаттары: 1490 Б. қоры – НКВД-ның қоныс аудару бөлімі, ол 1989 жылғы 31 қазанда құпиясыздандырылған; 1137-қоры Қазақстан. Халық комиссариаты; 1481 қор – Қазақстан жер шаруашылығы Халық Комиссариатының қоныс аудару бөлімі және басқалар. Сонымен қатар «Қазақстанның дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті тұлғалар – этнос өкілдері» бойынша электрондық дерекқоры (Қазақстан этностары, 2019), «Кітапхана: Қазақстандық немістердің өмірбаяны» электрондық дерекқорын атап өтуге болады.

Талқылау

Халықтарды Қазақстанға күштеп жер аудару тарихы бірқатар ғылыми жұмыстар мен монографиялардың зерттеу тақырыбы болды. Бұл мәселені шешуге қазақстандық ғалым академик М. Қозыбаев үлкен үлес қосты. Академик Манаш Қозыбаев қазақстандық тарих ғылымында алғашқылардың бірі болып Қазақстандағы этностардың депортациялануы проблемасына бет бұрды. Алғаш рет халықтарды Қазақстанға депортациялау тарихы 10-сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы» атты бірінші басылымда жарияланды (Қазақстан тарихы, 1992: 209-215).

Ал «Қазақстан Тарихы» хрестоматиясында осы халықтардың қайғылы тағдырлары туралы баяндайтын көптеген құжаттар жарық көрді (Қозыбаев, 1994: 256).

Осы тақырып М. Қозыбаевтың басқа да еңбектерінде жалғасын тапты, онда Қазақстанға жер аударылған халық саны туралы жан-жақты мәліметтер берілген (Қозыбаев, 1990:135).

Сонымен қатар осы мәселе бойынша Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар халқының саны туралы мәліметтерді К.С. Алдажұманов пен Е. К. Алдажұманов жазған «Халықтарды депортациялау – тоталитарлық режимнің қылмысы» деген жұмыста беріледі. Г.В. Кан «Қазақстанның корейлері», «Қазақстан тарихы» еңбектерінде көтеріліп отырған тақырып төңірегінде жазды. Сонымен қатар, басқа да ғылыми жұмыстар жарық көрген.

Құнды материалдардың ішінде Н. Абуовтың диссертациясын атап өткен жөн, өйткені ол 1936-1957 жылдары халықтарды Қазақстанға депортациялау бойынша Солтүстік Қазақстан және Көкшетау облыстарының материалдары арқылы қоныс аудару және эвакуациялық-көші-қон процестеріне талдау жүргізген (Абуов, 2008: 28).

Соңғы жылдары еліміздің барлық өңірлерінде депортация мәселелері бойынша жаңа кітаптар мен мұрағат материалдарының жинақтары басылып, дайындалуда. Сондай ақ, депортация мәселесі және белгілі қазақстандық басқа этнос өкілдері туралы мақалалар өңірлерде де жарияланған. «Қазақстан этностарының Қазақстан халқының ортақ тарихи және мәдени мұрасына қосқан үлесін зерттеу» жобасы бойынша басылымнан шыққан «Қазақстан этностары: тұлға, тарих, естелік» еңбегінде қарастырылған.

Зерттеу нәтижелері

Кеңес басшылығының директиваларына сәйкес, этностарды тікелей нақты көрсете отырып олардың «сенімсіздігіне» байланысты күштеп, жаппай көшіру туралы тікелей нұсқаулар берілген. Олар Қазақстанға депортацияланған: кәрістер, немістер, поляктар, қарашайлар, қалмақтар, шешендер, ингуштар, балқарлар, қырым татарлары.

«Шекаралық аймақты тазарту бойынша» деген тұжырыммен оңтүстікте КСРО шекарасы бойында Түркиямен, Иранмен, Ауғанстанмен және батыста қауіпсіздік аймағын құру үшін, Қазақстанға ирандықтар, түріктер, күрдтер, болгарлар, армяндар, гректер, поляктар депортацияланды. Бұл жерде бастапқы құжаттарда нақты этнос көрсетілмегенімен, адамдар этникалық белгілері бойынша күштеп жер аударылды. Мұрағат құжаттары бойынша жаппай саяси қуғын-сүргін жылдары Қазақстанға шамамен 1053525 адам этникалық белгілері бойынша жер аударылғаны анықталды (Қаң, 2021: 8-10). Көптеген этностар үшін өмір сүрген жылдар ішінде Қазақстан екінші Отанына айналды және олар қалған өмірін көп ұлтты Қазақстанның гүлденуіне арнады. Қазақстанның Тәуелсіздік жылдарында әрбір нақты кезеңнің мүмкіндіктеріне сәйкес Қазақстанға жер аударылған халықтардың құрбандарын ақтау бойынша үлкен жұмыс жүргізілді. 1993 жылғы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылданды, монографиялар, ғылыми жарияланымдар, мақалалар дайындалды және жарияланды, депортация тарихы бойынша ғылыми форумдар өткізілді. Қазақ халқының осы жылдары атқарған қамқорлығы мен адал қарым қатынасы үшін депортациядан аман қалған этностар ризашылықтарын білдіріп, Нұр-Сұлтандағы «Қазақ еліне мың алғыс» монументі, еліміздің бірқатар өңірлерінде «Қазақ халқына мың алғыс» ескерткіштері орнатылды. Сондай-ақ, «Алғыс айту күні» мерекесі бекітілді.

Халықтарды депортациялауды тоталитарлық режимнің қылмысы екендігін Қ. Алдажұманов өз ғылыми жұмыстарында терең қарастырды. Мысалы Қ. Алдажұманов «Халықтарды депортациялау-тоталитарлық режимнің қылмысы» атты семинарда жасаған баяндамасында «Түрлі топтар мен сословиелердің өкілдерін көшіру соғыстан бұрын болған. 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін мүліктік топ өкілдері, байлар Орал, Қазақстан және Сібірге жер аударылды. Қазақстанға Ресейден, Украинадан және

басқа да республикалардан арнайы қоныс аударылғандардың саны 1936 жылға қарай 300 мың адамды құрады. Осылайша, тоталитарлық режимге қарсы келген қалаусыз адамдарға кең көлемді қуғын-сүргін тетігі жасалды. Қазақстан 30-шы жылдары жер аударған халықтар үшін өзіндік резервацияға айналғанын» атап көрсеткен (Алдажұманов, 1997:16).

Корейлер тоталитарлық мемлекетте адамдардың жаппай қоныс аударуы бойынша жапа шеккен бірінші халық болды. КСРО ХКК мен БК(б)П ОК-нің 1937 жылғы 21 тамыздағы «Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан корей халқын көшіру туралы» № 1428-326 қаулысында атап өтілгендей, бұл «жапон тыңшыларының» Қиыр Шығыс өлкесіне жолын кесу мақсатында жасалды делінген. (Қаң,1994: 11-12).

Қазақстанға депортацияланған халықтарды оларды депортациялаудың себептеріне қарай 2 санатқа бөлуге болады. Бірінші санатқа жататындар– «сенімсіз халықтар» болды. Атап айтқанда: кәрістер, ирандықтар, немістер, қарашайлар, қалмақтар, шешендер, ингуштар, балқарлар, қырым татарлары партияның, үкіметтің және КСРО-ның басқа да басқарушы органдарының шешімдеріне сәйкес, олардың этникалық тобы нақты көрсетіліп, жер аударылды. Бұл бізге «этникалық депортация» ұғымын – әлеуметтік депортациялармен қатар саяси қуғын-сүргін нысаны ретінде бөліп көрсетуге негіз береді. Депортацияланған этностардың екінші санаты – КСРО-ның оңтүстігі мен батысындағы «шекаралық белдеуді тазарту бойынша» ресми тұжырымымен Қазақстанға жер аударылғандар-поляктар, күрдтер, месхетиндіктер-түріктер және т. б болды.

Жалпы, Қазақстанға немістердің 38%-і, шешен мен ингуштардың 83%-і, қарашайлардың 58%-і, балқарлардың 55%-і, гректердің 76%-і, күрдтердің 62%-і, корейлердің 59% -і жер аударылды (Депортация, 1998: 43).

Халықтарды депортациялау институты бұрынғы КСРО-да жүзеге асырылған нысанда әуел бастан адамдардың негізгі саяси және

азаматтық құқықтарын жаппай бұзумен байланысты болды. Адам өзіне жүктелген әрекетті жасағанына немесе жасамағанына қарамастан жазаға және қуғын-сүргінге ұшырады. Адам құқығы мен бостандығы бұзылды. 1945 жылы 8 қаңтарда КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Арнайы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайы туралы» қаулысы шықты. Осы қаулы бойынша арнайы қоныстанушылар осы арнайы комендатура қызмет көрсететін елді мекен аймағынан арнайы комендатураның рұқсатынсыз кетуге құқығы жоқ болды. Барлық арнайы қоныс аударушылар қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысуға міндетті болды. Мысалы, 1942 жылдың қаңтарында 15 пен 55 жас аралығындағы барлық немістер еңбек колонналарына біріктірілді. Олардың қоныстануға құқығы болмады. Бұл қашу ретінде қарастырылып, қылмыстық жауапкершілікке тартылды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1948 жылғы 26 қарашадағы «Отан соғысы жылдарында Кеңес Одағының белгілі бір жерлеріне шығарылған адамдарды мәжбүрлі және тұрақты қоныстандыру орындарынан қашып кеткені үшін қылмыстық жауаптылық туралы» Жарлығы шықты. Осы мақсатқа шыдамаған және оны жүзеге асыруға қарсылық білдіргендерге қатысты ең қатаң жазалар белгіленді: мәжбүрлі қоныстандыру орындарынан өз бетінше кеткені (қашып кеткені) үшін кінәлілер 20 жылға бас бостандығынан айырумен қылмыстық жауапкершілікке тартылды (Қан, 2021: 34). 1936 жылғы КСРО Конституциясының «азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттері», «арнайы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайы туралы», Ішкі істер халық комиссариаты арнайы комендатуралары туралы ережені бекіту туралы қаулылары мен жер аударылған халықтардың өмірінен алынған фактілерге қарай отырып арнайы қоныс аударушылардың құқықтарының бұзылғандығын көреміз. Сонымен, Конституцияда бекітілген еңбек 12-бап және «құқықтық ереже туралы» қаулыдағы 118-баптағы құқық ретінде арнайы қоныс

аударушылардың тек міндеті ретінде қана анықталды. Еңбек саласындағы құқықтардың бұзылуы еңбек демалыстары мен әлеуметтік төлемдерді бермеуден көрінді. Осылайша, 119 және 120 баптар бұзылды. КСРО Конституциясы арнайы қоныс аударушыларға еңбек демалыстарын берудің сирек фактілері олардың жүріп-тұруындағы шектеулерге байланысты жалған болды. Шектеулер, арнайы қоныс аударушылардың жүріп-тұруларында оларға өздерінің құқықтарын іске асыруға мүмкіндік бермеді. Тіпті, КСРО Конституциясының 121-бабында Мемлекет кепілдік берген білім туралы бабы бұзылған. Мәселен, Қызыл Ту ауданында 100-ден астам оқушы 7 жылдық оқуын аяқтағаннан кейін, комендант рұқсат бермегендіктен оқуын жалғастыруға ауданға бара алмаған (Абуов, 2008: 28).

Сонымен, депортациялау техникасын қарастырсақ, ол жер аударылғандарды поездарға тиеумен тікелей басталды деуге болады, өйткені ол барынша қысқа мерзімде әрі қатаң құпия жағдайда жүргізілді. Сондықтан бұл туралы хабардар ету және басқа да түсіндіру жұмыстары қарастырылмады. Жер аударылғандар адамдарды тасымалдауға арналмаған, жиі, терезелері сынған немесе мүлде терезесі жоқ, төбесінен су ағатын, автоматты тежегіштері жоқ, т.б. вагондарға тиелді. Мұндай жағдайларда жазатайым оқиғалар, жаппай аурулар, адамдардың өлімі көп болды (ҚР ОМА. Қ. 1208. Тізбе 1. 23 іс. 3,5,8,9 п.). Арнайы органдардың көзқарасы бойынша, «күдікті» болғандықтан жер аударылғандар көшіру орындарында, сондай-ақ жолда және Қазақстанға келгеннен кейін де қуғын-сүргінге ұшырады. Оларды жазалауға арнайы жиналыстар, Ішкі істер халық комиссариаты, Үштіктері және басқа да соттан тыс органдар төрелік етті (ҚР ОМА. Қ. 1208. Тізбе 1. 112 іс. 1-3 п.). Депортацияның нәтижесінде жаппай саяси қуғын-сүргіннің бұл түріне ұшыраған халықтар моральдық қорлауды және басқада азапты бастан кешірді, жолда көбі осы өмірден өтіп кетті, денсаулығынан айырылды, мәдени өмірінде шығынға ұшырады. Бұл фактілердің соңғы

жылдары Ішкі істер министрлігі мен ҰҚК-нің құпия мұрағаттарын зерделеу қорытындысы бойынша анықталуда.

Мысалы, Қызылорда облысының мұражай құжаттарына сәйкес Қазақстанның суығы шешен, ингуш, қалмақтарға, түріктерге қиынға түскен. Қысқы мезгілде үсіп қалу, суық тию, ауру фактілері көбейген. Осыны ескеріп облыстық кеңестің атқару комитеті Қызылорда облысындағы күштеп қоныс аударылғандар үшін байпақ (пима) дайындау үшін 116 центнер жүн бөліп, 1944 жылдың қараша-желтоқсан айларында 2840 пар байпақ дайындауға тапсырма берген. Бұның 520 парын қалмақтарға, 2320 парын шешендерге бөліп берілген. Осы кезде Қызылорда қаласының халқы көмек берген. Майдан мұқтажы үшін жинаған жылы киіміне қоса, күштеп қоныс аударылғандар үшін киім-кешек, азық-түлік, аяқ-киім жинап береді. Осы деректерге сүйенсек, мысалы Қармақшы ауданының тұрғындары өздеріне жетпей жатса да, қоныстанушылар жағдайын көріп 152 пар аяқ-киім, 360 түрлі киім, 25 келі жүн, 150 литр сүт берген. Ал, Қармақшыдағы Мехзавод осында жұмыс істеп жатқан қоныстанушылар мұқтажына 698 метр мата бөлді. Жалағаш ауданының тұрғындары 7 пальто, 313 пар аяқ-киім, 202 кг жүн, 20 шалбар, 4500 сом ақшалай жинап берген. Аралдықтар 57 телогрейка, 6 мақта шалбар, 53 пар пима, 39 пар бәтеңке, 3 пар резина етік жинап берді. Бұндай көмекті арнайы қоныстанушыларға қаланың «Челюскинец» артелі сияқты мекемелерде көрсеткен (Оразбақов, 2015: 263-269). Қазақстанға келген жер аударылғандарды арнайы жасақ үнемі бақылауда ұстады. Өкімет органдарына күдік туындаған жағдайда контрреволюциялық, тыңшылық, диверсиялық, антисоветтік үгіт және т.б. жала жауылып жазаланып отырды. Жер аударылғандар: бұрынғы түрме, бұрынғы әскери қоймалар, Заготқожа, Союзтил қоймалары, қараусыз қалған мешіттер ғимараттары, клубтар, қызыл бұрыштар, шошқа қораларындағы казармалар, көбінесе терезесіз, есігі жоқ бөлмелерге, едендері жоқ құр топырақ және т.б. ғимараттарға

орналастырылды (ҚР ОМА. Қ. 1490 с. Тізбе 1. 7 іс. 8-12 п.). Тұрғын үйлер санитарлық талаптарға сай келмейтін, көбіне олар терең қазбалар немесе тозығы жеткен, бұрын бос тұрған қазақтардың қыстақтары болған. Жер аударылғандардың арасында антисанитария жағдайына байланысты биттеген адамдар көп болды, моншалар жұмыс істемеді. Қоныстанушылар өте нашар тамақтанды, тіпті нан да жетпейтін. Осының бәрі цинга ауруының дамуына ықпал етті және барлық жерде қоныстанушылар осы аурудан зардап шекті. Ол мезгілде аурудың, өлімнің нақты есебін жүргізген жоқ. Қоныс аударушылар арасында цинга, іш сүзегі, дифтерия, қызылша сияқты аурулардан басқа оба, тырысқақ және басқа да жұқпалы аурулардың ошақтары болды. Медициналық көмек қанағаттанарлықсыз болды, дәрі-дәрмектер, таңғыштар, дезинфекциялау құралдары және т.б. іс жүзінде болған жоқ (ҚР ОМА. Қ. 1490 с. Тізбе 1, 7 іс. 61-66 п.).

Климаттың күрт өзгеруі, жағдай жасалмастан бөтен жерде ақелу, онда өмір сүру, нашар тамақ, антисанитариялық жағдай салдарынан депортацияланғандар арасында өлім көп болды. Тіпті Ішкі істер халық комиссариаты қызметкерлерінің өздері де естеліктерінде: «Біз мұндай құбылысты қылмыспен шектесетін мүлде жол беруге болмайтын құбылыс деп санаймыз» (ҚР ОМА. Қ. 1490. Тізбе 1, 7 іс. 64 п.) деп жазды. Жер аударылғандар физикалық азаппен қатар мәдени өмірде орны толмас шығынға ұшырады. Мәселен, 1938 жылы 13 сәуірде Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Ұлттық мектептерді қайта құру туралы» № 353 қаулысы қабылданды. Оған 1938 жылғы 24 қаңтардағы Орталық Комитеттің Қаулысы негіз болды. Онда былай делінген: «Халық Комиссарлар Кеңесі Қазақстанның халық ағарту органдарында қызмет еткен буржуазиялық ұлтшылдар арнайы ұлттық мектептерді (неміс, болгар, корей және т.б.), олардыбалаларғабуржуазиялық-ұлтшылдық, антисоветтік әсер ету орталықтарына айналдырды. Осыған орай олар жабылды. Бұл дұрыс білім мен тәрбие беру ісіне үлкен

зиянын тигізді, балаларды кеңестік мәдениет пен ғылыммен танысу мүмкіндігінен айырды, әрі қарай білім алу жолын кесті (ҚР ОМА. Қ. 1692, Тізбе 1. 137 іс. 5-7 п.).

Тоталитарлық режимнің қуғын-сүргін саясатының және оның жалған насихатының орасан зор қысымымен «сенімсіз» деген белгімен халықтарды күштеп жаппай көшірудің осы қиын-қыстау жағдайларында Қазақстанға өмір сүруге қолайсыз жағдайда бола тұра депортацияланған халықтар қазақ халқының бауырлас көмегінің арқасында ғана аман қалды. Өз тарихындағы ең үлкен ашаршылық қасіретін басынан өткерген қазақ халқы жаппай саяси қуғын-сүргіннің ауыртпалығын басынан кешіргеніне қарамастан, соңғыларын құрбан етіп, осы халықтарға олардың өмірінің ең ауыр сәтінде баға жетпес көмек көрсетті (Қан, 2011: 210-211)

Жер аударылған этникалық топтар аштықтан, суықтан, азаптан, қорлықтан, жақындарының өлімін көрді, аман қалды. Адамдар осындай қиын жағдайда өмір сүріп, ауыл, колхоздар құрды, бала өсірді, салт-дәстүрін, мәдениетін еш нәрсеге қарамастан қалайша сақтап қалды деген сұрақ туындайды. Жауабында олар: бірге өмір сүрдік, талпындық, бір-бірімізге барлық істе көмектестік, сосын аяққа тұрдық дейді. Бұл Қазақстан аумағына жер аударылған халықтардың көпшілігі үшін жай ғана уақытша тұратын жер емес, осы жерден олар өз атамекенін тапты. Түрлі этностардың көптеген өкілдері өмір сүрген жылдар ішінде Қазақстан олардың екінші Отанына айналды, қалған өмірлерін еліміздің гүлденуіне арнады.

Олардың арасында қажырлы еңбеккерлер, елге танылған, құрметті азаматтары да аз емес. Жер аударылған халықтар да халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамытуға барын салды. Олар өнеркәсіп пен транспорт және ауыл шаруашылығы салаларындағы қажырлы еңбектерімен елдегі экономиканы көтеруге атсалысты. Халық шаруашылығын қалпына келтіріліп, дамуынан елдің тұрмыстық жағдайы түзеле бастады. Халық шаруашылығының қалпына келтірудегі ерен еңбектерімен жер аударылған халықтар

арасынан көптеген еңбек озаттары танылды. Қазақстанның ғылымына үлес қосқан кәріс, неміс, түрік, күрт, қарашай, әзірбайжан т.б. ұлт өкілдері арасынан Э.Г. Босс, Э.Ф. Госсен, А.Г. Рау, А.К. Курскеев, Н.К. Надиров, А.А. Мамедов, К.Н. Мирзоев, И.Т. Пак, еңбек армияшылары қатарында болған М.П. Лайгер, О. Бадер, Б.В. Раушенбах сияқты танымал ғалымдар, А. Реймген, П. Алиев, И.Т. Хаккиев сияқты ақын-жазушылар, М. Бокаев, А.К. Надиров, С.И. Сеидов сынды педагогтар т.б. атақты адамдар шықты (Қожаханова, 2007: 21-22).

Ақталғаннан кейін кезінде өз ықтиярынсыз келген адамдар ата-бабаларының Отанына оралуға мүмкіндік алды. Алайда олар Қазақстанда қалды, осында тамыр жайды, олардың балалары, ұрпақтары байырғы халықпентату-тәттіөмірсүріпжатыр. Олардың қатарында еліміздің даңқын асқақтатқан өзге этностардың көрнекті өкілдерін атап өтуге болады: Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Герольд Бельгер, күрішші Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, КСРО көптеген ордендерінің иегері Ким Ман Сам, КСРО еңбек сіңірген жаттықтырушысы Эдуард Эйрих, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Асылы Осман және тағы басқалар. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жер аударылған халықтар мен арнайы қоныс аударушыларға, олардың отбасы мүшелеріне дұрыс, өркениетті, ізгілікті көзқарас қалыптастырды. Қазақ халқының табиғи интернационализмі мемлекеттік деңгейде жалғасын тапты. Қазақстанда тәуелсіздік жылдарында жер аударылған халықтарды ақтау бағытында қыруар жұмыстар атқарылғанын айта кеткен жөн. Нормативтік құқықтық актілер, ғылыми әзірлемелер қабылданды, диссертациялар қорғалды, кітаптар, мақалалар, жер аудару құрбандарының естеліктері жазылды, т.б. Олардың ұрпақтары бұған дән риза. Көп этностардың бірталай уақыт бұрын қиын жағдайда жаппай саяси қуғын-сүргін жылдарында қазақ арасында ғұмыр кешкен, халқымыздың тарихи-мәдени мұрасы мен әлеуметтік-экономикалық өмірінде өшпес

із қалдырған, Қазақстанның этникалық топтарының өкілдері тарихымызда белгілі. Олар туынды адамгершіліктің, толайым таланттың, парасатты патриотизмнің және Қазақстанға деген шынайы сүйіспеншіліктің таңғажайып фактілеріне сүйеніп, адамдардың рухын көтеру және рухтандыру мақсатында талай ерлік жасаған. Осы кішкентай мақалада көрсетілген қайраткерлердің қызметінің бір саласы арқылы біздің тарихи және мәдени мұрамыз – Қазақстанда тұратын барлық этностардың, оның ішінде депортациядан өткен қазақ халқымен бірлескен рухани, интеллектуалдық дамуына үлес қосқан ірі қайраткерлерлерді жастарға өнеге ретінде көрсету маңызды. Сондықтан басқа ұлт өкілдерінің депортациядан, күргін-сүргін азабынан өте отыра қазақ халқына, қазақ тіліне, әдет-ғұрпына деген сүйіспеншілігіне, патриотизмына таң қалауға болады. Ұлтаралық келісім мен ұлтаралық төзімділіктің үлгісін көрсететін, елдің нағыз патриоттарына айналған ел тарихына, ұлттық бірегейлік процесіне, қазақ мәдениеті мен тілінің дамуына айтарлықтай үлес қосқан көрнекті тұлғаларды, тіліміздің жанашырлары Бельгер Герольд Карлович, Асылы Осман және белгілі археолог ғалым Зайберт Виктор Федорович, көрнекті жазушысы, ақын Домбровский Юрий Осипович толығырақ таныстырылады.

Асылы Осман 1941 жылғы 13 шілдеде Грузияның Ахалкалак ауданына қарасты Хавет ауылында дүниеге келген. 1944 жылғы қараша айында оның отбасы қуғын-сүргінге ұшырап, Шымкент облысының (қазіргі Түркістан облысы) Түлкібас ауданына жер аударылады. 1957 жылы Түлкібас ауданындағы Жаңаталап жетіжылдық мектебін, 1961 жылы Түркістан педагогикалық училищесін, 1967 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтының Филология факультетін бітірді. Еңбек жолын 1961 жылы Жаңаталап мектебінде мұғалім болып бастаған. Педагогикалық институтты үздік бітірген соң осы оқу орнының Қазақ тілі кафедрасында ассистент болып қызмет атқарады. 1969-1973 жылдары аралығында

Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл білімі институтының аспирантурасында оқып, білімін тереңдетеді. 1973 жылғы мамыр айында Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ахмеди Ысқақовтың жетекшілігімен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы бойынша «Қазақ тіліндегі синонимдес етістіктердің семантика-стилистикалық қызметі» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғайды. 1973-1981 жылдары аралығында Қазақ КСР Ғылым академиясы жанындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, 1981-1991 жылдары аралығында аталған институттың аға ғылыми қызметкері, жетекші ғылыми қызметкері, 1993-1996 жылдары Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанындағы Тіл комитетінің Ұлт тілдерін дамыту бөлімінің бастығы, 1996 жылдан Ұлт саясаты жөніндегі комитеттің Мемлекеттік тілді дамыту, терминология және ономастика жөніндегі Бас басқармасының бастығы болып қызмет атқарды. Асылы Осман есімі көзіқарақты көпшілікке кеңінен таныс. Ол мемлекеттік тіл – қазақ тілінің мәртебесінің артуына, ұлттық мұраларымызды ұлықтау жолында қажырлы қызмет атқарып жүрген жанның бірі де бірегейі. Оның авторлығымен қазақ тілі жөнінде, тәуелсіздік турасында көптеген ғылыми кітаптар мен еңбектер жарық көрді. Атап айтқанда, оның авторлығымен 1991 жылы «Қазақ тіліндегі синонимдес етістіктердің семантика-стилистикалық қызметі» атты монография, 1994 жылы «Қазақша-түрікше-орысша тілашар», 2011 жылы «Қазағым барда мен бармын», 2012 жылы «Тіл тәуелсіздігі – ел болашағы» кітаптары жарық көрді. Сондай-ақ ол 1974-1986 жылдары шыққан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» құрастырушылардың бірі. А. Әлиқызы әртүрлі өзекті тақырыптарды қаузаған 400-ден астам ғылыми мақаланың авторы. Асылы Осман жер аударылып келіп Қазақстанда өсіп-өніп, қазақтың ана тілін, ділін, салты мен дәстүрін насихаттаудан танбай келеді. Тіл саясатының мәні мен маңызын көпшілікке

ұғындырып жүрген мемлекетшіл тұлға. Ол қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі мен мәртебесін көтеру, оны қоғамның барлық саласында белсенді түрде қолдану мәселесін алға қойып келеді. Тіл жанашыры 1998 жылдан бері Алматы облыстық әзірбайжан этномәдени орталығы мен «Мемлекеттік тілге – құрмет» қоғамдық бірлестігінің төрайымы және «Мемлекеттік тіл» қоғамдық қозғалысы төрағасының орынбасары қызметін атқаруда. Осыған орай «Қазақ үні» газетіне берген сұхбатында «Тілің жоқ болса, түгің жоқ екенін түсінетін кез алдеқашан жеткен. Сондықтан, қазақтың тілін білмейтіндер, үйрену керек, үңілу керек. Қазақтың тілін ұғынғанда ғана оның қадіріне де жете аламыз». (Қазақ Үні №15-16 2020)

А. Осман – Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері. Ол «Достық», «Парасат», «Бауыржан Момышұлы» ордендерімен және бірнеше медальдармен марапатталған, «Мәдениет қайраткері», Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік», «Батыр шапағаты», «Сауап», «Кітап мәдениетіне қосқан зор үлесі үшін» медальдарымен және Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталған. «Тіл жанашыры», «Ұлт жанашыры», «Ана тілі», «Нұр Отан» партиясының «Белсенді қызметі үшін» белгілерінің иегері. Алматы қаласының және Түркістан облысының Түлкібас ауданының «Құрметті азаматы».

Асылы Осман өзі туралы: «Мен қазақ сөзінің, қазақ ділінің, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының, қазақ күйлерінің тұтқынында, ақкөңіл әрі жайдары далалықтардың құшағында қалдым. Мен қазақ ахуалында, қазақ тұтқынында болғанда өзімді жайлы сезінемін ... Мен қазақ ауылының тәрбиеленушісімін» (Асылы Осман, 2022). Көрнекті қайраткер «Айқын» журналына берген сұхбатында: «Елдегі ұлтаралық татулық, кеңдік, бірлік, ынтымақ – бәрі көкте Құдайдың, жерде қазаққа тән дархандықтың арқасы. Қазақтың мемлекет құраушы ел екенін қазақ қана сезініп қоймай, бүкіл Қазақстан тұрғындары шын ниетпен

шегіншектемей мойындап, бірлікте білікті де пайдалы істер атқарып, қазақ ұлтының төңірегіне топтассақ, рухани мәртебеміздің тұғыры биіктейді, силастығымыз шырқау биікке самғайды»– деп атап өткен. (Айқын, 2020, №159.)

Герольд Карлович Бельгер

Көрнекті жазушы, аудармашы, публицист, әдебиеттанушы, қоғам қайраткері. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. ҚР Жоғарғы Кеңесінің депутаты. Герольд Карлович – бұл біздің көпэтносты мәдениетіміз бен әдебиетіміздің феномені. Ол қазақ ақындары мен жазушылары туралы тұтас шығармалар кітапханасын құрды. Герольд Карловичтің арқасында орыс тілді оқырмандар Бейімбет Майлиннің, Ғабит Мүсіреповтің, Әбіш Кекілбаевтың шығармашылығымен таныса алды. Бельгер туралы: «Қазақтың жаны бар орыс немісі», «Соңғы қазақ», «Белгіленген изотоп», «Күрескер, емші, тәлімгер», «Біздің ар-ожданымыз», «Ұлы Даланың Ұлы немісі» – қазақстандықтар әл жылдары ұлы тұлғаға осындай теңеулер арнады. Тегі неміс бола тұра, ол өзін қазақ деп санайтын және өзі туралы: «... Өмірімнің 43 жылын қазақтардың арасында, қазақ тіліне құлағымның құрышын қандырумен келген екенмін. Менің ұғым-түйсігімде қазақ тілі құдды қазақтың осынау кеңпейіл, мейірбан даласы сияқты ғажайып ұшан-теңіз бай, шешен де көркем тіл. Тек сол оралымды бай тілді «қиыннан қиыстырар ел данасы» керек. Өз басым осылай түсінемін».

Ол әрқашан Абайдың ұлылығына тағзым етіп, оның қара сөздерінен үзінділер келтіруді жақсы көретін. Еділ немістерінің отбасында дүниеге келген. 1941 жылы Сталиннің жарлығымен этникалық неміс ретінде КСРО-ның барлық немістерімен қатар Есіл өзенінің бойындағы Солтүстік Қазақстан облысындағы Ысқақ Ыбыраев (бұрынғы Тереңсай) қазақ ауылына жер аударылды. Өмірінің қызықты фактісі – оның қазақ мектебінде оқуы. Ол қазақ тілін жетік білетін. Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтының (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ) филология факультетін

тәмамдап, қазақ филологы болды. Ол туралы белгілі кеңес және қазақстандық сыншы және әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Жазушылар одағының мүшесі В.В.Бадиков: «Оның ішкі ұстанымы ең алдымен Қазақстанның өзінің Отаны, қазақ тілі... - оның басты рухани мұрасы мен байлығы, екінші мәдениеті ...болып табылады. Өзін Тәуелсіз Дала азаматы ретінде сезінеді – өз еліне, туған жеріне қажет адам ретінде санайды».

Атамыздың халыққа арналған данышан сөздері: «Қазақ, қанша тырыссаң да, американдық бола алмайсың. Қазақ болып қал. Сені құтқаратын осы».

Герольд Карлович – 45 кітаптың және 1600-ден астам жарияланымның авторы, 2000-нан астам рецензия жазды. Қазақ прозасының ондаған томын, сонымен қатар «Дом скитальца» қазақ тілінен орыс тіліне аударған. Ол туралы 3 диссертация, 2 монография, 400-ге жуық мақала жазылды, деректі фильмдер түсірілді. Шығармашылық мұрасы: орыс және қазақ тілдеріне 200-ден астам туындыларды; «Гете және Абай» зерттеу еңбектері, «Шың», «Туыстықтың жанды өрнектері», «Асылға абай болайық», «Ақындар сыры» т. б. қазақ, орыс, неміс тілдерінде оннан астам мақала, «Мұнартау» атты көркем әңгіме, «Мотивы трех струн», «Тас өткел», «Гете и Абай», «Завтра будет солнце», «Земные избранники», «Тихие беседы на шумных перекрестках», «Этюды о переводах Ильяса Жансугурова», «Казахское слово», «В темный час перед рассветом», «Карл Бельгер – мой отец» т.б.

Герольд Карлович ұзақ уақыт бойы ауыр науқаспен күресіп, 28 жыл балдақпен жүрді. Ол өзінің жұмысын тоқтатпай, белсенді және жемісті шығармашылық жылдарында үш тілде 70-тен астам кітап пен 2 мыңға жуық жарияланым шығарды. Герольд Бельгер қазақ тілін жетік меңгерген және жазбаша, ауызша жеткізген сөздерінде халықты бірнеше рет мемлекеттік тілді үйренуге және қазақ тілінің сұлулығын түсінуге шақырған. Марапаттары Президенттік Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты, Парасат ордені «Германия Федеративті Республикасына еңбегі үшін» ордені. Шынында да саналы

ғұмырының сәулелі сәттерін әдебиет әлеміне бағыштаған Бельгердің қазақ халқына деген махабаты шығармалары арқылы көптеп көрініс табады. Оған жазушының «Абай и Гете» зерттеу еңбегіндегі: «Менің Абайды тануым Гетені түсінуден басталуға тиіс сықылды еді. Бірақ бәрі керісінше болып шықты. Мен әуелі Абай арқылы Гетені таптым». (Егемен Қазақстан 19.11.2020). Осы шығармаға байланысты белгілі ақынымыз К Салықов өзінің «ГЕТЕ, АБАЙ ЖӘНЕ БЕЛГЕР» деген туындысында:

Герольд Бельгер-Гете, Абай білгірі,
Мұңы ортақ болмаса да, бір діні.

Бала күнде өз атасы Гетемен

Абай атам таныстырды бір күні.
(«Көкжиекке тартқан көш», 1997.)

Тарихи тұлғаның есімін есте қалу мақсатында 2017 жылы Алматы қаласының Наурызбай ауданындағы көшеге Герольд Бельгердің есімі берілді. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасында Бельгердің үш мұражай бөлмесі жұмыс істейді. Алматыда жыл сайын «Бельгер әлемі» республикалық ғылыми конференциясы өтеді. Г.Бельгердің 85 жылдық мерейтойына орай, 2019 жылдың 25 қазанында «Видергербурт», Қазақстандық «Рухани Жаңғыру» қоғамдық даму институты, Қазақстан халқы Ассамблеясы және М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті бірлесе отырып, конференция өткізді. Бельгердің көптеген құжаттары мен қолжазбалары Қазақстан Республикасы Президентінің архивіне тапсырылды. Жазушының жеке кітапханасы Түркістан университеті мен Алматы кітапханаларына берілді. Жазушының есімі тасқа басылған тақтайша орнату рәсіміне қатысып сөйлеген белгілі ақын Олжас Сүлейменов: «Қандай адам Қазақстанның символына айнала алады? деген сауалға еш бөгелместен Герольд Бельгер деп жауап берген болар едім» деп жауап берген болатын». (Егемен Қазақстан 19.11.2020 г.). Герольд Бельгердің аты ұмытылмайды. Оны қарапайым халық еске алады, құрметтейді, оқиды, дауысын тыңдайды. Оның дауысы әрдайым дәл, шынайы және шыншыл болатын (Қазақстан этностары, 2019: 41-45).

Виктор Федорович Зайберт, тарих ғылымдарының докторы, археология профессоры, ҚР Жоғарғы Аттестациялық комиссияның мүшесі), ҚР Әлеуметтану ғылымдары академиясының корреспондент-мүшесі, XX ғасырдың сенсациялық археологиялық жаңалықтарының бірі – Ботай мәдениетінің авторы. Бүгінде Солтүстік Қазақстан өлкетану мұражайында ежелгі Ботай қонысынан табылған 200 мыңнан астам артефакт сақтаулы. Ұзақ жылғы қажырлы да қажырлы еңбегінде Виктор Зайберт ботайлықтардың жоғары даму деңгейін дәлелдеп қана қоймай, сонымен қатар сенсациялық жаңалық ашты: алты мың жыл бұрын Солтүстік Қазақстан аумағын шарпыған халық жылқыны қолға үйретіп, оны өсірумен табысты айналысқан. Бұл бұрын болған жылқы өсіру теориясын түбегейлі өзгертті.

Профессор Зайберт өз Отанынан тыс жерде де танымал, Оксфорд және Эдинбург университеттерінде дәріс оқыды, ҚР әлеуметтік ғылымдар Академиясының, Берлин қаласындағы Германия археологиялық институтының және Қазақстан немістерінің Ғылыми бірлестігінің корреспондент-мүшесі. Виктор Федорович 1947 жылы Солтүстік Қазақстан облысында дүниеге келген. Оның ата-анасы, көптеген немістер сияқты, Поволжье Немістер Республикасынан Қазақстанға жер аударылды. Әкесі еңбек армиясынан өтіп, 1946 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Николаевка ауылына оралды. Әкесі Фридрих (Федор) Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы, ерікті түрде Қызыл Армияға жазылып, Ішкі істер халық комиссариатынан тексеруден өткен. Ұрыстарға қатысып, екі жарақат алды. Емделіп болған соң, қайтадан арнайы тексеруден өтіп, майданға оралды. Бір рет оған неміс тілін білетін этникалық неміс ретінде Оралға 19 әскери тұтқындарды алып жүруге тапсырылды. Бірнеше күннен кейін адамдарды орналасқан жеріне жеткізді. Ақыры әскери комиссариатқа келіп, 19 тұтқындарды пакеттегі құжаттармен табыс етті. Бұйрық орындалды. Комендатуралар пакетті ашып, тізімнен 20 адамды көрді, ал әскери тұтқын 19 адам. Бірден толқулар мен айқай шықты.

Сол кезде Ф.Ф. Зайберттің қандай жағдайға тап болғанын түсінуге болушы еді. Сосын әскери тұтқындардың аттарын тізіммен атай бастағанда.... жиырмамыншы болып бұл тізімге Ф.Ф. Зайберттің өзін жазып қойған болып шыққан. Бұл жағдай Ішкі істер халық комиссариаты қызметшілерінің аяусыздығы мен қаталдығына тағы да бір дәлел. Фридрих Зайберттің әскери тұтқын және жаудың тілін жақсы білетін күзетші ретінде жаңа өмір кезеңі басталды. Ал 1946 жылы Ф.Ф. Зайберт демобилизацияға түсіп, өзінің туыстары мен жақындарынан 1941 жылдың күзінде қазақтардың немістерді жақсы қабылдағанын, барлық қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарға пана беріп, қамқорлық жасағанын естіген. Осылайша олар Солтүстік Қазақстан облысына келген. Зайберт отбасы еліміздің итілігіне қызмет етуді бастған. Бір жылдан кейін егіздер, Виктор және Эльвира дүниеге келді. Зайберттің бүкіл отбасы музыкалық, барлық аспаптарда ойнайды. Әкесі Саратов музыкалық техникумын бітіріп, көптеген жылдар бойы Қазақстандағы вокалдық-аспаптық ансамбльді басқарды, ол көптеген жылдар бойы музыкалық байқауларда бірінші орын алды. Інілері осы мамандықты таңдап Владимир көп жылдар бойы СҚО Есіл аудандық мәдениет бөлімін басқарды, Юрий Солтүстік Қазақстан облысының белгілі композитор, әншісі.

Жас кезінде Виктор Федорович отбасында музыкаға деген сүйіспеншілікке бой алдырғанына қарамастан, Петропавл педагогикалық институтына тарих факультетіне түсуге шешім қабылдады. Білім құмар студент көп уақытын кітапханада және өлкетану мұражайында өткізді. Дәл осы жерде оған тарих ғылымдарының докторы және Челябині археологиялық мектебінің негізін қалаушы Геннадий Борисович Здановичпен танысу сәті түсті. Осы сәттен бастап Виктор Зайберттің өмірі археологиямен тығыз байланысты болды. Виктор Федорович КСРО ҒА Археология институтының аспирантурасын бітірді. Мәскеуде, «неолит Северного Казахстана» тақырыбы бойынша кандидаттық диссертация, КСРО Ғылым Академиясында Новосібір

қ. докторлық диссертациясын қорғады. Солтүстік Қазақстан М.Қозыбаев атындағы университеттің археология және этнография оқу-ғылыми орталығының жетекшісі болды. Виктор Федорович бірнеше мәрте шетелге жұмысқа және тарихи Отанына шақырғанына қарамастан Қазақстанға деген ыстық ықыласын өмір бойы сақтады (Библиотека, 2022: 35).

Домбровский Юрий Осипович Кеңестік прозаның көрнекті жазушысы, ақын, әдебиеттанушы, мемуарист. Домбровскийдің шығармашылығын шартты түрде екі кезеңге бөлуге болады: қазақстандық (1933-1955) және мәскеулік (1956-1978).

Қазақстанға жер аударылған уақытта ол өте жас, ешкімге белгісіз және өмірі қиыншылыққа толы болды. Осы өңірде ол үлкен шығармалардың танымал авторы болып қалыптасты. 1933 жылы тұтқындалып, Мәскеуден Алматыға жер аударылды, оның өмірінің көп бөлігі осы қаламен байланысты болды: «Мен 1933 жылы әлемдегі басқа қалаларға ұқсамайтын ерекше қаланы бірінші рет көрдім. Сол кезде ол мені қалай таң қалдырғаны есімде».

Жазушы өзінің «Хранитель древностей» (1966) романында апорт туралы жазады: «Бұл шын мәнінде керемет алма - үлкен, жарқыраған, ашық қызыл түсі бар. Мен оны алғаш көргенде өз көзіме сене алмадым. Ол үлкен раушан гүлдердің суреті бар қара қаңылтыр табақта жатты. Табақта үш алма ғана болса да, раушан гүлдер алмалардың қасында үлкен болып көрінбеді, дегенмен де олар ыдыстың барлығын қамтып жатты – жарқыраған, лакталған жәрмеңкелік матрешкалар тәріздес, жарық пен көктің құйындары сияқты бояулармен әшекейленген ...».

Домбровский Тастақта (Алматыда) бес баласы бар жесір қазақ әйелінен бөлме жалдап тұрды. Күнде таңертең әйел нан пісіріп, оны алты бөлікке бөлетін – балаларына және бейтаныс адамға. Домбровский мұны есіне алған сайын көз жасын тыя алмайтын.

Юрий Домбровский қазақ тілін жетік меңгерді. Ол қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аударды,

шебердің қолынан Ғабит Мүсіреповтің, Сәбит Мұқановтың әңгімелері мен повестері, Илияс Есенберлиннің «Қатерлі өткел» және «Айқас» романдары аударылып шықты.

Сондай-ақ, публицист көрнекті суретшілерге – тұңғыш қазақ суретшісі Әбілхан Қастеевке, сәулетші Андрей Зенковқа және басқаларына арнап мақалалар сериясын шығарды. Ю.Домбровский режиссер Шәкен Аймановпен, жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісовпен және драматург Тахауи Ахтановпен достық қарым-қатынаста болды.

Юрий Домбровский үшін қазақ мәдениеті қымбат болғаны соншалықты, ол тіпті мәскеуліктер Юрий Казаков пен Владимир Дудинцевті әңгімелерімен қызықтырып, Алматыға көшулеріне себепкер болды. Кейін В.Дудинцев Юрий Домбровскийдің бірнеше рет: «Сайтан алғыр, қазақтар тәуелсіздігін қашан жариялайды?» деп сұрағанын есіне алады.

Домбровскийдің шығармашылығы гуманистік идеалдарға толы. Еңбектерінің негізгі тақырыбы: тоталитарлық қоғам болмысы және жеке адамның моральдық – адамгершілік құндылықтары арасындағы орын алатын қарама-қайшылықтар. Жазушының атақты «Обезьяна приходит за своим черепом» романы жарық көруге дайын болған уақытта Домбровский тұтқындалды және барлық қолжазбалар тәркіленді. Ақталғаннан кейін Мәскеуде Домбровскийге есімі құпия болып қалған бейтаныс адам келіп, оны өртеп жіберу туралы бұйрықты орындамағанын айтып, қолжазбаны қайтарып береді. Марапаттары «Новый мир» журналының сыйлығы (1964). Өмірден өткеннен кейін Альбин Мишель баспа үйінің «1979 жылғы ең үздік шетелдік кітабы үшін» марапаты (1979, Франция). (Қазақстан этностары, 2019: 82-83).

Қорытынды

Еліміздің Тұңғыш Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында «бейбітшілік пен тұрақтылық өздігінен пайда болмайды, бірақ олар күн сайын тынымсыз еңбек

етудің нәтижесі болып табылады» деген болатын (Назарбаев, 2017). Қоғамдық сананы жаңғыртудың тұтастығы, келешегі мен бірізділігі ол елдің өткеніне құрметпен қарауды қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы полиэтникалық қоғамның құндылықтары мен жетістіктерін сақтай отыра қамтамасыз етілуі мүмкін. Патриотизм-бұл барлық ұлт азаматтарын ортақ Отанында біріктіретін бастау. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы отызжылдық өмір тәжірибесі қазақстандық патриотизм қағидат және саяси процесс ретінде республиканың әлеуметтік бірлігі стратегиясына оның этностық әралуандығында ресімделетінін дәлелдейді. Тәуелсіз Қазақстанның идеалы – барлық ұлт азаматтарының теңдігі, өркендеу, демократиялық, құқықтық мемлекет. Табысты қоғамның гуманистік мұраттарға да, мемлекеттің тұрақты дамуының міндеттеріне жауап беретін құндылықтар жүйесін жаппай санада қабылдау негізінде қана қалыптаса алатындығы жалпыға белгілі. Қазақстан Республикасы тәуелсіз ұлттық мемлекеттіліктің өзіндік моделін құра алды, мұнда оның негізгі құрамдас бөліктері бар – патриотизм құндылықтары, ерекше этномәдени дәстүрлер, қоғамдық келісім және ұлттық бірлік. Осы мақалада қиын - қыстау кезде Қазақстанға депортациямен келген кейбір этнос өкілдері туралы, олардың келешектегі тәуелсіз қазақ мемлекеті үшін адал еңбек етіп, сол жылдары мемлекетіміздің негізін қалауға үлес қосқаны туралы баяндалды. Сонымен қатар, өткен жылдары

көп ұлттардың, оның ішінде еңбеңқор кәріс халқының, солтүстік Кавказдан келген бауырлас халықтардың өкілдерін келешекте зерделеу жөн болар. Сондай ақ, қазіргі тәуелсіз еліміздің отыз жылдығын асқарғанымызда сол депортациямен келген этностардың төртінші ұрпағы қазақ халқымен бірге қоян қолтық Қазақстанды өркендетуге, дамытуға, елдің бірлігін сақтауда өз үлестерін қосуда. Сондықтан халықтың ортақ тарихи және мәдени мұрасын сақтау және арттыру, тарихи жадыға, оның тұрақты құндылықтары мен жоғары моральдық мағыналарына адал болу - біздің қолымызда. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтары, тарихы мен мұраттары маңызды символдық ресурстар болып табылады, олар әлеуметтік дамудың белгілі бір кезеңінде материалдық капиталдан гөрі маңызды рөл атқарады. Қазақстанның ортақ тарихи және мәдени мұрасын құруға қатысқан оқиғалар мен тұлғалардың тізімін толықтыра отырып, этносаралық қатынастардың қазіргі саласы туралы нақты мазмұнын зерделей отырып, қазақстан диаспораларының ел дамуына қосқан үлесін жандандыру және насихаттау маңызды мақсат. Себебі, өткен жылдары оңтүстік облыстарда орын алған ұлтаралық келіспеушіліктер бұл мәселені барлық уақытта назарда ұстау керектігін айқын көрсетуде. Осыған орай еліміздегі конфессияаралық және этносаралық келісім мемлекет тұтастығының, бірлігін және оны демократиялық қайта құру жолымен ілгерілетудің қажетті шарттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Асылы Осман. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://kazmkpu.kz/kz/asili-osman-alievna> (дата обращения: 05.05.2022).

Алдажұманов Қ. «Халықтарды депортациялау-тоталитарлық режимнің қылмысы». Семинар материалдары. Халықтарды депортациялау және адам құқықтары мәселесі. Жинақ. Алматы, 1997. 12 маусым, 16.

Абуов Н. Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореферат. на соиск. уч. ст. к.и.н Қарағанды 2008, 28

Айқын. – 2020. – № 159. – Б. 3

- Библиотека: Биографии известных немцев Казахстана. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://wiedergeburt-kasachstan.de/library/biografii-izvestnyh-nemtsev-kazahstana/> (дата обращения: 04.06. 2022)
- Депортация народов и проблема прав человека. Алматы, 1998. – С.11.
- Жуматов Д.С. Халықтарды Қазақстанға депортациялау мәселесі бойынша тарихнамалық шолу. Электронный журнал «edu.e-history.kz» 2017. № 2 (10). . [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/697> (дата обращения: 05.05. 2022)
- Қазақстан этностары: Тұлға, Тарих, Естелік. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 500 б.
- Кан Г.В. История Казахстана. Учебник для вузов. – Алматы. 2011. – 311 б.
- Кан Г.В. Қазақстанның корейлері. – Алматы. – 1994. – 185 б.
- Кан Г.В. () Основные направления деятельности 4 рабочей группы по нереабилитированным жертвам насильственно депортированных в Казахстан народов. Алматы, 2021. – Б.11.
- Қазақ Үні. 2020. № 15-16. – Б.11.
- Қозыбаев М.К., Қозыбаев И.М. Қазақстан тарихы. Хрестоматия. – Алматы, 1994. – 256 с.
- Қозыбаев М.Қ. Қазақстан тарихнамасы: тарих сабақтары. – Алматы: Рауан, 1990. – 135 с.
- Қозыбаев М.К. «Қазақстан тарихы» орыс тіліндегі 10-сыныпқа арналған мектеп оқулығы. 3-ші ба-
сылым. Алматы. 1992. – Б. 209-215.
- Қожаханова Қ. К. () «Қазақстанға жер аударылған халықтар және олардың Республиканың халық ша-
руашылығын қалпына келтіріп, дамытуға қосқан үлесі (1946-1960 жылдар)», т.ғ.қ. дәрежесін алу үшін
әзірленген авторефераты. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының. – Алматы,
2007. – Б. 21-22.
- «Көкжиекке тартқан көш». – Алматы: Жазушы, 1997. – 246 б.
- Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақала. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (дата обращения: 14.06.2022).
- Оразбақов А.Ж. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қызылорда облысына күштеп қоныс аударылғандар.
// Международная научно-практическая конференция История второй мировой войны: новые источ-
ники и интерпретации (к 70-летию победы в Великой отечественной войне). – Астана, 2015. – Б. 263-269.
- «Егемен Қазақстан». – 2020. – 12 б.

Б.Р. Шериязданов

Институт истории государства КН МОН РК, Астана, Казахстан

Депортация представителей этнических групп в Казахстан и их видные деятели, внесшие за- метный вклад в развитие страны

Аннотация. В статье отражены информационные и исследовательские основы изучения депорта-
ции в Казахстан применявшейся советской тоталитарной системой в качестве репрессивных мер против
отдельных этнических групп населения. Проанализирована источниковедческая и историографическая
база проблемы депортации народов в Казахстан. В хронологическом порядке показаны основные доку-
менты с данными о народах, депортированных в Казахстан в годы массовых политических репрессий.
Рассмотрены специфические особенности тоталитарного режима и влияние депортации как на жизнь
конкретных людей, так и на отдельные этносы, регионы и страну в целом.

В статье также представлена информация о проделанной за годы независимости работе по полной
реабилитации депортированных народов. Изучены принятые нормативные правовые акты и научные
разработки посвященные теме депортации. К настоящему времени защищено ряд диссертации, напи-
саны книги, статьи, изданы воспоминания жертв депортации, на электронных порталах и библиотеках
опубликована информация о выдающихся деятелях депортированных в Казахстан этнических групп,
оставивших особый след в истории страны. Рассматривая биографии отдельных наиболее видных пред-
ставителей этих этносов автор стремился показать результаты их деятельности и вклад в развитие стра-
ны как пример для современной молодежи.

В заключении обосновывается важность продолжения работы в данном направлении, успешные ре-
зультаты которой будут способствовать дальнейшему развитию межконфессионального и межэтниче-

ского согласия как одного из необходимых условий реализации политики по сохранению единства населения и территориальной целостности Республики Казахстан.

Ключевые слова: репрессии; этническая депортация; этнические группы; выдающиеся личности; межэтническое согласие.

B.R. Sheriyazdanov

Institute of History of the State of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Deportation of representatives of ethnic groups to Kazakhstan and their prominent figures who made a significant contribution to the country's development

Abstract. The article reflects the informational and research bases of the study of deportation to Kazakhstan applied by the Soviet totalitarian system as a repressive measure against certain ethnic groups of the population. The source and historiographical base of the problem of the deportation of peoples to Kazakhstan is analyzed. The main documents with data on people deported to Kazakhstan during the years of mass political repression are shown in chronological order. The specific features of the totalitarian regime and the impact of deportation on the lives of specific people, as well as on individual ethnic groups, regions, and the country as a whole are considered.

The article also provides information on the work done during the years of independence on the full rehabilitation of deported people. The adopted normative legal acts and scientific developments devoted to the topic of deportation are studied. Currently, a number of dissertations, written books, articles, published memoirs of the victims of deportation, and information published on electronic portals and libraries about prominent figures of ethnic groups deported to Kazakhstan, who left a special mark in the history of the country, are protected. Reviewing the biographies of some of the most prominent representatives of these ethnic groups, the author tried to show the results of their activities and their contribution to the development of the country as an example for modern youth.

In conclusion, the importance of continuing work in this direction is justified, the successful results of which will contribute to the further development of inter-confessional and inter-ethnic harmony as one of the necessary conditions for the implementation of the policy of preserving the unity of the population and territorial integrity of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: repression; ethnic deportation; ethnic groups; prominent figures; interethnic harmony.

References

Asyly Osman. [Asyly Osman] Available at: <https://kazmkpu.kz/kz/asili-osman-alievna>. [in Kazakh]. (accessed 05.05.2022).

Aldazhumanov K. Halyktardy deportaciylau-totalitarlyk rezhimnin kylmysy». Seminar materialdary. Halyktardy deportaciylau zhane adam kukyktary maselesi. Almaty, 12 mausym, 16. [Deportation of Peoples is a crime of the totalitarian regime. Materials of the seminar. Deportation of peoples and the issue of human rights]. (Almaty, 1997. June 12, 16 p.). [in Russian].

Abuov N.A. Deportacii narodov v Kazahstan v 1936-1957 gg. (na materialah Severo-Kazahstanskoy i Kokchetavskoy oblastej): [Deportations of peoples to Kazakhstan in 1936-1957. Based on the materials of the North Kazakhstan and Kokchetav regions]: (Dissertation. Karagandy, 2008, 28 p.). [in Russian].

Biblioteka: Biografii izvestnyh nemcev Kazahstana. [Library (2022): Biographies of famous Germans of Kazakhstan]. Available at: <http://wiedergeburt-kasachstan.de/library/biografii-izvestnyh-nemtsev-kazahstana> [in Russian]. (accessed 03.06. 2022)

Deportatsiya narodov i problema prav cheloveka. [Deportation of peoples and the problem of human rights]. (Almaty, 1998, 82 p.), [in Russian].

Zhumatov D.S. Khalyktardy Kazakstanga deportatsiyalau maselesi boiynsha tarikhnamalyk sholu. [Istorographic review on the problem of deportation of peoples to Kazakhstan]. Available at: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/697> [in Kazakh]. (accessed 05.05. 2022)

Kazakstan etnostary Tulga, Tarikh, Estelik. [Ethnostary of Kazakhstan: Personality, Tarikh, Estelik]. Nur-Sultan: 2019. 500 p. [in Kazakh].

Kan G.V. Istoriya Kazakhstana. Uchebnik dlya vuzov. [History of Kazakhstan. Textbook for universities]. (Almaty. 2011, 311 p.). [in Russian].

Kan G. V. Kazakstannyn korejleri. [Koreans of Kazakhstan] (Almaty, 1994, 185 p.), [in Russian].

Kan G.V. Osnovnye napravleniya deyatel'nosti 4 rabochei gruppy po nereabilitirovannym zhertvam nasil'stvenno deportirovannykh v Kazakhstan narodov. [The main areas of activity of the 4 working groups on the unhabilitated victims of the violent deportation of peoples to Kazakhstan]. (Almaty. 2021, 34 p.), [in Russian].

Kozybayev M. K., Kozybayev I.M. (1994) Kazakstan tarihy. Hrestomatiya. [The history of Kazakhstan. Chrestomat]. (Almaty, 256 p.), [in Kazakh].

Kozybaev M. K. Kazakstan tarihnamasy: tarih sabaktary. [Historiography of Kazakhstan: history lessons]. (Almaty, Rauan. 1990, 135 p.) [in Kazakh].

Kozybaev M. K. «Қазақстан тарихы» орыс тіліндегі 10-сыныпқа арналған мектеп оқулығы 3-ші басылым. [school textbook "History of Kazakhstan" in Russian language school textbook for the 10th grade]. 3rd edition. Almaty. 1992. P. 209-215. [in Kazakh].

Kozhakhanova K. K. Kazakstanga zher audarylğan halyktar zhane olardyn Respublikanyn halyk sharuashylygyn kalpyna keltirip, damytuga koskan ulesi (1946-1960 zhyldar). [Deported peoples to Kazakhstan and their contribution to the restoration and development of the national economy of the Republic (1946-1960)], (dissertation defended in the Institute of History and Ethnology named after Sh. Sh. Ualikhanov. Almaty. 2007. P. 21-22, [in Kazakh].

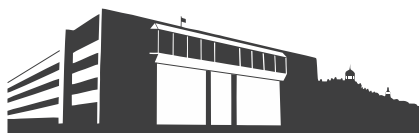
Nazarbaev N.A. Memleket basshysynyn «Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru» atty maqalasy. [Memleket basshysy's article «Focus on the future: rukhani zhanggyru» atty article] Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [in Kazakh]. (accessed 14.06.2022).

Orazbakov A. Zh. Uly Otan sogysy zhyldarynda Kyzylorda oblysyna kushtep konys audarylğandar. [They were forcibly relocated to Kyzylorda region during the Great Patriotic War.] (International scientific-practical conference History of the Second World War: new sources and interpretations (to the 70th anniversary of the victory in the Great Patriotic War). L.N.Gumilyov ENU historical faculty, Astana 2015. 28 april'. P. 263-269) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Шериязданов Бауржан Рахимғалиевич – саясаттану ғылымдарының кандидаты, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Sheriyazdanov Bauyrzhan Rakhimgalievich – Candidate of Political Sciences, Leading Researcher at the Institute of State History of the National Academy of Sciences, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 02.61.31

Cultural and philosophical significance in the art of Kuyi

Baglan O. Aralkhanov^{1*}

Abzal S. Sakhov², Saule N. Kurbanbayeva³

^{1,2}Eurasian National University L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

³M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding author: baxus274@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-6769-1131>

²<https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>

³<https://orcid.org/0000-0003-0183-419X>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-150-160

Abstract. *The art of kuyi has a special place in the development of the spiritual world of the Kazakh people. It is necessary not only to distinguish the stages of spiritual development but also for the future of cultural development, to thoroughly understand the meaning and specificity of this phenomenon, which has its own complex structure and deep mystery. The recognition of kuyi art and its cultural features and philosophical thoughts is very important for the permanent strengthening of our modern independence. It is clear that we have the task of recognizing and appreciating the spiritual heritage of the people, training them in the national spirit, and being able to create them for the needs of today's era of democratic social construction.*

The legends and stories of the Kazakh kuyis are spoken only by research, and not by systematic cultural and philosophical analyses. Because the specificity and breadth of the subject, the complexity of the content of worldly phenomena in the status heritage of the people were considered worthy of special study.

The art of folk kuyi, which occupies a special place in the content structure of Kazakh philosophy, is of great importance in the formation of the national mentality. The art of kuyi is a source in the formation of our national culture. It has become a cultural value of the Kazakh people, contributing to their worldview for this reason. When we analyze the place of musical art in the framework of the cultural development of the Kazakh people, then it is impossible not to mention its national basis and spiritual life. At the basis of this idea are concepts such as self-recognition, feeling, acceptance as a nation. As a result, we recognize the dignity of the nation, its ability to recognize the nature of state art, which has become the core of its spiritual wealth.

Keywords: *kuyi; the art of kuyi; cultural heritage; dombra; dombra kuyis; kuyi player.*

Received 10 September 2022. Revised 20 September 2022. Accepted 31 October 2022. Available online 30 December 2022.

For citation:

Aralkhanov B.O., Sakhov A.S., Kurbanbayeva S.N. Cultural and philosophical significance in the art of kuyi // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 150-160. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-150-160

Для цитирования:

Аралханов Б.О., Сахов А.С., Курбанбаева С.Н. Культурно-философское значение в искусстве кюев // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 150-160. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-150-160

Introduction

It is very necessary to create a comprehensive knowledge about the cultural heritage that has gone back centuries at present. The samples of cultural heritage, including kuyi is a form of art that glorifies the people, honors and reveres the traditions of their ancestors. The veneration of the past, the search for its knowledge, the desire to determine the foundations of our spiritual heritage, the desire to restore cultural and historical continuity between generations became possible with the independence of our country. It follows from the needs of society at the present historical stage and is associated with the task of building a civilized state.

The transition of art to modern society, the significant contribution of the Kazakh people to the development of economic, social, political life at the intersection of modern cultures is due to the preservation of the continuity of spiritual innovation in accordance with the cultural heritage and social changes. The correction of the new generation through the revival of our cultural heritage, cultural values, the formation of the continuity of generations, is one of the main problems today. Therefore, we believe that our main task for the future younger generation is to preserve and pass on the national values that are passed down from ancient times from father to child, from generation to generation as the heritage.

«If we look into the deep prehistory of the Turkic culture in the ancient steppes of Kazakhstan, we come across to wealth of cultural heritage that contributes to world culture. We can only emphasize that it is the historical duty of the intelligent society of today to be able to pass this spiritual wealth to the next generation without wasting it. The request of our state to take up this spiritually successful work and implement a major program with the help of scientists and researchers is a complex issue and it is one of the steps that arise from thinking about the future», wrote Professor S. Nurmuratov (Nurmuratov, 2006: 5).

Models of music culture are not only the relief of historical periods for generations, but also the

foundation of our high-spirited culture. People freed from allegiance and gaining independence must pay attention to its cultural heritage, increase its need to know, understand and master it. That is why all things formed in the life of the people are to a certain extent related to the forms of the spiritual and cultural existence of their generation. It is necessary to dwell on the cultural features and tastes of the Kuyi art, its historical periods while turning to the music culture. The succession of the old and the new, the service of the new for its time is a natural trend, a pattern. The music culture continues its succession and develops in its own way, worthy of its time (Mergaliev, Burkit & Duysen, 2000).

The music culture of the Kazakh people is mentioned in the works of scholars of the Far East and European people. It is also shown that the steppe culture, the cultural worlds that define its beautiful examples, at one time contributed to the way of life of many countries around it.

In the content of any sample of cultural heritage, the structure of the people's thinking, feeling, perception of the world, and their own psychological features are revealed, and the uniqueness of the nature of the people's existence is determined. It shows that the «sensual phenomena» of the Kazakh people to the surrounding world – life, which came from the inner world, were virtuous, pure, supportive. Such manifestations of inner beauty in relation to the external world are based on the recognition of life, the wisdom based on the appreciation of its values. At the same time, it shows that the songs and poems and kuy art developed at the level of living were directly connected with the lifestyle and traditions of the people. It is explained that the events in the life of this people have their own reason, which marked the beginning of the birth of the kuyi, the song.

Each region has its own characteristics, features, tone, melody, color, accent. Of course, it is well known that the scope of art is wide and numerous. Kuyi is one of the vital arts of the Kazakh steppe.

The art of kuyi is an expression of folk culture. We can clearly recognize the existence and life of the people due to this art. Along with

reflections on philosophical motives that could show the socio-social, historical character of certain periods, it performed an educational task with its sound, creating various images related to all conditions of human life, and establishing traditions and customs among the people.

The research of the history of the people's traditional culture and the peculiarities of their own phenomena is the need of today. In this regard, the requirements for the formation of a new perspective as a phenomenon that establishes the unique identity characteristic of our spiritual heritage, the nation, sets new goals and objectives for the research works. After all, it is impossible to form a national thought without referring to the cultural and spiritual heritage. Kui art has a unique function as a formative of the national worldview, as a study of the nation's own dignity, and as a mechanism for imparting national language to our national ideology.

Materials and methods

Comprehensive researches and analyzes have been conducted on the issue of Kazakh philosophy since independence. In particular, an in-depth study of the art of kuyi in the ethnic spiritual space is one of the most complex and urgent problems that should be considered in modern philosophical science.

The conclusions and findings at the level of current worldviews and cultural-philosophical judgments in the life of the people were made by Zh.K. Meir «Culturological foundations of the heritage of the Kazakh people» (Meir, 2006: 15), K. Nurlanova's work «Cultural foundations of kuyi art» (Nurlanova, 2009: 16), and S.Sh. Ayazbekova's works such as «Worldly views of Kazakh kuyi players» (Ayazbekova, 2005: 249) can be especially noted.

The art of kuyi, which is the source of the mentality of the Kazakh nation, is recognized as a component of the public consciousness in the historical and social life of the people, as the basis of the archetypal worldview. In this sense, M. wrote works on the relationship of art to national mentality, ethnoculture and its scientific foundations from a methodological

point of view. Orynbekov, G. Name, A. Kasabek et al. one can say scientists-philosophers. We can mention the works of the scientists-philosophers M. Orynbekov, G. Yessim, A. Kassabek and others from the methodological point of view of the relationship of art to the national mentality, ethnoculture and its scientific foundations.

Many philosophers in their works note poetry, eloquence, zhyrau and other phenomena as manifestations of the Kazakh mentality. D. Kishibekov says that the social environment has a special place in the formation of national mentality, and says that «kuyi player is a person who has formed worldview ideas about the essence of human existence through his philosophical reflections» (Kishibekov, 1999: 47).

In addition, T. Burbayev in his monograph «The mentality of the nation» summarizes worldly problems in the everyday life of the Kazakhs (Burbayev, 2001: 10).

The approaches based on the nomadological dilemma that has developed within the framework of postmodernism were emphasized in the monograph «The art of the Kazakh kui in the process of the formation of the national mentality» by B.A.Orazaliyev in the context of the national mentality and Western thought. For example, J. Deleuze and F. Guattari spoke about the nomadic mentality: «They don't just sit on the banks and watch the river flow. It flows together with that current», that is, the Kazakh people's vision of the world gives rise to such an opinion that that it moves together with the roads in a narrow space that is reconciled with that world (Orazaliyev, 2009: 30).

Historical-cultural, comparativistic, and axiological methods widely applied in humanitarian sciences were used in the research of theme.

Discussion

The kuyi art is the core of the national worldview. It is one of the cultural phenomena that contributed to the formation of the Kazakh people's self-consciousness and identity. The nature of kuyi art can be a reason for every Kazakh to recognize himself, to establish own self, and strengthen the sense of pride of the nation.

The creativity of many professional artists formed the basis of the musical classics of the Kazakh people in the II half of 19th century. Although their worldview of the world was historically limited at that time, nevertheless, they depicted social contradictions and injustice in society and called to fight against domination and violence in their works.

In the 2nd half of the 19th century, such great masters of singing arts as Kurmangazy Sagyrbayevich, Ikyllas Dukenuly, Tattimbet and others came to the stage of music art in Kazakh culture, who made contribution to the development of music stage, and composers, singers, recognized masters of the Kazakh steppe, Birzhan Sal Kozhagyluly, Akan Seri Kormasaulы and Zhayau Musa Baizhanuly, who laid the foundations of priceless noble cultural values, which are the main peak of the modern Sal-seri phenomenon. The content of the works of the specified special talent owners was the same. These: unjust government of people, people's living conditions, sincere love for the native places where they were born, for its nature, they were clearly illustrated.

The history of the origin of Kuyi was founded in early times. It was proved based on the scientific works written about the Saka and Hun eras. Kuyi art is a spiritual heritage formed in the national consciousness of the people from a long time ago. Paintings on the stone, ornaments on weapons, the depth of people's worldly knowledge, and the power of their art that testify the history of Kuyi art, were demonstrated.

There are no unique methodological ways of recognizing and understanding cultural features of Kuyi art as a different phenomenon. We will focus on the concepts of «kuyi», «saz-saryn», «brown», «rhythm» in order to determine the nature and features of kuyi art. It is rational to recognize the features of the mood through concepts such as melody and rhythm in order to recognize the philosophical thoughts in the music mood. The model of pottery in Kuyi art shows that it is based on the knowledge and understanding of people in different stages of development. Such knowledge not only determines the cultural specificity of kuyi art, but

also determines the ways of its development. In this regard, it shows that kuyi art, by expressing the state and condition of each period, also shows the artistic features of the level of social and household relations, and can be a chronicle of life worthy of the beliefs and traditions of those periods (Zhumabayuly, 2012: 62).

The concepts that determine the nature of the kuyi are melody, rhythm, and harmony. The continuity feature of the system of rhythm and great thoughts should be recognized to determine the cultural knowledge and philosophical concepts of the kuyi through rhythm and music. The peculiarity of the kuyi as a phenomenon is the presence of sound and rhythmic layers, each sound has its own color. Also, each tone has its own color. The characteristic color of music in the Kuyi language is a national identity. Every nation has its own concepts of national voice, national recognition, and national identity. The identity of the kuyi phenomenon is determined by the national pattern and shows the characteristics of the national identity.

«Folk kuyi is a musical work with deep philosophy and high cultural knowledge. The Kazakh people do not have a systematic philosophy. Its philosophy is in the tradition of simple philosophy», says D. Kishibekov (Kishibekov, 1999: 12). The kuyi art is a simple philosophical knowledge that harmonizes with the development of its rhythm. The stated philosophical knowledge is closely connected with these tools that reveal the meaning of music, in particular, the sound system, the uniqueness of the music melody and rhythm, and the expressiveness of performance.

The rhythm system is often recognized by the music feature of kuyi art, which is in line with the people's worldview. The rhythm and the inner swelling of the music express the thought and show its own nature. The difference between melody and rhythm of the music are not noticeable. It is impossible to understand the kuyi melody without rhythm in the people's worldview. Because in the nature of kuyi is expressed by the reality of thoughts, images through rhythm. The energy of feelings, mood, excitement of thoughts, the state of kuyi reflects the worldview

understanding of rhythm and music, brown identity, worldview understanding, figurative character. A rhythmic world richly saturated with moods, emotional phenomena, and music world. Cultural-philosophical concepts in kuyi are recognized by music unity.

Professor K. Zhubanov expresses the following opinion about the word «kuyi» in his work. «Kuyi» should be pronounced as «blue» in Chagatai, Uyghur languages, and Anatolian Turkish in Kazakh. One row of the Kazakh sound «I» turns into «k» – «g» in the Chagatai language, the old Uyghur language, Turkmen, Azeri, Anatolian Turkish. The Kazakh word «bailamak» is pronounced as «baglamak»; The word «timek» in Kazakh is «tekmek» ... so it is natural that the word «kuyi» is «kok» by them (Zhubanov, 1976: 36). Also, art critic A. Seidymbek also commented on this opinion: «Any word that starts with «Kuyi» is associated with feelings. That word is associated with the most sacred feeling of the nomads – faith in God. Therefore, the word «kuyi» originally meant a Divine phenomenon. It is clear that it is equivalent to the meaning of the belief that it is the sound of God.

The word «Kuyi» has been known in the records of Turkic languages since the 11-th century. The word «kok» (pronounced kuyi in Kazakh) in Mahmud Kashkari's famous work «Divani Lugat it Turk» means both instrumental music and song. Even in today's Tatar language, the word «kuyi» is used for instrumental music and vocal music. Since the 16th century, the word «kuyi» has come to mean only instrumental music.

It has been known since the 14th century that the word «kuyi» which comes from the mouth of a country living in the countryside, is a name for instrumental music, and its roots lie even further back. This is proved by the discovery of a stone painting 600 years ago. Also, another evidence indicating the antiquity of the word «kuyi» is the existence of a state called «Aksak kulan» in Kazakh. In terms of birth history, this «kuyi» coincides with the campaigns of Genghis Khan. If we take the works that tell the historical events of the 13th-14th centuries, which were a dark time for the Kazakh people, the depth of the musical

language, the abundance of playing methods that require great skill, and the programmatic system for describing legendary stories, it is immediately clear that the culture of instrumental music in Kazakhstan was developed to a very high degree long ago. It is a genre that has been spreading its wings and flourishing for hundreds of years.

It would not be an exaggeration to say that the role of Kazakh kuyi art in elevating the spirit of the Kazakh nation is an understudied theme. Kui art has a rich Kazakh history. Each kuyi is not just music, but is caused by a certain historical chain of events. A. Seidymbek, who studied this fundamental issue seriously, said: «Until now, it is clear that only one aspect of Kazakh music, more precisely, Kazakh music folklore has been emphasized. It is the properties of songs as pure musical works. That is only the melodic features of the songs have been given importance. As a result, the great heritage was neglected and not collected, and in addition, the historical and aesthetic dignity of the syncretic nature of musical folklore was not fully revealed. Of course, in such a situation, it is impossible to think about the original features of musical folklore and the legends of the kuyi that compete with it» (Seidymbek, 2002: 85). From this point of view, it is very important to analyze the collection and publication of legends of the kuyi, which is a fertile channel of the historical and spiritual genealogy of the Kazakh people. Academician M. Auezov: «People know that there are many legends of the kuyi, but books and publications do not know about them. If reading books were filled with beautiful legends of kuys, narrative stories in the language, then in addition to the beautiful clear and colorful addition to the musical folklore of the Kazakh people, the meaningful content would be determined and continued, the oral folklore would also have told a lot of short stories and novels» (Auezov, 1990: 69). This problem, raised by M. Auezov, which he dreamed of realizing, has not lost its significance.

Kuyi art is a very complex phenomenon in terms of its structure and nature. The kuyi forms worldview trends through people's thinking and feeling, and manifests its cultural characteristics. If we take into account that the survival of the

people as a nation is the most urgent problem at the time when many nations are at risk of extinction, then such issues need attention. Therefore, there is a need to understand and recognize the unique character, content, origin, and history of kuyi art.

The power of kuyi art is dominant in Kazakh philosophy. Behind this priority lies the secret and essence of the national spirit, which has begun to be obscured. It is a system of thinking that is in harmony with the wisdom of the people.

Kazakh philosophy was also formed in the framework of its own historical development and established its own originality. It can be seen through his art that he developed the original basis from the twists and turns of thinking and mastered various laws. That is why, among the arts, especially the art of kuyi is the core of the Kazakh national identity, in other words, the mentality.

It is possible to understand the cultural uniqueness and degree of development of Kazakhs through music. There is no nation without linguistic features. This feature is reflected in its language, speech, traditions and worldly knowledge. Kazakh formed a system of thought patterns through music and words. There is no Kazakh thought that is not embodied in words and music. The national characteristic reflected in speech style and music are the true qualities of the Kazakh national language, i.e., the individual characteristics of the people established by the language.

The problem of determining the essence of kuyi art is a phenomenon that requires scientific judgment and real skill. The identity of each nation is determined by its own characteristics. That feature shows the close connection of the people with the original art. In general, the language of kuyi art is very deep, it is difficult to reveal its essence and convey its meaning. Nevertheless, we believe that attention will be paid to this issue today, it will be continued in the future, and it will be considered as one of the scientific researches.

It is a difficult problem to reveal the wisdom of the people based on deep thoughts, the tone of

the kuyi, the meaning under dombra sound. The secret of kuy can only be understood by studying the original art of kuy, in which the identity of the entire Kazakh people is embedded, finding the key to the emotional twists and patterns in it, and revealing the essence of Kazakh thinking as an emotional expression. Music and emotions are the source of deep understanding of world harmony. Music is a phenomenon that stabilizes the essence of the world and one's own existence. The cosmic image of music, which represents the oldest sensory model of knowledge about the world, is a manifestation of the unity of existence. «Kazakh traditional cosmogony contains a huge layer of ancient worlds about the birth of the universe. That's how it revealed that originally the World and the Universe were music», says scientist K. Nurlanova (Nurlanova, 2009: 37). Zh. Meir's statement that «Kuyi is a rhythmic world richly saturated with thoughts, emotional phenomena, music paint, looks at the world» (Meir, 2006) and that the support of thoughts and excitement in it is «intelligent thought and emotional tone» is also a satisfactory conclusion.

Songs and kuyis can show the strength and depth of people's level of philosophical thinking. These are the things that laid the foundation of the dome of religion, which became the foundation of the spiritual treasure of the people. Through these worlds, by recognizing the depth of thinking and the power of figurative language, we have the opportunity to study the subtleties of people's existence and behavior from the level of social life of the last century. The depth of underlying thought and state of mind, health that shows people's thinking and status and leads to rationality in life. From it we recognize the essence of the people, the treasure of art accumulated by absorbing the breath of the past world. There is no phenomenon more powerful than his power. Kuyi is the inexhaustible energy of people's being, origin, mood, unquenchable fire, joy, sorrow, sadness.

Kuyis, which depicted the national idea in detail, were able to beautifully show the folk qualities with various expressions. That's why kuyi is based on the psychological or religious

view formed in accordance with the worldview of its era. The original cognitive properties of kuyis based on shamanic qualities based on the epic era, kuyis depicting the shamanic worldview, glorifying heroic qualities when the foundation of khanate ideology was established instead of the clan-tribal system, and legends appropriate to the mythological period were all included. Based on mythology and epos, worldview concepts describing the primitive life of the people were determined. The main idea in the kuyi «Shynyrau» is the knowledge of the higher and lower forces of the world and its symbolic powers. On the basis of kuyis for field animals, it was found that the birth of states (sensitivity) containing the model of animal gracefulness (animal style) in the early Saka and Hun periods is a traditional expression of the model of emotional natural phenomena.

Kuyi art has been passed down from generation to generation through the hands of gifted artists, being filled with lively creations of the owners of unique talents. Of course, each period, each epoch, each social environment introduced its own changes to art, depending on the course of time. Innovations and revivals have raised our art to a higher level, turned it into a field rich in knowledge and learning. The traditional art of kuyi has also become a rich heritage, being filled with performers and being mixed with the changes of each time and period. Kuyis are divided into two traditions – «tokpe» and «shertpe» according to its traditional features, execution style, construction methods, and types of playing (Mukanova, 2014: 156).

The representatives of Tokpe Kuyi tradition are Uzak, Kurmangazy, Dina, Seitek, Dauletkerei, Mamen, Zhantore, Baizhuma, Sokyr Yeszhan, Kazangap, Abyl, Esbai, Essir, Kulshan, Balamaisyn, and many other musicians, Tokpe Kuyi tradition itself is divided into several schools depending on the features of performance.

Kurmangazy school, which reflects the symphonic character of its music, Dauletkerey school, Abyl school, which continues the tradition of Mangystau art, Kazangap school, which is characterized by isolated qualities to the very end, Continuing the Arka and Karatau

kuyi tradition, Tattimbet and Sugir Karatau kuyi school is a unique kuyi school (Zhuzbayev, 2006: 125).

When we say kuyi, first we think of dombra and kobyz. And the dombra has been a soul companion of our people since ancient times, it is our national treasure that clearly shows its history, destiny and language, social and spiritual life, customs and traditions. Many generations accompanied our national art and showed our art to others. Beginning with the ancestors of the father of kuyi, Kerbuka, Kaztugan, Uzak baba, who mourned some kuyi in the bottom of Boztobe, Bogda, Ikhlas and Sarmalai in Karatau and Arka, Toka with Tattimbet, Alshekey and Sugir, contemporary art critics continue the traditional kuyi art from the 19th century.

Kuyi art is a special manifestation of the mental phenomenon of the people. That is, through the art of kuyi, the Kazakh people show their structure of thinking, their uniqueness in feeling and perceiving the world.

Kui art is said to be a sacred and powerful art in the life of the people. Kuyi is a deep cognitive process that can be understood only through deep emotional concepts and intuitions unique to the nation as a phenomenon that shows the individuality of the people, therefore its power is closely connected with the mechanisms of internal spiritual communication. It has been concluded that in order to understand the kuyi, alertness and sensitivity is necessary.

Social changes and economic efforts and spiritual revivals in our country are connected with the rise of the Kazakh people to new spiritual and cultural milestones and recognition of their own place as a nation. The main function of the almost-forgotten kuyi, which has revived again, is to establish the national identity of our language and to show the uniqueness of our national character, while weighing the origin of our art.

The field of cultural and spiritual sphere of the independent country continues with high scientific achievements. Philosophical research samples make scientific conclusions and create opportunities for creative thinking about kuyi art, which is considered the source of folk

mentality. The people who formed a nomadic way of life turned the dombra instrument, which became a companion of their life and a pillar of their existence, into a blessing that explains their worldview and taste.

The content of kuyi art shows the structure of people's thinking, feeling and perception of the world, and shows the psychological alertness of the people. This is a testimony of the essential nature of the people.

Kuyi art expresses the phenomenon of the internal emotional world of the Kazakh people and shows the peculiarities of the national social psychology. The emotional influence of kuyi, the phenomena that strengthens the spirit and exalts the people, are intertwined with the deep emotional processes of the people. That is why the kuyi art is connected with the behavior of the people, their mood, and shows the characteristics characteristic of the whole nation.

Kuyi art is a phenomenon that expresses the national identity of the people. Through the kuyi art, we recognize the unique personality of the Kazakh people, which shows their difference from other nations. That is, kuyi can show «national identity» (Yesenuly, 1997: 141).

It is necessary to consider the function in the life of the people and the continuity of the cultural knowledge of kuyis with the folk understanding in order to clearly understand the social-historical character of kuyi art in the life of the people. As we said above, the meaning of the concept of kuyi is a mysterious phenomenon connected with divine beliefs. Its power of secrecy is admirable and wonderful, that is, an inexorably captivating quality. Such phenomena of the kuyi can be called the cognitive nature of the mind. The owner of recognition is a subject, that is, for the owner of recognition – a poet, his field of knowledge, creativity, starting point – social phenomena, environment, lifestyle, etc. That's why the atmosphere of the eras and the breath of the times is clearly visible in kuyi. The special nature of the kuyi is revealed by elevating it to the level of artistic or philosophical thinking. That is, the kuyi player admires his talent through his individuality: worldview effect, feeling, perception, intuition.

Conclusion

Kuyi is the most complex art in Kazakh musical culture. It is not only an instrumental phenomenon, but also a spiritual phenomenon that unites all the symbols defining the character of the nation. The research of the science of kuyi study includes its history, genealogy, school features, as well as its theoretical analysis as a musical work, traditional and professional teaching methods. As a result of this, the current level of kuyi and kuyi process was formed, which can meet the spiritual needs of the nation.

The particularly developed period of Kazakh kuyi art belongs to the 18th-19th centuries. It was a creative period in which regional schools of Kazakh kuyis formed a parade of various kuyi trends. All the pearls of today's ancient kuyi art were rooted at that time. In the Soviet era, after the introduction of written notes in order to further improve the art of dombra, the freely developed state entered a new channel. On the contrary, the pace of the old national state school has weakened.

There are no life events that do not depend on kuyi. The environment and the bravery of the hero, the ingenuity of the orator, and the short historical events of the country are told in the Kuyi language and in the legends that are told along with it. Kuyi legends, like Kuyi itself, can be divided into three channels, they are: folk Kuyi legends; legends of tunes produced by folk composers; the legend of musicians produced by today's music composers.

The art of kuyi is combined with educational pedagogy. In general, if the pedagogy is to educate the personality, then the same tasks are constantly fulfilled in the kuyi, that is, the commandments and proverbs impose various aspects of education on the next generation, encourage young people to be hardworking, moral, artistic and noble citizens.

Summing up, art of kuyi art is an expression of folk culture. From this art, we can clearly recognize the existence and life of the people. In addition to the reflections of the philosophers who can show the socio-social and historical character of certain periods, it also created various images

related to all the conditions of human life, and performed an educational task by establishing customs and traditions among the people.

Studying the history of the traditional culture of the people and the peculiarities of their own phenomena is the need of today. In this regard, the requirements for the formation of a new approach to our spiritual heritage, as a phenomenon that

establishes the identity of the nation, sets new goals and tasks for the research work.

This is because it is impossible to form a national mindset without resorting to cultural and spiritual heritage, art of kuyi, as a mechanism that forms a national worldview, bringing nationalism to our national ideology as a researcher of the nation's own dignity.

References

- Аязбекова С.Ш. Қазақ күйшілерінің дүниелік көзқарастары. // Қазақстан жоғары мектебі, 2005. – № 4. – Б. 249-253.
- Әуезов М. Песня степей // Антология казахской литературы. – М., 1990. – 320 с.
- Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. – Астана: Елорда, 2001. – 34 б.
- Есенұлы А.Е. Күй керуен. – Алматы: Өлке, 1997. – 160 б.
- Жұбанов А. Өн – күй сапары. – Алматы: Өнер, 1976. – 476 б.
- Жұмабайұлы Б. Күй – шежіре: деректі зерттеу. – Алматы: Атажұрт, 2012. – 104 б.
- Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғалым, 1999. – 200 б.
- Қазақ күйлерінің тарихы: оқулық / Т. Мерғалиев, С. Бүркіт, О. Дүйсен. – Алматы, 2000. – 412 с.
- Жүзбаев Ж. Қазақтың шертпе күйлері. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2006. – 176 б.
- Мейр Ж.Қ. Қазақ халық күй мұрасының мәдениеттанулық негіздері. – Алматы, 2006. – 35 б.
- Мұқанова А. Күй – қазақ халқының асыл мұрасы. – Астана, 2014. – 320 б.
- Нурланова К. Картина мира этноса // Изденис-Поиск (гуман.ғылым.сер.). – 2009. – № 2. – Б. 56.
- Нұрмұратов С. Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. 5-том. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. – Астана: Аударма. – 2006. – 516 б.
- Оразалиев Б.Ө. Ұлттық менталитеттің қалыптасу үрдісіндегі қазақ күй өнері. – Алматы, 2009. – 30 б.
- Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері: монография. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832 б.

Б.Ө. Аралханов¹, А.С. Сахов², С.Н. Курбанбаева³

^{1,2}Д.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Күй өнерінің мәдени-философиялық мәні

Аңдатпа. Қазақ халқының рухани дүние дамуында күй өнерінің алатын орны ерекше. Өзіндік күрделі құрылымы мен сарындық құпиялылығы терең бұл құбылыстың мәні мен ерекшелігін тиянақты танып түсіну, рухани даму үрдістерінің кезеңдерін саралау ғана емес, мәдени өркендеуінің келешегі үшін де қажет. Күй өнері және оның мәдени ерекшеліктері мен ондағы философиялық ой-толғаныстарды тану – қазіргі тәуелсіздігімізді орнықтыра нығайту үшін де аса маңызды. Біздің алдымызда халықтың рухани дүние мұрасын танып, бағалап, ұлттық рухта шынықтыру, бүгінгі демократиялық қоғамдық құрылыс дәуірінің қажетіне жарата білу міндеті тұрғаны анық.

Қазақ күйлерінің аңыз-әңгімелері, олардың оқиғасы мен тарихы туралы зерттеулер ғана айтылып жүр, ал оған жүйелі мәдени-философиялық талдаулар жасалынбауы себепті, осы мәселеге ден қойылды. Себебі халықтың күй мұрасындағы дүниелік құбылыстардың ерекшелігі мен тақырыптың кеңдігі, мазмұнының күрделілігі арнайы зерттеуге лайықты деп саналды.

Қазақ философиясының мазмұндық құрылымында ерекше орын алатын халықтық күй өнерінің ұлттық менталитетті қалыптастырудағы маңызы зор. Күйшілік өнер – ұлттық мәдениетіміздің қалып-

тасуындағы қайнар бұлақ. Осы себепті ол қазақ халқының дүниелік таным-түсінігіне ықпал етіп, мәдени құндылығына айналған. Егер де күйшілік өнердің қазақ халқының мәдени даму шеңберінде алатын орнын сарайтайтын болсақ, онда оның ұлттық негізіне, рухани тіршілігіне тоқталмай өту мүмкін емес. Осындай ойдың негізінде ұлт ретінде өзімізді тану, сезіну, қабылдау сияқты түсініктер жатады. Нәтижесінде ұлттың қадір-қасиетін, оның рухани дүние байлығының өзегіне айналған күй өнерінің табиғатын тануға деген мүмкіндіктерін танимыз.

Түйін сөздер: күй; күй өнері; мәдени мұра; домбыра; домбыра күйлері; күйші.

Б.О. Аралханов¹, А.С. Сахов², С.Н. Курбанбаева³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

Культурно-философское значение в искусстве кюев

Аннотация. Кюй занимает особое место в духовном развитии казахского народа. Понимание сущности и специфики этого явления со сложной самобытной структурой и глубиной необходимы не только дифференциации стадий процессов духовного развития, но и для перспектив культурного процветания. Искусство кюя и его культурные особенности, признание философских размышлений кюя также имеют особое значение для укрепления нашей современной независимости. Очевидно, что перед нами стоит задача – познать и оценить духовное наследие народа, воспитать его в национальном духе, сделать необходимым сегодняшнюю эпоху демократического общественного строительства.

Распространены легенды и истории казахских кюев, но еще нет как такового систематического культурно-философского анализа. В виду этого, в данной статье осуществляется попытка проанализировать данный вопрос. Считаем целесообразным проведение глубинного анализа сложного содержания, специфики и широты данного явления.

Искусство народного кюя, занимающее особое место в содержательной структуре казахской философии, имеет большое значение в формировании национального менталитета. Искусство кюя – источник в становлении национальной казахской культуры. Поэтому он признан культурной ценностью казахского народа, способствуя его мировосприятию. Если анализировать значение искусства кюя в рамках культурного развития казахского народа, то невозможно не обратить внимания на его национальной основе, духовной жизни. В основе таких размышлений заложены такие понятия, как познание, чувство, восприятие себя как нации. И как следствие познается достоинство нации, ее возможности познать природу искусства кюя, ставшего ядром богатства духовного мира.

Ключевые слова: кюй; искусство кюя; культурное наследие; домбра, куи домбры, кюйши.

References

- Ajzzbekova S.Sh. Kazakh kujshilerinini dunielik kozkarastary. Kazakhstan zhogary mektebi [world views of Kazakh Kui. Higher School of Kazakhstan] 2005. No. 4. P. 249-253, [in Kazakh].
- Auezov M. Pesnja stepej. Antologija kazakhskoj literatury [song of steppe. anthology of Kazakh literature]. (Moscow, 1990, 320 p.), [in Russian].
- Burbaev T. Ult mentaliteti [mentality of the nation] (Astana, Elorda, 2001, 34 p.), [in Kazakh].
- Esenuly A.E. Kuj keruen (Almaty, Olke, 1997, 160 p.), [in Kazakh].
- Kishibekov D. Kazakh mentaliteti: keshe, bugin, erten. (Almaty, Galym, 1999, 200 p.), [in Kazakh].
- Mejr Zh.K. Kazakh halyk kuj murasynyn madeniettanulyk negizderi [], (Almaty, 2006, 35 p.), [in Kazakh].
- Mukanova A. Kuj – Kazakh halkynyn asyl murasyn [], (Astana, 2014, 320 p.), [in Kazakh].
- Nurlanova K. Kartina mira jetnosa. Izdenis-Poisk (guman.gylym.ser.). 2009. No. 2. P. 56, [in Russian].
- Nurmuratov S. Ezhelgi zamannan bugingi kunge dejingi Kazakh halkynyn filosofijalyk murasyn. Zhiyrma tom dyk. 5-tom. Orta gasyrdagy turki ojshyldary [], (Astana, Audarma, 2006, 516 p.), [in Kazakh].
- Orazaliev B.A. Ulttyk mentalitetin kalyptasu urdisindegi Kazakh kuj oneri. (Almaty, 2009, 30 p.), [in Kazakh].
- Sejdimbek A. Kazakhtyn kuj oneri: monografija. (Astana, Kultegin, 2002, 832 p.), [in Kazakh].
- Zhubanov A. An – kuj sapary [Song trip] (Almaty, Oner, 1976, 476 p.), [in Kazakh].

Zhumabajuly B. Kuj – shezhire: derekti zertteu [Kuy-genealogy: a documentary study], (Almaty, Atazhurt, 2012, 104 p.), [in Kazakh].

Mergaliev T., Burkit S., Dujsen O. Kazakhh kujlerinin tarihy: okulyk [Kazakh Kui art in the process of forming the National mentality], (Almaty, 2000, 412 p.), [in Kazakh].

Zhuzbaev Zh. Kazakhtyn shertpe kujleri [Kazakh Kui art: monograph], (Karagandy, Bolashak-Baspa, 2006, 176 p.), [in Kazakh].

Information about the authors:

Aralkhanov Baglan Omirzhanuly – Ph.D. student, Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sakhov Abzal Sayataiuly – Senior Lecturer, Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kurbanbayeva Saule Nauayevna – M.Auezov South Kazakhstan University, Senior lecturer of the Department of Foreign languages for Technical Specialties, Shymkent, Kazakhstan.

Аралханов Бағлан Әміржанұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, философия кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан.

Сахов Абзал Саятайұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, философия кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан.

Курбанбаева Сауле Науайевна – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, техникалық мамандықтар бойынша шет тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Обзор основных терминов постколониальной теории и вопросов «локализации»

Алима Ж. Бисенова

Назарбаев университет, Астана, Казахстан

E-mail: abissenova@nu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-8889-7881>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-161-171

Аннотация. В этом обзоре мы разберем основные термины постколониальной теории, обсудим их актуальность и применимость к социокультурной ситуации в современном Казахстане. В современной социогуманитарной сфере – истории, антропологии, социологии – сегодня широко используются термины, заимствованные из постколониальной теории, сформировавшейся в западном академическом контексте или, точнее, в контексте взаимодействия западных академий с интеллектуалами из бывших европейских колоний. Несмотря на широкое распространение этих терминов, у многих отечественных и российских коллег остаются вопросы – насколько постколониальный фрейм и постколониальные термины применимы к бывшему советскому пространству и насколько продуктивно сравнение постсоветской действительности с постколониальными ситуациями в других частях мира. В данном обзоре мы попытаемся решить две задачи: во-первых, дать определения и, во-вторых, показать, как эти определения могут быть полезны для описания и теоретизации нашей конкретной ситуации. В чем заключается колониальность, в чем заключается постколониальность, чем колониальность отличается от заимствования? Как колониальность и постколониальность соотносятся с ориентализмом? В какой момент на смену постколониальности приходит деколонизация? И, в конце-концов, как (через кого) эти термины пришли к нам, почему они оказались такими популярными и как они подходят или не подходят к нашему контексту?

Ключевые слова: постколониальная теория, колониальность, постколониальность, постколониальный комплекс неполноценности, деколонизация, ориентализм, ориентализация.

Received 18 November 2022. Revised 25 November 2022. Accepted 31 November 2022. Available online 15 December 2022.

For citation:

Bissenova A.Zh. Обзор основных терминов постколониальной теории и вопросов «локализации» // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – No. 4. – P. 161-171. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-161-171.

Для цитирования:

Бисенова А.Ж. Обзор основных терминов постколониальной теории и вопросов «локализации» // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – No. 4. – С. 161-171. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-161-171.

Введение

Итак, что мы понимаем под колониальностью и что мы понимаем под постколониальностью? Оба этих концепта хорошо определены и широко используются в теоретической литературе. Согласно одному такому определению, «колониальность» является «обратной, темной стороной» – спутницей модерности, поскольку модернизация всегда производит собственного «иного» – отсталого, нерационального, «традиционного» субъекта, которого всегда надо «подтягивать» до необходимого уровня – освободить его от «традиционных» привычек и диспозиций, приучать к современному и рациональному (Tlostanova & Mignolo, 2012). В таком контексте колониальность – это политическая технология доминирования (Mignolo, 2009). Исходя из этой дефиниции колониальность (в отличие от колониализма) не связывается с определенным историческим периодом или конкретными кейсами колонизации. Колониальность продолжает иметь место и после колонизации, а также может иметь место в обществах, которые никогда не были колонизированы. Например, страны Восточной Европы могут считать себя в отношениях колониальности со странами Западной Европы и наднациональными европейскими структурами, в том плане что им навязывается определенный вектор развития и идеологическая повестка. Тем не менее, эти страны административно и политически независимы и, в принципе, имеют опцию «не подчиняться» – выйти из Европейского Союза.

В отличие от колониальности, состояние постколониальности обязательно предполагает ситуацию пре- и пост-: «постколониальное» описывает ситуацию в обществах, которые когда-то были или колониями или частями империй, получили от империй независимость, и, уже имея постколониальный опыт, пытаются «деколонизироваться» в том числе и через рефлексию – изучая и переосмысляя собственный преколониальную, колониальную и постколониальную

историю, а также обличая структуры колониальности, которые неизбежно продолжают присутствовать и доминировать в постколониальных обществах.

Материалы и методы

Если исходить из дефиниций данных выше, то концепты и колониальности и постколониальности могут быть применимы к казахстанскому субъекту и казахстанская ситуация может быть названа постколониальной: поскольку Казахстан получил независимость «от» Советского Союза, до этого будучи колонией (или, как некоторые предпочитают говорить, окраиной) в составе Российской империи, а позже, национальной республикой в составе Советского Союза.

Был ли Советский Союз империей, не был ли он империей, была ли территория современного Казахстана колонией в Советском Союзе или нет, какое соотношение насилия и добровольности, требуется, чтобы признать или не признать Казахстан колонией? Эти терминологические вопросы достаточно описаны как в англоязычной, так и в региональной литературе на русском языке. Из англоязычной литературы самые известные книги о Советском Союзе как империи, которая создавала национальности и управляла национальностями – это монография Терри Мартина (2001) *The Affirmative Action Empire: Nation and Nationalism in the Soviet Union* и монография Франсин Хирш (2005) *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*.

Изначально, модернизационный проект советской власти ставил себе целью уравнивание и равномерное развитие разных народов, входивших в состав Российской империи – то есть задачей советской власти было исправление предыдущей колониальной политики царской России с её дифференциальным отношением к разным сословиям и народам. Однако, к сожалению, благородные цели советской власти часто требовали насильственных мер, в том числе и

в национальной политике, что заставляло её действовать как классическая колониальная империя. Национальная политика советской власти, как отмечает известный исследователь Терри Мартин, была двойственна (Martin, 2011). С одной стороны, в 1920-х и в 1930-х годах была разработана политика «положительного действия» (affirmative action) – коренизации и культурной территориальной автономии, согласно которой коренные народы, проживавшие на собственной территории получали коллективные культурные права и преференции, а с другой стороны насильственная политика экономической и социальной модернизации, борьба с «феодалными пережитками» и «отсталым образом жизни» наносила казахскому обществу невосполнимый урон и культивировало комплекс неполноценности и собственной отсталости. Этот позднесоветский комплекс неполноценности казахоязычного казаха, который говорит на русском с акцентом и которого стыдят и поправляют собственные русскоязычные соотечественники и соплеменники можно сравнить с комплексом неполноценности, описанным у Франца Фанона в книге *Black Skin, White Masks* – о том, как уроженец Мартиники пытается избавиться от своего креольского акцента, который будет напоминать его французским собеседникам о его дистанции от цивилизации (Fanon, 2008).

В целом, как пишет другой исследователь национальной политики раннесоветского периода Франсин Хирш, советская национальная политика была политикой «государственного эволюционизма», в которой национальности и народности должны были пройти путь «двойной ассимиляции» – сначала в «культурно развитую» национальность, а затем уже в советский народ (Hirsh, 2005). Согласно эволюционистскому видению, разные национальности стояли на разных ступенях развития (к примеру, восточные национальности отставали от западных, среди центральноазиатских национальностей исторически традиционно осёдлые считались более развитыми чем традиционно кочевые народы), но постепенно все они должны

были достичь одинаково высокой ступени развития и принять одинаковую форму национальной культуры – иметь науку, оперу, театр, балет, национальный роман и другие атрибуты европейской культуры. То есть, с одной стороны происходила запись народных песен, фольклора, шла модернизация культуры по заданным лекалам, а с другой стороны, всё что не ложилось в заданную форму или выхолащивалось до театрално-фольклорного образца (пример, казахский национальный костюм, некоторые народные инструменты) или объявлялось отсталым и реакционным (например, письменная казахская литература XIX века «Зар-заман»).

Обсуждение

Достаточно непоследовательная политика советской власти по отношению к национальному вопросу привела к тому, что к концу советского периода, многонациональный советский и казахстанский народ подошёл с раздвоенной идентичностью, в некотором роде уже постколониальной идентичностью. Для большинства советских людей, в том числе и для казахов, важна была не только советскость, но и так называемая «пятая графа» в паспорте – то, что социологи и антропологи сегодня называют «этнической идентичностью».

Более того, к концу советского периода у казахов, которым была обещана, но до конца не построена действительно национальная республика появились вопросы по методам национального представительства (декабрьские события 1986 года), утраты национальной культуры, и вытеснения казахского языка из публичной сферы. Многие понимали, что Казахская ССР является казахской лишь по форме, а не по сути. Слова известного поэта Мукагали Макатаева о положении казахов в столице Казахстана стали поговоркой: «қазақтың астанасы, орыстың баспанасы, ұйғырдың асханасы».

После объявления независимости в стране начался процесс уже нового «казахстанского» нациестроительства по «новым правилам» с поддержкой казахского языка и поддержкой

культуры казахского этнического большинства, ставшего большинством (не абсолютным – 39,7%) только в 1989 году. С одной стороны, такое нациестроительство можно сравнить с раннесоветской коренизацией и её антиколониальной риторикой, но, по сути, этот процесс нациестроительства в постсоветском мире был уже постколониальным, а некоторые аспекты «положительного действия» по защите и продвижению казахского языка и культуры можно было бы считать «деколонизацией». Поскольку, на протяжении значительного периода XX века, казахи были меньшинством, казахский часто ассоциировался с аулом и «отсталыми» традициями, а сами казахи для карьерного продвижения должны были вливаться в «многонациональную» русскоязычную культуру, оставляя свой традиционный «культурный багаж» в прошлом. Таким образом, происходила ассимиляция или русификация многих, особенно городских, казахов (а также частично казахов из деревенской местности на Севере) и по языку, и по культурным предпочтениям, и постепенно в обществе сформировалось постколониальное культурно-классовое разделение на «аульных казахоязычных» и «городских русскоязычных» казахов (Bissenova, 2017). А учитывая, что после обретения независимости одновременно начались внутренняя миграция – урбанизация казахов из сельской местности и внешняя миграция – отъезд славянского и европейского населения вкупе с приездом репатриантов-оралманов, такая трансформация не могла не привести к «постколониальным» конфликтам, то, что иногда в постколониальной и антропологической литературе называется «постколониальным беспорядком», как в больших городах – реципиентах, так и в тех северных областях, где не привыкли к доминированию все увеличивающегося казахского большинства.

Русский язык некоторое время поддерживался как *lingua franca*, получив статус «официального языка» межнационального общения и в то же время оставаясь «престижным» языком

бюрократии, культуры и образования. Однако постепенно с принятием закона о языках и уже новой политики «коренизации», позиции казахского языка усилились. Также ослабела стигма всего «традиционного», «отсталого» и «казакпайского» связанного с казахским. На казахском стали развиваться как современные (рэп) так и традиционные (айтыс) жанры, стали говорить политики, выходить популярные фильмы и сериалы. В этой связи сегодня можно упомянуть современный сериал «Келинжан», о жизни традиционной расширенной казахской семьи в ауле, который набирает миллионные (т.е. никогда ранее невиданные для казахского кино или сериалов) просмотры.

Через тридцать лет после независимости, мы можем констатировать, что достаточно быстрым темпом идёт смена бывших советских иерархий в части понятий о культурности – что считается современным, прогрессивным и культурным. Как всё это соотносится с постколониальной теорией, которая сформировалась на Западе?

Читая главные книги мировых теоретиков постколониальности, мы всегда ищем параллели между собой и уже «описанными» постколониальными субъектами – с расово отличным и страдающим от расовой стигмы субъектом Франца Фанона в «Чёрных лицах, белых масках», с его интеллектуалом из «Проклятием заклеянных», который в конце концов покидает метрополию и едет в Африку чтобы вести антиколониальную борьбу и спасти африканскую культуру и африканское прошлое от «колониального искажения»; с «восточным субъектом» Саида; с субальтерными субъектами Спивак и «национальными интеллектуалами» Чакрабартти, которые пытаются преодолеть разрыв между субъектом и объектом и «проткнуть завесу научной объективности» на национальную культуру и историю не теряя при этом критический взгляд (Fanon [1952] 2008; Fanon 1963; Said [1978] 1979; Spivak 1988; Chakrabarti 2001). Читая все эти тексты, мы в то же время понимаем, что наша постколониальность абсолютно не похожа на эти другие постколониальности и по-своему

уникальна – как писал Толстой «каждая несчастливая семья несчастлива по-своему».

Нашу постсоветскую колониальность часто называют «двойной» – мы находим себя в ситуации зависимости как по отношению к России и советскому прошлому, когда старые структуры колониальности ещё живы, так и по отношению к Западу – нашей уже новой культурной, интеллектуальной и даже политической зависимости от каких-то внешних стандартов модерности, которые касаются важных вопросов демократии, прав человека, экологии, но которые культурно и исторически сформировались в другом – не нашем контексте. Если в советском фрейме, мы считались «ненормальными» из-за феодальных пережитков, азиатскости, неразвитости производительных сил, в новом фрейме мы считаемся всё такими же «ненормальными» из-за авторитаризма, технологической отсталости, отсутствия каких-то законов, положений (например, о правах человека и экологических стандартах) и демократических процедур, которые существуют на условном Западе. То есть ещё не переварив, не отразив и не преодолев нашу предыдущую колониальность, мы уже находимся в другой – какой-то новой «гибридной колониальности» – несмотря на политическую независимость.

Мы часто гордимся тем, что у нас не было и нет расизма, но, как пишет Глостанова, часто у нас и был и есть «расизм без расовой дискриминации» («racism without race») – социальный классовый расизм связанный с иерархией «народов», «прослоек» и классов, возникшей на основе концептов «культурности», «продвинутости» и «цивилизованности» по шкале модерности (когда-то советской, а теперь уже западной модерности) (Glostanova, 2018). Этот разделение и этот (социальный) расизм имеют истоки в советской идеологии, где город и городская индустрия считались главным «местом модерности», а деревня и аул должны были быть реформированы и модернизированы – подтянуты до уровня города. Почти расовая стигма по отношению к тем, кто приехал из аула – казахоязычным

казахам – одна из самых острых социальных проблем и сегодня. В то же самое время, мы страдаем и от некритического накладывания западных расовых категорий, сформировавшихся в трансатлантическом контексте, на нашу действительность. Категории «белого человека», «цветного человека» или «цветной женщины», которые широко употребляются на Западе не совсем подходят для описания классово-культурной постколониальной ситуации в нашем контексте, где более важную роль играют языки, внешние проявления религиозности, и принадлежность к «современным» институциям. Но эти категории сегодня некритически переводятся и на русский и даже на казахский языки и широко используются. То есть, здесь мы имеем дело с ситуацией, когда постколониальность сформировавшаяся в одном контексте трансплантируется в другой контекст, создавая «новую колониальность».

Мы постоянно сталкиваемся со структурами этой «новой колониальности» в образовании и науке (например, необходимостью быть вписанной в глобальную наднациональную науку через индексы цитирования, хотя главная аудитория – студенты и читатели находятся здесь). Как новое глобальное неравенство в производстве знания влияет на развитие науки в развивающихся странах, в частности, как это влияет на «туземность» и провинциальность знания (Соколов и Титаев, 2013). Как можно выбраться из ситуации перманентного догоняющего развития? Не заключается ли «колониальность» уже в самом типе догоняющего развития, когда мы заимствуем внешние стандарты «правильного» знания и «правильного» образования, например, болонскую кредитную систему или модели измерения публикационной активности, не учитывая местный контекст? В данном случае «колониальность» – это постоянное заимствование внешней повестки в производстве знания, отсутствие привязанности знания «к месту», что часто влияет на его (не)пригодность на местах. Не должны ли производители знания быть в диалоге прежде всего со своим обществом и со своей традицией? Действительно ли мы

участвуем в глобальном научном диалоге и становимся частью научного сообщества посредством публикаций в журналах с ненулевым импакт-фактором? Насколько возможен и логистически и с точки зрения человеческих ресурсов постоянный глобальный диалог?

В постколониальной теории существует небольшой, но достаточно известный и признанный набор текстов, создавших концептуальный аппарат, которым пользуются исследователи, работающие в постколониальном фреймворке. Естественно, эти тексты представляют интерес для нашего понимания постколониальной теории и на некоторых из них стоит остановиться подробнее.

Ориентализм (и «ориентализация» как производный термин от ориентализма) сегодня считается одной из самых важных концепций постколониальных исследований. Этимологически термин Ориентализм восходит к англо-французскому *Orient*, который в свою очередь восходит к латинскому «*Oriens*», обозначавшему в Римской Империи азиатские провинции, а также Грецию, Египет, Киренаику (северо-восток современной Ливии), Фракию и Мизию (на Балканах). Как писал известный русский востоковед Борис Тураев (1868-1920) в Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона: «Это понятие («*Oriens*») упрочилось еще более после разделения империи, а затем и церкви; граница между этими империями и обеими церквями совпала с границей эллинизма и романизма» (Брокгауз и Ефрон 1890-1907). Таким образом, «Ориент» Западной Римской Империи включал в себя то, что мы сегодня называем «Ближним Востоком» и частично сопоставим с тем, что считалось Ориентом (регион Передней Азии и Северной Африки) уже в период формирования европейских империй нового времени (Брокгауз и Ефрон 1890-1907). В новом западноевропейском воображении Греция и Балканы уже не считались Ориентом, но как отмечал американский антрополог Майкл Хёрцфелд, и Запад в полном смысле этого слова тоже не стали.

В конце 18 века, как пишет Эдвард Саид в «Ориентализме», возникает так называемый «романтический ориентализм» – мотивами Оrients вдохновляются художники и композиторы (Саид приводит в пример оперу Моцарта «Похищение из сераля»), входит в моду изучение восточных языков европейскими философами и историками, издаются и пользуются спросом переводы с арабского, персидского и санскрита важных культурных текстов, например, большой популярностью пользуется первый «научный», т.е. основанный на арабских источниках и толкованиях, перевод Корана на английский выполненный Джорджем Сейлем (1697-1736) (Saïd, 1979). Эти тексты постепенно становятся основой для компаративных штудий в философии, «всеобщей» истории, антропологии, для классификации культур и цивилизаций.

Одновременно на рубеже 18-19 веков начинается процесс европейской колонизации стран Ближнего Востока, которая усиливает так называемый «академический ориентализм». Завоевания сопровождаются великими научными историческими открытиями. «Наполеоновская экспедиция в Египет имела не только военный, но и ученый характер, плодом ее было открытие Розеттского камня, давшего возможность найти ключ к чтению иероглифов», – пишет Борис Тураев в Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона (Брокгауз и Ефрон 1890-1907). Постепенно в обиход вместе с терминами «Ориент» и «ориентал» входит и термин «ориентализм», обозначающий «особую специализацию» на теме Востока как для людей искусства, так и для людей науки. Первые создают художественные, музыкальные, театральные произведения и имитации Востока, а вторые производят «корпус знаний» формируя ориентализм как дисциплину. Если в XVIII веке, Ориент служил романтическим флёр, «мотивом» или «дополнительным кейсом» для философского теоретизирования или сравнительного анализа, то в XIX веке изучение Востока уже требует более детального погружения «в тему», ориентализм становится

профессиональной специализацией для экспертов, интеллектуалов и учёных, часто напрямую связанных с колониальными институтами, находящимися на Востоке.

Как пишет Эдвард Саид, Восток был предоставлен европейцам как «поле» для широкого спектра карьерных инвестиций: «Ученый, исследователь, миссионер, торговец, или солдат был на Востоке или же задумывался о нем, потому что он мог позволить быть там, или же мог думать о нем без какого-либо сопротивления со стороны самого Востока» (Said, 1979:7). В результате таких в том числе и научных и интеллектуальных инвестиций, связанных с имперским наследием и наследием колониализма, возникает «новая отрасль знаний о Востоке в рамках западной гегемонии над Востоком» (Said, 1979).

После публикации монографии Эдварда Саида «Ориентализм», ориентализм стал обозначать именно такой господствующий европоцентричный подход к Востоку, а также инструментализацию и объективизацию Востока в процессе производства знаний о Востоке в том числе и для продолжения доминирования над Востоком. В результате такого неравноправного взаимодействия с Западом, Восток теряет собственную субъектность и саморепрезентацию и становится подчинённым европейскому дискурсу о себе. Через литературоведческий анализ известных текстов, составляющих «канон» британского и французского ориентализма, Саид раскрывает именно этот аспект конструирования или «ориентализирования» Ориента. Пассивность и подчинённость Ориента в процессе формирования воображения о себе выражена в известной фразе «Orient was orientalized». То есть, главная идея монографии Саида заключается в том, колониальное и постколониальное доминирование Запада над Востоком сопровождалась и продолжает сопровождаться культурной гегемонией, включающей в себя и дискурсивные практики в академической сфере. «К концу 18 века, пишет Саид, ориентализм формируется как корпоративная институция по взаимодействию с Ориентом – путём

заявлений о нём, уполномочивания взглядов о нём, его описания, обучения, обустройства, управления им, иными словами, Ориентализм как Западный стиль доминирования, переформатирования и власти над Ориентом» (Said, 1979). Для самого Саида Ориент сосредоточен или локализован на Ближнем Востоке. Это – в-основном, арабский, местами персидский и турецкий Ориент, который, согласно Саиду, был и старейшей колонией Европы, и главным локусом взаимодействия Европы с «другим» миром. Европа обрела свою субъектность как Европа и как нормативный Западный мир благодаря существованию Ориента.

Как пишет Саид в «Ориентализме», две супердержавы – Британия и Франция доминировали над Ориентом с конца 18 века и были главными центрами формирования «ориентализма», а после Второй Мировой войны уже Соединённые Штаты переняли эту эстафету. Собственно главной своей задачей в монографии Саид считает именно анализ «системного» ориентализма в Британской и Французской империях через производство знания об Ориенте, а также через производство собственной культуры и культурных артефактов, в которых Ориент играет роль главного «другого» (Said, 1979). В то же время Саид отмечает, что его книга далеко не полный анализ и история ориентализма, что есть и другие ориентализмы, которые ждут своего анализа – он упоминает итальянский, голландский, швейцарский, германский ориентализмы, и понятно, что этими ориентализмами список не исчерпывается (Said, 1979).

Заключение

После развала Советского Союза в англоязычной литературе получили распространение исследования о русском и советском ориентализме. Во второй декаде XXI века такие исследования стали просачиваться и в русскоязычную академическую среду. Одним из ведущих исследований по ориентализму в Российской империи и Советском Союзе стали книга Александра Эткинда Внутренняя

Колонизация: Имперский опыт России, которая была написана на английском в 2012 году и переведена на русский в 2013, а также сборник в основном литературоведческих статей Там Внутри: Практики Внутренней Колонизации и Культурной Истории России под редакцией Александра Эткинда, Дирка Уффельманна и Ильи Кукулина. Если основным вкладом книги Эткинда можно считать его концептуализацию России, как особой империи, которая была и является как субъектом, так и объектом колонизации – то, что другой исследователь Вячеслав Морозов называет *subaltern empire*, то сборник в большей части посвящен примерам ориентализма и внутренней колонизации в русской и советской литературе.

Согласно Саиду, ещё одним из важных аспектов Ориентализма является само по себе противопоставление Запада и Востока, как существующий на Западе (авторское: и на Востоке) образ мышления основанный на так называемом «онтологическом и эпистемологическом различии» между Западом и Востоком, который начинается чуть ли не с «основания» Западной цивилизации в Древней Греции. Литературным примером ориентализации Азии в древнегреческой культур служат пьесы «Персияне» Эсхила и «Вакханки» Эврипида. Если в первой опасными и враждебными «другими» представляются персы, оплакивающие у себя на родине унижительное поражение от греков в битве при Саламине, то в Вакханках проблематичным является привнесённый из Азии культ Диониса с его истеричными последовательницами, время от времени впадающими в религиозный экстаз (вакханалию) и теряющими в распад.

Многие критики «Ориентализма», (из наиболее известных: Айджаз Ахмад, индийский представитель марксистской школы сравнительного литературного анализа, а также британский ориенталист Роберт Ирвин, написавший в качестве критики Саида собственную альтернативную историю европейского ориентализма), отмечали, что такое «углубление» ориентализма до Древней Греции или даже до

средних веков (до «Божественной Комедии» Данте) не исторично, эссенциализирует «Запад» (Древняя Греция стала «Западом» лишь в новой истории) и противоречит самому понятию дискурса, которое могло возникнуть только с идеологическим аппаратом современного государства. Айджаз также отмечает, что определение ориентализма как образа мышления основанном на противопоставлении Запада и Востока противоречит другому (главному) определению Саидом ориентализма как дискурса, рождённого корпоративными колониальными институтами (Ahmad, 1992).

Скорее всего то, что Саид называет «онтологическим и эпистемологическим различием» между Западом и Востоком, можно назвать универсальной проблематикой «инаковости», которая может присутствовать в самых разных конфигурациях в разных геокультурных контекстах – «другим» может оказаться и Запад (например, «дикий Запад»), и Восток, и Юг, и Север, и Город, и Степь, и Остров, и Материк. Возможно, универсальный посыл «Ориентализма» как раз и заключается в объяснении механизмов того, как производятся и локализуются культурные «другие» через доминирующий дискурс. Поэтому сегодня глагол «ориентализинг» используется не только в значении «ориентализировать ориент», а более широко в значении представлять кого-то «другим»/«инаковым» с точки зрения проекта просвещения и западной эпистемологии, а также намеренно или нечаянно делать кого-то «объектом» доминирующей «внешней» репрезентации. Для успешного «ориентализинга» необязательно находиться на условном Западе. Можно даже находиться на Востоке и быть «человеком Востока» (проблема самоориентализации).

Финансирование

Статья опубликована в рамках проекта МНИВО РК – AP14870269 «Инфраструктура памяти: ревитализация культурных ландшафтов Казахстана (2022-2024 гг.).

Список литературы

- Aijaz Ahmad. 1992. In Theory: Classes, Nations, Literatures. – London: Verso. – 358 p.
- Bissenova A. 2017. «The Fortress and the Frontier: Mobility, Culture, and Class in Almaty and Astana». – Europe-Asia Studies. – Vol. 69. – № 4. – P. 642-667.
- Dipesh Chakrabarty. 2000. Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference. – Princeton. – P. 336.
- Edward Said. 1979. Orientalism: Western Concepts of the Orient. New York: Vintage Press. – P. 368.
- Fanon, Frantz. 1963. The wretched of the Earth. New York. Présence Africaine.
- Fanon, Frantz. 2008. Black Skin, White Masks. London: Pluto Press. – 224 p.
- Francine Hirsh. 2005. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Ithaca, Cornell University Press. – p. 392.
- Gayatri Ch Spivak. Can the Subaltern Speak? [Электрон.ресурс] – 1988. – URL: <https://jan.ucc.nau.edu/~sj6/Spivak%20CanTheSubalternSpeak.pdf>. (дата обращения: 02.11.2022).
- Michael Herzfeld. 1997. Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-state. – New York: Routledge. – 226 p.
- Morozov V. 2015. Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World. – New York: Palgrave. – 217 p.
- Robert Irwin. 2006. For Lust of Knowing: The Orientalists and Their Enemies. – London: Penguin Books. – 304 p.
- Terry Martin. 2001. The Affirmative Action Empire: Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Ithaca, Cornell University Press. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt1rv61tj>. (дата обращения: 02.10.2022).
- Tlostanova M. 2018. «The Postcolonial and the Postsocialist. a Deferred Coalition? Brothers Forever?». Postcolonial Interventions: An Interdisciplinary Journal of Postcolonial Studies. – № 1. – P. 1-37.
- Tlostanova M., Mignolo W. 2012. Learning to Unlearn: Decolonial Reflection from Eurasia and the Americas. Ohio: Ohio State University Press. – P. 1-28.
- Walter D. Mignolo. 2007. Delinking: The Rhetoric of Modernity, the Logic of Coloniality and the Grammar of Decoloniality. Globalization and the Decolonial Option, – P. 449-514.
- Соколов М., Титаев К. Провинциальная и туземная наука. Антропологический форум. – 2013. – № 19. – С. 239-275.
- Тураев Б. «Восток Древний». в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA_%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9. (дата обращения: 08.10.2022).
- Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. – Москва: Новое литературное обозрение, 2013. – 448 с.

А.Ж. Бисенова

Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан

Постколониалдық теорияның негізгі терминдеріне шолу және оларды «локализациялау» мәселесі

Аңдатпа. Мақалада постколониалдық теорияның негізгі терминдері, олардың қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени жағдайға өзектілігі мен қолданылуын талқыланады. Қазіргі кезде тарих, антропология, әлеуметтану сияқты әлеуметтік-гуманитарлық салада бүгінде батыс академиялық контекстінде немесе, дәлірек айтқанда, батыс академияларының бұрынғы еуропалық колониялардың зиялыларымен өзара әрекеттесуі аясында қалыптасқан постколониалдық теориядан алынған терминдер кеңінен қолданылады. Бұл терминдердің кең таралуына қарамастан, көптеген отандық және ресейлік ғалымдарда бұрынғы кеңестік кеңістікке постколониалдық фреймдер мен постколониалдық терминдердің қаншалықты қолданылатындығы және посткеңестік шындықты әлемнің басқа аймақтарындағы постколониалдық жағдайлармен салыстыру қаншалықты нәтижелі екендігі туралы сұрақтар қалады. Бұл шолуда екі

мақсат көздеуде: біріншіден, анықтамалар беру, екіншіден, бұл анықтамалар біздің нақты жағдайымызды сипаттау және теория тұрғысында қаншалықты пайдалы болатынын көрсету. Отарлау дегеніміз не, постколониалдылық дегеніміз не, отарлау алмастырудан немен ерекшеленеді? Отаршылдық пен постколониализм шығыстанумен қалай байланысты? Постколониалдылық қай уақытта отарсыздандырумен алмастырылды? Және соңында, бұл терминдер бізге қалай (кім арқылы) келді, олардың танымалдылығы немен байланысты және бұл терминдер біздің контекстке қалай сәйкес келеді немесе сәйкес келмейді?

Түйін сөздер: постколониалдық теория, отарлау, постколониалдылық, постколониалдық кемшіліктер кешені, деколонизация, ориентализм, шығыстану.

A.Zh. Bissenova

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Review of the main terms of postcolonial theory and the state of their «localization»

Abstract. In this review, we will analyze the main terms of postcolonial theory and discuss their relevance and applicability to the socio-cultural situation in modern Kazakhstan. The terms borrowed from a postcolonial theory first appeared in the Western academic context or, more precisely, in the interaction between Western academies and intellectuals from former European colonies. These terms are now widely used in contemporary social sciences and humanities across the globe – in history, anthropology, and sociology. Despite the widespread use of these terms, many domestic and Russian colleagues continue to question whether the postcolonial frame and postcolonial terms apply to the former Soviet space and whether a comparison between the post-Soviet and postcolonial situations in other parts of the world is productive. This review will address two issues: firstly, we provide definitions for the terms, and secondly, we show how these definitions can help describe and theorize our particular situation. What are coloniality and postcoloniality, and how does coloniality differ from borrowing? How do coloniality and postcoloniality relate to Orientalism? At what point does decolonization replace post-colonialism? And, in the end, how (through whom) did these terms come to us, why did they become so popular, and how do they fit or don't fit in our context?

Keywords: postcolonial theory, coloniality, postcoloniality, postcolonial inferiority complex, decolonization, orientalism, orientalization.

References

- Aijaz Ahmad. In *Theory: Classes, Nations, Literatures* (London, Verso, 1992, 358 p.).
- Bissenova A. 2017. «The Fortress and the Frontier: Mobility, Culture, and Class in Almaty and Astana». *Europe-Asia Studies*. Vol. 69. No. 4. P. 642-667.
- Dipesh Chakrabarty. 2000. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton: Princeton. P. 336.
- Edward Said. *Orientalism: Western Concepts of the Orient*. (New York, Vintage Press, 368 p.).
- Fanon Frantz. *The wretched of the Earth*. New York. Présence Africaine.
- Fanon Frantz. *Black Skin, White Masks*. (London, Pluto Press, 224 p.).
- Francine Hirsh. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. (Ithaca, Cornell University Press, 2005, 392 p.).
- Gayatri Ch Spivak. Can the Subaltern Speak? Available at: <https://jan.ucc.nau.edu/~sj6/Spivak%20CanTheSubalternSpeak.pdf>. (accessed 02.11.2022).
- Michael Herzfeld. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-state*. (New York, Routledge, 226 p.).
- Morozov V. 2015. *Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World*. (New York, Palgrave, 217 p.).
- Robert Irwin. 2006. *For Lust of Knowing: The Orientalists and Their Enemies*. (London, Penguin Books, 304 p.).
- Terry Martin. *The Affirmative Action Empire: Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca, Cornell University Press. Available at: <https://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt1rv61tj>. (accessed 02.10.2022).
- Tlostanova M. «The Postcolonial and the Postsocialist. a Deferred Coalition? Brothers Forever?». *Postcolonial Interventions: An Interdisciplinary Journal of Postcolonial Studies*. 2018. No.1. P. 1-37.

Tlostanova M., Mignolo W. Learning to Unlearn: Decolonial Reflection from Eurasia and the Americas. Ohio: Ohio State University Press. P. 1-28.

Walter D. Mignolo. Delinking: The Rhetoric of Modernity, the Logic of Coloniality and the Grammar of Decoloniality. Globalization and the Decolonial Option, P. 449-514.

Sokolov M., Titaev K. Provincial'naja i tuzemnaja nauka. Antropologicheskij forum. 2013. No. 19. P. 239-275, [in Russian].

Turaev B. «Vostok Drevnij». v 86 t. (82 t. i 4 dop.). SPb., 1890-1907. Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona. Available at: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA_%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9. [in Russian]. (accessed 08.10.2022).

Jetkind A. Vnutrennjaja kolonizacija. Imperskij opyt Rossii [Domestic Colonization. The Imperial Experience of Russia]. (Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie, 2013, 448 p.), [in Russian].

Сведения об авторах:

Бисенова Алима Жумабаевна – Ph.D., ассоциированный профессор (доцент) антропологии департамента социологии и антропологии «Назарбаев Университет», Астана, Казахстан.

Bissenova Alima Zhumabaevna – Ph.D., associate professor of Anthropology in the Department of Sociology and Anthropology at Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Исламдағы мирас ілімінің артықшылығы және фард иелерінен болған әйелдер мұрасы

Азамат Ш. Жамашев¹

Изатіллә Р. Наурзалиев^{2*}, Қожа Тоқтияр³

^{1,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Әбу Ханифа медресе колледжі, Алматы, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: izatullanaurzaliev21@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-5330-9437>

²<https://orcid.org/0000-0001-8181-0213>

³<https://orcid.org/0000-0001-6606-7476>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-172-183

Аңдатпа. Ислам дінінің мұрагерлік құқық ғылымы ғасырлар бойы мұсылман ғалымдарының тәжірибесіне негізделіп, дамыған сала. Дұрыс жүзеге асқан жағдайда адамның көңіліне шаттық сыйлайтын және қарым-қатынастарын ретке келтіріп, әлеуметтік өміріне тұрақтылық әкелетін Алла Тағаланың бұйрықтарының бірі – мұра. Исламдық мұрагерлік құқықтың негізгі қағидасы – Құран нормаларына бағыну. Ислам шариятында Алла Тағала мирас іліміне ерекше мән беріп, ондағы мәселелерді тікелей өз басшылығымен егжей-тегжейлі баяндаған. Алла Тағала бізге Өзінің шексіз даналығымен қайтыс болған кісіден қалған мирасты мұрагерлер арасында әділ бөлудің теңдессіз жүйесін көрсетіп берді. Бұл көрсетілген жүйеде мұрагерлер арасында талас-тартыс пен ұрыс-керіске ешқандай орын жоқ.

Аталмыш мақалада ислам құқығында қолданылатын мирас ұғымына тілдік және терминдік анықтамалық тұрғыдан қысқаша талдау жасалып, ислам дінінің негізгі дереккөздері болып табылатын, Құран мен Пайғамбар хадистері, сахабалардан жеткен деректер аясында қарастырылады. Исламдағы мұраның артықшылығына қатысты мәселелер, сондай ақ оның ислам құқығындағы маңызы талқыланады. Исламдық мұрагерлік құқықтың негізгі қағидасы – Құран нормаларына сүйеніп, ережелер мен шешімдерге айрықша назар аударылады. Исламдағы мұрагерліктің құқықтық жүйесі басқа құқықтық жүйелерден айтарлықтай ерекше екендігі әрі Құранда ешқандай мәселе мұра мәселесі секілді егжей-тегжейлі айтылмағандығы баяндалады. Исламдағы мұрагерлік мәселелерін қарастыратын ғылым турасында шарият құқықтанушылары тарапынан көзқарастар келтіріліп, исламға дейінгі араб қоғамындағы мұрагерлік құқығының көріністеріне қысқаша шолу жасалынады. Мұрагерлік құқықтардың негізгі принциптерін және фард иелерінен болған әрбір әйел мұрагердің үлесін ашуға әрекет жасалады.

Түйін сөздер: Құран, хадис, исламдағы мұра, мирас ілімі, араб қоғамы, фард иелері, мұрагерлік құқық, үлес, дәлел, әйел мұрасы.

Received 18 November 2022. Revised 25 November 2022. Accepted 31 November 2022. Available online 15 December 2022.

For citation:

Zhamashev A.Sh., Naurzaliev I.R., Kojat T. Inheritance privilege in Islam and the legacy of women from fard owners // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 172-183. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-172-183.

Для цитирования:

Жамашев А.Ш., Наурзалиев И.Р., Кожат Т. Привилегия наследства в исламе и наследие женщин от владельцев фард // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 172-183. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-172-183.

Кіріспе

Адам жеке тұлғалық дәмін біліп, ұжымдық өмір формасын бастағаннан бастап, қайтыс болған адамның мүлкі мұрагерлік жолмен өтіп бастады. Ислам келгенге дейін бұл мәселе әр түрлі әлем халықтары мұрагерлерінің пәрмені мен билігіне бағынды. Қуатты болған адам марқұмның барлық мүлкін қолына алып, оның дәрменсіз туыстарының құқығынан айырып жатты. Әрине, әйелдерді мұрагерлік құқығынан айыру барлық халықтар арасында болған. Мысалы, римдіктер, гректер, мысырлықтар мен қытайлар әйелді күйеуінің меншігі деп санады және оны мүлік ретінде мұра деп білді. Жалпы әйелдер мұрагерлік құқығынан толыққанды айырылды (Усенов, 2017). Осындай әділетсіздіктер марқұмның байлығының айналасында жиі күрделі дауларды туғызары анық. Бұл даулар жанжалдарға, қорлауға, отбасылық қатынастардың бұзылуына әкеледі. Сондықтан исламдық мұрагерліктің ережелері мен принциптерін зерттеу, білу және қолдану барлық мұсылмандар үшін үлкен маңызға ие, олардың міндеті және ислам мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мұсылман өмірінде Құран құқықтың басты қайнар көзі болып саналады және оның нормалары мұсылмандар үшін өзгертілмейтін міндетті ұйғарымдар ретінде есептеледі.

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада негізінен интерпретациялық, аналитикалық талдау әдістері пайдаланылып, ислам шарият құқығындағы мирас сөзінің тілдік мағыналары және терминдік анықтамалары, әртүрлі ғалымдардың көзқарасына сүйене отырып, салыстырмалы түрде талданады. Мирас ғылымы турасында Құран аяттарынан, Пайғамбар хадистеріне сүйене отырып, мирас ілімнің артықшылығы мен ерекшеліктері және фард иелерінен болған әрбір әйел мұрагердің үлесі баяндалады.

Талқылау

Ислам шариятында мирас құқықтарын зерттейтін ғылымның бірнеше атаулары бар.

Барлығы да мағынасы тұрғысынан бір-біріне балама ретінде пайдалана береді. Олар: «илму әл-иирас» Мирас ғылымы, «илму әл-фараид» Үлестер ғылымы, «илму әт-тарикә» мұра ғылымы. Бұл атаулардың арасында қолданыс тұрғысынан басқаларына қарағанда жиі кездесетіні – «мирас» сөзі. Тілдік мағынасы «түбір, негізгі, біреуден басқа біреуге берілген ескі мүлік мағынасында (уираса) сөзінен шыққан мирас (мұра), біреуінен екіншіге мұра болатын тепе-теңдік пайда болады. Сонымен қатар, «Біреуден екінші біреуге берілген нәрсені немесе қауымдастықтан басқасына өткізілген, біреуден қалған нәрсе және мұра болып қалған мүлік» мағыналарында қолданылады (Бархуми, 2013: 12).

ҚР Конституциясындағы анықтама бойынша мұра дегеніміз – бұл мүліктік немесе басқа да мүліктік емес құқықтар мен міндеттердің қайтыс болған адамның мұрагерлеріне заңды түрде қалуы.

Заманымыздың шарият құқықтанушы ғалымы Уахба әз-Зухайли, өзінің Исламдағы мирас мәселесіне қатысты жазған «әл-Фараид уә әл-мәуәрис» атты еңбегінде, «илм әл-Фараид» деген – мирас ретінде қалған мүлік үлестерін, Алла Тағаланың Кітабы мен Пайғамбар сүннеті және үмметтің бір ауыздан келіскендеріне сай бекітілген белгілі мөлшерлерін, тиісті мұрагерлерге бөлу жағдайларын зерттейтін ғылым саласы, – деп анықтама берген. Сондай-ақ, әрбір мұрагердің мирастағы үлесін анықтау мақсатында, фикһ пен есептеу ережелерін өзіне қамтыған ғылым ретінде тануға да болады.

Ислам фикһ терминінде «ирс» немесе «мирас» қайтыс болған адамның артында қалған мүлкін белгілі қағидаларға сүйене отырып реттейтін ережелерді білдіреді (әз-Зухайли, 2001: 55). Сол сияқты, Имам әс-Сабуни өз анықтамасында: Мирас – марқұмнан қалған нәрсенің, артындағы тірі мұрагерлеріне иелік ретінде өтуі, ал ол нәрсе, өз кезегінде мал-мүлік немесе жылжымайтын мүлік немесе шарият құқықтарының бірі болуы да мүмкін, – деген (Әс-Сабуни, 1990: 34). Яғни исламда мирас ұғымы тек мал-мүлікке ғана қатысты емес, шарият құқықтарын да

өзіне қамтыйды. Сибт әл-Маридини өзінің «шархәл-фусул әл-муһиммәһ» атты еңбегінде, «фарайд» ғылымына түсіндірме бере келе, мұраның үлестерін тиісті иелеріне тапсыру барысында, белгіленген мөлшерлерін есептеу арқылы анықтайтын, мұрагерлікке қатысты фикһ ғылымы екендігін баяндап өткен. Әл-Жәләл әл-Махалли «фарайд» сөзі араб тіліндегі «фарида» яғни белгіленген үлес деген мағынаны білдіретіндігін көрсеткен. Хадистегі мирас ғылымын Құраннан кейін айтылуы – оның артықшылығы мен шарапатын, ғылыми мәртебесін анықтайды. Себебі мирас ғылымының негіздері Қасиетті Құранда, Пайғамбар хадистерінде, үмбеттің бір ауыздан келісімі (ижма) және кейбір мәселелерінде сахабалардың ижтиһадтарында кездеседі (әл-Маридини, 2004).

Исламға дейінгі араб қоғамына зер салып қарайтын болсақ, ол кезеңде де мирас құқықтарының болғанын көреміз. Алайда ол кезеңдегі мирас жүйесі адамның табиғатына сай келмейтін, тіпті, ақылға сыймайтын әділетсіздікке негізделген-ді. Соның нәтижесінде қоғамда ұрлық, қарақшылық, тонау, әлімжеттік сынды іс-әрекеттер дүние жинаудың негізгі жолы саналды. Әрине,

мұндай іс-әрекеттер әйел мен бала-шағаның қолынан келер іс емес, бұған буыны бекіген ер кісілердің баратыны анық. Өйткені жаугершілік заманда қай қоғамда болмасын, қолына қару ұстап атқа қонатын сол елдің ер азаматтары. Сондықтан ол кезеңде жас бала мен әйел кісіге қайтыс болған жақындарынан қалған мұра берілмейтін. Мирасқа қалған мұра тек, атқа қонатын ер азаматтардың арасында ғана бөлінді. Исламға дейін және исламның алғашқы дәуірінде араб қоғамында мирас алудың келесідей жолдары болды:

1. Тек пен жақындық арқылы мирас алу;
2. Бала асырап алу арқылы мирас алу;
3. Хижрет жасау және өзара бауырласу арқылы мирас алу;
4. Серттесу арқылы мирас алу.

Исламнан алдын нағандық кезеңінде арабтар әйелдерді есепке қоспай еркектерге және балаларды қоспай жасы үлкендерге мирас қалдыратын. Тіпті өз араларында ант

арқылы да мирас жүретін. Кейін Алла Тағала мына аятты түсірумен жоғарыда аталған әділетсіздіктің күшін жойды (Сәбиқ, 1983). Құранның «Ниса» сүресінің 11 аятында: «Балаларыңа мұра қалдырғанда әділдіктен ауытқымауларың үшін Алла Тағала сендерге мынаны бұйырады: ер балаға екі қыз баланың сыбағасындай үлес беріледі. Егер барлығы қыз бала болса, һәм саны жағынан екеу немесе одан көп болса, сонда оларға мұраның үштен екі бөлігі тиеді. Ал жалғыз қыз болса, оған мұраның тең жарымы болады. Марқұмның артында бала қалса, онда артында қалған ата-анасының әрқайсысына мұраның алтыдан бір бөлігі тиесілі. Егер баласы болмай дүние-мүлкіне артында қалған ата-анасы ғана мұрагерлік етсе, анасына үштен бірі. Ал туған бауырлары болса, анасына алтыдан бір бөлігі ғана болады. Мұндай бөліс марқұмның өсиеті орындалып, қарыздары толық өтелгеннен кейін жүзеге асады. Ата-аналарың мен балаларыңның қайсысының пайдасы жағынан өздеріңе жақынырақ екенін біле алмайсыңдар. Ендеше бұл бөліс Алла тарапынан бекітілген парыз. Шүбәсіз, Алла – Алим (бәрін білетін шексіз ілім иесі), Хаким (әр ісі мен әрбір үкімі хикметтерге толы болған асқан даналық иесі)». Бұл аяттың түсу себебі. Жәбірден (р.а) келген хадисте: Рабиғ ибн Сағдтың (р.а) әйелі Пайғамбарымызға (с.а.с) екі қызымен келіп: «Иә Алланың елшісі, мына екеуі Ухūd соғысында шәһид Рабиғ ибн Сағдтың қыздары. Алайда бұлардың көкелері Сағдтың қалдырған мал мүлкінің бәрін алып қойды. Бірақ ол екеуі мүлкі болса ғана тұрмысқа шығады емес пе?!» Сонда Пайғамбарымыз (с.а.с) «Алла Тағала өзі үкімін береді» – деп айтты. Кейіннен жоғарыда айтып өткен мирас аяты түсті. Артынша Пайғамбарымыз (с.а.с): Сағдтың ағасын шақыртып, марқұмның бауыры келгенде оған: қалған дүниенің қыздарына үштен екісін, әйеліне сегізден бірін беріп, қалғанын өзіңе ал, – деді (әс-Синди, 1996).

Мұра ілімі маңызды ғылымдардың бірі, исламның бес парызын білгеннен кейінгі ең ардақтысы болып саналады. Құндылығы, маңыздылығы жағынан ең абзалы екендігі

мына аяттар мен хадистерден байқалады:

Исламда мұраның үлестерін белгілейтін адам емес, Алла Тағала. Оған: «Ата-аналарыңның және балаларыңның қайсысының пайдасы жағынан өздеріне жақынырақ екенін біле алмайсыңдар. Ендеше, бұл бөліс Алла тарапынан бекітілген парыз. Шүбәсіз, Алла – Алим (бәрін білетін шексіз ілім иесі), Хаким (әр ісі мен әрбір үкімі хикметтерге толы болған асқан даналық иесі)», – деген аят дәлел («Ниса» сүресі, 11-аят).

Құранда ешқандай мәселе мұра мәселесі секілді егжей-тегжейлі анық айтылмаған. Сондықтан мұра ілімінің маңызды екендігін білу үшін Алла Тағаланың өзі періштелерден немесе пайғамбарлардан ешқандай делдалсыз «Ниса» сүресінен аяттарды түсіріп, әрбір мұрагердің үлесін түсіндіргеніне назар аудару жеткілікті. Әрі мұрагерлердің үлесін түсіндіргеннен кейін, Алла Тағала осы аяттарды ұстанатындарға жұмақ мекеніне уәде берді, ал шекарасынан шыққандарға ауыр азап бар екенін ескертеді: «Бұлар (мұрагерге берілетін үлес) – Алланың белгілеген шекарасы. Кімде-кім Аллаға және елшісіне бағынса, Алла оны түбінен өзендер ағып жататын жаннат бақшаларына кіргізеді. Олар сонда мәңгі-бақи қалып (бақытты ғұмыр кешеді). Ең үлкен жетістік, ең зор табыс, міне, осы. Ал кімде-кім Аллаға және пайғамбарына қарсы келіп, Оның белгілеген шекарасынан асатын болса, оны ішінде мәңгі-бақи қалатын отқа тастайды. Сөйтіп, оның сыбағасы өзін қор қылатын азап болмақ» («Ниса» сүресі, 13-14 аят).

Абдулла ибн Амр (р.а): Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Білім үш нәрседен тұрады бұлардан басқасы қосымша болып табылады: Құран, сүннет, әділ мұра», – деп айтқанын жеткізген (әд-Дәрокутни, 2004).

Абдулла ибн Масғуд (р.а) Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Құранды үйреніңдер және адамдарға үйретіңдер. Мұра ілімін үйреніңдер. Және адамдарға үйретіңдер. Мен ертелі-кеш дүниеден озамын. Білім көтеріледі (мұра үкімдерін білетін ғалымдардың өлуімен мұра ілімі жоғалады). Тіпті, мұра жайында екі адам таласып, екеуі

мұра жайлы үкім беретін адам таппайды», – дегенін риуаят еткен (әл-Байһақи, 1989). Сол себепті ислам құқығының бұл бөліміне сахабалар (р.а) көп көңіл бөлген. Омар ибн Әл-Хаттаб (р.а): «Егер сендер өзара бір-бірлеріңмен сөйлесетін болсаңдар, мұрагерлік құқық туралы сөйлесіңдер», – деп айтқан. Әбу Һурайра (р.а) Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Мұра ілімін үйреніңдер әрі оны адамдарға үйретіңдер. Расында ол – білімнің жартысы тіпті алғашқы ұмытылатыны және үмбетімнен алғашқы болып жойылатыны да осы мұра ілімі», – дегенін риуаят еткен (әд-Дәрокутни, 2004). Осы хадистен көріп тұрғанымыздай, мұра ілімі – ілімнің жартысы деп аталған. Себебі мұра адамның өмір мен өлім болған екі жағдайының бірімен яғни өліммен байланысты. Өмір мен өлімді қамтитын білім бүтін болса, өліммен байланысты ғылым – білімнің жартысы болары анық. Шын мәнінде, ислам құқығының бұл саласы елімізде аз зерттелгендіктен және қарапайым мұсылмандар мұраны шариятқа сәйкес бөлуге жеткілікті назар аудармайтындықтан, мұсылмандар арасында қолданыстан тыс қалып ұмытылуда. Себебі мұра ілімін жетік білетін, оны үйреніп әрі өзгеге үйрете алатындар өте аз.

Мирас ілімінің шарият ретінде бекітілуі мен хикметтері

Фикһ ғұламалары мирас ілімінің Құран аяттарымен, сүннетпен, ижмағпен және ақыли тұрғыдан да шарият болып бекітілгендігіне бірауыздан келіскен. Бұған Құраннан дәлел келтіретін болсақ «Ниса» сүресінің 11, 12, 176-аяттарында Алла Тағала мирас үкімдерін толық баяндап өтеді. Ал сүннеттегі дәлелге келсек, Абдулла ибн Аббастан риуаят етілген хадисте Алла елшісі (с.а.с.): «Мұрадан өлшеулі несібелерді тиісті иелеріне үлестіріңдер. Ал олардан қалғаны ер кісілерден болған мұрагерлеріне (ғасабаларына) тиесілі деген. Ижмағ тұрғысынан болған дәлелге келсек; мирас үкімдері үмбет тарапынан бірауыздан шарият болып бікітілген. Осылайша мирас ілімі дінде орнығып, үйреніп әрі үйретілуі

міндетті болған ғылым саласына айналды. Ақыли тұрғыдан қарайтын болсақ, адамның әлеуметтік тұрмыс-тіршілігі мирас ілімін қажет етеді. Қоғам үшін бүлік пен әділетсіздік, бұзақылық пен зұлымдық жайламасы үшін, сондай-ақ, адамның құқығы аяқ асты етілмеу мақсатында жекелеген адам мен қоғам аталған үкімдерге мұқтаж. Мирас ілімі, жеке тұлғаның жан дүниесі мен отбасында, сондай-ақ қоғам ішінде тыныштық пен әділдік орнату секілді ұлы мақсаттарды жүзеге асыруды көздейді. Ендігі кезекте аталған ғылым саласының пайдаларына тоқталып өтейік:

1. *Адамдар арасында әділдік орнату.* Исламдағы мұрагерлік жүйе әділ тұрғыда, адамдар арасындағы мұраға қатысты құқықтарды, әсіресе, исламға дейінгі қоғамдарда қадірі болмаған әйелдер мен жас балалардың құқықтарын бекітіп берді. Олардың исламға дейінгі аяқ асты етілген ар-намысы мен қадір– касиетін қайтадан өз калпына келтірді. Осылайша жас бала мирас мәселесінде ересек адамдармен иық тіресердей тең құқылы дәрежеге қол жеткізді. Адал әрі әділ болған мұрагерлік жолмен өзіне тиесілі мирасты иеленіп, еш қиындықсыз одан әрі өз тіршілігін жалғастыру мүмкіндігін алды. Мұның бәрі мирас ілімінің адамдар арасында әділдік орнатуда қаншалықты маңызға ие екендігін көрсетеді.

2. *Еңбекке ынтыландыру.* Адам баласы нәпақа табу жолында тер төгіп, адалынан мал жиса және сол жиған малының ертеңгі күні артында қалған балаларына, жақындарына мұра болып қалатынын білсе, бойында еңбек етуге деген құлшыныс пайда болады. Өзі өмірден өткеннен соң жиған дүниесінің зая кетпейтігін білгендіктен жан дүниесі де тыныштыққа бөленеді. Ал керісінше, еңбектеніп тапқан малының өзі дүниеден өткеннен соң, артында қалған мұрагерлеріне емес, надандық дәуіріндегідей ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кететінін білген жағдайда, санасын мазасыздық билейді. Сол себепті мирас іліміне қатысты үкімдер, монотеистік діндерде шарият заңы ретінде бекітілді. Солардың ішінде мирас жүйелері мен үкімдерін нақты әрі егжей-тегжейлі орнатуы жағынан көшбасында ислам діні тұр.

3. *Адам баласының жер бетіндегі халифалық миссиясының жалғасуы.* Адам баласы – Алла Тағаланың жер бетіне жіберген халифасы екендігіне талас жоқ. Адамды жер бетін көркейтсін, бейбітшілік орнатсын, ол жерде жақсылық дәнетін ексін деп Өзінің уәкілі етіп тағайындады. Діттеген мақсатына жету жолында пайдалансын деп өз еңбегінің жемісін көру құқығын берді. Адам өмірден өткен соң, артында қалған дүние-мүліктің ұл-қыздарына, жақын туыстары мен ағайындарына қалатындығына сенімді болса, олардың әлеуметтік жағдайын жақсарту үшін тіршілікте аянбай еңбек етіп, әр ісінде жауаптылық танытады. Мінеки, осылайша адам баласының жер бетіндегі шынайы халифалық миссиясы да жүзеге аспақ (Жүсіпбеков, 2021: 14-16).

Ислам мұрагерлік мәселесінде көптеген өзгерістер әкелді. Мал-мүлік құқығының басты жиналу қоры мұра мен мұрагерліктен құралатындықтан, шарият заңы оған мұқият маңыз бере қарастырады. Өйткені, әділдік, заңдылық, өзгенің ақысын жемеу мұра мен мұрагерліктен жарқын көрініс табады (Барраж, 1999: 38-41). Ислам шариятындағы мұрагерлік құқықта көптеген даналықтар бар, айта кетсек:

1. *Туыстық байланыстарды нығайту.* Мұрагерлік құқықты білу туысқандық және бауырластық қарым-қатынастарды нығайтудың себебі, бұл туралы Алла Тағала: «...ал жақын туыстарға келсек, Алланың кітабы (үкімі) бойынша олар бір-біріне мұрагер болуға әбден лайық. Шүбәсіз, Алла – барлық нәрсені білетін шексіз ілім иесі» (Әнфәл сүресі, 75-аят). Бұл аятта туыстық байланысы бар адамдар бір-бірінің мұрагерлері болу құқығына ие болып, ал басқалар ондай құқыққа ие бола алмайтындығы туралы айтылған.

2. *Қоғамда Ислам заңдары орындала бастап, қолданысқа енеді.* Алла Тағала өзінің әмірлерін әр пендеге шама-шарқына қарай орындауды бұйырған, сондықтан мұсылмандар қай жерде және қашан өмір сүрсе де, Алланың бұйрықтарын орындауға тырысуы керек. Мұрагерлік құқықты зерттеу

және оны тұрмыста қолдану – бұл қоғамда Алланың заңдары көрініс табатындығының белгісі.

3. Мұрагерлік құқықтың болуы мүлікті құқығына құрметпен қарауға кепілдік береді және құқықтық жауапкершілікті қамтамасыз етіп, қайтыс болған адамның мүлкін иесіне қайтаруды міндеттейді.

4. Мұрагерлік құқықтың болуы мұсылман адам үшін мал-дүние тұрғысынан ауқатты болуға мүмкіндік береді, себебі қайтыс болғаннан кейін бұл мүлік оның мұрагерлеріне қалады. Сондай-ақ мұрагерлерді кедейліктен жеткілікті түрде қорғайды.

5. Қайтыс болған адамның мүлкі мұрагерлердің қолына түскен кезде, ол сауда айналымында пайдаланыла бастайды, ал сауда қоғамдағы нарықтың дамуына ықпал етеді.

6. Мұрагерлік құқықтың даналығының бірі-әрбір мұрагердің үлесін Алла Тағаланың өзі анықтаған. Бұл өз кезегінде мұрагерлер арасындағы дау-дамайдың, жанжал мен араздықтың алдын алады.

7. Мұрагерлік құқық арқылы кез келген адамдардың әлеуметтік мәртебесіне, тұрмыстық жағдайына қарамастан мүддесі тең қорғалады. Күшті және ықпалды адамдар әлсіздердің үлесін тартып алуға жол берілмейді, себебі Алла әркімнің үлесін анықтап қойған.

Ислам – тек діни жоралғылармен немесе құлшылық рәсімдер жиынтығымен ғана шектелетін дін емес. Ислам – адам өмірінің рухани, әлеуметтік, тұрмыстық және құқықтық сынды барлық аспектілерін қамтитын жүйе екендігін байқауға болады. Шариғат заңдары қоғам үшін маңызды орынға ие болған, мирас-мұрагерлік құқықтарды реттеу әрі заңнамалық тұрғыдан жүйелеу міндетін өзіне қамтыған. Ал ол өз кезегінде ислам шариғатының заңдылықтарын, құқықтық нормаларының теориялық және практикалық жақтарын ғылыми тұрғыдан терең зерттеп анықтауды қажет етеді. Сондықтан, исламның ерте тарихи кезеңдерінен бері, мирас ілімінің зерттелуі

мұсылман ғалымдарының назарынан тыс қалмаған. Мұрагерліктің исламдық үлгісінің қалыптасуы – ислам дініндегі экономикалық қатынастардың көрініс тауып, өз алдына бөлек ғылым ретінде дамуына үлкен әсерін тигізді деп айтуға болады.

Фард иелерінен болған әйелдер мұрасы

Еуропада 18 ғасырда ғана әйел адамның заң бойынша келісімшарттың кез-келген түрін түзе алуы туралы құқық орнатылды. Яғни сатып алуға, сатуға, меншікті иеленуге, мұра алуға, басқа да экономикалық құқықтарды пайдалануға рұқсат алды. Ал ислам дінінде осыдан 14 ғасыр бұрын әйелдің құқықтарын анық, жүйелі, әділ белгілеген. Дінімізде еркек пен әйелдің құқығы заң алдында бірдей. Әрқайсысына өзінің табиғи болмыстарына лайықты құқықтар беріліп, міндеттер жүктелген. Әйелдердің міндеттері өзінің әлсіз жаратылысына сай жеңілдетілген.

Мұсылман әйелдің құқығы, оның мұрадан сыбағасы, ер мен әйел арасындағы теңсіздік тақырыбы – қазіргі таңның аса күрделі де өзекті мәселесінің бірі. Мирасқа қатысты Құран аяттары түсіп, мұрагерлердің үлестерін баяндағанда, арабтардың арасында даудамай шығып, бұл аят түспегендей, Пайғамбарымыз (с.а.с) екінші рет бұл аятты қайталамайтын шығар деген үмітпен, ұмытқысы келді. Себебі ұзақ жылдар бойы әйелдің қоғамдағы, отбасындағы орны болмаған, мұраны әйелге ешқашан бермегенеді, сол үшін бұл аятқа амал ету оларға қиынға соқты. Барлығы болмаса да, кейбіреулері: Әйел мұраның сегізден бірін ала ма? Қыз жартысын ала ма? Кішкентай бала мұра ала ма? Бұлардың барлығы соғыспайды, олжа таппайды – деп, Пайғамбарымыздан (с.а.с) барып, анық-қанығын сұрағысы келіп былай дейді: қызы әкесінен қалған мұраның жартысын ала ма? Атқа мінбесе де? Соғыспаса да? Алла елшісі (с.а.с) бұл сұрақтарға аятпен жауап бергеннен кейін бәрі орнына келген еді. Осылайша ислам бұрын мұра алмайтын әйелге міндетті үлес тағайындады.

Ислам мұрагерлік туралы заңдарды отбасы мен қоғам шеңберіндегі әйел мен күйеуінің қаржылық жауапкершілігі мен

функцияларына сәйкес келтірді. Исламда мұрагерлік туралы заң қаржылық-экономикалық мәселе ретінде әлеуметтік әділеттілік қағидасынан туындайды. Сонымен қатар, мұрагерлік туралы ислам құқығы заңдарының шынайы негізі мұрагерлерді жынысы бойынша бөлу болып табылмайды. Мұрагерлік туралы Алла Тағаланың дана заңдарының әлдеқайда терең негіздері бар.

Мұрагер әйелдер дегеніміз – жасына қарамастан мұрагерлік құқығына кіретін келесі әйел адамдар:

1. Туған қызы. Қызының балалары енді мұрагерлер болып саналмайды.
2. Ұлының қызы (немересі). Сондай-ақ, осы түрге туысқан әрі ер жақтан болған барлық қыздары (шөберелері) жатады.
3. Туған ана.
4. Ананың анасы (әже). Сондай-ақ, бұл түрге тек әйелдер жақтан болған туысқан әжелер (әжесінің анасы) кіреді.
5. Әкесінің анасы (әжесі). Және бұл түрге туысқан болған барлық әжелер (әжесінің анасы) жатады.
6. Туған әпкесі.
7. Аналары әртүрлі болып, бір әкеден шыққан әпке.
8. Бір анадан туған, бірақ басқа әкеден болған әпке.
9. Әйелі.
10. Бұрынғы құл иесі. Өзі босатып, азаттық берген құлының мұрасын алады, егер оның өзінен басқа мұрагерлері болмаса (Нургалеев, 2009: 20-21).

Фард үлестерінің иелері – он екі. Фард иелері – Құранда аталған белгілі үлестердің иелері. Яғни, «Ниса» сүресінің 11, 12 және 176-аяттарында үлестері айтылатын адамдар. Құранда аталған үлестерін алуы парыз болғандықтан олар фард иелері деп аталған. Сол он екі парыз иесінің басым көпшілігі әйел адам: Олардың төртеуі ер: әке, ата, күйеу, анасы бір ұл бауыр және сегізі – әйел: (қыз, ұлының қызы, туған қыз бауыры (әкесі де анасы да бір), бір әкеден қыз бауыр (анасы бөлек), бір анадан қыз бауыр (әкесі бөлек) ана, әже, әйел. Құранда келген әйел адамның мұрасына зер салатын болсақ олардың үлесін ғасабалық

жолымен емес (Ғасаба – мұрагерлердің ішінен өзінен басқа ешкім болмай, жалғыз қалса, барлық мұраға тиесілі, ал егер парыз иелерінен біреу болса, олар үлесін алған соң қалған қалдық мұраны алушы) көбінесе осы фард жолымен бөліп бергенін байқаймыз. Осылайша Алла Тағала өз даналығымен әйел затын мұрагер болу жағынан ерекше орынға қойды (Ауратани, 2010: 25). Осы әйел адамдардың үлес түрлері төмендегідей:

Ана мұрасы.

Мұра қалдырушының балалары және бауырларының болу, болмауына қарай ананың үлесі өзгереді. Мұрадан үлесі үш түрлі болады:

а) 1/3. Бұл үлесін екі жағдайда алады.

– Марқұмның дүние-мүлкіне артында қалған анасы және әкесі ғана мұрагерлік етсе, анасына 1/3 тиеді.

– Анасы марқұмның туған ұл бауырымен бірге мұрагерлік етсе, анасына 1/3, ұл бауырына қалған 2/3 ғасабалық жолмен тиеді.

Дәлелі: «Егер баласы болмай дүние-мүлкіне артында қалған ата-анасы ғана мұрагерлік етсе, анасына үштен бірі тиеді» (Ниса11 аят).

ә) 1/6. Бұл үлесінде де екі жағдайда алады.

– Мұра қалдырушының ұрпағы болса, анасы мұраның 1/6 алады.

– Мұра қалдырушының бірнеше ұлы немесе қызы немесе аралас туған немесе бір әкеден не бір анадан бауырлары болса, анасы 1/6 алады (әс-Сәләм Бәлий, 2003: 22).

Дәлелі: «Марқұмның артында бала қалса, онда артында қалған ата-анасының әрқайсысына мұраның алтыдан бір бөлігі тиеді» және «Ал туған бауырлары болса, анасына алтыдан бір бөлігі ғана тиеді» (Ниса 11 аят).

б) Мұраға марқұмның ата-анасы мен ерлі-зайыптылардың бірі мұрагерлік етсе, жұбайы үлесін алған соң қалған мұраның 1/3 анасы алады.

2. Әже мұрасы.

Әженің үлесі 1/6. Бұл үлесін фард жолымен мына екі шарт табылған кезде алады:

Марқұмның анасы болмау керек;

Өзін мұра алудан тосып қалатын басқа мұрагерлер болмау керек.

Әженің мұрадан 1/6 алуына қатысты мына хадис келген: Әбу Бәкір Сыддыққа (р.а) бір әже келіп, менің немерем қайтыс болған еді,– деп өзінің мұрадан алатын үлесін сұрайды. Әбу Бәкір (р.а) Алла елшісінен (с.а.с) осы мәселе туралы ешнәрсе естімедім. Мен сахабалардан сұрайын,– деп жібереді. Бесін намазынан кейін сахабалардан әженің мұрасы туралы білетіндерін сұрайды. Сонда Мұғира ибн Шуғба (р.а) Пайғамбарымыздан бір әже келіп мұрасын сұрағанда оған алтыдан бірін берді,– деді. Әбу Бәкір (р.а): Осыны білетін басқа адам бар ма?,– деді. Сонда Мұхаммад ибн Мәсләма (р.а): Мұғираның (р.а) сөзін растады. Сосын Әбу Бәкір (р.а) әженің үлесін берді (Әд-Дәrimi, 2000).

Әйел мұрасы.

а) 1/4. Мұра қалдырушының ешқандай ұрпағы болмаса, әйелі мұраның 1/4 алады.

ә) 1/8. Марқұмның (күйеу) бір әйелінен ұрпағы болса, әйелі 1/8 алады.

Дәлелі: «Арттарыңда ұрпақ қалмаса, қалдырған мұраларыңның төрттен бірі жұбайларыңа тиесілі болады. Ал егер арттарыңда ұрпақ қалса, онда жұбайларыңа мұраның сегізден бірі ғана тиеді» (Ниса 11 аят).

Қыз мұрасы.

Қыздар мұрасының үлесі төмендегідей:

а) 1/2. Мұра қалдырушының жалғыз қызы болса, оған мұраның 1/2 тиеді. Дәлелі: «Қыз жалғыз болса, оған мұраның тең жартысы тиеді» (Ниса 11 аят). Қыздан басқа мұраға ешкім мұрагерлік етпесе, барлық мұраны алады.

ә) 2/3. Екі немесе екіден көп қыздары болып, басқа ұрпағы болмаса, қыздарға 2/3 беріледі. Дәлелі: «Ал егер саны жағынан екеу немесе одан көп болса, сонда оларға мұраның үштен екі бөлігі тиеді» (Ниса 11 аят).

б) Марқұмның мұрасына қызы мен ұлы мұрагерлік етсе, қызға ұлға тиісті үлестің жартысы беріледі. Дәлелі: «ер балаға екі қыз баланың сыбағасындай үлес беріледі». (Ниса 11 аят)

5. Ұлдың қызының (марқұмның ұлының балалары фард иелерінен, ал қыздардың балалары фард иелерінен саналмайды) мұрасы.

а) 1/2. Бұл үлесін мына шарттар табылған кезде алады:

– туған қыздары, немере қыздың әкесі және ұлдың қызының ұл бауырлары немесе туыстық дәрежелері бірдей ешкім болмаса;

– ұлдың қызы біреу болса.

ә) Жоғарыдағы шарттар орындалып, ұлдың қызы біруден көп болған жағдайда оның үлесі 2/3 болады.

б) Қыздың туған бауыры немесе көкесінің баласы болса, ұлға екі қыздың үлесіндей беріледі.

Ұлдың қызына берілетін жоғарыдағы үш үлесіне Құранның «Ниса» сүресінің 11 аяты негіз болады: «Ер балаға екі қыз баланың сыбағасындай үлес беріледі. Егер барлығы қыз бала болса, һәм саны жағынан екеу немесе одан көп болса, сонда оларға мұраның үштен екі бөлігі тиеді. Ал жалғыз қыз болса, оған мұраның тең жартысы тиеді».

в) Немере қыздар туған қызбен бірге мұрагерлік етсе, және немере ұлдар болмаған жағдайда оның үлесі 1/6.

Дәлелі: Ибн Масғұд (р.а) қыздың, немере қыздың және қыз бауыр (мұрагерлік үлесі) жайлы сұралғанда: Мен бұған қатысты Алла елшісі (с.а.с) айтқан үкімді айтамын: «Қызға жартысы немере қызға – алтыдан бірі тиесілі, (бұл екеуі мұрагерлік мал-дүниенің) үштен екісін құрайды, ал қалғаны – қыз бауырға тиесілі» – деген (Әт-Тирмизи, 1996).

г) Мұраға бірнеше туған қыз бен ұлдың қыздары мұрагер болған кезде туған қыздардың үлесі 2/3, ал немере қыздар мұрадан ешнәрсе алмайды.

6. Қыз бауырдың мұрасы.

а) 1/2. Бұл үлесін төмендегі шарттарға сай келсе алады:

– мұра қалдырушы каләлә (артынан ата-анасы мен балалары қалмаған марқұм) болу керек;

– қыз бауыры жалғыз болса;

– ғасаба болатын ұл бауыры болмаса.

Дәлелі Ниса сүресінің 176-аяты: «Артында бала қалмаған (әкесі де өзінен бұрын қайтыс болған) ер кісі қайтыс болып, артында (туған немесе бір әкеден) жалғыз қарындасы (яки қыз бауыры) қалса, қалдырған мұрасының

тең жартысы соған тиесілі (ал қалған жартысы әкесі жағынан жақындарына тиесілі), ондай жақындары болмаған жағдайда қалған мұра түгелдей қарындасына тиесілі болады».

ә) 2/3. Бұл үлесін мына шарттар орындалса алады:

- мұра қалдырушы кәләлә болу керек.
- екіден көп қыз бауыры болса;
- ғасаба болатын ұл бауыры болмаса.

Дәлелі Ниса сүресінің 176-аяты: «Егер марқұмның артында (туған немесе бір әкеден) екі қыз бауыры ғана қалса, олар бауырларынан қалған мұраның үштен екі бөлігін алады».

б) Мұра қалдырушының ұл және қыз бауыры болған жағдайда, ұлға екі есе көп беріледі. Дәлелі Ниса сүресінің 176-аяты: «Ал егер марқұмның артында (туған немесе бір әкеден) ұл-қыз бауырлары ғана қалса, мұндай жағдайда еркек кіндік мұрагерге әйелден екі есе көп үлес тиеді».

в) Мұрагерлерден туған қыз және немере қыз болып, туған ұл бауыр болмаған жағдайда, қыз бауыр ғасабалық жолмен қалған мұраны алады. Бұл үлеске жоғарыда келген хадистегі Ибн Масғұдтың (р.а) сөзі дәлел болады.

г) Ұл немесе ұлдың ұлы немесе әкесі болған жағдайда, мұрадан ешнәрсе алмайды.

7. Бір әкеден анасы бөлек қыз бауырдың мұрасы.

а) Егер мына шарттар орындалса 1/2 алады:

- мұра қалдырушы кәләлә болу керек;
- бір әкеден қыз бауыры жалғыз болса;
- туған ұл немесе қыз бауыры және ғасабалық жолмен алатын бауыры болмаса.

ә) 2/3. Мына шарттар орындалса алады:

- екіден көп бір әкеден қыз бауыры болса;
- туған бауырлары және ғасабалық жолмен алатын бауыры болмаса;
- мұра қалдырушы кәләлә болу керек.

б) Қыз бауырға ғасаба болатын ұл бауыры болған жағдайда, ұлға екі қыздың үлесіндей беріледі.

в) Туған қыз және немере қыз болса немесе екеуінің бірі болса, қыздар үлестерін алған соң, ғасабалықпен қалған мұраны алады.

г) 1/6 -ін мына шарттар орындалса алады:

- туған қыз бауырымен бірге мұрагер болса;
- туған ұл немесе бір әкеден ұл бауыры болмаса;

– мұра қалдырушы кәләлә болса.

ғ) Бір әкеден қыз бауыр келесі мұрагерлердің бірі болса, мұрадан ешнәрсе алмайды: ұлы, ұлының ұлы, әкесі, туған ұл бауыры, туған екі қыз бауыры, қызы, ұлдың қызы [16].

8. Анасы бір әкесі бөлек қыз бауырдың мұрасы.

а) 1/6. Мына екі шартпен алады:

– анасы бір ұл, қыз бауыры жалғыз болуы керек.

– мұра қалдырушы кәләлә болу керек.

Дәлелі: «Егер қайтыс болған ер адамның немесе әйелдің артында қалған ата-анасы да, балалары да болмай, (бір анадан) ұл бауыры немесе қыз бауыры ғана болса, олардың әрқайсысына мұраның алтыдан бір бөлігі тиеді».

ә) 1/3. Бұл үлесін төмендегі екі шарт орындалса алады:

– екіден көп анасы бір бауырлары болса;

– мұра қалдырушы кәләлә болса, бір анадан (ұл, қыз) бауырларға бәріне ортақ 1/3 беріледі.

Дәлелі: «Ал егер бір анадан ұл-қыз бауырлары көп болса, онда олар мұраның үштен бір бөлігін өзара теңдей етіп бөліп алады».

Қорытынды

Исламның мұрагерлік құқығы негізгі қағидаттар ретінде әділеттілік пен гуманизмді, Құран талаптарын қатаң сақтауды талап етеді. Исламдағы мұрагерлік құқықтың негізгі дереккөзі – Құран. Шариятта мирас – қайтыс болған адамның дүние-мүлкінің тірі мұрагерлеріне иелікке өтуі. Қайтыс болған адамның артында қалған дүниесі мал-мүлік, ақша, жылжымайтын мүлік немесе басқа да шарият құқықтары аясына кіретін кісі ақысы, сондай-ақ, иелікке өтетін нәрсе болуы мүмкін. Осының барлығы мирас болып есептеледі.

Мақалада, мирас жайлы Құран аяттары мен Пайғамбар (с.а.с.) хадистері негізге алынып, мирасқа катысты ғалымдардың айтқан пікірлері жан-жақты қарастырылған. Әрі мирас сөзінің тілдік және терминдік мағыналары берілді. Сондай-ақ, ислам ғалымдарының Құран аяттары мен хадистерге сүйене отырып, фард иелерінен болған

әйелдер мұрасы мен олардың мирасқа ие болу тәртіптеріне қатысты айтқан пікірлері сараланды.

Қорытындылай келе, Исламдық мұрагерлік құқықтың негізгі ерекшелігі: мұрагердің басқа мұрагерлер санын шектеу құқығына ие болмауы. Ислам мұрагерлік туралы заңдарды отбасы мен қоғам шеңберіндегі әйел мен күйеуінің қаржылық жауапкершілігі мен

функцияларына сәйкес келтірді. Исламда мұрагерлік туралы заң қаржылық-экономикалық мәселе ретінде әлеуметтік әділеттілік қағидасынан туындайды. Сонымен қатар, мұрагерлік туралы ислам құқығы заңдарының шынайы негізі мұрагерлерді жынысы бойынша бөлу болып табылмайды. Мұрагерлік туралы Алла Тағаланың дана заңдарының әлдеқайда терең негіздері бар.

Әдебиеттер тізімі

- Адил Ибраһим Ауратани. Әхкәм мирас әл-марат фи әл-фиqh әл-ислами // ән-Нәжәх. – Палестина. 2010. – Б. 25.
- Али ибн Омар әд-Дәроқутни. Сунан әд-Дәроқутни. Бейрут: «Муассасату әр-рисәлә», 2004. – 118 б.
- Барраж Ж.М. Ахкам әл-мирас фи әш-шариға әл-исламия. – Оман: «Дар әл-илмия», 1999. – Б. 38-41.
- Әбу Бакр Ахмад ибн Хусейн әл-Байһақи. Әс-Сунан әс-Сағир. – Кайр: «Дәр әл-уәфә», 1989. – 353 б.
- Әбу әл-Хасан әл-Хәнәфи әс-Синди. Сунан ибн Мәжә. – Бейрут: «Дәр әл-мағрифә», 1996. – 317 б.
- Әбу Иса Мухаммад ибн Иса әт-Тирмизи. Әл-Жамиғ әл-кәбир. Бейрут: «Дәр әл-ғарб әл-исләми», 1996. 3 т. – 600 б.
- Әбу Мухаммад Абдулла ибн Абдурхман әд-Дәrimi. Муснад әд-Дәrimi. – Риад: «Дәр әл-муғни», 2000. 4 т. – 1928 б.
- әс-Сәийд Сәбиқ. Фиqh әс-Сунна. Бейрут: «Дәр әл-фикр», 1983. – 424 б.
- Жүсіпбеков Ж., Илесбеков Б. Исламдағы мирас ілімі. – Алматы: «Нұр-Мүбарак», 2021. – 200 б.
- Мәһир Бархуми. Луғату әл-мәуәрис фи әл-Қурән әл-Кәрим уә әл-Хадис әш-Шариф. – Бейрут: «Жәмиғату Бейрут әл-арабия», 2013. – 12 б.
- Мустафа Ашур. Илм әл-мирас. – Кайр: «Мактаба әл-Қуран», 1988. – Б. 84-86.
- Мұхаммед әз-Зухайли. Әл-фараид уә әл-мәуәрис уә әл-уәсая. – Бейрут: «Дәр әл-кәләм әт-тайб», 2001. – Б. 55-56.
- Мұхаммед Әли Әс-Сабуни. Әл-Мәуәрис фи әш-Шариға әл-Исламия фи дауи әл-китәб уә әс-сунна. – Каир: «Жамиға әл-Азһар», 1990. – 34 б.
- Нургалеев Р.М. Наследственное право в исламе. – Казань: «Издательство ДУМ РТ», 2009. – Б. 20-21.
- Сибт әл-Маридини. Шарх әл-фусул әл-мухimmә фи мәуәрис әл-уммә. – Рияд: «Дәр әл-асама», 2004. – Б. 76-77.
- Уахид ибн Абд әс-Сәләм Бәлий. әл-Бидая фи илм әл-мауарис. «Дәр ибн ражаб», 2003. – 22 б.
- Усенов У.М. Право женщины на наследство в исламском праве // Наука, Кыргызстана. – № 6. – 2017. – 121 б.

А.Ш. Жамашев¹, И.Р. Наурзалиев², Т. Қожа¹

^{1,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Колледж Медресе Абу Ханифа, Алматы, Казахстан

Привилегия наследства в исламе и наследие женщин от владельцев фард

Аннотация. Наука о наследственном праве исламской религии представляет собой развитую область, основанную на многовековом опыте мусульманских ученых. Наследство – одна из заповедей Всевышнего Аллаха, которая при правильном выполнении приносит радость в сердце человека, вносит стабильность в его общественную жизнь и упорядочивает его отношения. Основным принципом ислам-

ского наследственного права является соблюдение норм Корана. В исламском шариате Всевышний Аллах придавал особое значение науке о наследовании и подробно объяснял проблемы непосредственно под своим руководством. Всевышний Аллах в Своей безграничной мудрости показал нам беспрецедентную систему справедливого распределения наследства, оставленного умершим человеком, между наследниками. В этой системе нет места спорам и дракам между наследниками.

В данной статье проводится краткий анализ понятия наследования, используемого в исламском праве с точки зрения лингвистических и терминологических определений, основных источников ислама, Корана и хадисов Пророка. Будут обсуждаться вопросы, связанные с приоритетом исламского наследия, а также его значением в исламском праве. Основной принцип исламского наследственного права основан на нормах Корана с особым акцентом на правилах и решениях. Утверждается, что правовая система наследования в исламе сильно отличается от других правовых систем, и что ни один вопрос в Коране не освещен так детально, как вопрос наследования. Шариатские юристы представят свои взгляды на науку о наследовании в исламе и дадут краткий обзор проявлений наследственного права в доисламском арабском обществе. Будут изложены основные принципы права наследования и доля каждой наследницы женского пола от владельцев фард.

Ключевые слова: Коран, хадис, наследие в исламе, учение мирас, арабское общество, владельцы фардов, наследственное право, доля, доказательство, женское наследие.

A.Sh. Zhamashev¹, I.R. Naurzaliyev², T. Koja¹

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abu Hanifa Madrasah College, Almaty, Kazakhstan

Inheritance privilege in Islam and the legacy of women from fard owners

Abstract. The science of the inheritance law of the Islamic religion is a developed area based on the centuries-old experience of Muslim scholars. Inheritance is one of the commandments of Almighty Allah, which, when properly performed, brings joy to the heart of a person, brings stability to his social life, and streamlines his relationships. The basic principle of Islamic inheritance law is the observance of the norms of the Koran. In the Islamic Sharia, Allah Almighty emphasized the science of inheritance and explained the problems in detail directly under his guidance. Allah Almighty in His infinite wisdom has shown us an unparalleled system of equitable distribution of the inheritance left by a deceased person among the heirs. In this system, there is no place for disputes and fights between heirs.

This article provides a brief analysis of the concept of inheritance used in Islamic law in terms of linguistic and terminological definitions, the main sources of Islam, the Koran, and the hadiths of the Prophet. Issues related to the priority of Islamic heritage, as well as its significance in Islamic law, will be discussed. The basic principle of Islamic inheritance law is based on the norms of the Qur'an, with particular emphasis on rules and decisions. It is argued that the legal system of inheritance in Islam is very different from other legal systems and that no issue in the Qur'an is more detailed than the issue of inheritance. Sharia jurists will present their views on the science of inheritance in Islam and give a brief overview of the manifestations of inheritance law in pre-Islamic Arab society. The basic principles of the right of succession and the share of each female heiress from fard owners will be outlined.

Keywords: Quran, hadith, heritage in Islam, Miras teaching, Arab society, fard owners, inheritance law, share, proof, female heritage.

References

- Abu al-Hasan al-Hanafi as-Sindi. Sunan ibn Madja [Sunans Ibn Maja]. (Beirut, «Dar al -Magrifa», 1996, 317 p.), [in Arabic].
- Abu Bakir Ahmad ibn Husein al-Baiqahi. Sunan as-Sagir [Sunan as-Sagir]. (Kair, «Dar al – uafa», 1989, 353 p.), [in Arabic].
- Abu Isa Muhammed ibn Isa at-Tirmizi. al-Djamı al-Kabır [Great collection]. Beirut: «Dar al-Islam», 1996. 3 v. – 600 p.), [in Arabic].

Abu Muhammed Abdullah ibn Abdurrahman ad-Darimi. Musnad ad-Darimi [Musnad ad-Darimi]. (Riad, «Dar-almugni», 2000, 1928 p.), [in Arabic].

Adil Ibrahim Auratani. Axxam Miras al-mara fi al-fiqh al-Islami [The provisions of women's inheritance in Islamic jurisprudence] An-Nadja. Palestina. 25 p., [in Arabic].

Ali ibn Omar ad-Daroqutni. Sunan ad-Daroqutni [Sunans ad-Daroqutni]. (Beirut, «Muassasatu ar-risala», 2004, 118 p.), [in Arabic].

Baraj J.M. Ahkam al-miras fi al-sharia al-islamiya [Provisions of inheritance in Islamic Sharia], (Oman, «Daru iafa al-ilmia», 1999, P. 38-41), [in Arabic].

Mahir Barhum. Lugatu al-mauaris fi al-Quran al-Karim ua al-Hadis al-Sharif [The language of inheritance in the Noble Qur'an and the Noble Hadith], (Beirut, «Jamigatu Beirut al-Arabia», 2013, 12 p.), [in Arabic].

Muhammed Ali As-Sabuni. Al-Mauaris fi ash-Sharia al-Islam fi dau al-kitab ua fi as-Sunna [Inheritances in Islamic Sharia in the light of the Qur'an and Sunnah]. (Kair, «Jamiga al-Azhar», 1990, 34 p.), [in Arabic].

Muhammed az-Zuhaili. Al-fara'id ua al-mauaris ua al-uasaia [Ordinances, inheritances, and commandments]. (Beirut, «Dar al-Kalam At-taib», 2001, P. 55-56. [in Arabic].

Mustafa Ashur. Ilm al-miras [Inheritance of knowledge]. (Qayr, «Maktab al-quran», 1988, P. 84-86), [in Arabic].

Nurgaliev R.M. Nasledctvennoe parvo v islame [Inheritance law in Islam]. (Qazan, «Izdatelstvo Dum RT», 2009, P. 20-21), [in Russian].

Sibt al-Maridini. Sharh al-fusul al-muhimma fi mauaris al-umma [Explanation of the important chapters in the inheritance of the natio]. (Riad, «al-asama», 2004, P. 76-770, [in Arabic].

Uahid ibn Abd as-Salam Bali. al-Bidaia fi ilm al-Mauaris [the beginning of the science of inheritance]. «Dar ibn radjab», 2003. 22 p. [in Arabic].

Usenov U.M. Pravo jenshiny na nasledstva v islamskom prave [A woman's right to inheritance in Islamic law]. (Nauka, Kyrgyzstana No.6, 2017, 121p.), [in Russian].

Zhusipbekov Zh., Ilesbekov B. Islamday miras ilimi. (Almaty, «Nur-Mubarak», 2021, 200 p.), [in Kazakh].

As-Said Sabiq. Fiqh as-Sunna [Sunnah Jurisprudence]. (Beirut, «Dar al-fikr», 1983, 424 p.), [in Arabic].

Авторлар туралы мәлімет:

Жамашев Азамат Шұтбайұлы – Ph.D., Дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Наурызалиев Изатіллә Рахматуллаұлы – магистр, арнайы пәндер оқытушысы, Әбу Ханифа медресе колледжі, Алматы, Қазақстан.

Қожа Тоқтияр – магистрант, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Zhamashev Azamat Shutbauly – Ph.D., Senior Lecturer of the Department of Religious Studies and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty city, Kazakhstan.

Naurzaliyev Izatilla Rahmatullauly – Master, teacher of special subjects, Abu Hanifa college, Almaty, Kazakhstan

Khoja Toktiyar – master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Неотенгрианство в Казахстане как ответ реисламизации: в поисках идейных истоков

Мейрам Ж. Кикимбаев^{1*}

Рузия И. Камарова²

Зауре Б. Малгараева³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²НАО «Центр Н. Назарбаева по развитию межконфессионального и межкультурного диалога»,
Астана, Казахстан

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

***Автор для корреспонденции:**

m.kikimbaev@yandex.ru

1 <https://orcid.org/0000-0002-4157-3302>

2 <https://orcid.org/0000-0003-3517-1451>

3 <https://orcid.org/0000-0002-1794-2016>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-184-201

Аннотация. Данная статья посвящена анализу идейных оснований и истоков современного тенгрианства в Казахстане. В поиске духовных ориентиров в период нациестроительства возникает неотенгрианство, с одной стороны, как возрождение исконных казахских традиций и ценностей. С другой стороны, оно актуализируется как ответ на реисламизацию, а точнее, появление новых исламских течений, в том числе с их радикальными идеями и практиками, вступающими вразрез с традиционной казахской культурой.

В статье представлен анализ идей, вызывающих рост интереса к тенгрианскому мировоззрению. В качестве базовых источников, влияющих на идеологию неотенгрианства, рассмотрены труды Чокана Валиханова, Льва Гумилева, Мурада Аджи, Нурмагамбета Аюпова, Серикбола Кондыбая, Едиге Турсунова и других авторов. Также проведен анализ трудов неформальных лидеров неотенгрианских сообществ в Казахстане, а именно исследованы концептуальные и идеологические аспекты неотенгрианства в книгах «Истина. Священная система Қазақ» и «КАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи». В работе делается вывод, что под влиянием идей и концепций указанных выше авторов возможно появление нового поколения последователей неотенгрианства как мировоззренческой позиции и системы практик, продуцирующей идеи, направленные на укрепление национальной идентичности.

Ключевые слова: неотенгрианство; культурное наследие; постсоветскость; реанпроприация; национальная идентичность; «қазақшылық»; ислам; реисламизация; «арабизация».

Received 27.06. 2022. Revised 01.07.2022. Accepted 10.09. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Kikimbayev M.Zh., Kamarova R.I., Malgaraeva Z.B. Neo-Tengrianism in Kazakhstan as a response to re-Islamization: In search of ideological roots // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – No. 4. – P. 184-201. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-184-201.

Для цитирования:

Кикимбаев М.Ж., Камарова Р.И., Малгараева З.Б. Неотенгрианство в Казахстане как ответ реисламизации: в поисках идейных истоков // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 184-201. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-184-201.

Введение

С развалом СССР и обретением Независимости постсоветские страны вошли в период стремительных пертурбаций и общественных трансформаций, повлиявших, в том числе на мировоззренческие установки. Как отмечает известный историк и антрополог Адиб Халид, после длительного периода идеологического давления и унифицирующей политики советской власти, в Центральной Азии в широком смысле происходил процесс реапроприации – повторного освоения ценностей культурного наследия. Частным, но наиболее заметным проявлением этого был процесс реисламизации, когда образовавшийся идеологический вакуум стали наполнять возрождаемые или привнесенные религиозные институты и практики (Халид, 2012).

В центральноазиатских странах, в том числе в Казахстане, в первые десятилетия после распада СССР реисламизация представляла собой стихийный и неконтролируемый процесс: по всей стране хаотично возводились мечети (1990 г. – 46, 2001 г. – 1282, 2020 г. – 2691); возрождались различные этноконфессиональные и суфийские сообщества; бурно развивались региональные и местные паломнические практики по святым местам; из-за рубежа проникали миссионеры и последователи различных нетрадиционных, часто деструктивных и радикальных религиозных течений (Kikimbayev, 2021).

Как ответ, стали проявляться протестные тенденции, в частности в виде актуализации тенгрианства. Протест был направлен против «экспансии» через исламскую религию арабского образа жизни, языка и поведения, что представлялось как угроза для национального самосознания, как разрушительный фактор этнической индентичности. В казахоязычном сегменте часто можно встретить слово «арапқұл», что дословно означает «раб всего арабского».

Процессы возрождения интереса к мировоззренческим системам,

апеллирующим к древним культам, глубинным пластам культуры имеют место практически во всем мире. В этой связи, тенгрианство, как феномен возрождения древних тюркских верований, можно концептуализировать как один из инвариантов общемировой тенденции по актуализации языческих верований. В Казахстане оно в большей степени представляет собой деятельность общественных объединений, а также отдельных последователей. Однако, неотенгрианство в Казахстане по сей день не является достаточно организованным явлением, со многими и часто полярными центрами притяжения, хотя в этой среде уже стали появляться свои лидеры мнений, популярные книги и публикации, интернет-сайты, ютуб-каналы, группы и сообщества в наиболее распространенных социальных сетях. Анализ тенденции развития неотенгрианства показывает наличие предпосылок для дальнейшего укрепления их позиции в казахстанском обществе, для перехода от состояния «спящего режима» и «онлайн-сообщества» к состоянию реальной консолидации, социальным действиям и гражданскому активизму.

В этой связи, представляется актуальным определить основные идейные истоки, которые в мировоззренческом плане влияют на формирование взглядов и представлений неотенгрианских сообществ в Казахстане.

Материалы и методы

В силу того, что на сегодняшний день тенгрианство компилирует в себя различные концепты, начиная от научно обоснованных концепций до мифологических конструкторов, для всестороннего анализа идейных оснований, были выбраны как труды ученых, так и исследователей, работающих в жанре folk-history, а также труды самих лидеров тенгрианских сообществ в Казахстане.

Исходя из конструктивистского подхода в объяснении феномена неотенгрианства, его идейные истоки были условно подразделены

на три группы авторов, оказывающих влияние на данное мировоззрение. Первая группа – это труды Чокана Валиханова и Льва Гумилева, которые одними из первых концептуализировали сущность веры казахов как синкретического мировоззрения, дали описание культа Неба – Тенгри как общетюркского концепта. Анализ второй группы ученых – труды Нурмаганбета Аюпова, Серикбола Кондыбая, Мурада Аджи и др., которые были направлены на реконструкцию тюркских мировоззренческих оснований тенгрианства, восстановление космологии, мифологии, поиск онтологических оснований бытия казахской культуры. Методологическая позиция указанных авторов основана на комплексном подходе к изучению философско-культурологического наследия древнетюркской культуры, стремлении преодолеть устоявшиеся стереотипы западной и российской тюркологии, в том числе в отношении репрезентации места и роли духовных ценностей тенгрианства в истории и культуре тюркоязычных народов. Третья группа авторов, которая стала предметом исследовательского интереса – это собственно труды лидеров современного тенгрианства в Казахстане – Тохтара Бейсембинова, Армана Нурмухамедова, Едиге Турсунова. Несмотря на различие интенций авторов, ими отстаиваются нарративы о «героическом» прошлом казахов, высокой цивилизованности тюркской культуры и, соответственно, необходимости возврата казахов к их «истинной» национальной сущности. Авторы активно используют риторику, глубоко созвучную и близкую казахской душе – «қазақшылық», «қасиеті бар адам».

Обсуждение

Тема тенгрианства как феномена древнетюркской культуры и как культурологическую тенденцию начинают поднимать в своих трудах как отечественные, так и зарубежные ученые. Как пишет профессор Университета Джорджа

Вашингтона Марлен Ларюэль: «Тенгризм (тенгрианство – прим. авторов) является частью современных культурологических тенденций, которые стремятся заявить о самобытности народа, его существовании на одной и той же территории в течение тысячелетий, его этнической преемственности с древних времен и его специфические религиозные концепции» (Laruelle, 2007).

Необходимо отметить, что больше эту тему поднимают писатели и поэты, некоторые из них в последующем напрямую повлияли, и до сих пор влияют, на формирование библиотечного фонда казахстанских неотенгрианцев, на процесс концептуального оформления их мировоззренческих взглядов. В первую очередь выделяется творчество Олжаса Сулейменова, так как с его книги «АЗиЯ. Книга благонамеренного читателя» (Сулейменов, 1975), изданной в советское время, происходит всплеск интереса к истории тюркской цивилизации и тюркской лингвистике, в целом, и к тенгрианству, в частности.

Также можно отметить творчество Сабетказы Акатаева (Акатаев, 1993), Нурлана Оспанулы (Оспанулы, 1998), Ауезхана Кодара (Кодар, 2003), Арона Атабека (Атабек, 2003), Калимаш Бегалиновой (Бегалинова, 2003), Баглан Кокумбаевой (Кокумбаева, 2012) и др.

Наряду с этим, анализ научных статей, интервью, постов, комментариев и иных информативных публикаций последователей неотенгрианства в интернет пространстве позволяет выстроить галерею ключевых авторов по теме религии, мифологии и культуры кочевых народов Евразии. В данной статье, для анализа идейных основ неотенгрианства в Казахстане, основной акцент сделан на различных трудах досоветского, советского и современного периодов, так как аргументы, факты и описания из них используются последователями тенгрианского учения в обосновании возможности и необходимости его возрождения в условиях современного Казахстана.

Результаты исследования

Возрождение доисламских взглядов, важность тенгрианского мировоззрения для пробуждения «героического» национального самосознания тюркских народов стали одними из главных установок неотенгрианцев. Привнесенным извне новым исламским направлениям и движениям стало противопоставляться тенгрианское мировоззрение, которое, по убеждению последователей, является органичной частью и гарантом сохранения казахского национального самосознания.

Важным аргументом, часто артикулируемым среди сторонников неотенгрианства, стала отсылка к таким важным социальным феноменам, исторически сформировавшим этническую идентичность казахов, как адат (нормы обычного права казахов), родовое и жузовое деление, «шежіре», «жеті ата» и др. По их мнению, в современном мире многие указанные феномены уже потеряли свою актуальность, но даже то, что еще сохранилось в этнической самоидентичности, подвергаются активному давлению и находится на стадии обесценивания и разрушения.

Справедливости ради надо также отметить, что, изучение контента сайтов и пабликов тенгрианской направленности позволяет утверждать, что объектом критики является не только ислам. Сторонники возрождения тенгрианских взглядов критикуют не только исламизацию (которая, по их мнению, является скрытой формой арабизации), но и агрессивную вестернизацию, и другие процессы, ставящие под угрозу сохранность и существование казахского этноса в глобализирующемся мире. Однако, данные направления критики остаются не столь заметными под мощной волной неприятия именно процессов реисламизации, произошедших за годы Независимости.

Исследователи и последователи неотенгрианства в Казахстане одним из важных фактологических источников считают труды военного деятеля и дипломата царского

периода, востоковеда и исследователя культуры Центральной Азии **Чокана Чингисовича Валиханова** (1835-1865).

Как сторонник реформации в Степи, Ч. Валиханов считал решение религиозного вопроса самым необходимым шагом для успешной политики царской России на территории Казахстана. Тема религий, в том числе особенности бытования доисламских верований затрагивалась им в таких работах, как «Тенкри (Бог)», «Следы шаманства у киргизов», «О судебной реформе» и др. (Иманжусип, Рыстан, 2019). Более того Ч. Валиханов готовил специальную записку для представителей колониальной власти, позже опубликованную в сборниках его трудов в виде статьи «О мусульманстве в степи».

Как считают некоторые отечественные исследователи, Ч. Валиханов никогда не отделял тенгрианство от шаманизма или других форм верований, в целом все доисламские представления и ритуальные практики понимались им как единый религиозно-мифологический комплекс (Байдаров, 2014).

В статье «Тенкри (Бог)» Ч. Валиханов, рассуждая о синкретизме доисламских и исламских представлений, пишет:

«Мухаммеданская вера, соединяя с единобожием веру в танкриев и допуская существования бесплотных душ, джин, периев и шайтанов, не могла уничтожить злых духов шаманских. Пери бывают мусульмане и кафиры; неверные пери всегда делают зло и бывают в образе коршунов, орлов; вторые делают зло тогда, когда человек сам провинится, они кочуют, как киргизы...» (Валиханов, 1984: 208).

Далее Ч. Валиханов описывает наиболее яркие и устоявшиеся элементы доисламских верований, повседневные и ритуальные формы обычаев и традиции казахов. Например, он останавливается на таких традиционных доисламских понятиях, как «аруах» (дух предков), «аулие» (святой), «баксы» (шаманы, предсказатели), «джин» (духи, к которому обращаются шаманы), «албасты» (дух, вредящие при родах), «джезтырнак» (злой дух в образе женщины с

медными когтями), «джаурынчи» (гадатели на бараньих лопатках), «кумалакчи» (гадатели на круглых шариках) и др.

«Следы шаманства у киргизов» – одна из самых знаменитых работ Ч. Валиханова, в которой он описывает влияние доисламских верований, в особенности шаманских традиций поклонения на культуру казахов. В этой работе он утверждает, что в доисламский период шаманское верование и практики были повсеместны, мир тюркской мифологии обширен и богат, даже по сравнению соседними монголами. Однако, у киргизов (казахов) шаманские обычаи позднее переплелись с исламскими практиками, когда в религиозном культовом пространстве могли органично сосуществовать вера в Аллаха и уважение к ходжам (потомкам пророка Мухамеда) с верой в онгонов (аруахов) и жертвоприношением. Такие противоречия, по мнению Ч. Валиханова, нисколько не мешали друг другу.

«Записки о судебной реформе» – еще одно из наиболее известных произведений Ч. Валиханова, составленное в виде служебной записки на имя генерал-губернатора Западной Сибири. Рассуждая в нем о планируемых судебных реформах в Степи, он затрагивает вопрос передачи рассмотрения дел о браках и разводах от ведения мулл в сферу полномочий суда биев, как это было ранее до прихода царской власти. В этом контексте Ч. Валиханов еще раз останавливается на искусственном, административном насаждении ислама среди коренного населения:

«Киргизы до вступления в русское подданство были мусульманами только по имени и составляли в магометанском мире особый суннитский раскол. Мусульманские законы никогда не были приняты киргизами и были введены в степь путем правительственной инициативы, вместе с бюрократическими прелестями внешних приказов. Мы не знаем и не можем понять, что имело ввиду русское правительство, утверждая ислам, там где он не был вполне принят самим народом» (Валиханов, 1985: 99).

В статье «О мусульманстве в степи» Ч. Валиханов рассуждает о специфике «степного

ислама» среди казахов, который в результате необдуманной религиозной политики представителей царской власти стал меняться по содержанию, в том числе под влиянием среднеазиатских и татарских мулл. В тексте статьи, надиктованного Ч. Валихановым в 1863-1864 гг., отмечается:

«Мусульманство пока не въелось в нашу плоть и кровь. Оно грозит нам разъединением народа в будущем. Между киргизами еще много таких, которые не знают и имени Магомета, и наши шаманы во многих местах степи еще не утратили своего значения» (Валиханов, 1985: 77).

Следует отметить, что размышления и предложения в трудах Ч. Валиханова пришли на то время, когда уже реализовывались проекты царской власти по окончательной колонизации казахских степей, внедрялись механизмы седентеризации и управления завоеванными народами. Эти аспекты рассмотрены в работе «Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в Казахской степи» (Сартори П., Шаблей П., 2019), где показано как востоковеды и военная администрация (которая иногда была в одном лице) пыталась унифицировать и адаптировать обычное право кочевников (адат) и исламское право (шариат) к системе законодательства метрополии.

В целом, необходимо отметить, что именно вышеизложенные идеи Ч. Валиханова часто находят живой отклик у последователей тенгрианских идей в современном Казахстане. В частности те, когда он констатирует специфическую укорененность ислама в казахской степи, синкретизм религиозного сознания коренного населения; сложность и бессмысленность внедрения моделей религиозной жизни, которые имеются у соседних мусульманских оседлых народов.

Другой важной фигурой, внесшей вклад в возрождение интереса и «реабилитацию» ценностей нomaдизма, материальной и духовной культуры тюркских народов, считается советский и российский историк, один из родоначальников идеи неоевразийства Лев Николаевич Гумилев (1912-1992).

Ключевой и важной книгой для последователей тенгрианства является книга «Древние тюрки», где представлен анализ этнических, политических и религиозных процессов в пространстве распространения древнетюркской цивилизации. В этой книге Л. Гумилев описывает период до начала проникновения ислама в евразийские степи (VI-VIII вв. н.э.), когда происходил политический и культурный расцвет тюркских государств (каганатов). В главе «Религия тюркютов» Л. Гумилев подробно рассмотрел некоторые особенности верования кочевых племен и остановился на важном для того времени религиозном культе неба Тенгри, зафиксированном в знаменитых орхонских надписях: «Вначале было вверху голубое небо, а внизу темная земля; появились между ними сыны человеческие» (Гумилев, 2003: 50-51).

Трактат «Этногенез и биосфера земли» (Гумилев, 1989) – еще один важный труд Л. Гумилева, посвященный этнической истории и вопросам взаимодействия народов Евразии со своей средой обитания. Именно в этой книге изложены основные идеи, ставшей популярной в Казахстане после распада СССР, теория пассионарности и этногенеза на евразийском пространстве. В данной теории автором вводится понятие суперэтносов в истории человечества. Наряду с римской, европейской, российской и мусульманской суперэтнами, к ним Л. Гумилев относит, уникальный и отличный от остальных по степени пассионарности, по форме своего существования и мировоззрения, тюркский суперэтнос. Все нынешние тюркские народы, несмотря на особенности исторического и хозяйственного развития, являются частью или продолжением этого единого суперэтноса, объединены внутри себя общим национальным характером, имеют прямую связь с природным ландшафтом, консолидирующую уникальную культуру, которая включает традиционную религию, язык, менталитет, политическое и экономическое устройство. Эти идеи способствовали широкой популяризации среди интеллигенции и широкого круга

казахстанских читателей взглядов Л.Н. Гумилева на историю номадизма, в особенности специфику становления тюркских народов.

«Вчера, 7 марта 2018 года после тяжелой продолжительной болезни ушел из жизни Мурад Аджи. Великий Тенгрианец. Разбудивший всех нас». Такой некролог был опубликован на сайте Международного фонда исследования Тенгри, в связи со смертью Мурада Аджи (Федорова, 2018). **Мурад Эскендерович Аджиев** (1944 – 2018), более известный под псевдонимом Мурад Аджи – советский и российский писатель, автор популярных книг в жанре folk history. В своих произведениях Мурад Аджи выдвинул и популяризировал гипотезу о зарождении древних тюрков на Алтае и последующем массовом «Великом переселении народов» по евразийскому континенту. Более того, согласно гипотезе Мурада Аджи, исторические факты указывают на то, что Дешт-и-Кипчак (Великая Степь, Половецкое поле) является предшественницей Руси, которая многие культурные элементы и формы политического устройства переняла от кочевников-кипчаков, как от более развитого государственного образования.

Ставшая самой знаменитой книга Мурада Аджи «Полюнь Половецкого поля» (Аджи, 2000) из жанра folk history, способствовала популяризации истории тюркских народов среди массового читателя, в том числе росту интереса к мифологии, религии и философии тюрков. Тенгрианство в этом случае воспринималось как мировоззрение, изучение которого приблизит к глубокому пониманию сущности цивилизации степных кочевников.

Кроме этого, на волне популярности в разные годы были изданы такие книги М. Аджи, как «Европа. Тюрки. Великая Степь», «Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой Степи», «Азиатская Европа», «Тюрки и мир: сокровенная история», «Тайна святого Георгия, или подаренное Тенгри: из духовного наследия тюрков» и «Без Вечного Синего Неба», которые так или иначе описывали величие и значимость номадической культуры

в формировании последующих цивилизаций и географической карты мира, затрагивали вопросы влияния верований и духовных практик кочевников на генезис религиозного сознания в культурах окружающих народов.

Одним из самых известных казахстанских тенгриоведов, своим творчеством повлиявший не только на развитие научного интереса к теме тенгрианства, но также ставший наиболее известным академическим автором среди последователей неотенгрианства в Казахстане, является доктор философских наук, профессор **Нурмагамбет Глаздынович Аюпов** (1955 - 2010). Его книги «Религиозная система древних тюрков» (Аюпов, 1996) и «Тенгрианство как открытое мировоззрение» (Аюпов, 2012) стали особенно популярны среди приверженцев неотенгрианских взглядов. На одном из популярных сайтов тенгрианских сообществ профессор Н. Аюпов находится в первом ряду в списке людей внесших огромный вклад в развитие истории и культуры кочевых народов и тенгрианства (Список..., Tengrism.kz).

В монографии «Тенгрианство как открытое мировоззрение» автор впервые системно обосновывает методологические основы исследования тенгрианства как мировоззрения, выделяет ключевые категории и понятия (Аюпов, 2012: 16); последовательно показывает этапы генезиса тюркской культуры, единство и различие религиозного и мифологического в этническом мировоззрении (Аюпов, 2012: 52); анализирует структуру и элементы тенгрианства (мифологию, натурфилософию, метафизику, религиозные идеи, этику) (Аюпов, 2012: 132); рассматривает вопросы влияния тенгрианства на тюркскую философию, симбиоза и противоречий между тенгрианством и исламом, а также факторы и проблемы тенгрианской самоидентичности в современном мире (Аюпов, 2012: 201).

Методологическая позиция Н. Аюпова, прежде всего, основана на комплексном подходе к изучению философско-культурологического наследия древнетюркской культуры, стремлении преодолеть устоявшиеся стереотипы

западной и российской тюркологии, в том числе в отношении репрезентации места и роли духовных ценностей тенгрианства в истории и культуре тюркоязычных народов.

Позднее Н. Аюпов в статье «Тенгрианство», как бы резюмируя цели и задачи современного тенгриоведения, выразил мысль, которую можно считать квинтэссенцией его творчества и которая, по его мнению, должна служить ориентиром для всех исследователей тюркской цивилизации:

«Обретение независимости тюркских государств Центральной Азии, позволяет по-новому взглянуть на ряд проблем истории и культуры тюркских народов... В этом процессе приходится преодолевать различные преграды, сложившиеся за многие годы зависимого развития. В том числе, многие стереотипы научного мышления, сложившиеся под воздействием европоцентризма, великоросской идеи, ираноцентризма, которые продолжают оказывать влияние на исследования в различных областях гуманитарных наук» (Аюпов, 2014).

Еще одним важным автором, своим творчеством повлиявший на современное казахстанское неотенгрианство, является **Серикбол Кондыбай** (1968-2004). Творчество С. Кондыбая в основном посвящено изучению архетипов традиционного сознания в мифологии предказахов. По мнению С. Кондыбая, именно они стали глубинными и важными элементами национальной идентичности, и до сих пор находят отражение в географических названиях (топонимике) и этническом сознании как на мировоззренческом уровне, так и на уровне повседневности, в том числе являясь фундаментальной основой современной материальной и духовной культуры казахов.

Серикбол Кондыбай, имея профессиональное образование географ-геоморфолога, для объяснения культурного ландшафта и духовного наследия в современном Казахстане применил по сути новый подход к изучению и интерпретации мифологического сознания протоказахов. Основные результаты его исследований изложены в таких работах, как «Введение в

казахскую мифологию» (1997), «Сакральные места Мангистау и Устюрта» (2000), «Есен-казах» (2002), «Гиперборея: родословие эпохи сновидений» (2003), «Мифология предказахов» (2004), «Эстетика ландшафтов Мангистау» (2005), «Мангистау-нама» (2006), «Казахская мифология: краткий словарь» (2006) «Казахская степь и германские боги» (2006), «Книга воинского духа» (2006).

С. Кондыбай в работах «Введение в казахскую мифологию» и «Мифологии предказахов» производит систематизацию и описание понятий, мотивов, сюжетов и образов казахской мифологии. Творчество С. Кондыбая привлекает последователей неотенгрианства не только своей оригинальностью, но также и системным обоснованием устойчивости и архетипичности доисламского мифологического сознания. Идеи и результаты его творческих поисков перекликаются с основными идеями казахстанского неотенгрианства, в котором религия древних протоказахов конструируется как аутентичная и естественная по отношению к окружающему миру форма мировоззрения человечества, имеющая общие корни и параллели (что доказывает ее «истинность») с мифологиями Древней Греции, Германии и Скандинавии.

В плане критики и дискредитации исламских ценностей одной из самых читаемых и тиражируемых последователями неотенгрианства является книга российского автора Самира Алескерова «Великий парадокс, или Два почерка в Коране» (Алескеров, 2005). Именно в этой книге собраны основные обвинения, которые последователи неотенгрианства высказывают по отношению к мусульманским традициям и обычаям.

Еще одной зарубежной работой, распространяемой среди членов тенгрианских сообществ, является книга кыргызского автора А. Кенжалиева «Манас Орда Кыргызстана. Контуры нового государственного устройства на основе культурно-генетического кода народа» (Кенжалиев, 2021). Данная книга отличается тем, что в ней тенгрианство

рассматривается не только как генетический код кыргызов, который необходимо возродить в культурной жизни, но и предлагается на основе тенгрианских ценностей реализовать проект преобразования общественно-политического устройства в Кыргызстане, что должно в будущем обеспечить прорыв в цивилизационном развитии и вхождение в число передовых и духовно независимых стран мира.

В контексте философии тенгрианства и кочевой цивилизации одним из важных затрагиваемых вопросов является экологическая тематика. Представители экологических движений в Казахстане нередко могут интересоваться тенгрианскими ценностями бережного отношения к природе, в большинстве случаев не углубляясь и не затрагивая его религиозные идеи и практики. Редко встречаемой в интернет-пространстве, но активно распространяемой среди тенгрианских сообществ и представителей экологических движений является «Кочевой экологизм (Человек и природа как заложники экономического фетишизма). Монгольский манифест» (Мунх, 2020). В данном манифесте поднимаются вопросы преобразования, пересмотра капиталистической экономической политики, которая наносит невосполнимый ущерб природе и приближает катастрофические последствия потребительского отношения всего человечества. Таким образом, тенгрианские идеи могут влиять не только на формирование свободного сообщества верующих, но и влиять на различные движения и гражданский активизм.

Важным этапом в развитии тенгрианства в Казахстане стал переход от распространения и популяризации трудов различных писателей и исследователей религии и философии древнетюркской культуры к публикационной активности самих представителей неотенгрианских сообществ. Так, можно отметить такие книги, как «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі» Токтара Бейсенбинова и «ҚАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи» Едиге Турсунова и Армана Нурмуханбетова.

В данных случаях названия самих книг уже характеризует свое содержание. Авторы ставят акцент на глубокие для каждого казаха по своему значению понятия, которые размещаются и описываются в контексте более широких ценностных систем (Нация, Великая Степь).

Читательскую аудиторию данных изданий условно можно разделить по языковому критерию: книга Токтара Бейсенбинова (более известного как Токтар абыз, где «абыз» понимается последователями как служитель тенгрианской религии), написана простым, противоречивым, иногда поэтическим стилем изложения и предназначена для казахоязычных читателей. Книга Е.Турсунова и А. Нурмуханбетова, наоборот, написана в научно-академическом стиле. Это можно объяснить влиянием Едиге Турсунова (1942-2016), который являлся известным казахстанским ученым фольклористом, доктором филологических наук.

Первой по хронологии была издана книга «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі» на казахском языке (Бейсенбинов, 2006). В том же году, как пишет сам Т. Бейсенбинов, «по просьбе русскоязычных читателей» была

издана книга «Истина. Священная система Қазақ». Книга на русском языке по объему почти в два раза меньше оригинала. Автор во вступлении книги отметил, что она не является точным переводом казахского варианта книги, а основные идеи для русскоязычного читателя были изложены в достаточно сжатой форме. На наш взгляд, на это могли в первую очередь повлиять трудности перевода многих специфичных и непривычных для понимания русскоязычных читателей слов и терминов, рассматриваемых в казахском варианте книги.

По этой причине, при анализе содержания книг Т. Бейсенбинова основной акцент ставился на текст оригинального издания на казахском языке.

«Я сам себе летописец! Кто не знает свою родословную – тот не равен мне, нация без родословной – это не нация.

Я последователь Тенгри! Чужая религия не для меня, а религия, осуждающая мою веру – это не религия.

Я патриот своей нации! Кто не любит свой народ – тот не равен мне, ненавидящий свою нацию – для меня не человек.

Моя Родословная – это единая кровь, Мой Язык – это единый дух, Мой Менталитет – это

Таблица 1. (в соответствии со смысловыми значениями слов в скобках представлен перевод на русском языке)

№	Аксиологические ориентиры	Ценности
1	Үш Өсиет (Три Завета)	Тіл (Язык), Дін (Вера), Діл (Менталитет, Дух)
2	Аманат (Завещание)	Туған жер (Родная земля)
3	Мирас (Наследство)	Өнер (Искусство)
4	Мұра (Наследие)	Салт-дәстүр (Традиции), Әдет-ғұрып (Обычаи), Мереке-мейрам (Празднества)
5	Дүние Таным (Миропонимание)	Шежіре (Генеалогическое Древо), Өмір (Жизнь), Тағдыр (Судьба), Пешене (Участь), Жазмыш (Предопределение), Озымыш (Преодоление), Тауқымет (Тяготы), Талайым (Риск, Возможность), Сана (Сознание), Өре (Разум, Кругозор), Ақыл (Ум), Ойлану (Мышление), Әлемнің жаратылуы (Сотворение мира), Ақ (Белое), Аруақ (Дух Предков), Адам (Человек), Кісі (Личность), Пенде (Грешный человек), Өлім сәттері (Ситуации смерти), Ораза (Пост, Воздержание), Айт (Праздник единения казахов), Наурыз (Месяц весеннего равноденствия), Сабыр (Гармония, Спокойствие)

единая Истина, Моя Религия – это единая вера. Этими словами я призываю себя вечно служить любимой Казахской Нации» (перевод из книги «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі»).

В аннотации к книге Т. Бейсенбинов пишет, что главная цель его исследования – вернуть казахов к их «истинной» национальной сущности. Сущность определяется пятью главными аксиологическими ориентирами тенгрианства – Завет, Завещание, Наследство, Наследие и Миропонимание, каждая из которых включает отдельные личностные, интеллектуальные, экзистенциальные и иные ценности (таблица 1).

В целом, можно обозначить следующие специфические моменты из книги «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі»:

- На первый взгляд, книга по содержанию и оформлению напоминает энциклопедический словарь, произвольно описывающий термины и феномены тенгрианства, свободно интерпретирующий знакомые и привычные для большинства казахов слова и выражения.

- Нередко автором применяется лингвистический разбор (лексический, морфологический и др.) казахских слов и словосочетаний, чтобы показать тенгрианскую природу происхождения ценностно-значимых понятий в казахском языке.

- Тенгрианство автор понимает и интерпретирует не столько как особенность всего древнетюркского или современного тюркского мира, а в первую очередь через призму «қазақшылық» (ценности казахской нации). Историю саков, гуннов и всех других народов, повлиявших на этногенез казахов, надо знать поскольку это раскрывает уникальность казахской нации. В книге, на наш взгляд, ключевую особенность текстов составляет именно этот аспект. Автор книги не согласен с негативной коннотацией «қазақшылық», которая сейчас часто тиражируется в массовом сознании, как проявление национализма или трайбализма (Бейсенбинов, 2006: 95). В книге пропагандируется националистический дискурс и необходимость позитивного, патриотического отношения к своей нации.

В этой связи, автор книги «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі» часто использует:

- лозунги и призывы к читательской аудитории, внешне напоминающие известное выражение «Оян, қазақ!» из стихотворения Миржакыпа Дулатова;

- отдельные предложения и мысли нередко оформляются в виде поэтических «вставок», что на наш взгляд, используется специально, с учетом особенностей целевой аудитории (казахов);

- анализируются и восхваляются казахские семейные и общинные ценности (бауыр, ағайын-туыс, жеті-ата, шежіре, жүз и т.д.);

- автор часто апеллирует к национальной гордости читателя, призывает почитать и бояться гнева Аруахов (Аруақ соғып кетпесін!) (Бейсенбинов, 2006: 13).

- Чаще всего автор обращается к истории и священной книге авраамистических религий (иудаизма, христианства и ислама). При этом, автор высказывает мысль, что практически все мировые и традиционные религии имеют национальное происхождение, поэтому надежным способом спасения и сохранения казахов является национальная религия – тенгрианство.

- В тексте книги можно заметить периодическое мысленное оппонирование автора именно ценностям исламской религии. В некоторых местах осуществляется произвольное переосмысление смыслов сур и аятов из Корана, главная цель которых – показать происхождение исламских слов, мотивов, сюжетов и идей из прототюркского тенгрианского мировоззрения, как предшественника всех современных мировых и традиционных религий.

- Положительное отношение к школе, науке и философии, то есть ко всем институтам и явлениям, которые способствуют личностному развитию индивида. Отрицательное отношение ко всему, что может увести с «истинного» пути, привести человека к невежеству и отрешенности от реального мира. Например, к негативным явлениям автор относит парапсихологию,

йогу, сайентологию, суфизм, зикр и мазхабы в исламе (Бейсенбинов, 2006: 231-232).

- Автор, чтобы обосновать существование тенгрианского мира духов (аруахов) и соответствие общественного устройства казахов естественным процессам в самой природе, часто использует термины из биологии и медицины (онтогенез, цитология, клетка, белок, ядро, хромосома, нуклеотид, ДНК, РНК и др.) (Бейсенбинов, 2006: 49-94).

- В книгах, особенно на казахском языке, замечен нравоучительный аспект, менторский стиль изложения. При длительном чтении книги у читателя может появиться ощущение, что автор находится в образе «глашатая истины», что он писал книгу в состоянии, которое можно даже назвать «образом пророка».

- Автор пишет, что спасение казахов не только в религии «Таң Ір». Защитой является и казахский язык: 9 специфических слов (звуков) в казахском языке являются границей (шегара), охраняющей, сохраняющей национальное самосознание. Именно самобытный языковой мир казахов, вместе с верой в Тенгри, является гарантией самосохранения (Бейсенбинов, 2006: 40).

- Говорится о необходимости «реабилитации» казахских мыслителей и государственных деятелей в истории Казахстана, которых в процессе проникновения различных «измов» (христианизм, исламизм, ленинизм, капитализм, коммунизм, демократизм и т.д.) лишили их «тенгрианских» сущностей. Например, по мнению автора, Ясави, Абая и Шакарима необоснованно используют для пропаганды ислама и суфизма.

- Провозглашается необходимость всестороннего обоснования и пропаганды самодостаточности тенгрианской религии, которая имеет свою этику, философию, культуру и искусство.

Таким образом, по мнению Т. Бейсенбинова, его книга «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі» дает ответы на все вышеуказанные вопросы. Кроме этого, по его мнению, книга не только опровергает критиков тенгрианской религии,

но также предоставляет всем современным приверженцам тенгрианства ясность в вопросах мировоззренческих оснований и культовой практики «истинной» религии казахов.

Другая книга «ҚАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи», как отмечалось ранее, была написана известным ученым, фольклористом Едите Турсуновым и неформальным лидером одного из казахстанских неотенгрианских сообществ, практикующим ритуалы бақсылық (шаманизма) Арманом Нурмуханбетовым.

В содержании книги строго выдержана единая логика повествования, которая начинается ретроспективным анализом истории человечества от древности до наших дней, продолжается рассмотрением системы общественных, политических и родовых отношений казахов, а также деятельности таких акторов тенгрианства, как баксы, акыны, сал-сери и жырау. В завершении проводится анализ причин современного упадка тенгрианского мировоззрения и выдвигаются прогнозы о перспективах его возрождения в будущем.

В книге баксы, акын, сал-сери и жырау рассматриваются как элементы единой духовной системы, каждый из которых обладает божественным даром «Қасиет». Поэтому авторы, вместо «европоцентрического» термина «тенгрианец» предлагают использовать применять глубокое по смыслу и силе аутентичное понятие «қасиеті бар адам» (человек обладающий божественным качеством):

«Мы не должны «стесняться» того факта, что некоторые, глубинные феномены степного мышления «не совсем вписываются» в ограниченные рамки европейского рационально-логического мировоззрения. Ибо это грубое материалистическое мировоззрение ни в коей мере не способно постичь всей глубины духовного мира Великой Степи» (Турсунов, 2013: 8).

Также по мнению авторов, кочевые народы Евразии были кастой «избранных Духом людей», способности которых проявлялись через великую силу «Қасиет» («Арқа»). Қасиет или Арқа – это божественный дар, присутствие духа, священное качество.

«Говоря более понятным молодежи современным компьютерным языком, *Қасиет* – это своего рода «священный драйвер», установленный на «жесткий диск сознания» определенного человека и подключенный к «небесному серверу» согласно воле «божественного программиста». «Драйвер», благодаря которому обладатель *Қасиета* получает информацию (силу) напрямую от Духа(ов) с целью дальнейшего ее распространения среди народа... *Қасиет* (эквивалент «таланта», «особой силы» или «миссии») присутствует также в некоторых особенно ярких руководителях, воинах, мастерах, ученых, торговцах...» (Турсунов, 2013: 15).

В целом, в указанной книге можно обозначить следующие особенности:

- По сравнению с книгой Т. Бейсенбинова, книга Е.Турсунова и А. Нурмуханбетова «ҚАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи» отличается тем, что:

- Главная цель книги – показать историю развития степного Духа, этапы и особенности становления ритуальных феноменов и практик в жизни баксы, акын, сал-сери и жырау. В какой-то степени развертывание Духа Великой степи напоминает этапы диалектического развития Мирового Духа в философии Г. Гегеля.

- Открытость не только к носителям «казақшылық», но и ко всем потомкам кочевых и полукочевых обитателей степей Евразии, предки которых когда-то являлись последователями тенгрианства (кыргызы, татары, монголы, башкиры, якуты, буряты). Возможно по причине открытости ко всем читателям, вне зависимости от этнической или иной принадлежности, электронный вариант книги «ҚАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи» доступен в интернет-пространстве для широкого круга читателей. В то время как книги Т. Бейсенбинова, в основном направленные на казахоязычную аудиторию, необходимо приобретать и заказывать доставку по почте.

- Е.Турсунов и А. Нурмуханбетов упоминают термин «Тенгри» в книге пять раз, но в отличие от Т. Бейсенбинова, отказываются от применения искусственного и «чуждого»

по их мнению термина «тенгрианство» и используют слово «қасиет». Т. Бейсенбинов же активно использует термины «Тенгри» (Таң Ір) и «тенгрианство» (таң іршілдік), пусть и в авторской интерпретации их значения и смыслов.

- Авторы акцентируют внимание на необходимости пробуждения «қасиет» у тех, кому дарована божественная сила и дух (т.е. у избранных), которые в свою очередь будут распространять это знание среди населения.

- Для обретения «қасиет» предполагается духовно-ментальное усилие и участие в ритуальных практиках, или приобщения к нему через общение с его носителями. По Т. Бейсенбинову, каждый может достичь «истин» тенгрианства, но в жизни казахи должны быть прагматичными, не должно быть чрезмерного увлечения эзотерическим знанием.

- Книги «ҚАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи» и «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі» имеют схожие моменты в следующем:

- Пропагандируют необходимость возрождения в Казахстане доисламских, тенгрианских ценностей и образа жизни.

- Предлагают свои утопические проекты будущего социально-политического преобразования и переустройства в Казахстане. В случае с Т. Бейсенбиновым это «МӘҢПҮЛ» (Қазақ әлемі) по подобию разветвленной системы казахского Шежіре (Бейсенбинов, 2006: 221). Е.Турсунов и А. Нурмуханбетов пишут о необходимости объединения всех носителей «қасиет» с целью осуществления в урбанизированном и глобализированном мире «степной духовной революции», с последующим созданием «Қасиетті Ел» (Священный Народ). Для этого в будущем должны появиться новые служители степного духа, по примеру прежних баксы, акын, сал-сери и жырау.

- В целом, аудитории (которую мы условно разделили на казахоязычных и русскоязычных), которым предназначены указанные книги имеют близкие по направленности мировоззренческие представления, часто используют и тиражируют одни и те же визуальные образы

и ценности. Поэтому, несмотря на целевые и многие содержательные отличия, обе книги могут дополнять друг друга, находя отклик у всех последователей неотенгрианства в Казахстане.

Таким образом, при анализе идейных источников формирования неотенгрианства в Казахстане, были рассмотрены работы отдельных зарубежных и отечественных исследователей. Некоторые из них выступили или до сих пор выступают прямыми идейными вдохновителями роста и укрепления интереса к тенгрианскому мировоззрению.

Безусловно, не только творческое наследие Чокана Валиханова, Льва Гумилева, Мурада Аджи, Нурмагамбета Аюпова, Серикбола Кондыбая, Едиге Турсунова составляет идейные основы казахстанского тенгрианства. На формирование взглядов и написание книг рассмотренными выше лидерами неотенгрианских сообществ в Казахстане повлияло изучение священных книг мировых религий, множество различных авторов, теорий и концепций из социально-гуманитарных наук.

Заключение

В статье были рассмотрены основные взгляды и концепции отдельных зарубежных и отечественных авторов по вопросам формирования духовной культуры кочевых народов Евразии, на которые ссылаются приверженцы тенгрианства.

Как показывает анализ тиражируемой казахстанскими неотенгрианцами литературы, используемых ими концептов, идейные основы казахстанского тенгрианства составляют труды Ч.Валиханова, Л. Гумилева, М.Аджи, Н.Аюпова, С.Кондыбая, Е.Турсунова. Именно их творчество можно считать основными истоками формирования неотенгрианских взглядов в современном Казахстане. Некоторые из них до сих пор выступают прямыми идейными вдохновителями роста и укрепления интереса к тенгрианскому мировоззрению.

Также отмечается, что под влиянием идей и концепций указанных выше авторов в научно-академической и творческой среде Казахстана возможно появление нового поколения последователей, так как история тенгрианства до сих пор остается привлекательной темой для многих исследователей и писателей, в особенности для тех кто занимается написанием популярных книг в жанре «folk history».

Анализ концептуальных и идеологических аспектов неотенгрианства, представленных в трудах неформальных лидеров наиболее активных неотенгрианских сообществ Т. Бейсенбинова «Истина. Священная система Қазақ» и А. Нурмуханбетова «ҚАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи» (написано в соавторстве Е.Турсуновым), позволяет говорить, что они поднимают чувствительные пласты казахской культуры, влияющей на национальное самосознание и формирование идентичности.

Список литературы

- Аджи М. Полянъ Половецкого поля. – Москва: «Типография «Новости», 2000. – 456 с.
- Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов (Истоки народной мысли). Выпуск 1. Монография. – Алматы: Республиканский институт повышения квалификации работников культуры, 1993. – 160 с.
- Алескерев С. Великий парадокс, или Два почерка в Коране. Москва, 2005. [Электронный ресурс] – 2022 – URL: <http://islampeace.ru/book/export/html/7> (дата обращения: 26.10.2022)
- Атабек А. Ислам и Тенгрианство. Размышления искателя истины // Сборник докладов Первой международной научной конференции «Тенгрианство – мировоззрение алтайских народов». Бишкек: 2003, С. 183-194.
- Аюпов Н.Г. Тенгрианство как религиозная система: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук: 09.00.06. – Алматы: 1996. – 30 с.

- Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. – Алматы: КИЕ, 2012 – 256 с.
- Аюпов Н.Г. Тенгрианство. Сайт фонда исследования Тенгри. – 2014. [Электронный ресурс] – 2022 – URL: <https://tengrifund.ru/tengriantstvo.html> (дата обращения: 26.10.2022)
- Байдаров Е.У. Чокан Валиханов как исследователь религиозно-мировоззренческого наследия казахов // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2014. – № 1. – С. 99-105.
- Бегалинова К. Кокумбаева Б. Тенгрианство как феномен тюркской духовности (на казахском материале). Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 244 с.
- Бейсенбинов Т. «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі». – Алматы: Үш жүз, 2006. – 415 с.
- Валиханов Ч. Ч. «Тенгри» // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с.
- Валиханов Ч. Ч. «Следы шаманства у киргизов» // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 462 с.
- Валиханов Ч. Ч. «Записки о судебной реформе» // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 462 с.
- Валиханов Ч. Ч. «О мусульманстве в Степи» // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 462 с.
- Гумилев, Л. Н. «Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.)». – Москва: Кристалл; 2003. – 576 с.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли // Л.Н. Гумилев: под ред. В.С. Жекулина. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 496 с.
- Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 года № 483-IV. [Электронный ресурс] – 2022 – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483> (дата обращения: 26.10.2022).
- Иманжусип Р., Рыстан Ж. «Религиозные вопросы в научных трудах Шокана Уалиханова» // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 2019. – № 3 (128). – С. 60-67.
- Кенжалиев А. Манас Орда Кыргызстана. Контуры нового государственного устройства на основе культурногенетического кода народа. Опубликовано: 12.01.2021. [Электронный ресурс] – 2022 – URL: <https://manasordo.files.wordpress.com/> (дата обращения: 26.10.2022).
- Kikimbayev M., Medeuova K., Ramazanova A. «Mosques in post-soviet Kazakhstan: discourse interpretation and regulatory practices». Central Asia & the Caucasus (14046091). 2021, Vol. 22 Issue 4, p126-139. 14p.
- Кодар А. Культ Тенгри в системе религий раннего средневековья // Сборник докладов Первой международной научной конференции «Тенгрианство – мировоззрение алтайских народов». – Бишкек: 2003. – С. 122-125.
- Кокумбаева Б.Д. Культурология тенгрианского искусства: учебное пособие. – Павлодар: Научно-издательский центр ПГПИ, 2012. – 156 с.
- Laruelle, Marlene. Religious revival, nationalism and the «invention of tradition»: political Tengrism in Central Asia and Tatarstan. Central Asian Survey. 2007. № 26 (2). P. 203 – 216.
- Мунх Серено. «Кочевой экологизм (Человек и природа как заложники экономического фетишизма). – Монгольский манифест», 2020. – 34 с.
- Оспаулы Н. Тюркская онтология: метафизические основания тенгрианства // Евразийское сообщество. – 1998. – № 1 – С. 180-198.
- Сартори П., Шаблей П. Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в Казахской степи. – Москва: Новое литературное обозрение, 2019. – 280 с.
- Список людей внесших огромный вклад в развитие истории и культуры кочевых народов и Тенгрианства. Интернет-портал Tengrism.kz. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: https://tengrism.kz/honor_wall/ (дата обращения: 25.09.2022).
- Сулейменов Олжас. АЗ и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 304 с.
- Турсунов Е.Д., Нурмуханбетов А.Б. «ҚАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи». – Алматы: ОО «Ұлы Дала Әлемі - Мир Великой Степи», 2013 – 144 с.
- Федорова Л. «О Мураде Аджи, разбудившем нас с векового сна...». Сайт Международного фонда исследования Тенгри. [Электронный ресурс] – 2022 – URL: <https://tengrifund.ru/o-murade-adzhi-razbudivshem-nas-s-vekovogo-sna.html> (дата обращения: 26.10.2022)

Халид А. Постсоветские судьбы среднеазиатского ислама // Конфессия, империя, нация: религия и проблема разнообразия в истории постсоветского пространства. – Москва: Новое издательство – 2012. – С. 316-344.

М.Ж. Қиқымбаев¹, Р.И. Камарова², З.Б. Малғараева³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту жөніндегі Н. Назарбаев орталығы, Астана, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы неотәңіршілдік реисламизацияға жауап ретінде: идеялық бастауларын іздеу

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы қазіргі тәңіршілдіктің идеялық негіздері мен бастауларын талдауға арналған. Қазіргі таңда, неотәңіршілдік идеялардың тарала бастауы, бір жағынан, ұлттық қалыптасу кезеңінде рухани бағдарларды іздеу аясындағы қазақтың байырғы дәстүрлері мен құндылықтарын жаңғырту деп жиі түсіндіріледі. Екінші жағынан, егемендік жылдары күшейген реисламизация процестеріне, әсіресе дәстүрлі қазақ мәдениетіне қайшы келетін радикалды идеялар мен тәжірибелерді насихаттап жүрген жаңа исламдық ағымдардың пайда болуына қарсы жауап ретінде пайымдалады.

Мақалада тәңіршілдік дүниетанымға деген қызығушылықтың артуына ықпал еткен идеялар мен дереккөздер зерделенді. Неотәңіршілдік идеологиясына әсер ететін негізгі дереккөздер ретінде Шоқан Уәлиханов, Лев Гумилев, Мурад Аджи, Нұрмағамбет Аюпов, Серікбол Қондыбай, Едіге Тұрсынов және өзге де авторлардың еңбектері қарастырылды. Сондай-ақ, Қазақстандағы неотәңіршілдік қауымдастықтардың бейресми көшбасшыларының еңбектеріне, атап айтқанда «АҚИҚАТ. Қасиетті қазақ жүйесі» және «ҚАСИЕТ. Ұлы Даланың Рухтық Күші» кітаптарына талдау жүргізілді.

Мақалада жоғарыда аталған авторлардың идеялары мен көзқарастарының ықпалымен неотәңіршілдікті ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған дүниетаным және тәжірибелер жүйесі деп қабылдайтын жақтаушылар мен ерушілердің жаңа буыны пайда болуы мүмкін деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: неотәңіршілдік; мәдени мұра; посткеңестік; реапроприация; ұлттық бірегейлік; «қазақшылық»; ислам; реисламизация; «арабизация».

M.Zh. Kikimbayev¹, R.I. Kamarova², Z.B. Malgaraeva³

^{1,3}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²N.Nazarbayev Center for Development of Interfaith and Intercivilization Dialogue, Astana, Kazakhstan

Neo-Tengrianism in Kazakhstan as a response to re-Islamization: in search of ideological roots

Abstract. This article analyzes the ideological foundations and origins of modern Tengrism in Kazakhstan. In the search for spiritual landmarks during the period of nation-building, neo-Tengrianism arises, on the one hand, as a revival of the original Kazakh traditions and values. On the other hand, it is being actualized as a response to re-Islamization, or rather the emergence of new Islamic movements, including their radical ideas and practices, which run counter to traditional Kazakh culture.

The article presents an analysis of the ideas causing the growth of interest in the Tengrist worldview. The works of Chokan Valikhanov, Lev Gumilyov, Murad Adzhi, Nurmagambet Ayupov, Serikbol Kondybai, Yedige Tursunov and other authors are considered as basic sources influencing the ideology of neo-Tengrianism. The analysis of the works of informal leaders of neo-Tengrian communities in Kazakhstan was also conducted, namely the conceptual and ideological aspects of neo-Tengrianism in the works «The Truth. The Sacred System of Qazaq» and «QASIET. The Power of the Spirit of the Great Steppe».

The paper concludes that under the influence of the ideas and concepts of the above authors, a new generation of followers of neo-Tengrianism as a worldview, system of practices, generating ideas aimed at strengthening the national identity, can emerge.

Keywords: neo-Tengrianism; cultural heritage; post-Soviet; re-appropriation; national identity; «kazakshylyk»; Islam; re-Islamization; «Arabization».

References

Adzhi M. Polyn' Poloveckogo polya [Wormwood of the Polovtsian field] (Tipografiya «Novosti», Moskva, 2000, 456 p.). [in Russian].

Akataev S.N. Mirovozzrencheskij sinkretizm kazahov (Istoki narodnoj mysli). Vypusk 1. Monografiya [Ideological syncretism of the Kazakhs (The origins of folk thought). Issue 1. Monograph], (Republican Institute of Advanced Training of Cultural Workers, Almaty, 1993, 160 p.). [in Russian].

Aleskerov S. Velikij paradoks, ili Dva pocherka v Korane [The Great Paradox, or Two Handwriting in the Quran]. Moscow, 2005. Available at: <http://islampeace.ru/book/export/html/7> [in Russian]. (accessed 26.10.2022)

Atabek A. Islam i Tengrianstvo. Razmyshleniya iskatelya istinyo Sbornik dokladov Pervoj mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Tengrianstvo – mirovozzrenie altajskih narodov» [Islam and Tengrianism. Reflections of the seeker of truth. Collection of reports of the First International Scientific Conference «Tengrianism – the worldview of the Altai peoples»], (Bishkek, 2003, p. 183-194).

Ayupov N.G. Tengrianstvo kak religioznaya sistema: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskih nauk: 09.00.06. [Tengrianism as a religious system: abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences: 09.00.06.], (Almaty, 1996, 30 p.). [in Russian].

Ayupov N.G. Tengrianstvo kak otkrytoe mirovozzrenie. Monografiya. [Tengrianism as an open worldview. Monograph.], (KIE, Almaty, 2012, 256 p.). [in Russian].

Ayupov N.G. Tengrianstvo. Sajt fonda issledovaniya Tengri [Tengrianism. Website of the Tengri Research Foundation]. – 2014. Available at: <https://tengrifund.ru/tengrianstvo.html> [in Russian]. (accessed 26.10.2022).

Baidarov E.U. Chokan Valihanov kak issledovatel' religiozno-mirovozzrencheskogo naslediya kazahov. Izvestiya Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazakhstan [Chokan Valikhanov as a researcher of the religious and ideological heritage of the Kazakhs. Izvestia of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. 2014, No. 1. P. 99-105. [in Russian].

Begalinova K. Kokumbayeva B. Tengrianstvo kak fenomen tyurkskoj duhovnosti (na kazahskom materiale). [Tengrianism as a phenomenon of Turkic spirituality (based on Kazakh material)], (Kazakh University, Almaty, 2020, 244 p.), [in Russian].

Bejsenbinov T. «AKIKAT. Kasietti kazak zhujesi» [«Truth. Sacred Kazakh system»]. (Ysh zhyz, Almaty, 2006, 415 p.), [in Russian].

Valikhanov Ch. Ch. «Tengri». Valikhanov Ch. Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah [«Tengri». Valikhanov Ch. Ch. Collected works in five volumes]. Alma-Ata. The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia. (Volume 1, 1984, 432 p.), [in Russian].

Valikhanov Ch. Ch. «Sledy shamanstva u kirgizov». Valikhanov Ch. Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah [«Traces of shamanism among the Kyrgyz». Valikhanov Ch. Ch. Collected works in five volumes]. Alma-Ata. The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia. (Volume 4, 1985, 462 p.), [in Russian].

Valikhanov Ch. Ch. «Zapiski o sudebnoj reforme». Valikhanov Ch. Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah [«Notes on judicial reform». Valikhanov Ch. Ch. Collected works in five volumes]. Alma-Ata. The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia. (Volume 4, 1985, 462 p.), [in Russian].

Valikhanov Ch. Ch. «O musul'manstve v Step'i». Valikhanov Ch. Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah [«About Islam in the Steppe». Valikhanov Ch. Ch. Collected works in five volumes]. Alma-Ata. The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia. (Volume 4. 1985. 462 p.), [in Russian].

Gumilev, L. N. «Drevnie tyurki. Istoriya obrazovaniya i rascveta Velikogo tyurkskogo kaganata (VI-VIII do nashej ery)» [«Ancient Turks. The history of the formation and flourishing of the Great Turkic Khaganate (VI-VIII centuries before our era)»] (Crystal, Moscow, 2003. 576 p.). [in Russian].

Gumilev L.N. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli. L.N. Gumilev: pod red. V.S.Zhekulina. [Ethnogenesis and the biosphere of the Earth. L.N. Gumilev: edited by V.S.Zhekulina] (Leningrad University Press, Leningrad, 1989, 496 p.). [in Russian].

Zakon Respubliki Kazakhstan «O religioznoj deyatel'nosti i religioznyh ob»edineniyah» ot 11 oktyabrya 2011 goda № 483-IV [Law of the Republic of Kazakhstan «On Religious Activities and religious associations» dated

October 11, 2011 No. 483-IV]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483> [in Russian]. (accessed 26.10.2022).

Imanzhusip R., Rystan J. «Religioznye voprosy v nauchnyh trudah SHokana Ualihanova». Vestnik ENU im. L.N. Gumileva [«Religious issues in the scientific works of Shokan Ualikhanov». Bulletin of the L.N. Gumilev ENU]. 2019. No.3 (128). P. 60-67. [in Russian].

Kenzhaliev A. Manas Orda Kyrgyzstana. Kontury novogo gosudarstvennogo ustrojstva na osnove kul'turnogeneticheskogo koda naroda [Manas Horde of Kyrgyzstan. The contours of a new state structure based on the cultural genetic code of the people]. Available at: <https://manasordo.files.wordpress.com/> [in Russian] (accessed: 26.10.2022).

Kikimbayev M., Medeuova K., Ramazanova A. «Mosques in post-soviet Kazakhstan: discourse interpretation and regulatory practices». Central Asia & the Caucasus (14046091). 2021, Vol. 22 Issue 4, P.126-139.

Kodar A. Kul't Tengri v sisteme religij rannego srednevekov'ya. Sbornik докладов Первой международно научной конференции «Tengrianstvo – mirovozzrenie altajskih narodov» [The cult of Tengri in the system of religions of the early Middle Ages. Collection of reports of the First international scientific Conference «Tengrianism – the worldview of the Altai peoples»], (Bishkek, 2003, pp. 122-125), [in Russian].

Kokumbayeva B.D. Kul'turologiya tengrianskogo iskusstva: uchebnoe posobie [Cultural studies of Tengrian art: textbook], (Scientific and Publishing Center of PSPI, Pavlodar, 2012, 156 p. [in Russian].

Laruelle, Marlene. Religious revival, nationalism and the «invention of tradition»: political Tengrism in Central Asia and Tatarstan. Central Asian Survey. 2007. No. 26 (2). P. 203 – 216.

Munh Sereno. «Kochevoj ekologizm (Chelovek i priroda kak zalozhniki ekonomicheskogo fetishizma). Mongol'skij manifest» [«Nomadic environmentalism (Man and nature as hostages of economic fetishism). The Mongolian Manifesto»]. 2020, 34 p. (from the personal archive of the authors). [in Russian].

Ospanuly N. Tyurkskaya ontologiya: metafizicheskie osnovaniya tengrianstva. Evrazijskoe soobshchestvo [Turkic ontology: metaphysical foundations of Tengrianism. The Eurasian Community]. 1998. No. 1. P. 180-198. [in Russian].

Sartori P., Shabley P. Eksperimenty imperii: adat, shariat i proizvodstvo znanij v Kazahskoj stepi [Experiments of the Empire: Adat, Sharia and the production of knowledge in the Kazakh steppe] (New Literary Review, Moscow, 2019, 280 p.). [in Russian].

Spisok lyudej vneshnih ogromnyj vklad v razvitie istorii i kul'tury kochevyh narodov i Tengrianstva [A list of people who have made a huge contribution to the development of the history and culture of nomadic peoples and Tengrianism]. Internet portal Tengrism.kz. Available at: https://tengrism.kz/honor_wall/ [in Russian]. (accessed 25.10.2022).

Suleimenov Olzhas. AZ i YA. Kniga blagonamerennogo chitatelya [AZ and Ya. The book of a well-meaning reader] (Zhazushy, Alma-Ata, 1975, 304p).

Tursunov E. D., Nurmukhanbetov A. B. «KASIET. Sila Duha Velikoj Stepі» [«virtue. The Great Steppe»]. (Almaty, o «the world of the Great Steppe - the world of great steps», 2013, 144 p.), [in Russian].

Tursunov E.D., Nurmukhanbetov A.B. «KASIET. Sila Duha Velikoj Stepі» [«HOLY POWER. The Power of the Spirit of the Great Steppe»] («Uly Dala Alemi - The World of the Great Steppe», Almaty, 2013, 144 p.), [in Russian].

Fedorova L. «O Murade Adzhi, razbudivshem nas s vekovogo sna...» [«About Murad Aji, who woke us up from an age-old dream...»]. Website of the International Tengri Research Foundation. – 2022. Available at: <https://tengrifund.ru/o-murade-adzhi-razbudivshem-nas-s-vekovogo-sna.html> [in Russian]. (accessed 26.10.2022).

Khalid A. Postsovetskie sud'by sredneaziatskogo islama. Konfessiya, imperiya, naciya: religiya i problema raznoobraziya v istorii postsovetskogo prostranstva [Post-Soviet destinies of Central Asian Islam. Confession, empire, nation: religion and the problem of diversity in the history of the post-Soviet space]. Moscow. Novoe Publishing House. 2012. P. 316-344. [in Russian].

Сведения об авторах:

Кикимбаев Мейрам Жумабекович – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Камарова Рузия Исламовна – кандидат философских наук, Директор Департамента религиоведческих исследований НАО «Центр Н.Назарбаева по развитию межконфессионального и межкультурного диалога», Астана, Казахстан.

Малгараева Зауре Боранкуловна – кандидат философских наук, доцент кафедры религиоведения Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kikimbayev Meiram Zhumabekovich – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kamarova Ruziya Islamovna – Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Religious Studies Department at the N. Nazarbayev Center for Development of Interfaith and Intercivilization Dialogue, Astana, Kazakhstan.

Malgaraeva Zaure Borankulovna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Religious Studies of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Тәуелсіз Қазақстандағы коммеморативтік саясат

Мұсатаева Фарида Мағауиевна

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: f.mussatayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1326-2141>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-202-217

Аңдатпа. Мақалада 90-шы жылдар мен қазіргі уақытқа дейінгі кезеңдегі Қазақстандағы коммеморативтік саясат талданады. Коммеморативтік практикаларды жіктеу барысында белгілі бір іс-шараларды жүзеге асыруда мемлекеттің ішінара қатыстылығы көрсетілген. Билікпен жүргізіліп отырған коммеморативтік саясат қоғамның сұранысына сай жүргізілетіні немесе оның әрі қарайғы ілгерілеу үдерісі мүдделі топтармен «тарихи әділеттілікті орнату» міндетімен жалғасын табылғандығы анықталды.

Аталмыш мақалада коммеморация құралдары саналатын мемлекеттік деңгейдегі актілерін саралау арқылы естелік практикаларын төрт түрге жіктеу талпынысы жасалған. Коммеморативтік актілердің жіктелімі мазмұндық құрылымына қарай аталып, әр жіктелімнің репрезентативтілігін дәлелдеу мақсатында кейс әдісі қолданылған. Практикалық кейстерге ұлттық жадыны жаңғыртуға бағытталған нормативтік актілердің нәтижелігі; көпшілікпен аталып өтілетін мерекелер мен мерейтойлардың идеологиялық маңыздылығы; топонимикалық өзгерістер ықпалы зерделенген. Сонымен қатар, Наурыз мейрамы мен Абай Құнанбайұлының мерейтойын атап өту іс-шараларына ретроспективтік талдау жүргізіліп, олардың идеологиялық маңызы ағымдағы саяси өзгерістермен шартталғаны анықталған.

Тәуелсіздік жылдарындағы коммеморациялық практикаларды саралай келе, билікпен ұлттық естеліктерге қатысты жүргізілген актілер, біріншіден, ұжымдық жадыны тасымалдаушы; екіншіден, ұрпақаралық байланысты ұзақ жылдарға біріктіруші; үшіншіден, мүдделі топтар мен халықтың қатысу белсенділігін арттыру арқылы бірегейлікті сақтаушы функциясын атқаратыны анықталды.

Мақала тақырыбын зерделеуде естелік саясатын зерделеген ғалымдар Эмиль Дюркгейм, Пьер Нора, Алейда Ассман теориялары, Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілердің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі және ғаламтордың ашық көздерінде жарияланған бұқаралық ақпарат мәліметтері қолданылған.

Түйін сөздер: естелік орындары; коммеморация; коммеморативтік саясат; коммеморативтік практикалар; тарихи сана; ұлттық жады; ревитализация; тарихи әділеттілік.

Received 27.09. 2022. Revised 01.10.2022. Accepted 15.10. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Musatayeva F.M. Commemorative policy in Independent Kazakhstan// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – No. 4. – P. 202-217. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-202-217.

Для цитирования:

Мусатаева Ф.М. Тәуелсіз Қазақстандағы коммеморативтік саясат // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – Б. 202-217. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-202-217.

Кіріспе

Коммеморация ұғымын жан-жақтылы қарастырып, анықтама беруге тырысқан «естелік орындары» концептінің авторы, француз тарихшысы Пьер Нора. Ғалым «естелік» пен коммеморацияны ажырата келе, біріншісі «тірі әлеуметтік топтар» арқылы әрқашан эволюция үдерісінде және заман ағымына қарай деформацияға шалдықса, екіншісі бүгінгі күннің қажеттілігіне орай өткен шақтың бейнесін қайта түрлендіреді. Нақтылай айтқанда, коммеморация – бұл ғасырлар тоғысы мен ұрпақ сабақтастығының жалғасуы арқасында белгілі бір естеліктер ревитализацияланып, өткен заманда көпшілікпен еленбеген оқиғалар немесе тұлғалар есімдері тарихқа қайта оралады. Алайда француз тарихшысы Нора «естелік орындары» және «коммеморация» ұғымдарының мағынасы екі бөлек болғанымен, қазіргі таңда олардың өзара байланыстылығын, бір мезгілде бір-біріне өтпелілігін айтады. Себебі, оның ойынша, қазіргі заманғы коммеморациялар «естелік орындарына» айналды, ал «естелік орындары» коммеморацияларға толы болды (Нора, 1999: 96). Осылайша коммеморация практикалары арқылы естеліктер тек қана сақталып қоймай, сонымен қатар қайта жаңғырады.

Коммеморативтік саясатты қазақстандық шынайылықта «тарихи саясат» («Politics of the Past») немесе «өткеннің саясаты» («Politics of Memory») призмасында қарастырған жөн.

Өйткені отандық ғылымда коммеморация феномені жан-жақтылы қарастырылған, лайықты зерделенген ғылыми-зерттеу жұмыстары азшылық. Орталық органдармен қабылданған ресми құжаттарда «коммеморация» түсінігінен гөрі көбінесе «тарихи сананы» қалыптастыру ұғымы жиі қолданылады. Дегенмен, ұлттық жадыда «тарих әділеттілігін» орнату мақсатында топонимдердің атауын өзгерту, ұлт санасын жаңғыртуға бірқатар маңызды тұжырымдамалар мен стратегиялық қаулыларды қабылдау, өткенді еске алуға бағытталған атаулы күндер мен мерекелерді атап өту, ғұламаларға тағзым көрсету аталмыш коммеморация құралдарына жатқызуға болады.

Мақалада Қазақстанның Тәуелсіздік жылдарында халықтың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған түрлі шаралардың мазмұндық құрылымына сәйкес коммеморативтік практикаларды жіктеуге талпыныс жасалған.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізі зерттеудің пәнаралық әдістері – герменевтикалық, аксиологиялық және әлеуметтік-мәдени салаларда кеңінен қолданылатын қазіргі заманғы интерпретациялық және репрезентативтік әдістерге сүйенеді. Коммеморативтік актілер мазмұндық құрылымына қарай жіктелген әр түріне кейс

1. Нормативтік-құқықтық коммеморация	• Ұлттық жадыны жаңғыртуға бағытталған заңдар, тұжырымдамалар, бағдарламалар, жарлықтар
2. Бұқаралық мерекелік коммеморация	• Кеңес үкіметі кезеңінде тыйым салынған немесе ұмыт қалған мерекелердің көпшілік сипат алуы
3. Ономастикалық коммеморация	• қала, көше, әлеуметтік ғимараттар атауларын өзгерту
4. Мерейтойлық коммеморация	• ғұлама тұлғалардың мерейлі даталарын атап өту; олардың есімдерін тарихи жадыда таңбалау мақсатында жыл атауын беру (1995 - Абай жылы; 1996 жыл - Жамбыл жылы, т.б.)

1 кесте. Тәуелсіз Қазақстандағы коммеморативтік актілердің жіктелімі

әдісі арқылы олардың жүзеге асырылу үрдісі мен практикалық маңыздылығына сипаттама беріледі.

Талқылау

Қазақстанның Тәуелсіздік жылдарында мемлекет тарапынан жүргізілген коммеморативтік актілердің жіктелімі

Шамамен 30 жыл аралығында Қазақстан территориясында мемлекет және халық бастамасымен ұлттық сананы жаңғыртуға бағытталған түрлі іс-әрекеттерді мазмұндық құрылымына қарай келесідей жіктеуге болады (1 кесте).

Нормативтік-құқықтық коммеморация.

Пьер Нора естеліктердің жаңғыру үрдісі бұрынғы отаршылдықтан аза болған ұлттардың «тарихты деколонизациялауынан», өзіндік дара «бірегейлікті» («identity») іздеуден бастау алғандығын атап көрсеткен (Нора, 2005: 42). Қазақстанның Тәуелсіздігі таңында бірегейлікті іздестіруге мақсатталған алғашқы құжаттың бірі – 1995 жылы ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңеспен бекітілген «Тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы» (DAZ; 2013). Бұл қадам тарихи білімнің негізгі бағдарларын іздестіруге; өтпелі кезеңдегі тарихи ғылымның басты проблемаларын белгілеуге және оларды шешу бағыттарына; тарихи білім беруді реформалау жолдарын белгілеуге бағытталды. Тұжырымдама негізінде Қазақстан тарихын тек ресейлік-кеңестік кеңістігінің бір бөлігі ретінде емес, әлемдік тарихтың көшпелі өркениеттің, түркі әлемінің, Орталық Азия өңірінің бір бөлігі ретінде зерделеуді ұсынды. Осылайша, тарихты зерттеуде моноцентристік көзқарастан полицентристік көзқарасқа көшу расталды, бұл тарихи процесті екі жақты қозғалыс жолы ретінде көруге мүмкіндік берді.

Тұжырымдаманың практикалық жүзеге асырылуына тоқталсақ, аз уақыт аралығында (1995-2000 жж.) отандық ғалымдармен тарих саласында ауқымды жұмыстар жүргізіліп, жаңа типтік бағдарламалар мен оқу-

әдістемелік құралдар басылып шығарылады және қолданыстағы 4-сыныптан 11-сыныпқа дейінгі «кеңестік кезеңдегі» мектеп оқулықтары ауыстырылады. Оқулықтар жазу барысында қазақстандық материалдар кеңінен пайдаланыла бастады. Оқулықтардың дизайны да өзгерді; олар әсем безендіріле бастады; авторлардың жаңа корпусы құрылды (Аяган, 2020: 54).

Жоғарыдағы Тұжырымдаманың жалғасы, толықтырушысы ретінде 1996 жылы ҚР Президентінің Өкімімен «ҚР мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасы» қабылданды (АҚЖ «Әділет», 1996). Аталмыш Тұжырымдаманы талқылауға Манаш Қозыбаев пен Жұлдызбек Абылхожин секілді отандық белгілі тарихшылар да қатысты (Архив Президента РК; 1993). 1996 жылы қабылданған осы құжатта іс жүзінде мемлекеттік және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру жолдары белгіленді және негізгі мақсат – қоғамдық санада «Қазақстан – біздің ортақ Отанымыз» деген түсінікті бекіту тұжырымдалды. Ең маңызды шарт ретінде «қоғамда жоғары саяси және құқықтық мәдениеттің» болуы белгіленді, ол үшін өз кезегінде азаматтарға саяси-құқықтық білім берудің жаңа жүйесін қалыптастыру қажет болды.

2015 жылы ҚР бұрынғы Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы» Жарлыққа қол қойды. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы, мәні бойынша, жаңа тарихи жағдайларда 1996 жылғы алдыңғы Тұжырымдаманың тереңдетілген нұсқасы болды. Егер 1996 жылғы Тұжырымдамада тарихи сана немесе қоғамдық сананың кез келген басқа нысаны, тарихи жады және т.б. туралы ережелер мен ескертпелер болмаса, онда 2015 жылғы Тұжырымдамада міндеттердің бірі – халықтың «тарихи жадын нығайту» деп тікелей жария етіледі. Мұның бәрі заңды, өйткені нақ осы ортақ тарихи сана жалпыұлттық (мемлекеттік) сәйкестіктің жоғары деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Осылайша, қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталған Тұжырымдамалардың мазмұны тарихи сананы қайта құрылымдаумен шартталды, соның ішінде ұлттық жадыны ревитализациялау талпынысы анық сақталды.

Мемлекетіміздің тарихи-мәдени мұрасын қалпына келтіруге негізделген ең ауқымды бағдарлама «Мәдени мұра» болып саналады. Өз кезегінде ол 2004-2011 жылдар аралығын қамтып, жүзеге асырылу бағдары қысқа мерзімді үш кезеңге бөлінді: 2004-2006, 2007-2008, 2009-2011 жылдар (АҚЖ «Әділет», 2003). Бағдарлама төрт мақсатты көздеді: Қазақстан халқының мәдени мұрасын зерттеу жүйесін құру; аса маңызды, ерекше тарихи құндылығы бар сәулет ескерткіштерін қайта жаңарту; ұлттық әдебиет пен жазудың барлық ескерткіштерін жүйелеу; төртінші мақсат – әлемдік гуманитарлық ойдың ең жарқын жетістіктерін қазақ тіліне аудару арқылы «гуманитарлық білім берудің толыққанды қорын» құру. Үш кезең үш түрлі бағыт бойынша жүзеге асырылып, нәтижесінде 73 аса археологиялық және сәулет ескерткіштеріне қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді, 40 аса археологиялық, 26 ғылыми қолданбалы зерттемелері жүргізілді (Қараманова, 2013).

Аталмыш Бағдарлама өз межесіне жетіп аяқталса да, бүгінгі күнге дейін академиялық ортада оған қатысты пікірлер әртүрлі. Танымал археолог, академик Карл Байпақовтың айтуынша, «Мәдени мұраның» басты нәтижесінің бірі – ескерткіштерді зерттеу және қорғау жөніндегі барлық жұмыстардың іргетасы ретінде тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын дайындау (Байпаков, 2004). Әдетте, профессор Жахан Молдакебовтың пікірінше, «Мәдени мұра» идеясы объективті бұлыңғырлықпен, әдіснамалық сәйкессіздікпен, мәртебелік белгісіздікпен, өзгермелі және нұсқалық бейнесімен сипатталады. Мұндай түсініксіздік «мұра» мағынасының «шексіздігімен», дәлелді анықтамалардың болмауымен немесе олардың тым артықтығымен түсіндіріледі және ақталады (Молдабеков, 2011: 110-114). Ал саяси партиялардың мүшелері, мәселен,

«Ақжол» партиясының жетекшісі Азат Перуашев елдің материалдық емес мәдениетін қолдау мен дамытудың базалық тетігін жасау арқылы ғана шешуге болатынын айтты. Ал «Адал» партиясының жетекшісі Серік Сұлтанғали классикалық тұрғыдағы «Мәдени мұрадан» гөрі, ең алдымен, ауыл клубтары мен халық театрларын жандандыруды ұсынды (Шелегина и др., 2018: 30-37).

Тарихи-мәдени мұра өткен туралы жан-жақты, шынайы және бейнелі ақпарат тасымалдаушысы болып табылады. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қыруар жұмыс атқарылғанымен, «мұра» ұғымына қатысты нақты және ғылыми өлшемдермен анықталатын дәлелді әдістемелік базаның жоқтығы екүштылық сипат қалыптастырды. Сол себепті ұлттық мәдениетті дамыту мен мұраны сақтау практикасы төңірегіндегі отандық зерттеулер көмескі концептуалды жалпылау деңгейінде тұр.

«Мәдени мұра» бағдарламасының идеологиялық жалғасы, тереңдетілген нұсқасы ретінде 2017 жылғы кең ауқымды «Рухани жаңғыру» жобасын жатқызуға болады. ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің соңғы 2021 жылғы деректеріне сәйкес, қазіргі уақытта бағдарламаның 17 арнайы жобасы іске асырылуда. Арнайы жобалардың ішінде естелік/коммеморация практикаларын жандандыруға бағытталғаны «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» және «Туған жер». Біріншісінің аясында жалпыұлттық маңызы бар киелі нысандар тізіміне 256 бірлік және жергілікті маңызы бар нысандар тізіміне 575 нысан енгізілсе, екіншісі арқылы демеушілік қаражат есебінен 7 мыңнан астам нысан салынып, 48 тарих және мәдениет ескерткіштеріне ғылыми-реставрациялау жұмыстары жүргізілді. Жалпы, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің соңғы мәліметтеріне сәйкес 1991-2020 жылдар аралығында тарих және мәдениет ескерткіштерінде 270-ке жуық ғылыми-реставрациялау жұмыстары жүргізілген (Сахова, 2021).

«Рухани жаңғыру» бағдарламасының бастапқы форматы күні бүгінге дейін бірнеше

өзгерістерге ұшырап, жиі қайта қаралып, ретке келтіріліп келеді. Мәселен, 2017-2020 жылдары бағдарламаның негізгі бағыттары бойынша кешенді жұмыс жүргізілсе, 2021 жылдың басында Президент Қ-Ж.Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласы ескеріле отырып, 2021-2025 жылдарға арналған «Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасы бекітілді (АҚЖ «Әділет», 2021). Соңғы жоба жоғарыда аталғандардан оны іске асыруға қатысты Жол картасының барымен өзгешеленеді.

Қорытындылай келгенде, ұлттық жады мен өткенді сақтауға бағытталған нормативтік-құқықтық актілер мазмұндық жағынан бір-біріне ұқсас келеді. Сонымен қатар, бір бағдарлама шартты түрде аяқталғанымен екіншісіне бірқалыпты ауысып, тақырыбы мен мақсаты өзгерсе де, оның іске асырылу жолдарының бірдей екендігіне көз жеткізілді.

Бұқаралық мерекелік коммеморация. Неміс тарихшысы, мәдени жады зерттеушісі Алейда Ассман жадыны үш форматта қарастырған: әлеуметтік, саяси және мәдени: «Егер есте сақтаудың әлеуметтік форматы ұрпақтар ішіндегі коммуникацияларға негізделсе, онда естеліктің саяси және мәдени формалары тек кітапханалар, мұражайлар мен ескерткіштер ғана емес, сонымен қатар оқытудың әртүрлі тәсілдері мен қайталануға негізделген бірлескен қатысулар» (Ассман, 2014). Көпшілікпен бірлескен қатысуларға зерттеуші мерекелік шараларды, салт-дәстүрлер мен әртүрлі сарындағы рәсімдер өткізуін жатқызады. Сол себепті белгілі бір ұжымның немесе этникалық топтардың тарихи-мәдени жадысында сақталған мерекелерді атап өту дәстүрі де олардың өзіндік бірегейлігін таныту белгісі ретінде саналады.

Ассман жадының саяси және мәдени формасын бір сипатпен анықтағаны кездейсоқ емес. Өйткені, бұқаралық мәдени мерекелерді тойлау шарасы әрқашан мемлекеттік саясатпен сәйкестендірілген. Мәселен, Наурыз мерекесі қазақ елінің Кеңес өкіметі құрамына кіргеннен, нақты айтқанда, 1926 жылдан бастап тойланбаған.

Билік тарапынан Наурызға қатысты ресми қаулы қабылданбаса да, жасырын түрдегі тыйым діни қызметкерлер мен сенушілерді қудалаумен қатар жүрді. Бұл мереке «өткеннің қалдықтары» саналғандықтан кез-келген ұлттық бірегейліктің белгілері маңызды емес деп танылды. Тіпті қазақ халқының бата беру дәстүрі Кеңес өкіметіне қарсы наразылық пен бүлік дәрежесінде қаралды. Көктемгі жаңару мерекесін атап өту туралы соңғы жарияланым 1925 жылғы 22 наурызда «Социалистік Қазақстан» газетінде жарық көрген (Сулейменов, 2021). Дегенмен, қазақ ақындары мен жазушылары өз шығармаларында Наурызды еске алып, халықтың санасында ұлттық дәстүр нышандарын дәріптеген.

Ұмыт қалған мереке алпыс екі жылдан кейін – 1988 жылы мәдениет министрі болған Өзбекәлі Жанібеков Жазушылар одағында Наурыз мейрамын қайтаруды нұсқап, қатысушылардың қолдауымен қайта жаңғырту жайында шешім қабылданды. Сол жылдан бастап атаулы мейрам Алматы қаласында кеңінен тойланса, келесі 1989 жылдан Қазақстанның түпкір-түкірінде көпшілікпен мерекелененді (Искалиев, 2021). Ал 1991 жылғы 15 наурызда Қазақ КСР Президентінің «Наурыз мейрамының халықтық мерекесі туралы» Жарлығында «22 Наурыз – көктемгі күн мен түннің теңесу күні – Наурыз мейрамы халық мерекесі күні деп жариялансын» деп жазылған (Қайратұлы, 2021). Тәуелсіздік алғаннан кейін 2009 жылдың 24 сәуірінде Н.Назарбаев наурыз айының 21, 22, 23 күндеріне «Наурыз мейрамы» мәртебесін беріп, ресми демалыс күндері саналды. Дәл сол жылдың 30 қыркүйегінде Наурыз мерекесі көптеген халықтардың мәдени дәстүрі ретінде Адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының репрезентативті тізіміне енді (ЮНЕСКО, 2009).

Американдық антрополог Дэвид Кертцер өзінің «Ритуал, саясат және билік» еңбегінде мемлекеттік тұрғыда мәртебесі бар мерекелерді атап өту – бұл жыл сайын көпшілікпен қайталану арқылы жадыда мнемоникалық актілерді бекітеді делінген (Кертцер, 2014; 144-154). Алайда

саяси бағдардың өзгеруіне немесе ұрпақ сабақтастығының үзілуіне байланысты бір мезетте мнемоникалық актілер бір-бірімен сәйкескелмей қалуы мүмкін. Мұндай жағдайда билікпен мерекеге қатысты жаңа көзқарас қалыптастыруы, тойлаудың жаңартылған репертуары ұсынылуы қажет. Осы орайда 2022 жыл басында Қазақстан өңірлерінде жайлаған «қаңды қаңтар» оқиғасынан кейін жарыққа шыққан Президент Қ-Ж. Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласындағы Наурыз мерекесі жайындағы пікірі орынды. Мақалада Наурыз мейрамын атап өту тұжырымдамасын жасап, көктем мерекесінің мазмұнын байыта түсу керектігі айтылады (Қ-Ж. Тоқаев, 2022). Президент Ұлыстың ұлы мерекесін арнайы Алматы қаласында, алпыс екі жылдан соң Наурыздың алғашқы оралған мекенінде қарсы алуы да оның символикалық мағынамен толтыру әрекетіне жатқызуға болады.

Осылайша, Наурыз мерекесін ретроспективалық сараптамалау нәтижесінде, біріншіден, оның екі рет қайта жанданғандығын; екіншіден, әр кезеңдегі травматикалық оқиғалардан кейін Наурыз көпшілік жадысында «сын-қатерге төтеп беріп, ұлттың бекемдігін қайта дәделдеу» нышанымен сақталғандығы анықталды. Бұл орайда мерекелік коммерация саяси өзгерістермен, сонымен қатар, ұлт жадысын, ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуға жанашыр топтардың (ақын-жазушылар, зиялылар қауымы) демеуімен тікелей байланыстығын көруге болады.

Ономастикалық коммеморация. Қалалық топонимия бұрыннан жады зерттеушілерінің қызығушылығын тудырып келеді. Қала немесе көше атаулары – белгілі бір саяси, тарихи-мәдени бағытты енгізу құралы. Олар белгілі бір оқиғалар, күндер, адамдар және адамдар топтары немесе жалпы терминдер арқылы жүзеге асырылатын құндылықтарды көрсетеді. Осыған қатысты поляк урбанисті Стефан Мейер «көше атауын өзгерту, әдетте, мемлекет өзінің беделін және оның тарихын түсіндіруге айрықша құқығын көрсететін саяси акт болып табылады» деп,

биліктің мәртебесін атаған (Meyer, 2006; 106). Алайда, Ресей тарихшысы Изабелла Огоновская топонимикалық атауларды өзгерту үрдісін антикоммеморациялық актілерге жатқызып, келешек ұрпақ үшін оның антипатриоттық және деструктивтік әлеуетін көрсетеді (Огоновская, 2021; 240). Бұл ретте отандық антрополог Күлшат Медеуова ресейлік зерттеушілерді мұндай өзгертулер жиі алаңдатынын айтады. Ал жергілікті топонимдерді орыс тілінде жазудан бас тартуды, ескерткіштерді ауыстыруды немесе бұзуды жергілікті саяси элиталар қалалық кеңістікті ұлттандырудың тиімді әдісі ретінде қабылдайды. Бірақ, Медеуова елорда көшелерін өзгерту үрдісін талдай келе, кей атауларды өзгерту туралы шешімдер көбінесе идеологиялық емес, ситуациялық немесе техникалық себептерге негізделгенін анықтаған (Бекус, Медеуова, 2011).

Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан бастап «тарихи әділеттілікті» қалпына келтіру үрдісі белсенді түрде жүргізілді: өткеннің кеңестік кезеңге дейінгі символдарын қайта құру, атауын өзгерту және қалалар мен көшелерге тарихи атаулар беру. Ең алғашқы қадамдардың біріне 1993 жылғы 4 мамырда қабылданған ҚР Жоғарғы Соты Президиумының «Қазақ топонимдерін орыс тілінде транскрипциялауды ретке келтіру, Қазақстан Республикасының жекелеген әкімшілік-территориялық бірліктерінің атаулары мен атауларды өзгерту туралы» Қаулысын жатқызуға болады (АҚЖ «Әділет», 1993). Бұл құжат бойынша кеңестік кезеңде «Джамбул», «Чу» аталып кеткен топонимдер «Жамбыл», «Шу» болып, қазақ тілінің әдеби тіл нормасына сай 18 әкімшілік бірлік атаулары өзгертіледі және 13 облыста орналасқан 85 ауылға жаңа атаулар қойылады.

Халық арасында топонимдерді өзгерту үрдісіне қатысты ой-пікірлер әртүрлі: бір бөлігі ұлттық тарихи сананы жаңғырту, заман талабы деп санаса, екіншісі – бұған қыруар қаржы жұмсағанша басқа әлеуметтік маңызды мәселелерді шешкенін қалайды; ал үшінші аға буын топ – өткенмен қоштасу немесе тарихты бұрмалау деп қабылдайды. Сол себепті 2014

жылы «Әкімшілік-аумақтық бірліктерге, елді мекендердің құрамдас бөліктеріне атау беру, оларды қайта атау, сондай-ақ олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту кезінде тиісті аумақ халқының пікірін ескеру қағидаларын бекіту туралы» Қаулы қабылданады (АҚЖ «Әділет», 2014).

Соңғы 2019 жылғы ресми мәліметтерге сүйенсек, Тәуелсіздік жылдарында бүкіл республика бойынша 20-ға жуық аудан, қала, облыс, 1500-ге жуық елді мекен, 1400-ге жуық объект (білім беру, мәдениет, спорт мекемелері және т.б.), 85 теміржол станциясы, 25000-ға жуық ономастикалық атау (көшелер, даңғылдар, шағын аудандар және т.б.) қайта аталған. Мәселен, ҚР тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ономастикалық кеңістікті реттеу жұмысы да қарастырылған. Мұнда идеологиялық жағынан ескірген ономастикалық атауларды өзгерту, географиялық объектілерге ұлттық атау беру үрдісін жандандыру маңыздылығы айтылған. Берілген атаулардың осы объектінің функциясымен сәйкес келуі, трансшекаралық аумақтардағы географиялық объектілердің тарихи атауларын қалпына келтіру қажеттілігі де ескерілген.

Топонимикалық атауларды өзгерту арқылы тарихи әділеттілікті орнату және ұлттық жадыны жаңғыртуға бағытталған практикалардың біріне соңғы жылдардағы Қазақстан бойынша жаппай «сталиндік репрессия қалдықтарын» жою әрекетін жатқызуға болады. Мәселен, отандық ғалымдар арасында Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Левон Мирзоян тұлғасына қатысты көзқарастар сан түрлі. Белгілі тарихшы Қайдар Алдажұманов Мирзоян ауылшаруашылық өндірісін арттыру арқылы ашаршылықты ауыздықтағаны үшін халық арасында «Мырзажан» аталып кеткендігін айтады (Алдажұманов, 2013; 154). Керісінше, қайраткер-жазушы Ғаббас Қабышұлы ол басқарған 1933-1938 жылдары Ахмет Байтұрсынов бастаған арыстардың қуғын-сүргінге ұшырағандығын атап өтеді (Қабышұлы, 2014). Осылайша, ономастикалық

комиссияның шешімімен 2013 жылы қазіргі Астана қаласындағы Левон Мирзоян көшесі геолог-ғалым Қаныш Сәтбаев есіміне өзгертуді қарастырды. Алайда армян қауымдастығы қарсылық білдірген соң көше атауы ресми түрде тек 2015 жылы өзгертілді. Дәл сол уақытта Тараздағы Мирзоян көшесіне қоғам қайраткері, инженер Сейілхан Аққозиев аты берілді. Кейін 2016 жылы Алматыдағы мұндай көше энергетик-ғалым Шафик Чокинге ауыстырылды. Аталған өзгерістердің толқыны елдің басқа да өңірлеріне жетіп, қоғамдық белсенділердің жергілікті билікке Мирзоян көшесін және оған орнатылған ескерткіштерді алып тастауға өтініш білдіре бастады. Белсенділердің ықпалымен 2018 жылы бұл көше атауы Алаш белсенділеріне өзгертіле бастайды: Ақтөбеде – Әлихан Бөкейханов, қазіргі Абай облысы Үржар ауылында – Отыншы Әлжанов есімдері қойылады. Мирзоян атауын жер қойнындағы кен барлауға және «Алаш» қозғалысына қатысты тұлғалардың есімдерін берудің өзі – биліктің халық жадысында еңбек пен елсүйгіштікке бағдарлау әрекеті.

Топонимикалық атауларды ұлттық тілге және тарих тағылымына сай өзгерту кейстерінің бірін саралай келе, оның тек билік тарапынан ғана емес, жергілікті халықтың ықпалымен жүргізілетіні байқалады. Мүдделі топтар, оның ішінде, зиялы қауым және қоғамдық белсенділер арасында көше атауларын өзгертуге қатысты әртүрлі пікірлердің бары аға буын мен жас буын тарихи жадыларындағы қарама-қайшылықты көрсетеді.

Мерейтойлық коммеморация.

Өткенді көпшілікпен «еске түсіру» әрекеті көбінесе күнтізбелік логикаға бағынады. Бұл әсіресе мерекелер мен мерейтойлар сияқты формаларда айқын көрінеді. «Естелік орындары» концептінің авторы Пьер Нора естеліктер қатарына жылдық, мерейтойлық іс-шаралар, айрықша оқиғаларды көпшілікпен мерейтойлық даталарда атап өтуді жатқызған. Француз ғалымы революция күнтізбесін мысалға келтіре отыра, бұрын оның өмір ағымына тікелей әсер еткендігін және сол

арқылы маңызды даталар мен оқиғалардың пайда болғандығын айтады (Нора, 1999; 42). Әрине, заман талабына қарай революция және оған қатысты оқиғалар мен айтулы тұлғаларға арналған француздық күнтізбегі «қызыл» даталар да жойылды.

Коммеморацияның негізгі түрткісі «атаулы күндер» болып саналады – онжылдықтар, кезеңдер, ширек немесе жарты ғасыр, ғасырлар. Бізді тарихи оқиғадан бөлетін қашықтықты білдіре отырып, мерейтойлар оның қазіргі оқиғамен байланысын растауға бағыттайды. Қазақстанда ғұлама тұлғалардың мерейтойларын атап өту практикасы егемендік алған жылдардан бастау алады. Мәселен, 1995 жыл – қазақ ойшылы Абай Құнанбайұлының 150 жылдығы тұңғыш рет ЮНЕСКО (Біріккен Ұлттардың Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы) шеңберінде Абай жылы аталады. Атаулы мерейтой Париж, Анкара, Дели, Бейжің, Каир, Будапешт тәрізді әлемнің 25 елінде тойданды. Абайдың 150 жылдығы бес күн бойы – 8-12 тамыз аралығында Алматыдағы салтанатты жиыннан басталып, Семейдегі ұлан асыр тоймен ұласып, Шыңғыстауда баба рухына бағыштап ас берумен тарқатылды.

Бұдан кейінгі бес жыл да тарихи тұлғалар мерейтойларын атап өту циклы жалғасты: 1996 жылы – ақын Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығы; 1997 жылы – жазушы Мұхтар Әуезовтің 100 жылдығы; 1998 жылы – халық композиторы Құрманғазы Сағырбаевтың 175 жылдығы; 1998 жылы – ғалым және мемлекет қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың 125 жылдығы; 1999 жылы – көрнекті ғалым академик Қаныш Сәтбаевтың 100 жылдығы. Тәуелсіздік таңындағы билікпен жүргізілген мұндай коммеморативтік актілер келешек ұрпақтың жадысында ұлтқа қызмет еткен, халықтың өзіндік болмысын сақтап қалуға үлес қосқан тұлғалардың есімін таңбалау әрекеті.

Араға 25 жыл салып, Абайдың 175 жылдығын атап өту 2020 жылға түседі. Мерейтойға дайындық Президент Қ-Ж.Тоқаевтың 2019 жылғы 30 мамырда қабылданған Қаулыға сәйкес жалпыреспубликалық жоспармен

бекітіледі. 2020 жыл халықаралық «Абай жылына» айналып, Қазақстанның бастауымен және ЮНЕСКО мен ТЮРКСОЙ-дың (Түркі мәдениетін және өнерін дамыту халықаралық ұйымы) қолдауымен ғұламаның 175 жылдығы жоғары ұйымдастырушылық және мазмұндық деңгейде мерекеленді. Сонымен қатар, Президенттің тапсырмасы бойынша Үкімет оныншы тамызды «Абай күні» деп белгіленіп, мерекелер тізбесіне енгізілді (К-Ж.Тоқаев, 2020). Жалпы алғанда бір жыл ішінде тұғырлы тұлға өнегесін дәріптеу мақсатында 500-ге жуық іс-шаралар өткізілген. Абай есімімен Қазақстанның бір әуежайы, 6 мектебі, 3 даңғылы және 10 көшесі аталып, 7 ескерткіш пен 2 бюст орнатылды. Сыртқы істер министрлігі ұсынған дерекке сүйенсек, әр жылдары әлемнің 13 қаласында Абай құнанбайұлының ескерткіші орнатылған. Соның бесеуі ақынның 175 жылдық мерейтойына арнап қойылған екен (Нақтыбай, 2021).

Аталмыш мерейтойды қаржыландыру мәселесіне тоқталсақ, 2019 жылдың соңында республикалық бюджеттен ақынның мерейтойын ауқымды түрде атап өтуге 3,3 миллиард теңгеге бөлінетіні хабарланды. Алайда пандемияға байланысты іс-шаралардың бір бөлігі онлайн форматқа көшіріліп, мерекелеудің шығыс бөлігі 1,7 миллиард теңгеге қысқарды. Негізгі қаражат Семейдегі мұражайды қайта жаңартуға, Абай оқыған мектепті және ұлы ақынмен байланысты басқа да орындарды аббаттандыруға бағытталды.

Тәуелсіздік жылдарында бұрынғы Президент Н.Назарбаев пен қазіргі Қ-Ж.Тоқаев тұсында екі рет дүркіреп өткізілген Абайдың мерейтойларын өзара салыстыра келе, оның 175 жылдығының мазмұндық сарыны жаңаша келбет алғандығы байқалады. Біріншісі әртүрлі көпшілік қатысуымен жүргізілген мәдени іс-шаралармен есте қалса, екіншісінде ғылыми-педагогикалық мәні жоғары жұмыстар атқарылды. Әрине, мерекелеу форматына дүниежүзілік пандемия да өз түзетулерін енгізді.

Абайға арналған мерейтойлық коммеморациялар «естелік орындарына» айналып келеді. Себебі жыл сайынғы ғұламаға

қатысты стандартталған және қайталанбалы іс-шаралар халық жадысында белгілі бір рәсімдер жиынтығымен есте сақталады. Сол себепті ең маңызды тарихи оқиғалардың құрметіне құрылған мерекелер олар туралы жыл сайынғы қоғамдық ескертулер ретінде қызмет етеді. Олар мерекелік, қоғамдық және жеке іс-шаралардың арнайы тәжірибелерін қалыптастыруға ықпал етеді (Ефремова, 66-79; 2014). Мерейтойлық коммеморация әр түрлі контексте қолданылатын еске алу рәсімдерінің белгілі бір жиынтығымен ұласады (гүл шоқтарын қою, жалауды алып тастау немесе көтеру, алау жағу, алау шерулері, отшашулар, қайтыс болғандардың тізімін көпшілік алдында оқу, мерейгер ескерткішінің алдында оның танымал өлең шумақтарын оқу және т.б.). Жеке тұлғаларды ұжымдық әрекетке қосқанда, мәселен, рәсімдер өткізу шарасы оларға күшті эмоционалды әсер етуі мүмкін. Дін саласындағы рәсімдерді зерттеген әлеуметтанушы Эмиль Дюркгейм «кез-келген рәсім жоғары эмоционалды күйде өтетіндіктен, біріншіден, оның ұжымдық жадыны тасымалдаушы, екіншіден, қоғамды ұзақ жылдарға біріктіруші, үшіншіден, ұжымдық бірегейлікті сақтаушы функциясын атқарады» (Дюркгейм, 2018; 536-537). Бұған қоса, әлеуметтанушы еске алу рәсімдерін талдай келе, оның басты мақсаты – өткенге шолу жасау және сол арқылы өзін-өзі қазіргі қоғаммен сәйкестендіру сезімдерін қайта жаңарту. Осылайша, жылдан-жылға қайталанбалы және ұжыммен бекітілген еске алу рәсімдері көпшілікпен заңды құбылыс ретінде қабылданады.

Соңғы жылдары кең таралған еске алу рәсімдерінің біріне – тарихи тұлғалардың мерейтойларына орай олардың ескерткіштерінің жанына гүл шоқтарын қойып, ғұламаның көпшілікке танымал өлең шумақтарын оқу практикаларын жатқызуға болады. Мәселен, 1997 жылы Астана қаласының орталық көшелерінің бірі, әрі әкімшілік ғимараты алдындағы көше атауын Лениннен Абайға өзгертілуі (Тоекин, 2008), ал 2010 жылы ғимарат алдына ҚР Парламент Сенатының төрағасы қызметінде болған Қ-Ж. Тоқаев және бұрынғы елорда әкімі Иманғали

Тасмағамбетовпен Абайға ескерткіш қою, жыл сайын билік өкілдерімен Абайдың туған күнінде – 10 тамызда ескерткіш жанына гүл шоқтарын қойып, әдеби-поэтикалық шаралар ұйымдастыру – бұл естеліктің әлеуметтік-мәдени инфрақұрылымын жасақтау әрекеттеріне жатқызуға болады. Абай Құнанбаевтың туған күніне арналған мұндай жылсайынғы естелік рәсімдері жергілікті билік өкілдерінің қатысуымен Қазақстанның біршама қалаларында өтеді.

Қорытындылай келе, көпшілікпен өткізілетін жалпыұлттық мерелелік шаралар, қайталанбалы рәсімдер өз кезегінде мнемоникалық актілерді бекітіп билік үстемдігін арттырады. Мерекелеу барысында билікпен өндірілетін символдық құрылымдар мен құралдар «әлеуметтік перформанс» кейіпінде көпшіліктің әдеттегі қолданысына еніп, саяси коммуникацияның айырықша түрі ретінде дамуда.

Нәтижелер

Тәуелсіздік жылдарындағы коммеморациялық практикаларды саралай келе, билікпен ұлттық естеліктерге қатысты жүргізілген рәсімдер, біріншіден, ұжымдық жадыны тасымалдаушы; екіншіден, ұрпақаралық байланысты ұзақ жылдарға біріктіруші; үшіншіден, мүдделі топтар мен халықтың қатысу белсенділігін арттыру арқылы бірегейлікті сақтаушы функциясын атқаратыны анықталды. Коммеморациялық актілердің жіктелімі келесідей нәтижелерге қолжеткізді:

1. Нормативтік-құқықтық коммеморация Қазақстан тарихын тек ресейлік-кеңестік кеңістігінің бір бөлігі ретінде емес, әлемдік тарихтың көшпелі өркениеттің, түркі әлемінің, Орталық Азия өңірінің бір бөлігі ретінде алдыға шығуға негізделді. Біріншіден, биліктің азаматтық бірегейлік пен ұлттық тарихи сананы қайта құрылымдау әрекеті десоветизация немесе антиколониалдық ұстанымның Тәуелсіздік таңынан бастап нығайғанын көрсетеді. Екіншіден, тарихи-мәдени мұрасын қалпына келтіруге бағытталған екі

ауқымды – «Мәдени мұра» және «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» арнайы жобасы, коммеморация практикаларының жалпыұлттық сипат алғандығы анықталды. Дегенмен, «мұра» ұғымына қатысты нақты және ғылыми өлшемдермен анықталатын дәлелді әдістемелік базаның жоқтығы, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы форматының жиі өзгерістерге ұшырауы тарихи-мәдени мұраны сақтау практикасы төңірегіндегі отандық зерттеулер көмескі концептуалды жалпылау деңгейінде сақталып келеді.

2. Бұқаралық мәдени мерекелерді тойлау шарасы әрқашан мемлекеттік саясатпен сәйкестендірілген. Мәселен, Наурыз мейрамы қатерлі саяси өзгерістерге байланысты екі рет қайта жандану үрдісін өткерді. Біріншісі, Кеңестік кезеңде ұлттық бірегейлікке нұқсан келтіру мақсатында 62 жыл бойы тыйым салғаннан кейін 1989 жылы қайта мерекеленуі. Екіншісі, 2022 жылғы «қаңды қаңтар» оқиғасынан Президент ықпалымен жаңаша мазмұнға ие болуы. Сонымен қатар, Ұлыстың ұлы күні білікпен «сын-қатерге төтеп беріп, ұлттың бекемдігін қайта дәделдеу» нышанымен белгіленді. Билік қатысуымен

мерекенің Алматы қаласында аталып өтілуі де, сол кезеңде саяси тұрақсыздықтың бастауын алған кеңістікті жаңа идеологиямен толтыру әрекеті.

3. Тәуелсіздік жылдарындағы ономастикалық атаулардың ұлттық тілге және тарихи тағылымға сай өзгеру үрдісі «саяси әділеттілікті» орнату белгісі. Елді мекен атауларын өзгертулерге қатысты әртүрлі пікірлердің бар болуы аға буын мен жас буын тарихи жадыларындағы қарама-қайшылықты көрсетеді.

4. Тарихи даталарды, ғұлама тұлғалардың мерейтойын атап өту коммемаративтік практикалары (гүл шоқтарын қою, отпашулар, мерейгер ескерткішінің алдында оның танымал өлең шумақтарын оқу және т.б.) жылсайын немесе кезең-кезеңмен қайталау негізінде халық жадысында мнемоникалық актілерді бекітеді. Мерейтойлар әр буын өкілдерін тарихи оқиғадан бөлетін қашықтықты білдіре отырып, оның қазіргі оқиғамен байланысын растауға бағыттайды.

Мақала «Мәдени ландшафт: зерттеу мәселелері» тақырыбындағы диссертациялық зерттеу аясында әзірленді.

Әдебиеттер тізімі

«Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын дайындау және өткізу жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 26 тамыздағы № 134 Жарлығы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1900000134> (қаралған күні: 02.10.2022).

«Әкімшілік-аумақтық бірліктерге, елді мекендердің құрамдас бөліктеріне атау беру, оларды қайта атау, сондай-ақ олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту кезінде тиісті аумақ халқының пікірін ескеру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 24 ақпандағы № 138 қаулысы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400000138> (қаралған күні: 23.08.2022).

«Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылға арналған негізгі бағыттары» Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2003 жылғы 4 сәуір // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030002004_ (қаралған күні: 27.10.2022).

«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> (қаралған күні: 16.09.2022).

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 23 мамырдағы №2995 Өкімі // «Әділет» ақпарат-

тық-құқықтық жүйесі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/N960002995_/links (қаралған күні: 05.10.2022).

«Қазақ топонимдерін орыс тілінде транскрипциялауды ретке келтіру, Қазақстан Республикасының жекелеген әкімшілік-территориялық бірліктерінің атаулары мен атауларды өзгерту туралы» Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 4 мамырдағы Жоғарғы Соты Президиумының Қаулысы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P930004000_ (қаралған күні: 10.10.2022).

«Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 724 қаулысы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000724> (қаралған күні: 02.10.2022).

Meyer S., “Dwie drogi do alei Stalina. Zmiany nazw ulic w Warszawie i Berlinie Wschodnim (1945-1950)”, in W polowie drogi. Warszawa między Paryżem a Kijowem, ed. Jerzy Kochanowski. – Warszawa: Trio, 2006. – P. 105–174.

Арт-проект «1937: Территория Памяти | Жоқтау»: Каталог. – Алматы: 2013. – 168 с.

Ассман А. Рефреймируя память. Между индивидуальными и коллективными формами конструирования прошлого // Интернет-журнал «ГЕФТЕР». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://gefter.ru/archive/11839> (қаралған күні: 25.10.2022).

Аяган Б. Г. Модернизация исторической науки в независимом Казахстане // История и современное мировоззрение. – 2020. – Т. 2. – № 3. – С. 54–61

Байпаков К. Реализуется программа «Культурное наследие» // Наука и высшая школа Казахстана. – 2004.

Бекус Н., Медеуова К. Смена эпох как смена столиц: Астана как глобальный центр // Журнальный клуб Интелрос «Неприкосновенный запас» №6, 2011 [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyuy-zapas-80-2011/12771-smena-epoch-kak-smena-stolic-astana-kak-globalnyy-centr.html> (қаралған күні: 20.10.2022).

Ефремова В.Н. Государственные праздники как инструменты символической политики: Возможности теоретического описания // Символическая политика: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки; Ред. кол.: Малинова О.Ю., гл. ред., и др. – М., 2014. – Вып. 2: Споры о прошлом как проектирование будущего. – 232 с.

Жакеев М. В Астане открыт памятник великому Абаю // МИА «Казинформ». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/v-astane-otkryt-pamyatnik-velikomu-abayu_a2279775 (қаралған күні: 28.10.2022).

Искалиев Р. Көрісу-амал или история Наурыз мейрамы. Возрожденный Наурыз мейрамы после 62 лет забвения // Информационно-познавательный портал «El.kz». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://el.kz/ru/news/samopoznanie/chepez_gody-_peppessii_i_golod-_istoriya_nauryz_meуramу/ (қаралған күні: 09.09.2022).

Концепцию становления исторического сознания в Республике Казахстан // Газета «Deutsche Allgemeine Zeitung (DAZ)». [Электронный ресурс] – 2013 – URL: <https://daz.asia/ru/kontseptsiya-stanovleniya-istoricheskogo/> (қаралған күн: 05.10.2022).

Қабышұлы Ғ. Қазақты қырған Мирзоянды неге әспеттеп отырмыз? // Qazaquni.kz ақпараттық агенттігі. – <https://qazaquni.kz/tarikh/28550-mirzoyannyi-aza-abyir-asyi-ayyispa> (қаралған күні: 09.10.2022).

Қайратұлы Б. Береке басы – Наурыз, қазына құты – Тайқазан // «Егемен Қазақстан» газеті. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://egemen.kz/article/268819-bereke-basy-%E2%80%93-nauryz-qazyna-quty-%E2%80%93-tayqazan> (қаралған күні: 19.10.2022).

Қараманова М.С. Қазақстанның «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: оның жүзеге асыру кезеңдері мен мағынасы // Qazaqstan Tarihy порталы. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://e-history.kz/kz/first-president/show/12320/> (қаралған күні: 27.10.2022).

Қ-Ж.Тоқаев. Абай – рухани реформатор // «Егемен Қазақстан» газеті. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://egemen.kz/article/244790-qasym-zhomart-toqaeв-abay-%E2%80%93-rukhani-reformator> (қаралған күні: 20.10.2022).

Қ-Ж.Тоқаев. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан» газеті. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> (қаралған күні: 20.10.2022).

Молдабеков Ж. Культурное наследие как проблема: характерные черты и исследовательская позиция // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2011. – № 2 (37). – С. 110-114

Нақтыбай Е. Абайдың 175 жылдығы әлем картасында қандай із қалдырды // МИА «Казинформ». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/kz/abaydyn-175-zhyldygy-alem-kartasynda-kanday-iz-kaldyrdy_a3822014 (қаралған күні: 18.09.2022).

Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3. – С. 42.

Нора П. Эра коммемораций // Франция – память. СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – 328 с.

Нора П., Озуф, М., Ж. де Пюимеж, М. Винок. Франция-память / Пер. с фр.: Дина Хапаева. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – 325 с.

Огоновская И.С. Коммеморативные практики как инструмент сохранения памяти о военной истории России // Международная научно-практическая конференция к 80-летию начала Великой Отечественной войны. Оренбург, 28-29 мая 2021 г.: сб. науч. статей / науч. ред. Р.Р. Хисамутдинова. – Оренбург: изд-во ОГПУ, 2021. – 340 с.

Празднование Навруза в ЮНЕСКО // ЮНЕСКО-ның ресми сайты. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.unesco.org/silkroad/events-festivals/prazdnovanie-navruza-v-yunesko> (қаралған күні: 02.10.2022).

Сахова Г. Как возрождалось историко-культурное наследие Казахстана за годы Независимости // МИА «Казинформ». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/kak-vozhrozhдалos-istoriko-kul-turnoe-nasledie-kazahstana-za-gody-nezavisimosti_a3768102 (қаралған күні: 28.10.2022).

Символическая политика: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед.; Отд. полит. науки; Ред. кол.: Малинова О.Ю., гл. ред., и др. – М., 2015. – Вып. 3: Политические функции мифов. – 371 с.

Стенограмма заседания рабочей группы Национального совета по государственной политике при Президенте Республики Казахстан о разработке Концепции формирования новой государственной идентичности. – 27 декабря 1993 г. // Архив Президента Республики Казахстан Ф. 5-Н, Оп. 1, Д. 3087. – Л. 1-23.

Сулейменов А. Возрождение праздника // Qazaqstan Tarihy порталы. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/32488/> (қаралған күні: 08.10.2022).

Тоекин А. Казахстан: Жителям Астаны опять придется привыкать к многочисленным новым названиям улиц // Информационное агентство «Фергана». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.ferghana.ru/article.php?id=5582> (қаралған күні: 28.10.2022).

Шелегина О. Н., Жетпысбаев С. К. Государственная политика Республики Казахстан. Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2018. – Том 17. – № 8. – С. 30-37

Апполонов А.А. Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии. – Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. – С. 536-537.

Ф.М. Мусатаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Коммеморативная политика в Независимом Казахстане

Аннотация. В статье анализируется коммеморативная политика в Казахстане в период с 90-х годов по настоящее время. В ходе классификации коммеморативных практик продемонстрирована частичная причастность государства к осуществлению тех или иных мероприятий. Установлено, что проводимая властями коммеморативная политика проводится в соответствии с запросами общества, или процесс ее дальнейшего продвижения находит продолжение заинтересованными лицами с задачей «установления исторической справедливости».

В данной статье предпринята попытка классифицировать памятные практики на четыре типа, путем дифференциации актов государственного уровня, являющихся инструментами коммеморации. Классификация коммеморативных актов определялась по содержательной структуре, с целью доказательства репрезентативности каждой классификации применялся кейс-метод. В практических кейсах изучена

результативность нормативных актов, направленных на модернизацию национальной памяти; идеологическая значимость отмечаемых широкой публикой праздников и юбилеев; влияние топонимических изменений. Кроме того, проведенный ретроспективный анализ мероприятий празднования Наурыз мейрамы и юбилея Абая Кунанбайұлы показал, что их идеологическое значение и сценарий обусловлены текущими политическими изменениями.

Анализируя коммеморативные практики за годы независимости, выявлено, что акты, проводимые властями в отношении национальных воспоминаний, выполняют несколько функций: во-первых, носителя коллективной памяти; во-вторых, объединяющего межпоколенческие связи на долгие годы; в-третьих, хранителя идентичности посредством повышения активности участия заинтересованных групп и населения.

В изучении темы статьи использованы теории ученых Эмиля Дюркгейма, Пьера Нора, Алейды Ассман, материалы информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» и сведения массовой информации, опубликованные в открытых источниках интернета.

Ключевые слова: места памяти; коммеморация; коммеморативная политика; коммеморативные практики; историческое сознание; национальная память; ревитализация; историческая справедливость.

F.M. Musatayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Commemorative policy in Independent Kazakhstan

Abstract. In the article, the commemorative policy in Kazakhstan is analyzed in the period from the 90s to the present. During the classification of commemorative practices, the partial involvement of the state in the implementation of certain measures is demonstrated. It is established that the commemorative policy pursued by the authorities is carried out in accordance with the requests of society, or the process of its further promotion is continued by people who are interested in the task of «establishing historical justice».

This article attempts to classify memorable practices into four types by differentiating state-level acts that are instruments of commemoration. The classification of commemorative acts was determined by the content structure in order to prove the representation of each classification, a case method was used. In practical cases, the effectiveness of normative acts aimed at modernizing national memory, the ideological significance of holidays and anniversaries celebrated by the general public, and the impact of toponymic changes are studied. In addition, a retrospective analysis of such events as the celebration of Nauryz and the anniversary of Abai Kunanbayuly showed that their ideological significance and scenario are due to current political changes.

By analyzing the commemorative practices over the years of independence, it was revealed that the acts carried out by the authorities in relation to national memories perform several functions: first, carrying the collective memory; second, uniting intergenerational ties for many years; third, keeping identity by increasing participation of interested groups and the population.

In the study of the article topic, the theories of Emile Durkheim, Pierre Nor, Aleida Assman, «Adilet» legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan and mass media data published in open Internet sources were used.

Keywords: places of memory; commemoration; commemorative policy; commemorative practices; historical consciousness; national memory; revitalization; historical justice.

References

«Abaj Qynanbajylynyn 175 zhyldyq merejtojyn dajyndau zhane otkizu zhonindegi memlekettik komissija gyru turaly» Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2019 zhylygy 26 tamyzdagy No. 134 Zharlygy [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated August 26, 2019 No. 134] on the creation of a state commission for the preparation and holding of the 175th anniversary of Abay Kunanbayuly], «Adilet» Kazakstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktilerinin akparattyk-kykyktyk zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1900000134>, [in Kazakh]. (accessed: 02.10.2022).

«Akimshilik-aumaqtyq birlikterge, eldi mekenderdin qyramdas bolikterine atau беру, olardy qajta atau, sondaj-aq olardyn ataularynyn transkripcijasyn naqtylau men ozgertu kezinde tiisti aumaq halqynyn pikiryn eskeru qagidalaryn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ykimetinin 2014 zhylygy 24 aqpendagy No. 138 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 24, 2014 No. 138] on approval of the rules for naming administrative-territorial units, components of settlements, renaming them, as well as taking into account the opinion of the population of the relevant territory when clarifying and changing the transcription of their names], «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktierinin akparattyk-kykyktyk zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400000138>, [in Kazakh]. (accessed: 23.08.2022).

«Ishki zhane syrtqy sajasattyn 2004 zhylyga arналған negizgi bagyttary» Prezidenttin Qazaqstan halqyna Zholdauy. Astana, 2003 zhylygy 4 sauir [The main directions of domestic and foreign policy for 2004] address of the president to the people of Kazakhstan. Astana, April 4, 2003], «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktierinin akparattyk-kykyktyk zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030002004_ [in Kazakh]. (accessed: 27.10.2022).

«Qazaqstan Respublikasyndagy til sajasattyn iske asyruyny 2020 - 2025 zhyldarga arналған memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ykimetinin 2019 zhylygy 31 zheltoqsandagy No. 1045 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1045] on approval of the state program for the implementation of the language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025], «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktierinin akparattyk-kykyktyk zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>, [in Kazakh]. (accessed: 16.09.2022).

«Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik sajkestiligin qalyptastyru tyzhyrymdamasy turaly» Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 1996 zhylygy 23 mamyrdagy No.2995 Okimi [Order of the president of the Republic of Kazakhstan dated May 23, 1996 No. 2995] on the concept of formation of the state identity of the Republic of Kazakhstan], «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktierinin akparattyk-kykyktyk zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/N960002995_/links, [in Kazakh]. (accessed: 05.10.2022).

«Qazaq toponimderin orys tilinde transkripcijalaudy retke keltiru, Qazaqstan Respublikasynyn zhekelegen akimshilik-territorijalyq birlikterinin ataulary men ataulardy ozgertu turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 1993 zhylygy 4 mamyrdagy Zhogargy Soty Prezidiumynyn Qaulysy [Resolution of the Presidium of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated May 4, 1993 «on streamlining the transcription of Kazakh toponyms in Russian, changing the names and names of individual administrative and territorial units of the Republic of Kazakhstan], «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktierinin akparattyk-kykyktyk zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P930004000_ [in Kazakh]. (accessed: 10.10.2022).

«Yltyq ruhani zhangyru» yltyq zhobasyn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ykimetinin 2021 zhylygy 12 qazandagy No. 724 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2021 No. 724 «on approval of the National Project» National Ruhani zhangyru], «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtik kykyktyk aktierinin akparattyk-kykyktyk zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000724>, [in Kazakh]. (accessed: 02.10.2022).

Meyer S., “Dwie drogi do alei Stalina. Zmiany nazw ulic w Warszawie i Berlinie Wschodnim (1945-1950)”, in W polowie drogi. Warszawa miedzy Paryzem a Kijowem, ed. Jerzy Kochanowski, 106 (Warszawa: Trio 2006), pp. 105–174. [in Polish].

Art-proekt «1937: Territorija Pamjati | Zhoqtau». [1937: The Territory of Memory | Joktau] (Catalog. – Almaty: 2013. – 168 p.), [in Russian]

Assman A. Refejmiruja pamjat'. Mezhd individual'nymi i kollektivnymi formami konstruirovaniya proshlogo [Reframing memory. Between individual and collective forms of constructing the past] (Online magazine «GEFTER»). Available at: <http://gefter.ru/archive/11839>, [in Russian] (accessed: 25.10.2022).

Ajagan B. G. Modernizacija istoricheskoy nauki v nezavisimom Kazahstane [Modernization of business science in independent Kazakhstan] (History and modern worldview. 2020. Vol. 2. No.3, pp. 54-61), [in Russian]

Bajpakov K. Realizuet'sja programma «Kul'turnoe nasledie» [The program «Cultural Heritage» is being implemented] (Science and higher school of Kazakhstan. 2004), [in Russian]

Bekus N., Medeuova K. Smena jepoh kak smena stolic: Astana kak global'nyj centr [The Change of Epochs as a change of Capitals: Astana as a global center] (Intelros Magazine Club «Inviolable reserve» No. 6, 2011) Available at: : <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyy-zapas-80-2011/12771-smena-epoch-kak-smena-stolic-astana-kak-globalnyj-centr.html>, [in Russian] (accessed: 20.10.2022).

Efremova V.N. Gosudarstvennye prazdniki kak instrumenty simvolicheskoy politiki: Vozmozhnosti teoreticheskogo opisanija // Simvolicheskaja politika: [Public holidays as instruments of symbolic policy: Possibilities of theoretical description // Symbolic politics: Sat. sci. tr.] (Sat. nauch. tr. / RAS. INION. The Center of social. scientific.-inform. research Department of polit. Sciences; Ed. Col.: Malinova O.Yu., gl. ed., et al. – M., 2014. – Vol. 2: Disputes about the past as the design of the future. – 232 p.) [in Russian]

Zhakeev M. V Astane otkryt pamjatnik velikomu Abaju [A monument to the great Abai has been opened in Astana] (MIA «Kazinform»). Available at: : https://www.inform.kz/ru/v-astane-otkryt-pamyatnik-velikomu-abayu_a2279775, [in Russian] (accessed: 28.10.2022).

Iskaliyev R. Korisu-amal ili istopiya Naupyz mejpamy. Vozrozhdeniye Nauryz mejramy posle 62 let zabveniya [Korisu-amal or the history of Nauryz meirama. The reborn Nauryz of Meiram after 62 years of oblivion] (Information and educational portal «El.kz»). Available at: https://el.kz/ru/news/samopoznanie/chepez_gody-peppessii_i_golod_istopiya_naupyz_meypamy/, [in Russian] (accessed: 09.09.2022).

Koncepciju stanovleniya istoricheskogo soznaniya v Respublike Kazahstan [The concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan] (Newspaper «Deutsche Allgemeine Zeitung (DAZ). Available at: <https://daz.asia/ru/kontsepsiya-stanovleniya-istoricheskogo/> [in Russian] (qaralghan kyn: 05.10.2022).

Qabyshly G. Qazaqty qyrgan Mirzoyandy nege aspettep otyrmyz? [Why do we support Mirzoyan, who killed the Kazakh?] (Qazaquni.kz news agency). Available at: <https://qazaquni.kz/tarikh/28550-mirzoyannyi-aza-abyir-asyi-ayyyspa>, [in Kazakh] (accessed: 09.10.2022).

Qajratyly B. Bereke basy – Nauryz, qazyna qyty – Tajqazan [Bereke Basa-Nauryz, treasure casket-Taikazan] (The newspaper «Egemen Kazakhstan»). Available at: <https://egemen.kz/article/268819-bereke-basy-%E2%80%93-nauryz-qazyna-qyty-%E2%80%93-tajqazan>, [in Kazakh] (accessed: 19.10.2022).

Qaramanova M.S. Qazaqstannyn «Madeni myra» memlekettik bagdarlamasy: onyn zhyzege asyru kezenderi men magynasy [State program of Kazakhstan «cultural heritage»: stages and meaning of its implementation] (Qazaqstan Tarihy portals). Available at: <https://e-history.kz/kz/first-president/show/12320/>, [in Kazakh] (accessed: 27.10.2022).

Q-Zh.Toqayev. Abaj – ruhani reformator [Abai – Rouhani is a reformer] (The newspaper «Egemen Kazakhstan»). Available at: <https://egemen.kz/article/244790-qasym-zhomart-toqayev-abay-%E2%80%93-rukhani-reformator>, [in Kazakh] (accessed: 20.10.2022).

Q-Zh.Toqayev. Tauelsizdik barinen qymbat [Independence is more precious than anything] The newspaper «Egemen Kazakhstan»). Available at: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>, [in Kazakh] (accessed: 20.10.2022).

Moldabekov Zh. Kul'turnoe nasledie kak problema: harakternye cherty i issledovatel'skaja pozicija [Cultural heritage as a problem: characteristics and research position] (Bulletin of the Treasury. Philosophy series. Cultural Studies series. Political Science series. No. 2 (37). 2011. pp. 110-114). [in Russian]

Naqtybaj E. Abajdyn 175 zhyldygy alem kartasynda qandaj iz qaldyrdy [What Mark did the 175th anniversary of Abai leave on the world map] (MIA «Kazinform»). Available at: https://www.inform.kz/kz/abaydyn-175-zhyldygy-alem-kartasynda-kandaj-iz-kaldyrdy_a3822014, [in Kazakh] (accessed: 18.09.2022).

Nora P. Vsemirnoe torzhestvo pamjati [World Celebration of Memory] (The inviolable reserve. 2005. No.2-3, p. 42), [in Russian]

Nora P. Jera kommemoracij [The Era of Commemorations] (France is a memory. St. Petersburg : Publishing House of St. Petersburg University, 1999 - 328 p.), [in Russian]

Nora P., Ozuf, M., Zh. de Pjuimezh, M. Vinok. Francija-pamjat' / Per. s fr.: Dina Hapaeva. [France-memory / Translated from French: Dina Khapaeva] (St. Petersburg, Publishing House of St. Petersburg University, 1999. – 325 p.), [in Russian].

Ogonovskaja I.S. Kommemorativnye praktiki kak instrument sohraneniya pamjati o voennoj istorii Rossii [Commemorative Practices as a tool for Preserving the Memory of Russia's Military History] (International

scientific and Practical conference dedicated to the 80th anniversary of the beginning of the Great Patriotic War. Orenburg, May 28-29, 2021: sat. sci. articles / scientific ed. by R.R. Hisamutdinova. – Orenburg: OGPU Publishing House, 2021. 340 p.), [in Russian].

Prazdnovanie Navruza v JuNESKO [Celebration of Navruz at UNESCO] (Official UNESCO website), Available at: <https://ru.unesco.org/silkroad/events-festivals/prazdnovanie-navruza-v-yunesko> [in Russian] (accessed 02.10.2022).

Sahova G. Kak vozrozhдалos' istoriko-kul'turnoe nasledie Kazakhstana za gody Nezavisimosti [How the historical and cultural heritage of Kazakhstan has been revived over the years of Independence] (MIA «Kazinform»). Available at: https://www.inform.kz/ru/kak-vozrozhдалos-istoriko-kul-turnoe-nasledie-kazakhstana-za-gody-nezavisimosti_a3768102, [in Russian] (accessed: 28.10.2022).

Simvolicheskaja politika: Sb. nauch. tr. [Symbolic politics: Sat. sci. tr.] (M., 2015. – Issue 3: Political functions of myths), [in Russian].

Stenogramma zasedaniya rabochej gruppy Nacional'nogo soveta po gosudarstvennoj politike pri Prezidente Respubliki Kazahstan o razrabotke Konceptii formirovaniya novoj gosudarstvennoj identichnosti. – 27 dekabrya 1993 g. [Transcript of the meeting of the working group of the National Council for State Policy under the President of the Republic of Kazakhstan on the development of the Concept of the formation of a new state identity] (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan F. 5-N, Op. 1, d. 3087. - l. 1-23.), [in Russian].

Sulejmenov A. Vozrozhdenie prazdnika [Revival of the holiday] (Kazakhstan Tarihy Portal). Available at: <https://e-history.kz/ru/news/show/32488/>, [in Russian] (accessed 08.10.2022).

Toekin A. Kazakhstan: Zhiteljam Astany opjat' pridetsja privykat' k mnogochislennym novym nazvaniyam ulic [Kazakhstan: Astana residents will have to get used to numerous new street names again] (Ferghana News Agency). Available at: <http://www.ferghana.ru/article.php?id=5582>, [in Russian] (accessed: 28.10.2022).

Shelegina O. N., Zhetpysbaev S. K. Gosudarstvennaja politika Respubliki Kazahstan. [State policy of the Republic of Kazakhstan.] (Bulletin of the NSU. Series: History, Philology. 2018. Volume 17, No. 8. pp. 30-37), [in Kazakh].

Jelementarnye formy religioznoj zhizni: totemicheskaja sistema v Avstralii [Elementary forms of Religious Life: the Totemic system in Australia] (Publishing House «Delo» RANEPА, 2018. pp. 536-537.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Мұсатаева Фарида Мағауияқызы – Мәдениеттану мамандығы бойынша докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Mussatayeva Farida Magauieva – Ph.D. student in Culturalology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Космическая технopolитика и постколониальная современность в Казахстане

Нелли Бекус

Эксетерский университет, Эксетер, Великобритания

E-mail: n.bekus@exeter.ac.uk

<https://orcid.org/0000-0001-7206-0019>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-218-238

Аннотация. В данной статье рассматривается роль космической технopolитики в постсоветском Казахстане. Используя концепцию постколониального фетиша современности, статья исследует каким образом космические технологии как артефакт глобального значения работают на создание имиджа Казахстана как технологически развитой нации. В статье показывается, что в своем стремлении стать космической державой страна воспроизводит основные мотивы, которые стояли за развитием ядерных и космических программ в постколониальных странах Глобального юга. Сотрудничество с Россией позволяет Казахстану претендовать на свою долю в советском космическом наследии, а не дистанцироваться от него. В то же время казахстанская космическая программа развивает стратегию «нового интернационализма» сотрудничая с разными странами за пределами постсоветского пространства. Статья вносит вклад в дискуссию о постколониальной технopolитике и показывает, как космические технологии и наука могут быть служить сферой расширения традиционной области постколониальных национальных идеологий, ориентированных на возрождение традиции. Кроме того, в статье также рассматривается оппозиция государственной космической программе, сформированная группами гражданского общества Казахстана. Это сопротивление космосу выявляет тесную связь чисто экологической повестки с «эко-национализмом», который соединяет в себе антиимперский и антиавторитарный политический дискурс.

Ключевые слова: постколониальная современность; космическое пространство; технopolитика; Казахстан; национализм; интернационализм.

Received 27.09. 2022. Revised 01.10.2022. Accepted 15.10. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Nelly Bekus. Outer space techno-politics and postcolonial modernity in Kazakhstan // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – No. 4. – P. 218-238. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-218-238.

Для цитирования:

Нелли Бекус. Космическая технopolитика и постколониальная современность в Казахстане // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 218-238. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-218-238.

Статья подготовлена в рамках проекта:

AP08856485 ««Космос» в культурном ландшафте Казахстана: социальное и культурное измерение» МОН РК

Введение

10 февраля 2021 года Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев от имени народа Казахстана поздравил Наследного принца Абу-Даби шейха Мохаммеда бен Заид Аль Нахайян с великим свершением, достигнутым Соединенными Арабскими Эмиратами (ОАЭ) – выведением спутника «Аль-Амаль» на орбиту Марса. В своем обращении Президент К. Токаев не только поприветствовал ОАЭ в рядах космических держав, но и выразил уверенность в реализации будущей совместной космической программы Казахстана и ОАЭ на всемирно известном космодrome Байконур (Inform.kz, 2021). В данной статье рассматривается, как космическая технополитика Казахстана, начавшаяся как история вынужденного взаимодействия с советской космической инфраструктурой – Байконуром, унаследованным страной в 1991 году, превратилась в важный инструмент формирования имиджа Казахстана как технологически развитой страны, строящей свои союзы на международной арене и мобилизующей свои научно-технические ресурсы для формирования новой глобальной идентичности страны.

Существующие публикации о симптомах постколониальной политики и идентичности на постсоветском пространстве указывают на полезность продуктивного взаимодействия постсоветских исследований с постколониальной теорией. В статье ставится задача рассмотреть неоднозначность казахстанского проекта формирования современной нации через призму концепта «постколониальный модерн» на примере казахстанской технополитики космоса. Технополитика как особая категория анализа здесь понимается как набор практик создания и/или использования технологии для достижения политических целей. Она функционирует как гибридная система власти заложенной в технологических артефактах, системах и практиках (Hecht 2011). Казахстанская стратегия признание

опыта социалистической модернизации как своего, а не его отрицания как навязанного извне колониального проекта, и создание на его основе своего национального нарратива, представляет собой пример прагматичной политики, которая способствует развитию ориентированного на будущее казахстанского техно-национализма. В основе данной стратегии лежит переработка и использование наследия советской космической программы для формирования образа глобального, процветающего и технологически развитого независимого национального государства.

Достижения в использовании космоса и их растущее влияние на многие аспекты повседневной жизни не только послужили объединению всего мира, но и укоренили раздел между теми, кто имеет доступ к технологиям, и теми, у кого его нет (Kellner, 2001). Космические амбиции периферийных постколониальных наций в этом контексте возникают как ответ на эту новую форму неравенства, продиктованный желанием избежать статуса, отстающего в развитии, заново построить национальную идентичность и обозначить свое место на глобальной карте современности. «Постколониальный» в этом контексте относится не к хронологическому горизонту (после колониального периода), а к такому положению современности, в котором новым субъектам приходится приспосабливаться к глобальным условиям, в которых правила самой политической субъектности и государственности, а также критерии современности были заранее определены другими агентами (Abraham, 1998).

Исследование технополитики позволяет раскрыть элементы этой сложной динамики на постсоветском пространстве, которые мало изучены в работах посвященных постколониальности региона, где по-прежнему доминируют исследования культуры, памяти и национализма (Бисенова, Медеуова, 2016), или авторитаризма (Schatz, 2008). В последнее время появились отдельные публикации, посвященные таким важным темам как экологическая политика, влияние

ядерной программы или радиации на социум, программирование и кибернетика. Эта статья привносит в эту дискуссию вопросы социально-политического значения космических программ и рассматривает, как правящие элиты Казахстана используют наследие советского космоса как особый ресурс в государственном строительстве. В исследованиях о космосе традиционно доминировали вопросы геополитики, проецируемые на космос, с акцентом на безопасность и военные цели в использовании космоса. Развитие социальных исследований космоса открыла новые перспективы на космические технологии и науки, выявляя их политическое, социальное и культурное значение (Andrews & Siddiqi, 2011). В большинстве существующих работ, однако, исследуется социальное влияние космических программ в странах Глобального севера, который по-прежнему считается единственным центром достижений в области космических технологий (Sage, 2014). Подчеркивая растущее значение космических технологий и науки как в управлении национальной идентичностью, так и в самоутверждении на мировой арене образа развитой казахстанской нации, данная статья демонстрирует необходимость понимания технopolитики как важного измерения национального и государственного строительства вне контекста ведущих космических держав. Для анализа социальных и политических функций космоса, в статье используется концепция постколониального «фетиша» современности (Pietz, 1993). Она позволяет продемонстрировать как прогресс в космических технологиях одновременно служит как индикатором желания и стремления к развитию, так и подтверждением, манифестацией этого желаемого статуса.

Опираясь на анализ официальных документов, публичных дискуссий и сообщений в СМИ, в статье исследуется, как в контексте недавно обретенной Казахстаном независимости космос используется для развития темпоральности будущего в рамках

его национальной идеологии. Связанные с космосом высокие технологии и наука дополняют и усиливают традиционную ретроспективную темпоральность постколониальной нации, которая часто фокусируется на культурных традициях. Для достижения этой цели в статье сначала рассматриваются новые аспекты в исследованиях технopolитики, возникающие при смещении фокуса со сверхдержав времен холодной войны. Далее в статье показывается связь между ориентированными на будущее космическими технологиями и стратегической перестройкой национального «я» на мировой и на внутренней арене. В следующих разделах статьи описывается советский и постсоветский статус Байконура, как воплощения советской космической модерности и его наследия в Казахстане. Постсоветская история Байконура является примером того, как национализирующий дискурс правящих элит объединяет историю советской космической программы и национальный нарратив казахстанского научно-технического развития, «присваивая» советские технологические достижения ради казахстанского технологического будущего. Далее анализ переходит к концептуальному описанию космических технологий как особого «фетиша» модерности, который «подменяет» развитие нации, предоставляя символические средства, необходимые для реализации ее устремлений и будущих достижений. В заключительном разделе статьи рассматривается критика официальной космической политики со стороны казахстанских гражданских активистов, таких как «Анти-Гептил», которые рассматривают космическую программу как проявление неокOLONиализма, наносящее вред как природе Казахстана, так и обществу. В статье эти протесты исследуются как неотрывно связанные с глобальной экологической повесткой, оформленной в терминах универалистских категорий, но в то же время сохраняющие тесную связь с «эко-национализмом», проникнутым, антисоветским, антироссийским, а также антиавторитарным дискурсом.

Технополитика за пределами сверхдержав холодной войны

Термин «технополитика» был придуман для объяснения «способности конкурирующих акторов предвидеть и претворять в жизнь политические цели с помощью технологических артефактов» (Gagliardone, 2014: 3). Во время холодной войны впечатляющие научно-технические достижения служили для демонстрации геополитического статуса и успеха той или иной модели модернизации и развития. Первоначально в вопросе о политическом использовании технологий преобладали исследования в области технополитики с точки зрения главных геополитических игроков, таких как США, Европы и Советского Союза. Ядерная энергетика, вычислительная техника и космос представляли собой три основные технологические системы, в которых разыгрывалась конкуренция между идеологическими блоками. Эти технологии сами по себе не были политическими, как признают Эдвард и Хехт, но практика их использования в политических процессах и/или с политическими целями являет собой пример технополитики.

Изучение социальных и политических функций технологий вне контекста сферы соперничества сверхдержав, позволяет нам увидеть, более широкий спектр значений технополитики. С 1950-х по 1970-е годы в таких странах, как Индия, Китай, Южная Африка и Израиль, технополитика предлагала ответ на множество вопросов, таких как обеспокоенность по поводу глобального статуса, успех деколонизации, престиж «местных» ученых и инженеров и стремление к полноправному участию в развитии современной научной и технологической инфраструктуры. (Gagliardone, 2014). Множество таких примеров подтверждают наличие транс-региональную динамики, в которой символические и материальные ресурсы технологических систем переплетаются с поиском нациями убедительных инструментов саморепрезентации на различных этапах

консолидации национального государства на глобальной арене.

В некоторых странах, в том числе в постколониальной Индии 1950-х и 1960-х годов, технологические достижения рассматривались как средство артикуляции и укрепления национальной идентичности, которое достигалось посредством объединения идей национального возрождения и прогресса, современности, и независимости. Индийские ученые и технологи видели в технологиях способ ускорения развития своей страны. Основная цель индийской ядерной программы, несмотря на все противоречия и моральные дилеммы, состояла в том, чтобы обозначить место Индии на международной научно-технологической карте мира (Перкович, 1999: 282).

Подобное стремление утвердить национальный престиж и получить статус технологической державы на международной арене лежало в основе израильской космической программы. В 1961 году, когда было сделано официальное объявление о первом в стране запуске ракеты, премьер-министр Давид Бен-Гурион заявил, что этот запуск «доказал способность израильских ученых. Вся ракета сделана в Израиле» (Haaretz, 2010). На веб-сайте Израильского космического агентства (созданного в 1983 году) история «Бело-голубого космоса» представлена как история выдающихся технологических достижений израильской нации, которая стала восьмой в мире страной, запустившей спутник в космос. Это еще раз подтверждает, что участие в процессе освоения космоса обеспечило Израилу значимое место в глобальном мире.

Согласно Мольцу (2012), с окончанием холодной войны мир вступил во «вторую космическую эру», которая характеризуется новыми геополитическими таксономиями. Международная система новой эры в большей мере состоит из множества крупных и мелких акторов, вовлеченных в освоение космоса, нежели из биполярных отношений двух космических держав. Для неё также характерна повышенная взаимозависимость и обмен, поскольку типичные космические

корпорации в настоящее время являются многонациональными, полагаются на использование технологий из более чем одной страны и продают свои продукты и услуги по всему миру. Еще одним символом второй космической эры является смещение эпицентра космической деятельности в Азию: помимо США, России и стран, входящих в Европейское космическое агентство (ESA), множество быстро развивающихся космических программ находятся в этом регионе. Наряду с Китаем, Индией, Японией и Южной Кореей – странами, которые традиционно занимают лидирующие позиции в Азии в освоении космоса – такие страны как Австралия, Индонезия, Малайзия, Северная Корея, Пакистан, Сингапур, Тайвань, Таиланд и Вьетнам теперь имеют собственные космические программы. Страны Центральной и Южной Америки, а также арабского мира участвуют в развитии космической науки, которая таким образом превращается в новую площадку, где национальные и региональные интересы реализуются через международным сотрудничество и космополитическим мышлением о мире (Determann, 2018).

Казахстан с его стремлением вступить в клуб космических держав разделяет многие мотивы стран Глобального юга по развитию космических программ. По сути, для полупериферийных или постколониальных государств, недавно получивших независимость, «интернационализация» – не просто условие, а заветная ценность, помогающая повысить их рейтинг в мировой иерархии (Бекус 2021). Участие в развитии космических технологий, опирающееся на международное сотрудничество, становится одним из путей достижения желаемого международного восприятия страны.

Утверждающая современность космоса

Начиная с 1970-х годов, космос стал олицетворением «модерности» и инструментом получения новых экономических и социальных выгод от применения передовых космических

технологий для решения текущих проблем. Космические возможности долгое время ассоциировались с прогрессивной государственностью, являясь подтверждением «технологического мастерства» нации и ее положения на мировой арене (Mieczkowski, 2013). Как и в случае многих постколониальных государств второй половины 20 века, космическая программа Казахстана, инициированная элитами, воспроизводит сложные дилеммы которые возникали в процессе определения направления развития страны и ее места в мире.

Официальная казахстанская технopolитика часто встречается с сопротивлением со стороны тех, для кого казахская национальная традиция и культура находится исключительно вне советского проекта модернизации. Советское, по их мнению, является внешним и анти-казахским в силу его радикально-преобразующего и навязанного характера. Это противостояние воспроизводит ту постколониальную напряженность между современной наукой и техникой и жизненно важными элементами социокультурного наследия, которое можно наблюдать во многих странах Южной Азии (Арнольд, 2000). В своей технopolитике, однако, казахстанское государство стремится дополнить ретроспективную национальную идею технологическими устремлениями – космической программой, призванной расширить историю и традицию горизонтами будущего. Таким образом, космическая программа в Казахстане становится привилегированным инструментом управления идентичностью и продвижения государства.

В стремлении продемонстрировать свою причастность к научно-продвинутой космической программе, которая должна способствовать дальнейшему развитию, государство создает своеобразный фетиш модерности. Связь между космическими технологиями и преобразованием национального самосознания строится на способности артефакта посылать сложное, поливалентное сообщение, это явление А. Аппадурай (1986) назвал «семиотической

виртуозностью» объекта. Преобразующая сила, характерная для фетиша, связана с верой правящих элит в то, что превращение в космическую нацию принесет изобилие, признание и уважаемый статус на мировой арене. Простое обладание чем-то, что принадлежит Западу, а именно «технологиями богатого мира» (Edgerton, 2006), рассматривается как «синоним воссоздания структур «передового» производства, образа жизни, историй и социального контекста внутри страны» (Кришна, 2009: 72). Предполагается, что технологически продвинутый артефакт, такой как космическая программа в Казахстане, будет не только интегрирован в нарратив национальной идентичности, но и будет описывать траекторию ее будущего развития. Таким образом, космические технологии и обещания светлого будущего нации формируют методы обеспечения этого будущего (Brown, Rappert, & Webster, 2000: 10).

Восприятие советского космического наследия в Казахстане существенно отличается от отношения к ядерному оружию, которые страна унаследовала от СССР и от которых она отказалась в 1993 году. Это решение руководства Казахстана можно рассматривать как форму десоветизации и утверждения нового государственного суверенитета посредством вхождения в мировое сообщество в статусе неядерного государства (Abshaparova, 2011: 1541-1542). Космическое наследие Советского Союза, напротив, было эффективно утилизировано и вовлечено в процесс формирования нового образа казахской нации как ее неотъемлемая часть.

Концепция утилизации подразумевает как «изменение, так и преемственность», что требует своеобразной «структурной устойчивости объекта» в рамках новой формирующейся конфигурации (Bekus, 2017). Она позволяет раскрыть парадоксальную стратегию инвестирования в развитие и прогресс, которая при этом отрицает идею существенной потери (Кендалл и Костер, 2007). Космическое инфраструктурное наследие Казахстана было развито,

доработано и переформатировано для интеграции в новый проект идентичности, в то время как собственно советскость космических технологий, унаследованных страной, была отодвинута на второй план, став лишь одним из множества кирпичиков, используемых в строительстве фундамента амбициозного технологического будущего Казахстана. Такая форма идеологической утилизации резко контрастирует со стратегией «постколониального отчуждения» (Oushakine, 2013) социалистического наследия, которая обусловлена стремлением дистанцировать новый национальный проект от советского прошлого. Эта стратегия лежит в основе многих постсоветских национальных идеологий, а также прослеживается в дискурсе казахстанских элит. Основным источником этого отчуждения является травма политического насилия которая является центрирующим элементом в политикой памяти о жертвах сталинских репрессий и голода 1932-1933 годов.

Смещение внимания в сторону технологических аспектов социалистической модернизации и преобразованиях которые она принесла, ограничивает силу этого нарратива пережитой травмы и позволяет вариативное прочтение советского прошлого. Некоторые ученые рассматривают такую позицию как симптом постколониальной двусмысленности Казахстана (Кудайбергенова, 2016). Однако это также можно интерпретировать как этап сложного пути становления «постколониального модерна», который требует мобилизации технологических ресурсов и использования советского инфраструктурного наследия для построения идентичности независимого Казахстана.

Космическая гонка по казахской степи

Казахстанская земля была выбрана для размещения одной из ключевых площадок советской космической программы – космодрома Байконур, созданного в 1955 году по нескольким параметрам. Близость к экватору, низкая плотность населения, чистые

горизонты обеспечивали орбитальную эффективность — все эти факторы сделали казахскую степь наиболее приемлемым вариантом для строительства космодрома с точки зрения советского правительства. При этом, размещение крупного стартового комплекса советской космонавтики в Казахстане не гарантировало республике каких-либо привилегий в общесоюзной космической иерархии. В отличие от других крупных объектов инфраструктуры, построенных в Центральной Азии, которые служили для ускорения развития региона (Kalinovsky, 2018), а также для форсирования его скрытой интеграции (Хёгселиус, 2021), космическая инфраструктура не была включена в казахстанский технологический ландшафт. Из-за чрезвычайной чувствительности космических технологий в контексте холодной войны и их военного значения, Байконур оставался советским инфраструктурным анклавом, мало связанным с экономикой Казахстана.

Идея отправить казахстанского космонавта в космос возникла только в начале 1980-х годов. Первый секретарь ЦК Компартии Казахстана Динмухаммед Кунаев руководил поиском потенциальных кандидатов в космонавты среди военных летчиков республики. Старт космического полета с казахстанским космонавтом был запланирован в 1985 году и был приурочен к 30-летию Байконура. Однако ни один из отобранных кандидатов не прошел медкомиссию (Нургалиев и Кангожин). В 1986 году Талгат Мусабаев присоединился к программе подготовки космонавтов, но из-за политических волнений в Алматы в том же году его полет в космос не состоялся. В 1989 году обсуждение казахстанского участия в космической программе возобновил Нурсултан Назарбаев, сменивший Кунаева. В своей книге «Путь Казахстана» Н. Назарбаев подчеркнул символизм суверенитета Казахстана, который начался «из самого космоса»:

В преддверии распада Советского Союза, в августе 1991 года космодром «Байконур» был объявлен собственностью республики, в октябре этого же года в космос полетел

первый казахский космонавт, а Декларацию о независимости Казахстана мы приняли в декабре. То есть, о своем намерении стать национальным государством мы, получается, заявили раньше в космосе, чем на земле! (Назарбаев, 2006).

Описывая сложные переговоры с советскими политическими, военными и космическими ведомствами, в том числе с Президентом СССР Михаилом Горбачевым и министром обороны Дмитрием Язовым, Назарбаев подчеркнул политический смысл решения отправить казахстанского космонавта в космос. Он был задуман как форма признания казахского народа как партнера в освоении космоса и его выдающегося вклада в советские технологические достижения. Для советского и позднее российского правительства отправка казахского космонавта в космос была одним из элементов торга в обсуждениях аренды Байконура, которые велись в этот момент.

Формальный статус космодрома Байконур как «остаточного актива» (Cooley, 2001) стал важным вопросом после распада СССР. Он перешел в собственность Казахстана 31 августа 1991 года, но в условиях экономического кризиса начала 1990-х годов, как признавал Назарбаев, содержание Байконура стало тяжелым бременем, которое Казахстан не мог нести самостоятельно. Тем не менее, именно в этот период была сформирована основная институциональная инфраструктура казахстанской космонавтики. Агентство космических исследований Казахской ССР было создано в 1991 году, в 1993 году переименовано в Национальное аэрокосмическое агентство Казахстана, а в 2007 году преобразовано в Национальное космическое агентство «Казкосмос».

В первые годы независимости Н. Назарбаев часто посещал Байконур, и его отношение к космодрому отражало общую логику восприятия советского наследия в стране. Байконур олицетворял научный актив советской космической программы, который можно было использовать для формирования и легитимизации техно-политического будущего независимого Казахстана. В начале

1990-х годов, после того как Советский Союз начал отставать в технологическом и научном соперничестве с Западом (Chan, 2015), программа освоения космоса оказалась, по сути, единственным советским проектом, имеющим мировое признание, и Россия и Казахстан, должны были найти способ объединить свои интересы ради сохранения Байконур.

В рассказанной Назарбаевым истории о придании Байконуру нового статуса как собственности Казахстана не упоминается существовавший тогда альтернативный вариант создания Международного консорциума, который открыл бы доступ к Байконуру не только России и бывшим советским республикам, но и другим иностранным государствам, в том числе США. Делегация Национального управления по аэронавтике и исследованию космического пространства (НАСА) посетила Байконур в январе 1994 года и выразила заинтересованность в прямом сотрудничестве с Казахстаном для доступа на Байконур без вмешательства России (Цехмистренко, 1994). Этот план не был реализован, но сама возможность такого развития событий сигнализировала о появлении альтернативных сценариев для Казахстана, где сотрудничество с Россией было лишь одним из многих путей. В 2009 году казахстанский аналитик Беркимбаев предложил амбициозный проект по превращению Байконура в «глобальный космический хаб», который будет состоять из четырех автономных сегментов, каждый из которых будет предоставлять услуги по запуску космических аппаратов для разных регионов: 1) Россия; 2) арабские государства (Саудовская Аравия, ОАЭ, Египет, Иордания); 3) европейские государства; и 4) государства Восточной Азии (включая Японию, Южную Корею, Таиланд и Сингапур) (Беркимбаев, 2009). Реализация этого плана способствовало бы переориентации казахстанской экономической системы с экспортно-сырьевой на технологическую. Будучи публично высказанным независимым экспертом, проект, возможно, не был

отражением официальной позиции. Тем не менее, он зафиксировал наличие глобальных стремлений и амбиций в казахстанской техно-политике, сформированных за годы независимости.

Байконур и национальная космическая независимость

В 1994 году Борис Ельцин и Нурсултан Назарбаев подписали договор аренды, согласно которому обязанности и права по управлению Байконуром передаются государственной корпорации «Роскосмос» и ВКС России. Этот договор стал не только беспрецедентным соглашением между двумя суверенными государствами, но и очень проблематичным для Казахстана. В соглашении регулировался статус технологических объектов и земель, а также города Ленинска (переименованного в 1995 году в Байконур) с его постоянным населением, большую часть которого составляли граждане Казахстана. Соглашение подверглось критике в Казахстане за то, что оно было достигнуто под давлением экономических и геополитических обстоятельств, и стало демонстрацией «спорадического» и ограниченного суверенитета Казахстана (Korack, 2019). Назарбаев описывает аренду как жертву, принесенную ради «сохранения научно-технических и интеллектуальных ресурсов космического комплекса и мирового наследия пилотируемой космической миссии» (Назарбаев, 2006: 317). С его точки зрения, это было также и стратегическое решение с видом на будущую техно-политику независимого Казахстана.

Подчеркивая глобальное значение Байконура, Назарбаев также перестроил иерархию научного космического наследия, включив казахстанское в рамки советского национального научного развития, а советское – в рамки глобального развития, тем самым оставив позади исторический контекст холодной войны. Подчеркивая общее наследие советского освоения космоса, воплощенное в Байконуре («общее детище советского

народа»), этот нарратив подразумевает вовлеченность и активное участие казахов, а также других советских народов в разнообразные советских технологические проекты. Этот стратегический шаг позволил казахстанским элитам интерпретировать наследие советских космических технологий и их инфраструктуру как часть национальных проектов развития.

Вслед за соглашением с Россией, Казахстан подписал несколько международных договоров и соглашений, тем самым став субъектом международного космического права. В 1995 году страна стала членом Комитета ООН по использованию космического пространства в мирных целях. В 1997 году Казахстан подписал пять крупных международных соглашений в области освоения космоса.

С 1991 года в космических миссиях участвовали трое казахстанских космонавтов: Т.Аубакиров в 1991 году, Т. Мусабаев в 1994, 1998 и 2001 годах, А. Аимбетов в 2015 году.

Т. Аубакиров, ставший первым казахом в космосе и, по иронии судьбы, последним советским космонавтом, летал в космос под советским флагом и как советский гражданин. Но именно он впервые заговорил на казахском языке из космоса во время сеанса космической связи, и именно он сделал казахский язык – языком космоса (Назарбаев, 2006: 315). Первым космонавтом независимого Казахстана был Т. Мусабаев. В свой первый космический полет он взял с собой на космическую станцию казахстанский флаг, капсулу с казахстанской землей и Коран, которые позже были переданы президенту Н.Назарбаеву в качестве сувениров. Во время своего второго полета Т. Мусабаев стал первым казахским командиром международного космического экипажа. Однако для того, чтобы совершить полет в этой роли, он должен был стать гражданином Российской Федерации в соответствии с Законом о космической деятельности Российской Федерации. Этот шаг был воспринят казахстанской стороной как необходимый компромисс ради будущего космической программы Казахстана

(Назарбаев, 2006: 319). Эти формальные сложности с гражданством не помешали Т. Мусабаеву проявить патриотизм и в самом полете: наряду с государственным символом, традиционно возимым при полетах в космос – флагом Казахстана, он взял с собой в космос Конституцию РК и флаг ведущей казахстанской политической партии Нур Отан. Во время полета Т. Мусабаев принял участие в международном музыкальном фестивале «Азия Дауысы», где исполнил песню казахского поэта Абая, а также принял участие в церемонии открытия новой столицы Казахстана – Астаны 10 июня 1998 года (Кабикизы, 2017).

Эта серия символических жестов может прочитываться как нечто большее, чем проявление патриотизма, переданное из космоса: она демонстрирует тесное переплетение технологий с нарративами национальной идентичности, в которых космос становится новой площадкой для национального строительства. Таким образом, космическая технopolитика Казахстана воспроизводит стремления типичные для постколониальных государств – свести в одно целое науку, современность, и национальную самобытность (Abraham, 1998: 156). Так, слияние традиций с современностью можно было наблюдать в дизайне шевронов для казахстанских космонавтов. Личные шевроны Т. Мусабаева были разработаны Шотэ Валихановым, который также отвечал за разработку государственного герба Казахстана. На одном из первых его шевронов были изображены лебединые крылья с вписанным между ними шаныраком – деревянным ободком, образующим свод традиционной казахской юрты. На втором шевроне – «Кочевник Вселенной», изображен всадник в традиционном казахском костюме, скачущий на коне на фоне космоса и планеты Земля (Нургалиев и Кангожин).

В этих образах космос соединяется с традиционным репертуаром репрезентаций этнической культуры. Благодаря этому, символический и материальный ресурс космической программы используется для

создания новых концепций национальной идентичности, которая обогащается атрибутами космоса, такими как его фронтирность и ассоциация с передовыми технологиями.

Постколониальный фетиш и аффирмативная модерность

3 июля 2010 года, накануне Дня Астаны в Казахстане, в городе была открыта символическая доска, посвященная началу строительства Национального космического центра (НКЦ) Республики Казахстан. Планировалось, что центр станет крупнейшим объектом космической инфраструктуры страны. Среди официальных гостей церемонии были Премьер-Министр РК К. Масимов, Председатель Казкосмоса Т.Мусабаев, Государственный секретарь Министерства экономики, промышленности и занятости Франции Анн-Мари Идрак, Председатель французской компании EADS Astrium SAS Франсуа Оке. Мероприятие задумывалось как новый этап в развитии технополитики как важного измерения государственности Казахстана. Презентация будущего НКЦ фигурально обещала поставить страну в авангард технологически развитых государств. Присутствие французских бизнесменов играло в этой церемонии особую роль: оно указывало на взаимодействия с партнерами в глобальном контексте освоения космоса за пределами постсоветского сотрудничества. Кроме того, строительство крупного материального объекта космической инфраструктуры в новой столице позволило свести воедино два наиболее значимые репрезентации, отражающие становление Казахстана как современной и процветающей нации.

Наука и технология являются одновременно желаемыми формами современной практики и привилегированными инструментами, обеспечивающими фундаментальные изменения, и в этом качестве они выступают важными инструментами преодоления постколониального

состояния (Abraham 1998, 20). В Казахстане формирование новой рациональности модерна направленной на ускоренное развития, началось с создания мизансцены архитектурных и технологических объектов столицы, призванных трансформировать традиционный национальный ландшафт и его советский налет.

С 1998 года центральная роль в формировании репрезентативного имиджа Казахстана как открытой, современной и глобально ориентированной страны отводилось столице Астане. Через создание городского ландшафта с многочисленными архитектурными шедеврами, созданными ведущими мировыми «звездными архитекторами», казахстанские элиты создали место для концентрации их усилий и стремления к достижениям (Baudrillard, 1981: 33). Феномен Астаны является предметом анализа с различных точек зрения: как инструмент легитимации авторитарного правления, как отражение решимости правительства добиться международного признания и как способ использовать городские репрезентации для национального брендинга (Бекус и Медеуова, 2017). Как и в случае с Бразилией в 1950-х годах, задуманной как «полюс развития» и источник прогресса, распространяющийся по всей территории Бразилии, Астана стала центральным местом для проецирования желаемых образов будущего Казахстана (Laszczkowski, 2011).

Недостаток города, призванного служить «фетишем» модернизации, заключаются в преобладании внешних форм материальной репрезентации, которые начинают работать только после того, как они завершены. Космическая программа, в этом смысле, представляет собой другой тип фетиша, который позволяет демонстрировать возобновляемую практику - постоянное участие в развитии технологий.

Идейность нации и материальность объектов космической инфраструктуры пронизывают друг друга посредством того, что Дюркгейм описывал как «объединяющий сентимент». Особая, «священная» аура

космоса и программ его освоения позволяет ему выступать в качестве государственного фетиша, который создается посредством того различия которое он сам производит; различие это достигается через определенные ритуалы демонстрирующие стремление, достижения и статус, и становится одновременно их манифестацией и замещением, доказательством современности в постколониальном контексте (Abraham, 1998: 156). Благодаря «фундаментальной фетишизированной инверсии» объект, который ранее был просто средством для достижения какой-либо желаемой цели, становится необходимостью, самым воплощением желаемой цели и чем-то, наделенным действенной, исключительной силой для его удовлетворения (Pietz, 1993: 147).

Два основных элемента постколониальной модерности в Казахстане не только дополняют друг друга, соединяя материальную репрезентацию будущего (столица) с практикой инноваций (космос), но и тесно переплетаются сетью множественных символических референций. Первый казахстанский космический комплекс со стартовой площадкой (строительство начато в 2004 году) назван в честь центрального элемента городского ландшафта Астаны «Байтерек» построенного в 2002 год. Выполненный в форме дерева со ссылкой на легенду о «Древе жизни», центральном символе тюркской мифологии, Байтерек представляет собой не только значимой символической инвестицией в новую государственную идеологию, но и стал одним из главных символов столицы. В 2018 году, чтобы выстроить связь между столицей и космической программой, Республиканская ономастическая комиссия назвала четвертый административный район города Астана – «Байконур» (Казахстанская правда, 2018). Строительство объектов НКЦ и Сборочно-испытательного комплекса космических аппаратов в Астане стало проявлением дальнейшего переплетения двух главных фетишей казахстанской постколониальной модерности.

Космическая инфраструктура и связанные с ней артефакты являются материальным свидетельством усилий государственных элит направленных на преобразование нации; таким образом проявляется скрытая темпоральность инфраструктуры, которая заключается в ее привязке к тому будущему, которое она предвосхищает (Appel, Anand & Gupta, 2018). Артефакты космоса, включая стартовую площадку, спутники и Сборочно-испытательного комплекса космических аппаратов, служат символами, но их преобразующая сила связана с реализацией материальных проектов, а также с эмоциональными и аффективными инвестициями, которые раскрываются с течением времени и могут меняться от восторженных и позитивных до негативных и даже критических (Stoler, 2013).

В 2018 году в связи с празднованием 20-летия Астаны и 10-летия первого межправительственного соглашения о сотрудничестве в космосе, подписанного с Францией, Н. Назарбаев посетил новые здания НКЦ. По этому случаю французская компания Airbus Defense & Space провела презентацию выставочного павильона «Между небом и землей» тематического парка «Космический город» в Тулузе. Назарбаев также посетил экспозицию под открытым небом Музея ракетно-космической техники, расположенную на «репрезентативном» левом берегу Астана, занимающую территорию площадью 1,4 га на территории комплекса НКЦ. Полноразмерные макеты ракет «Союз», «Протон», «Зенит» и корабля «Буран» были представлены в рамках экспозиции, созданной Кызылординской областью в рамках проекта «Регионы дарят подарки Астане». Эти материальные объекты в очередной раз связали столицу и космическую программу, вовлекая их в процесс конструирования современности. Они также являются репрезентациями материальности социальных отношений, и выступают фетишем в той мере, в какой они способствуют продвижению в будущее сложившейся социальной системы (Pietz,

1993: 147). Репрезентации столицы и космоса таким образом формируют реальность «материализованного воображения», которое становится новым социальным фактом (Appadurai, 1996: 31). В своем выступлении на Сборочно-испытательном комплексе космических аппаратов в 2018 году Назарбаев подтвердил важную роль космических предприятий в материализации процесса становления будущего для казахстанского общества:

Вместе с нашими французскими партнерами в ближайшее время мы будем собирать собственные спутники. У нас есть собственная система запуска, и ракета «Зенит» будет готова к 2022 году. Таким образом, наша космическая отрасль выходит на новый технологический уровень, и Казахстан становится полноценной космической державой (Бейсембаев, 2018).

Переплетение воедино нового технологического фетиша казахской идентичности – космических технологий – со столицей создает новую реальность, в которой материальные объекты флуктуируют между «вещностью и духом» (Taussig, 1993: 217), между своей физической формой и воображаемым будущим.

Как и в случае с другими постколониальными современными государствами, это будущее может быть достигнуто только за счет смещения его истоков (Abraham, 1998: 156). Так, в Казахстане, советскость унаследованных космических технологий смещается на периферию – что наглядно продемонстрировано в макетах советских ракет, выставленных в музее под открытым небом. Эти модели помещены в альтернативный контекст современного пространства национальной столицы с ее архитектурными шедеврами и вносят свой вклад в создание нового облика Казахстана. Одним из атрибутов постколониального стремления к модерности является признание того, что модерность еще не наступила (Abraham, 1998). Сохранение советского

космического наследия в Казахстане, однако, работает как важный маркер нации, не только стремящейся к состоянию модерности, но и уже в нем пребывающей. В отличие от классического сабалтерна, находящегося в центре «классического» постколониального проекта и «лишенного модерности», Казахстан оказывается в особом положении благодаря своему опыту советской модернизации.

Космос, суверенитет и эко-национализм

Переплетение технологии с политикой никогда не бывает однозначным, и часто провоцирует разнообразные ответы и их конфронтацию. Космическая технополитика Казахстана также оспаривается различными общественными группами и независимыми активистами. Дискурс этих акторов сочетает в себе элементы экологического активизма с новой формой «эко-национализма» (Dawson, 1996), которые направлены против современных форм империализма. Это сочетание образует сильную идеологическую оппозицию не только по отношению к казахстанскому проекту «космической модерности», уходящему корнями в советское прошлое, но и по отношению к системе власти, которая его поддерживает в настоящем.

Организованное сопротивление космической программе, проводимой властями, возникло в Казахстане в 2012 году, когда была создана группа «Анти-Гептил». Название группы указывает на их программное намерение добиться запрета на топливо, используемое в российских ракетах, содержащее высокотоксичный компонент гептил. Свой протест против пагубного воздействия ракетных пусков на природную среду и на жителей регионов группа артикулирует в форме альтернативного политического проекта для Казахстана. Вместо того, чтобы озвучивать свои требования в категориях либеральной экологической справедливости с присущим ей акцентом на глобальных целях защиты окружающей среды (Malloy, 2010), Анти-Гептил представляет защиту окружающей среды как

элемент борьбы за «полную» национальную независимость Казахстана. С одной стороны, это означает борьбу против «эксплуатации» казахстанской степи иностранным государством, то есть Россией, как формой продленной, хотя и закамуфлированной «колонизации». С другой стороны, это подразумевает оппозицию существующей системе власти, которая игнорирует интересы казахского народа, его земли и окружающей среды. Такие откровенно оппозиционные политические требования закрепили за движением репутацию «школы казахстанской демократии» (Almakz.info, 2018).

Экологическая активность в Казахстане имеет историю успешного сотрудничества с властями, когда экологические активисты заключали взаимовыгодные союзы с правящими элитами (Weinthal & Watters, 2010). В конце 1980-х – начале 1990-х годов в Казахстане нарастали протесты против испытаний ядерного оружия в Семипалатинске. Движение «Невада-Семипалатинск», созданное в 1989 году, объединило представителей казахской культурной интеллигенции с местными и международными экологическими активистами. Их кампания за запрет ядерных испытаний и закрытие полигона для испытаний ядерного оружия в Семипалатинске оказалась эффективной. Полигон для ядерных испытаний был закрыт и на его месте был создан Международный исследовательский центр, а движение «Невада-Семипалатинск» осталось в истории как пример успешного взаимодействия локальных активистов с международными экологическими организациями и с правительством Казахстана. Два отдельных направления экологической деятельности, описанные Седерлэфом и Сиварамакришнаном (2006) как космополитическое и «нативистское», были объединены в казахстанском антиядерном активизме, что стало предметом национальной гордости и способствовало консолидации государственной власти в 1990е годы. Более того, в 2005 году правительство Казахстана инициировало процесс включения

движения «Невада-Семипалатинск» в список «Память мира» Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), тем самым подчеркивая глобальное значение эффективного антиядерного партнерства под эгидой правительства.

Социальный и политический контекст, в котором разворачивалась деятельность активистов «Анти-Гептил» сильно отличается от того, в котором создавалось движение «Невада-Семипалатинск». Большинство уличных митингов «Анти-Гептила» сочетает в себе экологические требования с резкими антиправительственными лозунгами и часто заканчиваются арестами и уголовными или гражданскими санкциями для организаторов. Стоит отметить, что создание «Анти-Гептила» свидетельствовало не столько о появлении нового отношения к космической программе в казахстанском обществе, сколько об переходе от того, что Джеймс Скотт (Scott, 1990: 207) называет «скрытым скриптом» недовольства, разделяемого обществом и элитами, к его открытой артикуляции новыми агентами активного сопротивления. Казахские власти были озабочены последствиями взрывов двух российских ракет «Протон» в 1999 году. Они ввели временный запрет на пуски ракетополетов «Протон» с Байконура, который был снят только после обеззараживания почвы на месте аварий и выплаты компенсаций за ущерб окружающей среде (Сабитов, 2016). Серия подобных аварий и запусков на космодроме в 2007, 2010 и 2013 годах вызвала серьезную напряженность между Роскосмосом и правительством Казахстана. Эти аварии заставили казахские элиты усомниться в целесообразности дальнейшего использования ракет «Протон» на Байконуре и начать переговоры о новых формах компенсации. Кроме того, они стали причиной возврата к идее восстановления контроля Казахстана над космическим комплексом и городом Байконур. Формально декларируемая готовность к продолжению сотрудничества с Россией в космосе и постепенно зреющее среди элит

сопротивление этому сотрудничеству ведет к тому что в политическом поле все чаще избегается открытое признание реальных намерений.

То что существовало в виде завуалированного недовольства среди государственных элит, «Анти-Гептил» превратил в полномасштабную политическую оппозицию самой власти. Протесты в Алматы и Астане часто проходили под антиправительственными лозунгами и под антироссийскими лозунгами, такими как «Нет Евразийскому союзу» или «Да здравствует Крым». Активисты обвиняют Россию в «гептил-геноциде» казахского народа и требуют немедленного закрытия всех российских ракетных стартов на территории Казахстана. В 2013 году активисты «Анти-Гептила» преобразовали движение в коалицию, в которую вошли более 80 членов группы «Невада-Семипалатинск», правозащитники, независимые профсоюзные деятели и исламские религиозные активисты. Заявленной целью коалиции стало закрытие космодрома Байконур, прекращение деятельности всех военных полигонов, используемых Российской Федерацией на территории Казахстана, а также выплата компенсации ущерба, причиненного казахстанцам в результате космических и ракетных пусков.

В 2015 году массовая гибель сайгаков в Казахстане была связана «Анти-Гептилом» с вредным воздействием российских ракет, запущенных на Байконуре (Шарипжанов и Шароградский, 2015), хотя официальное правительственное расследование, подкрепленное независимыми международными расследованиями, не нашло этому подтверждения. Другим ключевым игроком в сфере экологического активизма стали неправительственная организация «Байконур за права человека» и экологическая организация «Байконур Эко Мониторинг» (2015), возглавляемые М. Даулетбаевым. Их основные требования касаются восстановления разрушенной окружающей среды за счет средств Российской Федерации и возмещения

морального вреда всем пострадавшим. Кроме того, в 2016 году, когда в Казахстане проходили массовые акции протеста против изменений в Земельном кодексе, которые позволили бы иностранцам арендовать землю на 25 лет, «Байконур за права человека» инициировал судебное разбирательство по оспариванию законности соглашения между Россией и Казахстаном об аренде Байконура. Деятельность обеих организаций, «Байконур за права человека» и «Анти-Гептил», однако, редко выходит за пределы Астаны, Алматы и тех территорий Кызылординской области, которые непосредственно пострадали от запусков ракет (Черных и Фоминых, 2017).

Несмотря на некоторое сходство с антиядерным движением в эпоху позднего социализма, которое, согласно Ж. Доусон (1996) создало каналы для трансляции антисоветских настроений и недовольства господством Москвы над различными народами, кампании против Байконура во многом от него отличается. В отличие от украинского Чернобыля и казахстанского Семипалатинска, Байконур представляет собой не только наследие рухнувшей системы, но и все еще действующий технологический и коммерческий актив, который продолжает играть ключевую роль в мировой космической отрасли. Кроме того, и «Байконур за права человека», и движение «Анти-Гептил» эффективно сочетают геополитические требования с сопротивлением космической технополитике, проводимой их собственным государством. Использование традиционных народных костюмов и изображений дикой природы (включая погибших сайгаков) в уличных акциях «Анти-Гептил» переводит защиту окружающей среды в дискурс этнической идентичности, который сочетается с природой и ландшафтом, а также опосредуется ими. Этот «нативистский» подход к национальной идентичности формирует национализм как форму сопротивления собственным элитам (Castells, 1997: 30), а также несогласие с их идеей нации, ориентированной на науку и технологии, вписанной в дискурс постколониальной модерности.

Кроме того, казахстанские активисты также размещают свой проект экологического национализма в контексте глобальной экологической нестабильности, позиционируя себя, таким образом, в роли «казахстанского Гринписа». На встрече активистов «Анти-Гептил» в 2015 году со Специальным докладчиком ООН по опасным веществам Баскутом Тунчаком они обвинили казахстанское руководство в том, что оно представляет серьезную экологическую угрозу не только казахстанскому народу, но и всему миру (Shamshet, 2015). То, каким образом казахстанские активисты глобализируют свою локальное экологическое сопротивление, подтверждает утверждение Бруно Латура (1993) о том, что четкое различие между глобальным и локальным становится все более проблематичным, поскольку «почти все является в некотором смысле и тем и другим».

Этот конфликт раскрывает напряженность между современной технopolитикой, направленной на обеспечение технологического прогресса как того требуют глобальные условия, авторитарной социо-политикой, стремящейся построить национальную идею на фундаменте инновационных практик науки и техники, и экологическим национализмом, который объединяет дискурс локализованной национальной идентичности с природой, ландшафтом и экосистемой.

Заключение

Целью этой статьи является анализ технopolитики космоса в национальном и государственном строительстве в Казахстане как своеобразного симптома постколониальной модерности. Как показывает мировой опыт, в условиях государств недавно получивших независимость, элиты приводят в движение разнообразные механизмы национального строительства. Это влечет за собой масштабную работу по управлению процессами формирования идентичности, которая сопровождается

щедрыми символическими инвестициями в репрезентацию национальной культуры, ее самобытности и традиции. В этом контексте, продвижение технологических проектов, в том числе развитие космической программы, можно рассматривать как еще одно измерение этих процессов, приносящее в национальный континуум репрезентацию вектора темпоральности ориентированного в будущее.

Космические амбиции «полупериферийных» стран также являются ответом на новые вызовы и условия глобального мира, в котором участие в освоении космоса и получение доступа к космическим технологиям служит важным маркером статуса и степени развитости страны. Участие в космической деятельности – от создания космической инфраструктуры до отправки космонавтов в космос – оказывается важной формой современной инновационной практики и привилегированным инструментом развития.

На основе существующих теоретизаций в постколониальных исследованиях науки и технологии, технopolитика космоса рассматривается в этой статье как пример постколониального фетиша модерности. Для него характерны значительные символические инвестиции, направленные на соединение идей национальной идентичности с наукой и технологией и создание новой реальности современной, технологически развитой нации. В статье показано, что в своем проекте стать космической державой Казахстан повторяет основные доводы и аргументы, которые стояли за развитием ядерных и космических программ в странах Азии, Латинской Америки или арабского мира.

Важным фактором, повлиявшим на технopolитическую повестку дня казахстанских правящих элит, стала историческая роль Казахстана в космической гонке времен холодной войны, а также передача в собственность государства Байконура как центральный объект советской космической инфраструктуры. Отношение к советскому космическому наследию воспроизводит общую казахстанскую стратегию

присвоения и адаптации советского опыта в новых условиях модерности. Эта стратегия позволила Казахстану сохранить элементы социалистического прошлого в рамках национального модернизационного нарратива, тем самым избегая возврата к статусу нации до-модерна.

В связи с ростом новых космических инициатив и проектов в странах Центральной Азии и на постсоветском пространстве статья может стать отправной точкой для дальнейшего изучения вклада этого региона в сложную динамику глобального рынка космических технологий.

Список литературы

- «Антигептил – школа казахской демократии – 1». [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://almakz.info/2018/07/11/%D0%B0%D0%BD> (дата обращения: 01.04.2022).
- Abraham I. The Making of the Indian Atomic Bomb. – London: Zed Books, 1998. – 300 p.
- Abshaparova A. «Denuclearisation Practices of Kazakhstan: Performing Sovereign Identity, Preserving National Security». – Review of International Studies. – 2011. – P. 1537–1553.
- Andrews, J. T., A. A. Siddiqi. Into the Cosmos: Space Exploration and Soviet Culture. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011. – 210 p.
- Appadurai A. Modernity at Large. – Minneapolis: Minnesota University Press. – 200 p.
- Appel N., H. Anand A. Gupta. The Promise of Infrastructure. – Durham: Duke University Press, 2008. – 200 p.
- Arnold D. Science, Technology and Medicine in Colonial India. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 100 p.
- Baudrillard J. For a Critique of the Political Economy of the Sign. – St. Louis: Telos Press, 1981. – 100 p.
- Bekus N. «Ideological Recycling of the Socialist Legacy. Reading Townscapes of Minsk and Astana». – Europe-Asia Studies. – 2017. – P. 794–818.
- Bekus N., K. Medeuova. «Re-interpreting National Ideology in the Contemporary Urban Space of Astana». Urbanities. – P. 10–21.
- Brown, N., B. Rappert, and A. Webster. 2000. «Introducing Contested Futures: From Looking Into the Future to Looking at the Future». In Contested Futures, edited by N. Brown, B. Rappert, and A. Webster. – London: Routledge. – P. 3–20.
- Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture, Vol II, The Power of Identity. – Oxford: Blackwell, 1997. – 100 p.
- Chan C.L. «Fallen Behind: Science, Technology and Soviet Statism». Intersect. – 2015. – P.1–11.
- Cooley A. «Imperial Wreckage: Property Rights, Sovereignty, and Security in the Post-Soviet Space». International Security. – P. 100–127.
- Dawson J. Eco-nationalism: Anti-Nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine. Durham: Duke University Press, 1996. – 100 p.
- Determann J.M. Space Science and the Arab World. London: I. B. Tauris. 2018. – P. 12.
- Dubow S. A Commonwealth of Knowledge: Science, Sensibility and White South Africa 1820–2000. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 100 p.
- Edgerton D. The Shock of the Old: Technology and Global History Since 1900. – London: Profile Books, 2006. – 115 p.
- Gagliardone I. «‘A Country in Order’: Technopolitics, Nation-Building and the Development of ICT in Ethiopia». Information Technologies & International Development. – 2014. – P. 3–19.
- Haaretz. «This week in Haaretz 1961. ‘Israel Launches a Rocket into a Space’». Haaretz. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://www.haaretz.com/1.5145733>. (accessed 29.11.2022).
- Högselius P. «The Hidden Integration of Central Asia». Submitted to Central Asian Survey. – 2021.
- Inform.kz. 2021, February 10. «Kazakh President: Confident that joint space program of Kazakhstan and UAE will be successful». [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/en/kazakh-president-confidentthat-joint-space-program-of-kazakhstan-and-uae-will-be-successful_a3751731. (дата обращения: 15.07.2022).

Kalinovsky A. *Laboratory of Socialist Development: Cold War Politics and Decolonization in Soviet Tajikistan*. Ithaca: Cornell University Press, 2018. – 115 p.

Kellner D. «Globalisation, Technopolitics and Revolution». *Theoria: A Journal of Social and Political History* 98. – 2001. – P. 14-34.

Kendall T., K. Koster. «Critical Approaches to Cultural Recycling Introduction». *Other Voices* 3 (1). [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www.othervoices.org/3.1/guesteditors/index.php>. (accessed 01.04.2022).

Kopack R. A. 2019. «Rocket Wastelands in Kazakhstan: Scientific Authoritarianism and the Baikonur Cosmodrome». *Annals of the American Association of Geographers*. – 2019. – P. 556–567.

Krishna S. «The Social Life of a Bomb. India and the Otology of ‘Overpopulated’ Society». In *South Asian Cultures of the Bomb: Atomic Publics and the State in India and Pakistan*, edited by I. Abraham, 68–88. Bloomington: Indiana University Press, 2009. – 200 p.

Kudaibergenova D.T. «The Use and Abuse of Postcolonial Discourses in Post-Independent Kazakhstan». *Europe–Asia Studies*. – 2016. – P. 917–935.

Laszczkowski M. «Building the Future: Construction, Temporality and Politics in Astana». *Focaal*. – 2011. – P. 77–92.

Malloy T.H. «Minority Environmentalism and Eco-Nationalism in the Baltics: Green Citizenship in the Making?» In *Contemporary Environmentalism in the Baltic States: From Phosphate Springs to ‘Nordstream’*, edited by D. J. Galbreath. – London: Routledge, 2010. – P. 95–114.

Mieczkowski Y. *Eisenhower’s Sputnik Moment: The Race for Space and World Prestige*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.

Oushakine S. 2013. «Postcolonial Estrangements: Claiming a Space between Stalin and Hitler». In *Rites of Place: Public Commemoration in Russia and Eastern Europe*, edited by J. Buckler, and E. Johnson. – P. 285–314.

Perkovich G. *India’s Nuclear Bomb: The Impact on Global Proliferation*. Berkeley: University of California Press, 1999. – P. 5.

Pietz W. «Fetishism and Materialism: The Limits of Theory in Marx». In *Fetishism as Cultural Discourse*, edited by E. Apter and W. Pietz. – Ithaca: Cornell University Press, 1993. – P. 119–151

Sage D. *How Outer Space Made America: Geography, Organization and the Cosmic Sublime*. London: Ashgate, 2014.

Schatz E. «Transnational Image Making and Soft Authoritarian Kazakhstan». *Slavic Review*. – 2008. – P. 50–62.

Scott J. C. *Domination and the Art of Resistance. Hidden Transcripts*. – New Haven and London: Yale University Press, 1990. – 100 p.

Shamshet U. «Antiheptil na vstreche so specokladchikom OON po toksichnym otkhodam» [Web resource]. – 2022. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9UIQVRUEJ8k>. (accessed 01.04.2022).

Stoler A. L. *Imperial Debris: On Ruins and Ruination*. – Durham: Duke University Press, 2013. – 100 p.

Taussig M. «Maleficium: State Fetishism». In *Fetishism as Cultural Discourse*. – Ithaca: Cornell University Press, 1993. – P. 217–247.

Weinthal, E., K. Watters. «Transnational Environmental Activism in Central Asia: The Coupling of Domestic Law and International Conventions». *Environmental Politics*. – 2010. – P. 782–807.

Бейсембаев, Динмухамед. 2018, 2 июля. «Президенту показали, как работает испытательный комплекс космических аппаратов в Астане». *Informburo.kz*. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://informburo.kz/novosti/prezidentupokazali-kak-rabotaet-ispytatelnyy-kompleks-kosmicheskikh-apparatov-v-astane.html>. (дата обращения: 01.04.2022).

Беркимбаев А. «Космодром Байконур – новый взгляд на развитие Казахстана». [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zonakz.net>. (дата обращения: 01.04.2022).

Бисенова А., К. Медеуова. «Давление метрополии и тихий национализм академических практик». – 2016. – P. 207–255.

Кабыкызы С. 2017, 10 июня. «Как Астане пели песню из космоса». *Kazinform*. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: http://lenta.inform.kz/ru/kak-astane-peli-pesnyu-iz-kosmosa_a3034810. (дата обращения: 01.04.2022).

Казахстанская правда. «Район Байконур в Астане официально утвержден». *Казахстанская правда*. – 2018. – С. 10.

Назарбаев Н. *Казахстанский путь*. – Караганда: Арко, 2006. – 369 с.

Сабитов Д. 2016. Казахстанский космос. Реальность и перспективы. Астана: Институт мировой экономики и политики. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.researchgate.net/publication/344726565_Kazhastanskij_kosmos_realnost_i_perspektivy. (дата обращения: 01.04.2022).

Цехмистернко С. «Между Москвой и Алма-Атой пролегла байконурская степь». Коммерсант. – 1994. – С.12.

Черных И.А., Фоминых А.Е. «Дискурсы ядерного нераспространения в Центральной Азии». Ядерный мир: новые вызовы режиму ядерного нераспространения. – Екатеринбург: Уральский университет, 2017. – С. 204–217.

Шарипжанов М., Шароградский А. «Сайгаки гибнут рядом с Байконуром». Радио Свобода. Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.svoboda.org/a/27047595.html> (дата обращения: 01.04.2022).

Нелли Бекус

Эксетер университеті, Эксетер, Ұлыбритания

Қазақстандағы ғарыштық техносаясат және постколониялық қазіргі заман

Аңдатпа. Бұл мақалада посткеңестік Қазақстандағы ғарыштық техносаясаттың рөлі талқыланады. Қазақстанның технологиялық дамыған мемлекет ретіндегі имиджін жасауға арналған қазіргі заманның отаршылдықтан кейінгі фетишіне, ғаламдық маңызы бар технологиялық артефактқа ғарыш кеңістігі қалай айналады деген мәселе зерттелуде. Мақалада еліміздің ғарыштық державаға айналу жобасында Жаһандық Оңтүстік елдерінің постколониялық контекстінде ядролық және ғарыштық бағдарламаларды дамытуға түрткі болған негізгі ынталандыруларды қайталағаны көрсетілген. Мақалада Ресеймен ынтымақтастығы Қазақстанға одан алыстамай, кеңестік ғарыштық мұрадан өз үлесін алуға қалай мүмкіндік беретінін қарастырады. Зерттеуде сонымен қатар посткеңестік контекстен тыс қазақстандық ғарыш бағдарламасында жаңа интернационализмнің өсуін көрсетеді. Мақала постколониялық техносаясатты талқылауға үлес қосады және технология мен ғылымның көмегімен отаршылдық пен дәстүрден кейінгі ұлттық идеологиялардың дәстүрлі саласын кеңейту үшін ғарыш кеңістігі қалай пайдаланылғанын көрсетеді. Соңында, Қазақстандағы азаматтық қоғамның әртүрлі топтары арасында ғарыш бағдарламасына қарсылықтың қалай өсіп келе жатқанын көрсетеді, бұл қоршаған ортаны қорғау күн тәртібінің терең антиимпериялық және сайып келгенде антиавторитарлық саяси дискурсқа енген «эко-ұлтшылдықпен» тығыз байланысын көрсетеді.

Түйін сөздер: отаршылдықтан кейінгі модернизм; ғарыш; техносаясат; Қазақстан; ұлтшылдық; интернационализм.

Nelly Bekus

University of Exeter, Exeter, United Kingdom

Outer space techno-politics and postcolonial modernity in Kazakhstan

Abstract. This article examines the role of outer space technopolitics in post-Soviet Kazakhstan. It explores how outer space, the technological artefact of global relevance, works as a postcolonial fetish of modernity that is called upon to produce what it represents, that is, the reality of a technologically advanced Kazakh nation. The article shows that in its project of becoming a spacefaring nation the country reiterates major incentives that have motivated nuclear and space programme development in the postcolonial context of the Global South. It explores how collaboration with Russia allows Kazakhstan to claim its share in the Soviet space legacy rather than to distance itself from it. The study then traces the rise of a new internationalism in the Kazakhstani space programme outside the post-Soviet context. The article contributes to the debate on postcolonial technopolitics and shows how outer space has been used to enhance the conventional domain of postcolonial national ideologies – nativism and tradition – with technology and science. Finally, it depicts how the growing resistance to the space programme among Kazakh civil society groups reveals a close association of the environmental

agenda with an 'eco-nationalism' permeated by a profoundly anti-imperial and, ultimately, anti-authoritarian political discourse.

Keywords: postcolonial modernity; outer space; techno-politics; Kazakhstan; nationalism; internationalism.

References

- «Antigeptil – shkola kazahskoj demokratii – 1» [Antigeptil - School of Kazakh Democracy], Available at: <https://almazkz.info/2018/07/11/%D0%B0%D0%BD> [in Russian]. (accessed 01.04.2022).
- Abraham I. The Making of the Indian Atomic Bomb. (London, Zed Books, 1998, 300 p.).
- Abshaparova A. «Denuclearisation Practices of Kazakhstan: Performing Sovereign Identity, Preserving National Security». Review of International Studies. 2011. P. 1537–1553.
- Andrews, J. T., A. A. Siddiqi. Into the Cosmos: Space Exploration and Soviet Culture. (Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2011, 210 p.).
- Appadurai A. Modernity at Large. (Minneapolis, Minnesota University Press, 200 p.).
- Appel N., H. Anand A. Gupta. The Promise of Infrastructure. (Durham, Duke University Press, 2008, 200 p.).
- Arnold D. Science, Technology and Medicine in Colonial India. (Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 100 p.).
- Baudrillard J. For a Critique of the Political Economy of the Sign. (St. Louis, Telos Press, 1981, 100 p.).
- Bekus N. «Ideological Recycling of the Socialist Legacy. Reading Townscapes of Minsk and Astana». Europe–Asia Studies. 2017. P. 794–818.
- Bekus N., K. Medeuova. «Re-interpreting National Ideology in the Contemporary Urban Space of Astana». Urbanities. P. 10–21.
- Brown, N., B. Rappert, and A. Webster. 2000. «Introducing Contested Futures: From Looking Into the Future to Looking at the Future». In Contested Futures, edited by N. Brown, B. Rappert, and A. Webster. London, Routledge. P. 3–20.
- Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture, Vol II, The Power of Identity. (Oxford, Blackwell, 1997, 100 p.).
- Chan C.L. «Fallen Behind: Science, Technology and Soviet Statism». Intersect. 2015. P.1–11.
- Cooley A. «Imperial Wreckage: Property Rights, Sovereignty, and Security in the Post-Soviet Space». International Security. P. 100–127.
- Dawson J. Eco-nationalism: Anti-Nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine. (Durham, Duke University Press, 1996, 100 p.).
- Determann J.M. Space Science and the Arab World. London: I. B. Tauris. 2018. P. 12.
- Dubow S. A Commonwealth of Knowledge: Science, Sensibility and White South Africa 1820–2000. (Oxford, Oxford University Press, 2006, 100 p.).
- Edgerton D. The Shock of the Old: Technology and Global History Since 1900. (London, Profile Books, 2006, 115 p.).
- Gagliardone I. «‘A Country in Order’: Technopolitics, Nation-Building and the Development of ICT in Ethiopia». Information Technologies & International Development. 2014. P. 3–19.
- Haaretz. «This week in Haaretz 1961. ‘Israel Launches a Rocket into a Space’». Haaretz. Available at: <https://www.haaretz.com/1.5145733>. (accessed 29.11.2022).
- Högselius P. «The Hidden Integration of Central Asia». Submitted to Central Asian Survey. 2021.
- Inform.kz. 2021, February 10. «Kazakh President: Confident that joint space program of Kazakhstan and UAE will be successful». Available at: https://www.inform.kz/en/kazakh-president-confidentthat-joint-space-program-of-kazakhstan-and-uae-will-be-successful_a3751731. (accessed 15.07.2022).
- Kalinovsky A. Laboratory of Socialist Development: Cold War Politics and Decolonization in Soviet Tajikistan. (Ithaca, Cornell University Press, 2018, 115 p.).
- Kellner D. «Globalisation, Technopolitics and Revolution». Theoria: A Journal of Social and Political History 98. 2001. P. 14–34.
- Kendall T., K. Koster. «Critical Approaches to Cultural Recycling Introduction». Other Voices 3 (1). Available at: <http://www.othervoices.org/3.1/guesteditors/index.php>. (accessed 01.04.2022).

- Kopack R. A. 2019. «Rocket Wastelands in Kazakhstan: Scientific Authoritarianism and the Baikonur Cosmodrome». *Annals of the American Association of Geographers*. 2019. P. 556–567.
- Krishna S. «The Social Life of a Bomb. India and the Otology of ‘Overpopulated’ Society». In *South Asian Cultures of the Bomb: Atomic Publics and the State in India and Pakistan*, edited by I. Abraham, 68–88. Bloomington: Indiana University Press, 2009, 200 p.).
- Kudaibergenova D.T. «The Use and Abuse of Postcolonial Discourses in Post-Independent Kazakhstan». *Europe–Asia Studies*. 2016. P. 917–935.
- Laszczkowski M. «Building the Future: Construction, Temporality and Politics in Astana». *Focaal*. 2011. P. 77–92.
- Malloy T.H. «Minority Environmentalism and Eco-Nationalism in the Baltics: Green Citizenship in the Making?» In *Contemporary Environmentalism in the Baltic States: From Phosphate Springs to ‘Nordstream’*, edited by D. J. Galbreath. London, Routledge, 2010. P. 95–114.
- Mieczkowski Y. *Eisenhower’s Sputnik Moment: The Race for Space and World Prestige*. (Ithaca, Cornell University Press, 2013).
- Oushakine S. 2013. «Postcolonial Estrangements: Claiming a Space between Stalin and Hitler». In *Rites of Place: Public Commemoration in Russia and Eastern Europe*, edited by J. Buckler, and E. Johnson. P. 285–314.
- Perkovich G. *India’s Nuclear Bomb: The Impact on Global Proliferation*. Berkeley: University of California Press, 1999. P. 5.
- Pietz W. «Fetishism and Materialism: The Limits of Theory in Marx». In *Fetishism as Cultural Discourse*, edited by E. Apter and W. Pietz. Ithaca: Cornell University Press, 1993. P. 119–151
- Sage D. *How Outer Space Made America: Geography, Organization and the Cosmic Sublime*. London: Ashgate, 2014.
- Schatz E. «Transnational Image Making and Soft Authoritarian Kazakhstan». *Slavic Review*. 2008. P. 50–62.
- Scott J. C. *Domination and the Art of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven and London: Yale University Press, 1990. 100 p.
- Shamshet U. «Antiheptil na vstreche so specokladchikom OON po toksichnym otkhodam» Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=9UIQVRUEJ8k>. (accessed 01.04.2022).
- Stoler A. L. *Imperial Debris: On Ruins and Ruination*. (Durham, Duke University Press, 2013, 100 p.).
- Taussig M. «Maleficium: State Fetishism». In *Fetishism as Cultural Discourse*. Ithaca: Cornell University Press, 1993. P. 217–247.
- Weinthal E., K. Watters. «Transnational Environmental Activism in Central Asia: The Coupling of Domestic Law and International Conventions». *Environmental Politics*. 2010. P. 782–807.
- Bejsembaev, Dinmuhamed. 2018, 2 ijulja. «Prezidentu pokazali, kak rabotaet ispytatel’nyj kompleks kosmicheskikh apparatov v Astane». *Informburo.kz*. [The president was shown how the spacecraft test facility in Astana works]. Available at: <https://informburo.kz/novosti/prezidentupokazali-kak-rabotaet-ispytatelnyy-kompleks-kosmicheskikh-apparatov-v-astane.html>. [in Russian]. (accessed 01.04.2022).
- Berkimbaev A. «Kosmodrom Bajkonur – novyj vzgljad na razvitie Kazakhstana» [Baikonur Cosmodrome - a new look at Kazakhstan’s development]. Available at: <https://zonakz.net>. [in Russian]. (accessed 01.04.2022).
- Bisenova A., K. Medeuova. «Davlenie metropolii i tihij nacionalizm akademicheskikh praktik» [The pressure of the metropolis and the quiet nationalism of academic practices]. 2016. P. 207–255, [in Russian].
- Kabikyzy S. «Kak Astane peli pesnju iz kosmosa». *Kazinform*. [How Astana sang a song from space]. *Kazinform*. Available at: http://lenta.inform.kz/ru/kak-astane-peli-pesnyu-iz-kosmosa_a3034810. [in Russian]. (accessed 01.04.2022).
- Kazhastanskaja pravda. «Rajon Bajkonur v Astane oficial’no utverzhdjen». *Kazhastanskaja Pravda* [Baikonur district in Astana officially approved]. *Kazhastanskaja Pravda*. 2018. P. 10, [in Russian].
- Nazarbaev N. *Kazhastanskij put’* [Kazakhstan’s way], (Karaganda, Arko, 2006, 369 p.), [in Russian].
- Sabitov D. 2016. *Kazhastanskij kosmos. Real’nost’ i perspektivy*. Astana: Institut mirovoj jekonomiki i politiki. [Kazakhstan Space. Reality and prospects. Astana: Institute of World Economy and Politics]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/344726565_Kazhastanskij_kosmos_realnost_i_perspektivy. [in Russian]. (accessed 01.04.2022).
- Cehmisternko S. «Mezhdu Moskvoy i Alma-Atoj prolegla bajkonurskaja step’». *Kommersant* [Between Moscow and Alma-Ata the Baikonur steppe runs]. 1994. P.12, [in Russian].

Chernyh I.A., Fominyh A.E. «Diskursy jadernogo nerasprostraneniya v Central'noj Azii». Jadernyj mir: novye vyzovy rezhimu jadernogo nerasprostraneniya [Nuclear Nonproliferation Discourses in Central Asia. Nuclear World: New Challenges to the Nuclear Non-Proliferation Regime]. (Ekaterinburg, Ural'skij universitet, 2017, P. 204–217), [in Russian].

Sharipzhanov M., Sharogradkij A. «Sajgaki gibnut rjedom s Bajkonurom». Radio Svoboda. [Saigas die near Baikonur». Radio Liberty]. 2022. Available at://www.svoboda.org/a/27047595.html [in Russian]. (accessed 01.04.2022).

Сведения об авторах:

Нелли Бекус – Ph.D., преподаватель университета Эксетер, Эксетер, Великобритания.

Nelly Bekus – Ph.D., lecturer of the University of Exeter, Exeter, United Kingdom.

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2022. - 4(141). - Астана: ЕҰУ. 239 б.
Басуға қол қойылды: 15.12.2022
Шартты б.т. - 14,9 Таралымы - 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
<http:// bulhistpha.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды